॥ श्री ॥

श्रीमदुद्भटाचार्यप्रणीत

काव्यालंकारसारसंग्रहः

श्रीन्दुराजविरचितलघुवृत्तिसमेत

बनहट्टीत्युपाभिधेन दशरथसूनुना नारायणेन संशोधित

स्वनिर्मिताङ्ग्लभाषाभूमिकाटिप्पण्यादिभिश्च

परिष्कृत ।

स च

ाच्यविद्यासंशोधनमन्दिराधिकृतैर्ऋषिवेदधृतिमित (१८४७) शकसंवत्सरे

तत्वनन्देन्दुसंख्याके (१९२५) क्रिस्ताब्दे प्राकाश्यं नीत ।

प्रथमाङ्कनावृत्ति ।

मूल्यं सार्धरूप्यकद्वयम् ।

PREFACE.

The idea of preparing an edition of Udbhata s Kāvya lamkāra sara samgraha was conceived as far back as the year 1898 under peculiar circumstances The editor was at the time, in charge of the Government MSS Library at the Deccan College and as such he had to examine and read the MSS carefully The collections of 1872–73 1873–74 and 1874–75 acquired for the Government by Dr Buhler consisted of very rare and valuable works on Alamkāra Kashmirian History and General Literature A good MS of Udbhata s work with the commentary of Induraja among them attracted the notice of the editor as being a fit subject for careful study The celebrity of the author Udbhata whose name was familiar to the readers of Kavyaprakasa of Mammata, who along with Ānandavardhana Ruyyaka and Jagannatha mentions him with great respect together with the acuteness and learning of the commentator Induraja added to the solicitude of the editor for taking up the work immediately Accordingly he started preparing the text with a view to edit it in the Bombay Sanskrit Series and the necessary permission of the Educational Department was obtained in the year 1900 for the inclusion of the work in the Series The work of the edition was being carried on along with his official and other duties In course of time the press copy of the text was prepared but before any arrangement for printing could be made the editor was in 1907 suddenly transferred from his post at the Deccan College Owing to the transfer from Poona to other inconvenient places and owing to various other causes the work of this edition was laid aside indefinitely till at the suggestion of the authorities at the Bhandarkar Oriental Research Institute (to whose care in the mean while, the management and publication of the B S Series

was tran ferred) it was taken up again During the clos ing months of 1919 and the beginning of 1920 the work of finally preparing the edition for the press was pushed through nd the complete press copy was delivered to the B O R Institute in August 1920 The press copy lay with the Bhandarkar Institute for two more years awaiting the printer One was at last found and the printing began in about October 1922 which however took three more years Such i the very long history of the present edition

CRITICAL NOTICE OF THE MSS

Two MSS have been utilized in preparing this Edition The first coming from the Deccan College is No 64 of the 1873–74 Collection at the Deccan College MSS Library (now depo ited at the B O R Institute Poona) This MS name Udbhatalamkara Laghutikasahita was bought for the MSS Library by Dr G Buhler in one of his famous tours in search of Sanskrit MSS made in Kashmir Rajputana and Central India This particular MS was obtained at Jesalmir in his tour of 1873–74 It is a new copy made by a scribe from the original in fairly legible and bold Nagari characters It contains 62 folios with 26 lines on each folio written on one side only It begins thus —॥ नमो वीतरागाय ॥ यल्लक्ष्या हासिते सितवेनलित etc , and ends in this manner —

का यालकारसारे लघुविवृतिमधात्कोङ्कण राडुराज ॥ मगल महाश्री ॥ सवत् १९३ फागुण सुदा १८

लिखितमिद यासगोपादासात्मजेन ॥

The text of Udbhata and Induraja presented in this Edition is mainly based on this MS

Another MS containing Udbhata s text and a commen tary different from that of Induraja is deposited in the Govt MSS Library Madras This also is a transcript from the original A description of it as kindly furni shed to me by the Curator is as follows —

Paper $10^7 \times 9^5$ Foll 34 Lines 20 in a page Devanagari good

Transcribed in 1919-20 from a MS of M R Ry Narayana Nambudripad Kudalur Mana Narcri Malabar Dt Folios 1 a to 336 Folio 34 is left blank Contains Vargas 1 to 6 complete

A specially prepared copy of this MS was obtained for this Edition for which the thanks of the Editor are due to the Curator Prof S Kuppuswamy Sastri avl M A The transcript was received when the printing of the text was fairly advanced Hence the variant readings had to be given in the form of an Appendix at the end as the results of collation could not be availed of in printing the text As the commentary was a new one it was thought advisable to give copious extracts from it in the notes This has gone to swell the bulk of the Notes to a great extent

Owing to the fact that the work of this Edition was done at different periods separated by long intervals of inaction its execution has not been as satisfactory as it was desired to be Owing to the advent of the Madras MS and other material at a very late stage the original arrangement was rather disturbed The most regrettable misfortune in editing works of this type viz inaccuracy of Indian printing has also cursed this volume in no small measure Consequently a fairly long list of Additions and Corrections has to be given which should be kindly consulted before reading the text

The Notes are designed to meet the needs of the advanced student of Alamkāra Literature They are explanatory in the first instance and after explaining the text clearly they attempt to give to the reader a distinct idea of the historical devolopment of alamkāras from Bhamaha to Mammata *through* Udbhata and Induraja If what is presented here causes some lovers of Sanskrit Literature to appreciate the really invaluable pioneer work done by Udbhaṭa in the field of Alamkāra the labour spent on the work will be deemed to be amply repaid

THE EDITOR

*** It was thought unnecessary to append a list of abbreviations of works references to which occur in the Introduction and the Notes As a rule abbreviations are not used and where they are used they are such as would be easily intelligible e g पा for पाणिनि सू for सूत्र का प्र for काव्यप्रकाश etc The manner of reference is also easy to under stand References to Kavyaprakasa are usually to the Ullasas and where pages are mentioned they are from the Edition of Vamanacharya Zalakikar third Edition by N D Banhatti (1917) References to the pages of ध्वन्यालोक, अलंकारसर्वस्व रसगङ्गाधर etc are to the editions of these works published by the Nirnaya Sagara Press Bombay through the Kavyamala Series References to metrical works will present very little difficulty as passages in them can be referred to by numbers of stanzas and chapters References to Bhamaha s काव्यालंकार are to the text as published by Rao Bahadur K P Trivedi in his edition of प्रतापरुद्रयशोभूषण Bombay Sanskrit Series No 65 References to अष्टाध्यायी and महाभाष्य are to अध्याय पाद and सूत्र or आह्निक

MIRAJ
August 20 1925

N D BANHATTI

TABLE OF CONTENTS

INTRODUCTION

I THE AUTHOR

From the general chaos and the consequent blind conjectures of many of the modern researchers some of the Kashmirian poets and authors are saved by the great genius of Kalhana and our author is fortunate enough to belong to that category Kalhana s Rajatarangini contains distinct mention of one Udbhata whom from the authority of his (Kalhana s) commentators and from other circumstantial evidence we can definitely identify with the author of Kavyalankarasārasangraha

(i) His place

Udbhata was evidently a born Kashmirian as his name clearly shews [1] The name Udbhata is one of the class of names of authors such as Jaiyata Kaiyata Allata Rudrata and Mammata who are acknowledged Kashmirians He was also a resident of Kashmir as he was the Sabhapati of Jayapīda one of the kings of Kashmir [2]

(ii) His date

In the first place we can ascertain with precision that Udbhata came after Bhamaha and preceded Ānandavardhana Udbhaṭa had written a commentary[3] on Bhāmaha and besides the present work of his contains many distinct adaptations and verbal borrowings from Bhamaha s Kāvyalankara [4] Ānandavardhana pointedly mentions Udbhata in more than one place, and we may conclude from his manner of referring that Udbhata was regarded

1 Compare G Buhler s Report of a tour in Kashmir—J B B R A S Extra No of 1877 PP 64–65

2 Cf Rājtarangini IV 495 quoted below

3 Udbhata s भामहविवरण

4 Instances in point may be seen here and there throughout the commentary

by him as a venerable elderly author within memory of the people of those times [1] The times of Udbhata and Ānandavardhana given by Rājatarangini are perfectly consistent with this our conclusion Udbhata belonged to the reign of Jayapida (779–813 A D) and Ānandavardhana flourished in the reign of Avantivarman (857–884 A D) [2] Thus there exists a difference of about 40 or 50 years between the careers of both these Ālankarikas and the date of the end of Udbhata and the birth of Ānandavardhana would still be much nearer each other Thus it is quite possible Udbhata might have lived within memory of the people of Ānandavardhana s times

(iii) Other particulars

Exceedingly little is known at present about the details of the private life of our author and this is quite natural with the vast gulf of more than eleven hundred years between his and our own times Man lives by his works But the peculiar misfortune of Udbhata was that his works were enveloped in oblivion before his name which had existed in the works such as का यप्रकाश रसगङ्गाधर and the like to remind us of the individual and until the present work, one of his numerous compositions was discovered about 45 years ago [3] we were only wondering at the

---

1 आनन्दवधन has —अ यन वा य वा प्रसिद्धो यो रूपकादिरलकार सो यत्र प्रतीयमा तया बाहुल्येन प्रदशितस्तत्रभवद्भिभट्टोद्भटादिभि । (ध्वन्यालोक —p 108) Here तत्रभवद्भि probably indicates that the person or persons thus referred to are remembered as living in the times of the writer See also the other reference to Udbhata on p 96 ध्वन्यालोक

2 Kalhaṇa mentions Udbhata and Ānandavardhana in his Rājataranginī thus —

विद्वान्दीनारलक्षेण प्रत्यह कृतवतन ।
भट्टोभूदुद्भटस्तस्य (जयापीडस्य) भूमिभतु सभापति ॥ तरङ्ग –४ ४ ५

मुक्ताकण शिवस्वामी कविरान दवर्धन ।
प्रथा रत्नाकरश्चागा साम्रा येवन्तिवर्मण ॥ तरङ्ग –५ ३४

3 The credit of the find is due to G Buhler who undertook his famous tour in Kashmir in 1875 and brought to light many valuable works on poetry, rhetorics and history of Kashmir For further information see his Report on the tour to Kashmir, J B B R A S Extra No of 1877

importance given to his name and the school of thought installed by him by such writers as मम्मट जगन्नाथ and others No mention of his parentage his teachers his friends or even his own name exists in this work and without the commentary of Induraja we could not have learnt that the work belonged to the famous Ālankarika Udbhata The only reliable information about the life and activities of Udbhata is what is given to us by Kalhana in his Rajatarangini Kalhana thus mentions Udbhata —

> विद्वा दीनारलक्षेण प्रत्यह कृतवेतन ।
> भट्टोभूदुद्भटस्तस्य (नयापीडस्य) भूमिभर्तु सभापति ॥
>
> —Rajatarangini, IV 495

From this we learn that Bhatta Udbhata was the Sabhapati or the Head of the assembly of Pandits at the court of the Kashmirian king Jayapida It appears from his present work that he was a profound grammarian A hundred thousand Dinaras per day seem to be too exhorbitant a tax on the treasury of the king even for those days of unbounded wealth Possibly Udbhata was not going to the court of the king every day but once in many days or months and the remuneration of Laksha Dīnāras probably pertained to the day when he attended the court

Whatever the case might be we need not at this time either envy or ridicule the learned man and the author for being the recipient of such a gift In this connection we can only overlook the unjustifiable remarks made by Buhler upon Udbhata He says — The oldest text books on alankara those of Bhamaha[1] and Bhattanayaka have been lost but a great number are still extant the earliest of which belong to the times of King Jayāpīda 779–813 A D One of these the Alankaraśastra of Bhaṭṭa Udbhata I found together with a commentary

---

1 The text of Bhāmaha has now been discovered, and we find it printed as an appendix to Pratāparudrayasobhūshaṇa, a modern work on poetics, edited with copious notes and introduction by Rao Bahadur K P Trivedi, B A, in the Bombay Sanskrit series, No LXV

of Pratīhara Induraja in Jesalmir Of this Bhattodbhata Kalhana says that he was Jayapida s Sabhapati or Chief Pandit and that he was paid daily a lakh of Dinaras It is to be regretted that the recipient of such munificent pay did not write a more extensive book and did not give us extracts from contemporaneous poets He has only composed a short treatise on Alankaras or ornaments to be used in poetry and most egotistically takes his examples from his own work a Kumarasambhava It was not the fault of Udbhata if his works did not survive till the age of our modern researcher still less was it his fault if the researcher had remained blind to Indurāja s statement that Udbhaṭa had written a gloss on Bhamaha or even if after reading the statement had refused to admit the Gloss on Bhamaha as a book Udbhata Bhatta certainly does not deserve such a mention in a ridiculous tone if he did not dream in his time that his insertion of examples from contemporaneous poets would prove of great value to the researchers that were destined eleven hundred years later to wield the fate of writers like him in their hands It was the practice of very many writers on poetics to give their own verses as illustrations Dandin Bhamaha Rudrata Jagannatha and many others have done the same more or less Nay the great Ālankārika Poets seemed even to think it a matter of pride to have been able to give examples of their own composition in illustration of the several items of poetics [1]

II WORKS OF UDBHATA

We know that Udbhaṭa was the author of at least three works including the present one the other two works which are not available at present being (1) a commentary on Bhāmaha s work and (2) a poem named Kumarasambhava

---

1 See Jagannātha's Rasagangādhara—p 2

निमाय नूतनमुदाहरणानुरूप
काव्य मयात्र निहित न परस्य किंचित्।
किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्ध
कस्तूरिकाजननशक्तिमता मृगे॥

For this information we are indebted to Induraja who says in one place of his commentary विशेषोक्तिलक्षणे च भामहविवरणे[1] [illegible] and at another place [illegible] उदाहरणत्वनाप यस्त ।[3]

About Bhāmahavivarana we do not know anything as far as our present knowledge goes. The numerous references to Udbhata occurring in various works on Alankara allude sometimes to such subjects as are not at all included in Kāvyālankarasāra angraha. It is possible that they might be referring to the Gloss on Bhāmaha or perhaps to some other great work on Alankāra that Udbhata might have composed. Sometimes a very curious thing can be seen in some modern works: passages discussing the opinions of काव्यप्रकाशकार and others are at times seriously quoted and fathered upon Udbhata. For example Rasagangādhara says—अत्राहुरुद्भटाचार्याः । यत्र नाप्राप्ते य आरभ्यते [illegible] तदलङ्कारा तरान्तर [illegible] लङ्कारा तर [illegible] न च

[illegible] ॥

[illegible] इति वाच्यम । रूपकस्येवात्र स्फुटत्वात् । [illegible] दुरुपपादत्वात् ।

[illegible] इति ।[4] Here Udbhata is described as passing opinion on काव्यप्रकाशकार's (मम्मट's) views[5]. Of course such quoted passages cannot be seriously considered. But the references of Anandavardhana such as the one cited above in a foot note, or of Ruyyaka such as [illegible] प्रतीयमा[illegible] or [illegible]दिभिस्तु गुणालङ्काराणां

---

1 It is not necessary to conclude that the name of the commentary itself was भामहविवरण; [illegible] more probably means only a gloss on Bhāmaha's work.

2 See page 11, l. 21 of the text.

3 See page 16, l. 22 of the text.

4 Rasagangādhara, pp. 393–394.

5 Alankārasarvasva, p. [illegible]

प्रायश साम्यमेव सूचितम्[1] point to the fact that Udbhata was a standard author on Alankara and had written some alankara works besides the present one For the subjects referred to in the above passages are foriegn to this treatise

The poem Kumarasambhava which was composed by Udbhata evidently contained the same theme that makes the story of the Kumarasambhava of Kalidasa And probably this was the reason why it was altogether lost to Sanskrit Literature except the fragment that exists in the shape of the examples of Kavyalankarasārasangraha Although it is no wonder that the Kumarasambhava of Udbhata could not hold out for long against the establish ed eminence of the poem of the Prince of poets still his poetry is not of a low order and if its subject were not the same as that of Kalidasa s Kumarasambhava it would surely have held its own upto this time The verses included in the present work as examples are 94 and they are probab ly one Sarga of the whole poem as the thread of the narra tive goes on fairly unbroken from beginning to end But sometimes the natural order of verses seems to be changed Thus the natural position of the 8th[2] verse seems to be after the 5th[3] It is standing without a verb in its present position The 33rd[4] verse should have its natural place after the 31st[5] for the 32nd[6] verse contains the exclamation of the p[oe]t and not the thoughts of Siva as is required by the 33rd verse[7] A little gap is also occasionally ex perienced between the meanings of two verses But that is quite natural in a narrative specially composed to illustrate all figures in a settled order Notwithstanding this there is a great beauty in the description and the style which makes it a great pleasure to read the poem even

---

1 Alankārasarvasva, p 7
2 See The text p 8
3 Idem, p 6
4 Idem, p 33
5 Idem, p 30
6 Idem, p 32

7 Idem, p 33 See appendix II for the verses given in the order in which they exist in the text

more than once And one really cannot but regret the fate of such a beautiful poem condemned to rest in oblivion for no defect of its own

The substance of the story contained in these 94 verses is as follows —After [burning cupid] the God Siva passed his time leisurely in a valley of the Himalayas (Stanzas 1 2) But when the autumnal season (शरद्) appeared his mind again became perturbed by passion and he began to think about Parvatī (St 3 31) Being thus agitated he came to Pārvatī in the guise of a celibate (बटु) (St 32 35) He saw Pārvatī performing hard penance and yet shining beautiful in that condition (St 37 44) While he was thus observing and musing on the beauty and lustre of Parvatī he got intensely excited and was on the verge of committing a rash act (St 45 58) But he appeased himself in time and addressed Pārvatī thus — You are the daughter of the glorious Himālaya and yourself are beautiful beyond comparison (St 59 68) such hard penance is not proper for you and if you are performing it with the desire of getting a wooer, it is quite needless (St 69 79) for on account of your beauty every youth is bound down to your feet as a slave, रूपेण ते युवा सर्वे पादबद्धो हि किंकर Even God Vishnu will abandon Lakshmī and come down for your hand (St 80–91) Therefore abandon this ascetic life and have a home for yourself with any fortunate youth as your mate कि चात्र बहुनोक्तेन व्रज भर्तारमाप्नुहि । उदन्वन्तमनासाद्य महानद्य किमासते ॥

III THE KAVYALAṄKARA SĀRA SAṄGRAHA.

This work is a treatise on the figures of poetry belonging to word and sense In all 41 alankāras are accorded treatment and these 41 are divided into 6 groups Neither the groups nor the whole order of enumeration seem to follow any scientific principle The order of the alankāras and their grouping generally follow Bhāmaha The definitions are also many a time borrowed sometimes completely and sometimes with a slight change, from Bhāmaha The definitions of विभावना, the

first variety of अतिशयोक्ति यथासंख्य सहोक्ति ससंदेह and अनन्वय are bodily taken from Bhamaha The definitions of आक्षेप उत्प्रेक्षा अपह्नुति विरोध and अप्रस्तुतप्रशंसा are accepted with some change Half portions of the definitions of पर्यायोक्त and रसवत् are also taken from Bhamaha But even so much borrowing cannot overshadow the original nature of Udbhata s work His originality and acuteness are seen even in the slight alterations he makes in Bhamaha s originals[1] In the definitions which he has not taken from Bhamaha his genius is fully brought out for even Mammata has many times thought it fit to accept the ideas and structures created by Udbhata Udbhata only accepts Bhamaha s version where he agrees with him and no one will find fault with him if he has done so instead of casting the same definition in words different from those of Bhamaha If his own views are the same as those of Bhamaha on a particular alankara a straight forward borrowing from such a great author as Bhamaha was perhaps better than composing the definition in his own words which was bound to be similar in meaning with that of the original When the definition of Bhamaha does not fit in with his more advanced views he casts it aside and brings out his own definition which would even match with that of Mammata in accuracy

The high ability and the independence of thought of Udbhata in the province of Alankara is displayed in one more way He is not at all a slavish follower of Bhamaha or any other old alankarika He has rejected some alankaras that are treated by Bhamaha as he did not think it fit to treat them as separate alankaras Thus he does not at all mention the alankaras यमक उपमेयोपमा (उपमाभेद) उपमारूपक and उत्प्रेक्षावयव which are defined and illustrated in Bhamaha s Kavyalankara On the other hand he adds some alankaras of his own to the established list of alankaras and they are invariably accepted after him by all writers on

---

1 For example see the definition of अप्रस्तुतप्रशंसा By putting the single word प्रस्तुतार्थानुबन्धिनी he has excellently brought out the chief characteristic of the alankāra which was absent in Bhamaha s definition

rhetorics According to our knowledge Udbhata is the first writor to include नन्व ससन्देहाभास का हेतु and काव्यदृष्टान्त in the generally accepted list of alankaras Not only in the work of Bhamaha but in those of Dandin Vamana and other old writers no trace is found of those figures The proper examples of ग्न । and काव्यार्थ, were inserted under some other alankaras and the creation of such alankaras as हेव्यार्थ, and न्नग्न । especially of न्नग्न त, did not occur to any one We are thus led to the conclusion that Udbhata first brought these alankaras into existence They were of course accepted and placed among important alankaras by later writers

IV UDBHATA'S POSITION IN ALANKARA LITERATURE

Rhetorics and poetics as a science was early developed in Kashmir and different stages in its development are illustrated clearly in the works of different authors Bhamaha was a Kāsmīraka and he is the oldest extant author among them to write on Alankāra Soon after him among the extant writers comes Udbhaṭa at the end of the eighth century and somewhere about this time must have appeared the author of ध्वनिकारिका After him came the celebrated Ānandavardhana, the author of Dhvanyāloka in the latter half of the ninth century Something like 80 years later in the latter half of the tenth century, was the time of our commentator Induraja and slightly anterior to Induraja must have lived Rudraṭa[1] the author of Kāvyalankara and Mukula

1 The only terminus *ad quem* to Rudraṭa's date was supposed to be the middle of the eleventh century as his commentator Namisadhu had written his comment in A D 1069 But we can now say with certainty that he appeared before Induraja whose time we have settled to be about A D [illegible]0 We can also have a probable estimation of the terminus *a quo* of his date Induraja now and then quotes him without name And it is the habit of Induraja to quote the recent authors of his time without name Also Dhvanyaloka does not contain a single

the author of Abhidhavrittimatrika After Induraja came Abhinavagupta the author of the gloss Lochana on Dhvanyaloka for he mentions his own date in some of his works which is the end of the 10th century A D After this came Mahimabhatta Kshemendra Ruyyaka and finally Mammata This list is we believe fairly complete as far as the important Kashmirian writers on Alankara are concerned and if we add a few names such as Dandin Vamana Bhojaraja Hemachandra and Vagbhata (author of Vagbhatalankara) we shall have completed a rough survey of all authors on poetics upto the time of Mammata [1]

The Kashmirian authors have been mentioned separately in the above list to shew the extent to which the science of poetics or Alankarasāstra was early developed by the Kāsmirakas Not only was the development early and extensive but its direction and trend also seem to be different from the views and theories of alankarikas in the rest of India If we compare the works of Dandin Vāmana Bhoja and Vagbhata on the one hand with those

---

verse either taken as quotation or otherwise from Rudrata This and the general treatment of the subject in the work which is of a modern type indicates that the work must have been composed a little after Anandavardhana and a little before Indurāja Now the time of Anandavardhana is about A D 885–910 Therefore unless any contradictory evidence comes forth, we can place Rudrata in the interval between the two limits viz A D 900 and 970

1 Keśavamiśra of Alankāraśekhara, Vāgbhata of Kāvyānuśāsana and some others have not been included in the above enumeration as they probably come after Mammata They are probably non-Kāshmirians Even if they be Kāshmirians they would not affect our conclusions in any way Some say that Vāmana of Kāvyālankārasūtra was a Kāshmirian, but we do not think so At least it is quite certain that his views are not similar to those of Bhāmaha Udbhata and others who are accepted Kāshmirians We are not so much concerned with his actual place of living as we are with the trend of views that he displays in his work

of Bhāmaha Udbhata and Ruyyaka on the other there will be found many important and inherent diversities in these two groups Dandin and his followers give supreme prominence to Gunas which are ten according to them[1] or even more according to Bhoja Doshas or faults in their opinion are the opposites of Gunas And Riti or style is also admitted by them as an essential factor of poetry[2] They admit the alankaras Hetu, Sukshma and Lesa All these peculiarities exist in the works of these authors irrespective of time and all these are scrupulously avoided by all Kashmirians even by the old author Bhamaha Bhamaha especially decries the distinctions between Vaidarbhi and Gaudi Ritis has only three Gunas very scantily treated and does not admit Hetu Sūkshma and Lesa into his list of alankaras[3] All other Kāshmirian alanka

---

1 [illegible]

[illegible]

[illegible]

Vamana has [illegible] Compare his well known [illegible] Vide also the whole of the 1st [illegible] which is devoted to Gunas and their [illegible] and other [illegible] See also the 3rd परिच्छेद of [illegible] which treats of गुण in the same manner as Dandin

Vamana's [illegible] (1 2 1) is well known Dandin writes

[illegible]

[illegible]

Bhoja has treated style in the beginning of the 2nd [illegible] of [illegible] All his different names such as जाति गति रीति वृत्त etc can be included under style Vagbhata has treated [illegible] in काव्यानुशासन [illegible]

3 Bhāmaha writes about Riti thus —

[illegible]

[illegible]

Bhamaha devotes only three verses to the three Gunas माधुर्य, ओज and [illegible] while Dandin takes about 40 verses to describe them About 1 [illegible] and [illegible] Bhamaha says [illegible] 6

rikas follow the same path and even Ruyyaka of Alankāra sarvasva who has treated more than 80 alankaras has not thought fit to accept Hetu[1] and Lesa. This we think sufficiently establishes the diversity between the two schools one of Kasmirakas and the other of Vaidarbhas (if we may so call it) of Dandin, Bhoja and others.[2] The epithets new and old would be quite inappropriate for these schools as developments of both the systems were going on on their own lines up to the time of Mammata.

It is needless to dilate upon the development and history of the Kashmirian and the Vaidarbha schools in Alankara Literature as it is not germane to our subject under discussion. Even without reference to the Kashmirian or non Kashmirian nature of his views one can clearly see from the contents of his work that Udbhata was the lineal descendant of the thought system of Bhamaha on the one hand and the precursor of Mammata in many important points of principle and method on the other. In this way it can be shown—and we hope we have sufficiently shown it in our Notes—that he holds a very important position in the line of authors which began with Bhamaha and terminated with Mammata. As all these authors in the thought system promulgated by Bhamaha are Kashmirians we may very well call the school of thought which they formed the Kashmirian School of Alankarikas. Thus from the inherent nature of his work and not from any circumstantial evidence it can be ascertained that Udbhaṭa occupies an important place in the Kashmirian School.

We have already pointed out that Dandin, Vamana, Bhoja and others of their type differ as a class from the Kashmirian writers such as Bhamaha, Udbhata, Ruyyaka and Mammata. Many more minor yet important differences exist between the two groups which in our opinion go to prove the divergence between the Kashmirians and the

---

1 We must always bear in mind that the alankāra हेतु of Dandin and others is not the same as the काव्यलिङ्ग or काव्यहेतु of the Kashmirians.

2 The inherent diversity between these two schools is pointed out in our Notes in many places.

non-Kashmirians. The whole matter is worth a detailed treatment but there is no occasion for it here.[1]

The whole Kashmirian school of Ālankārikas in itself seems to have undergone a great change and development. If we compare the work of Bhāmaha with that of Mammaṭa we find that both have essentially different kind of treatment of the science of poetics. Both the style and method have changed and the views have undergone a great revolution. The new school of thought which arose and spread only in Kashmir was started or promulgated by the author of Dhvanikārikās who must have lived some time before Ānandavardhana. The special characteristic of this new school was the Dhvani theory. The prominence of Dhvani established with much force by Dhvanikāra and Ānandavardhana was afterwards disputed or even altogether thrown over by some writers. Along with this discussion and the consequent development of ideas a reform was

1. If all that is said above is accepted it would also remove the [illegible] which [illegible] put into puzzle about the mutual chronological relation of Daṇḍin and Bhāmaha. In many places Daṇḍin in his Kāvya[illegible] criticises the views of Bhāmaha while Bhāmaha also [illegible] in his work some opinions which are exactly the opinions held by Daṇḍin. If we accept the view that both were criticizing the tenets of the schools represented by each other and not of individuals all [illegible] will be solved.

Induraja (a [illegible] Udbhata) was probably one who disputed the [illegible] of Dhvani. He held that Dhvani is the beautifier of Vākya[illegible] and is therefore to be included in alaṅkāras. Dhvani, therefore, according to Induraja need not be recognised as the [illegible] of poetry. We are not certain that Udbhata knew the [illegible] theory [illegible] we cannot settle whether Dhvanikāra preceded or [illegible] Udbhata [illegible] independently. His work contains no [illegible] that he was [illegible] at all. Induraja of course interprets [illegible] in a different way. He says that Udbhata did not [illegible] though he altogether included in the alaṅkāras that he had treated of [illegible] but evidently this is an attempt of fathering his own views [illegible] upon Udbhata.

going on in the notions about alankaras also[1] The somewhat loose descriptions of Bhamaha were replaced by accurate and scientific definitions and newer alankāras were brought into existence as more minute discernment prevailed Till up to the time of Mammata the alankāras came up to about seventy and even more and the tendency of Mammata is seen to diminish the number of alankāras already growing too unwieldy

We have unfortunately no means at present to know Udbhata s views about Dhvani theory But in the deve lopment of alankaras Udbhata s position is very clear He forms the necessary link between the position of Bhamaha and the position of Mammata While in some places Udbhata accepts verbatim the definitions of Bhāmaha in others he creates new ideas and builds up his own definitions upon them which have later become the basis of the treatment of Mammata The whole scientific treatment of Upama that is put forth by Udbhata is wholly taken up and assimilated by Mammata in his work Ati sayokti Ut reksha and many other alankaras have been treated by Udbhata in such a way as to prove a basis to the treatment of Ruyyaka and Mammata Of course Mammata does not take anything verbally from Udbhata or any other writer but his indebtedness to Udbhata can be seen in the above alankaras and others if the treatment and divisions of both are compared carefully with each other[2] The introduction of Kavyahetu and Drishṭānta is an important feature of Udbhata s work and we have already adverted to it before

We have not the whole system of Udbhata s views before us as probably a small piece of his whole work

---

1 This development of alankāras was quite independent of the development going on in the theory of ध्वनि Alankāras are only a department of the science of poetics but the question of ध्वनि or no ध्वनि was the essence of that science

2 For a detailed comparison of Udbhata with Bhāmaha on the one hand and Mammata on the other see our Notes at the end of each alankāra

has reached us But he was no doubt a very important writer in the whole Kashmirian system of alankarikas All authors including Ānandavardhana Abhinavagupta, Ruyyaka and Mammata refer to him with great respect He must have originated a school of thought that had some very peculiar tenets of its own This is clear from the frequent references occurring in very many works as उद्भटादय औद्भटा उद्भटमतानुयायिन उद्भटप्रभृतय etc[1] As many of the peculiarities as could be gathered from the references made to them are given here —

(1) Udbhata and his followers considered that gunas and alankāras were essentially of the same nature both being the inherent beautifiers of poetry The only difference that is made between gunas and alankaras is because they belong to different elements of poetry The gunas belong both to word (शब्द) and sense (अर्थ) together while the alankaras belong either to शब्द (e g Anuprasa Yamaka etc) or to अर्थ (e g Upama Utpreksha etc) severally and not to both of them together This is the only reason why gunas and alankāras should be distinguished from each other otherwise they are all the same

(2) The alankāras Upamā, Utpreksha etc exist even when they are known by suggested sense as well as when they are expressed Mammaṭa and others hold that alankāras only belong to Vāchya or expressed sense all suggestion if prominent is called Dhvani

(3) If Slesha and some other alankara exist together importance is to be given to Slesha and the other alankāra is to be considered subordinate[2]

(4) The suggested sense is altogether included in the alankāras as it is only a beautifier of the Vachya sense and

1 Such references occur in रसगङ्गाधर p ४११, ४७ , ध्वन्यालोक p १ अलंकार सर्वस्व p ३, ५ रत्नापण (a commentary on प्रतापरुद्रयशोभूषण) p २ ४३७ and many others might be existing as we have not ransacked all commentaries and minor works for that purpose Individual references to Udbhata exist almost in every work on alankāra that came after him

2 Mammaṭa has refuted this view See K P Ullāsa IX, pp 520–527

such a beautifier is fit to be included in alankāras Thus all Vyangya sense comes under पर्यायोक्त, अप्रस्तुतप्रशंसा, etc [1]

Indurāja has brought in these last two views in his commentary the first in his discussion on Slesha and the other at the end of the commentary

V THE COMMENTATOR INDURĀJA

Induraja the author of the Laghuvritti is also an important personage in the history of Alankara Literature He was connected with two other well known writers in the field of Alankara As a pupil he was related to Mukula[2] the author of Abhidhavrittimatrika Mukula in the last Karika of his Abhidhavrittimatrikā mentions Kallata as the name of his father Now Kalhana in his Rajatarangini mentions one Kallata as a सिद्ध पुरुष living in the reign of Avantivarman —

अनुग्रहाय लोकाना भ । श्रीकल्लटादय ।
अवन्तिवर्मण काल सिद्धा भुवमवातरन् ॥

Rajatarangini—V 66

Avantivarman s reign lasted from A D 857 to 884 Assuming that this Kallata is the same as the father of Mukula we may fix upon the end of the 9th and the beginning of the 10th century as the date of Mukula Hence Mukula s pupil Induraja may fairly be assigned to a time little later than that of Mukula i e *circa* A D 950

As a teacher (upadhyaya) Induraja was connected with Abhinavagupta the commentator of Dhvanyaloka as Abhinavagupta himself states in the beginning of his Locana —

---

1 It is needless to cite here all the references from which the above gist is drawn

2 Indurāja himself at the beginning of his Laghuvritti says — विद्वदग्र्यान्मुकुलकादधिगम्य विविच्यते । प्रतीहारेन्दुराजेन काव्यालङ्कारसंग्रह ॥ At the end also he has a very beautiful verse on Mukula —

मीमांसासारमेघात्पदजलविधेस्तर्कमाणिक्यकोशात्
साहित्यश्रीमुरारेर्बुधकुसुममधो शौरिपादाब्जभृङ्गात् ।
श्रुत्वा सौजन्यसिन्धोर्द्विजवरमुकुलात्कीर्तिवल्ल्यालवालात्
काव्यालङ्कारसारे लघुविवृतिमधात्कौङ्कण श्रीन्दुराज ॥

भट्टेन्दुराजचरणाब्जकृताधिवासो
हृद्यश्रुतोऽभिनवगुप्तपदाभिधोऽहम् ।
यत्किञ्चिदप्यनुरणन् स्फुटयामि काव्या
लोकं सुलोचननियोजनया जनस्य ॥

—Dhvanyalokalochana P 1

In the body of his Lochana also he says in several places when quoting a verse of Induraja यथास्मदुपाध्यायभट्टेन्दुराजस्य From this also we can arrive at the date of Induraja for Abhinavagupta's date is known with certainty Abhinavagupta has affixed dates to some of his works one of them was composed he says in A D 991 and another in A D 1014 Thus we can safely assign Abhinavagupta to A D 980–1020 and consequently Induraja's time can be stated to be about A D 950–990

But how can we say that Induraja, the author of the Laghuvritti was the same as the Induraja the teacher of Abhinavagupta? There might have been two different personages of the name of Induraja The times of raising such objections have now passed [1] but still some corroborative evidence might be adduced for our conclusion

---

1 While this work is passing through the press we observe however that in his recently published essay on The History of Alankāra Literature prefixed as an Introduction to the Second Edition (1923) of his साहित्यदर्पण Mr P V Kane expresses his opinion that 'though भट्टेन्दुराज and अभिनवगुप्त were both of them well versed in Alankara Sāstra and flourished almost about the same time they must be regarded as distinct The facts of the case do not it seems to us warrant such a conclusion We fail to see how the fact that Induraja differed from the views of the author of Dhvanyaloka would prevent him from explaining that work to his pupil Even at this date we observe a staunch Vaishnava follower of Dvaita Vedanta explaining to his pupil tenets of Advaita Vedānta which he personally does not approve of According to our old ideas the Acharya or preceptor is regarded as सर्वशास्त्रपारगत and is expected to teach everything that the pupil has a craving to learn Besides one must bear in mind that Abhinavagupta had more teachers than one and when he only says अस्मद्गुरवः, अस्मदुपाध्याय etc without mentioning the name of the teacher it is quite possible that some teacher other than Indurāja might have been meant

[K B S]

(1) We have seen that Ānandavardhana lived about A D 900 Induraja quotes without name more than one verse of the authorship of Ānandavardhana [1] It seems to be the habit of Induraja to give the name of a remote author He always quotes without names from authors that were quite recent in his time Verses of Rudrata and many other verses which we have not been able to trace up to any extant writer are quoted in a similar way without name He quotes the names of Bhamaha Vamana Dandin Amaruka but not of Rudrata Ānandavardhana and the like This clearly shews that Ānandavardhana was a recent author when Induraja lived

(2) Induraja the teacher of Abhinavagupta was also a poet and an alankarika and lived at the same time and in the same place as Induraja the author of the Laghuvritti therefore it is probable he may be identical with the author of the Laghuvritti

Thus we think it is established that Induraja lived about A D 940–990

Abhinavagupta also tells us something about the parentage of Induraja He has written a gloss on Bhagavad gita and at the end of it he tells us that Induraja s father was Bhutiraja and his grandfather was Sauchuka of Kātyayana gotra

That is all that we can at present know or determine with any amount of certainty about Induraja The rest is bound to be mere guess or at the most probable inferences from the facts available

We can very readily believe that Induraja was a Kashmīraka His own work and his relations with other alankarikas before and after his time almost make it

---

1 One verse is सर्वैकशरणमक्षय—etc (Vide p 88 of the text) This verse occurs on p 101 of ध्वन्यालोक where the author distinctly owns the verse as his own thus यथा वा ममैव । सर्वैकशरण etc Another verse is लावण्यकान्तिपरिपूरित etc (Vide p 87 of the text) This is also owned in ध्वन्यालोक at p 110 in a similar way

certain that he lived in Kashmir His own work shows that he had a very intimate acquaintance with all Kashmirian works on alankāra and his views are nothing if they are not of a Kashmirian type Yet we must solve the difficulty presented by the epithet Kaunkana which Indurāja has himself appended to his name before we can call him a native of Kashmir There may be three possible conjectures

1 Kunkana ([illegible]) might be the name of his father or some remote ancestor so that Kaunkana may mean a son or descendent of Kunkana

2 Kunkana or Konkana might be a town or a province somewhere in or near Kashmir and Indurāja must be an inhabitant of that place

3 Konkana must be the same province that is at present styled by the same name Thus Konkana may mean the modern coastal districts of Kolaba and Ratnagiri south of Bombay

If we accept Abhinavagupta's information and we cannot doubt it then we must reject the supposition that Kunkana was the name of Indurāja's father And it is extremely improbable that Indurāja might be referring to any of his remote ancestors by the word Kaunkana No geographical or other data are available that would support our second supposition The third supposition that Konkana of modern times must be the country to which Indurāja belonged seems also to be beyond all probability A person native of the southwest coast of India, intimately connected with several people of a province a thousand and more miles apart seems a quite impossible picture for those olden times

But although we may be unwilling to believe that Indurāja was a native and resident of the coastal districts called Konkan we may still suppose that his family had come from Konkan to be naturalised in Kashmir in bygone times His case might be compared with that of the Konkanastha Brahmans of our times who

while still calling themselves Konkanasthas (i e कौङ्कणा) have left all traces of their connection with Konkan and have become naturalised residents of Maharashtra and other Indian provinces for several generations That Induraja s forefathers might have migrated from Konkan to Kashmir is rendered probable by the available evidence that a general intercourse was kept up between these pro vinces in those times The following verses in the poem of a Kashmirian poet (मङ्ख) contain the description of an ambassador named तेजकण्ठ despatched by अपरादित्य the king of Konkan to Kashmir in the 12th century —

वचोभिर्नुनुदे दन्तद्युतिश्रीखण्डपाण्डुभि ।
वादिना वाददर्पोष्मा येन सूपारकाध्वनस्तु ॥
य श्रीमदपरादित्य इति दूत्यप्रसिद्धये ।
प्रजिघाय घनश्लाघ काश्मीरान्कोङकणे (न्कुङ्कुण) श्वर ॥
तेन श्रीतेजकण्ठेन etc

श्रीकण्ठचरित of मङ्ख 25 109 to 111

Thus Induraja although a Kashmirian to all intents and purposes might very well call himself a Kaunkana

Induraja has also prefixed the epithet प्रतीहार to his name It may mean the holder of a title of that name or the recipient of a freehold such as अग्रहार It may even be connected with Pratihara the particular syllables in the Sama hymns which the Pratihartri[1] has to sing Induraja was perhaps a follower of the Sama Veda

The verses which Abhinavagupta has quoted as be longing to Induraja and the two verses ascribed to Bhattenduraja in Kshemendra s Auchitya vichara charchā and some other works are given in Appendix II

VI THE LAGHUVRITTI

The Laghuvritti of Indurāja is a very valuable and learned commentary Its special elegances are

---

1 See Chhāndogyopanishad, 2-9-6

(i) The peculiar and charming method of explaining the Kārikas

(ii) The flowing argumentative and terse yet lucid style

Induraja's way of explaining Kārikas is his speciality. He first takes one of the epithets in the Kārikā as the primary definition and begins to show how all other epithets are necessary to have a complete definition of the alankāra in question. For example see the vritti on the definitions of Slishta, Utpreksha, Sandeha and Sankara.

Indurāja's style is terse yet it is not at all difficult to an accustomed reader of Sanskrit commentaries. It is not elliptic as that of Mammata.

Udbhata's Kāvyālankārasārasangraha with the commentary of Induraja is a very valuable work. The accurate yet easy definitions of Udbhata, the learned disquisitions of Induarja upon them and the beautiful examples exactly fitting in with the bearing of the Kārikās, forms a combination at once very useful and engaging. The alankāras treated are few and prominent and there are no elaborate and minute divisions made of them as is the tendency of works on Alankāra later than Mammata. The work would therefore be a very handy and useful manual to a modern student of Alankāra who would perhaps equally dislike the cumbrous and unwieldy dissertations of modern writers on the one hand and the loose and primary treatment of very old authors on the other.

VII OTHER COMMENTARIES ON THE KAVYALANKARA SARA SANGRAHA

Udbhata himself was a commentator as we have seen above. He had written a gloss on Bhāmaha's Kāvyālankāra. But his original and creative genius could not be satisfied with having commented upon others' views merely so he wrote the present work which has since become a

landmark in the development of the science of poetics Judging from the tributes paid to him and from the references made to him and to his opinions by alankāra writers we can say without the least fear of exaggeration that his influence on alankara literature was second to none till the time of Mammata s Kavyaprakasa It is true that owing to the great advance effected during the three centuries that intervened between them and owing to the absorbing genius of Mammata Udbhata s works were thrown rather into the background after Mammata s time Yet as facts are being brought to light gradually the real state of things has begun to force itself upon us and we are becoming aware of the fame and popularity that our author once enjoyed Commensurate with his fame and popularity the number of his commentators must have been large and from the facts that are now available we can assert that his work was commented upon by more than three exegetes at least

As far as our knowledge goes the first commentator that Udbhata had was Induraja It does not appear either from the contents of Indurāja s Laghuvritti or from any external evidence that Udbhata had another commentator before Induraja After Induraja we find that one राजानकतिल्क is mentioned as having written an उद्भटविवेक or विचार The commentary विमर्शिनी of जयरथ on Ruyyaka s अलङ्कारसर्वस्व states in more than one place that राजानकतिलक wrote a gloss on Udbhata called उद्भटविवेक and that the सर्वस्वकार himself generally followed the views propounded in उद्भटविवेक (Vide Kavyamala edition of अलकारसर्वस्व pp 115 205 etc) Now Ruyyaka composed his अलङ्कारसर्वस्व about A D 1150 And relying upon the facts which seem to prove that Ruyyaka was the same person as Ruchaka who mentions राजनकतिलक as the name of his father we may place राजनकतिलक a little before A D 1150

Of this उद्भटविवेक no MS has as yet been discovered But another MS containing a commentary named उद्भटालकार विवृति has been discovered at Kudalur Mana, in Malabar in A D 1919-20 A copy of it has been deposited in the Gov

ernment Oriental MSS Library Madras The text of Udbhata adopted by this commentator is the same as that of Induraja and from its contents the commentary appears to be written after Induraja We can even assert that the commentator came after Mammata as he derives a great deal of matter directly from का यप्रकाश Out of about 50 extra quotations that the commentator has taken to elucidate his points about 20 are drawn from काव्यप्रकाश and many times he almost verbally borrows passages from that great work In his treatment of सदेहसकर he gives the illustration श्यामा्दृशी दो given by Mammata in his का and puts his argument on it thus —

नयना । दृशी दोर्विम्बमेतत्प्रसीदति ।

ते मुर गन्याश्च स्याा ा । िमतितायोक्त । कमेतदिति मुग्न निदिश्य इन्दुसमारोपणा ... गु निम ग ा ावडाग तप्रसा िक दापक कि तुल्ययोगिता कि ... ाा पणसाम्यात्समारोक्ति कि मदनाद्दीपक कालो वर्तत इति पर्यायोक्तमिति ... ।

The whole of this passage so closely resembles the corresponding passage in काव्यप्रकाश (p 760) and the few changes that are made appear to be so deliberate and mechanical that no one will deny that the passage is borrowed from काव्यप्रकाश Such adaptations exist throughout the whole of this commentary many of them are pointed out or quoted in extracts in our Notes

From this we can decide that the author of this ... came after Mammata although how long after we have at present no means to decide The writer mentions by name ... भामह रुद्रट and वामन but not मम्मट We are inclined to think that he must have lived shortly after मम्मट This ... is evidently a distinct work from ... or ... of ... mentioned by जयरथ There is no mention of the author of the विवृति in the MS

From the numerous references to previous interpretations of the Karikas of Udbhata that exist in the ... one is led to infer that several other commentaries must have existed before this विवृतिकार In commenting upon ... the विवृतकार refers

to five different views on the interpretation of this definition of the figure पुनरुक्तवदाभास His words are (1) इति केचिद्व्याचचक्षिरे 1 (2) समासे सङ्ख्या न विवक्षितेत्यन्ये (3)तस्मादेकस्मादनेकस्माद्वेत्यपरे (4) भिन्नरूप यत्रेत्येके विवृण्वते (5) इति तुल्यकक्ष्यदृश (See our extract from the विवृति in the notes on the definition of पुनरुक्तवदाभास p 2 1 7) None of these references point to anything contained in Induraja s Laghuvritti and we must conclude that there were several other exegetes who had tried their hand on Udbhata s famous work

---

॥ श्रीः ॥

काव्यालंकारसारसंग्रहः

लघुवृत्तिसमेतः ।

प्रथमो वर्गः ।

पुनरुक्तवदाभासं छेकानुप्रास एव च ।
अनुप्रासस्त्रिधा लाटानुप्रासो रूपकं चतु ॥ १ ॥
उपमा दीपकं चैव प्रतिवस्तूपमा तथा ।
इत्येत एवालंकारा वाचा कैश्चिदुदाहृता ॥ २ ॥

यल्लक्ष्म्या हसिते सितैर्धवलित नर्मोक्तिलीलाजुष
गौरे स्फीतगभस्तिकौस्तुभरुचा यच्च कचित्पाटलम् ।
अन्यत्र च्छुरितं यदम्बररुचा हेमप्रभाभासया
तद्वक्षोक्षतराकचापशबलव्योमाभमव्याज्जगत् ॥ १ ॥

महिषितवपुषि सुरद्विषि दर्शितभयमभयद घुसृणाभ्य ।
नन्दितसुरेन्द्रवन्दितमङ्घ्रियुग गौरि तव वन्दे ॥ २ ॥

विद्वदग्र्यान्मुकुलकादधिगम्य विविच्यते ।
प्रतीहारेन्दुराजेन काव्यालंकारसंग्रह ॥ ३ ॥

अत्रालंकारा अष्टावुद्दिष्टा । तत्र चाद्यौ चत्वार शब्दालंकारा निरूपिता । रूपकादीनां तु चतुर्णामत्रार्थालंकारता । अत्रानुप्रासे रूपके यथाक्रम त्रिधेति चतुरिति वचन विप्रतिपत्तिनिरासार्थम् । भामहो हि ग्राम्योपनागरिकावृत्तिभेदेन द्विप्रकारमेवानुप्रास व्याख्यातवान् । तथा रूपकस्य ये चत्वारो भेदा वक्ष्यन्ते तन्मध्याद्यमेव भेदद्वितय प्रादर्शयत । अत स्वाभिमतभेदोपदर्शनद्वारेणैतानिधप्रतिपत्ति-

निरासार्थमुद्देशावस्थायामेवानुप्रासस्त्रिधेति रूपक चतुरिति चोक्तम् । रूपक चतुरित्यत्र रूपकत्वेन सहैकस्मिन्नर्थे वर्तमाना सत्ता रूपकभेदेष्वावर्तमाना प्रतीयते । अत प्रतीयमाना यासौ रूपकत्वैकार्थसमवेता सत्तात्मिका भवनक्रिया तदभ्यावृत्तावय–द्वित्रिचतुर्भ्ये सुच् (पा ५ ४-१८) इति सुच्प्रत्यय । रूपक चतुर्षु भेदेष चतरो वारान्भेदात्मना भवतीत्यर्थ ।

तत्र **पुनरुक्तवदाभास** प्रोच्यते ।

पुनरुक्ताभासमभिन्नवस्त्विवोद्भासि भिन्नरूपपदम् ।

अभिन्न वस्तु यस्मिन्नुद्भासते तदभिन्नवस्तु । भिन्न रूप ययो पदयोस्ते भिन्नरूपे । अभिन्नवस्त्विव अभीक्ष्णमुद्भासेते भिन्नरूपे पदे यस्मिस्तदभिन्नवस्त्विवोद्भासिभिन्नरूपपदम् । एवमय बहुव्रीहिद्वितयगर्भ पञ्चपदो बहुव्रीहि । तत्रैक अभिन्नवस्त्विति बहुव्रीहि । अपरस्त भिन्नरूप इति । तद्गर्भश्चाय बहुव्रीहिरभिन्नवस्त्विवोद्भासिभिन्नरूपपदमिति । अनेन च यत्र भिन्नरूप पदे एकार्थवदाभासेते तत्पुनरुक्ताभास काव्यमलकार्य निर्दिष्टम् । यद्यपि पुनरुक्तवदाभासमित्युद्देशे वति प्रयुक्तस्तथापि तस्येह गम्यमानार्थत्वादप्रयोग । उद्देशे त्वेवमनभिधानमभिधावैचित्र्यप्रदर्शनार्थम् । काचित्खलु गम्यमानार्थान्वयेन अभिधा प्रवर्तते काचित्त्वभिधीयमानार्थान्वयेन । तत्रोद्देशे वत्यभिधीयमानसादृश्यान्वयेन अभिधा उपदर्शिता । इह त्वर्थसामर्थ्यावसेयसादृश्यान्वयेन । तदेवमर्थसामर्थ्यावसेयेन वत्यर्थेनान्वित पुनरुक्ताभासमत्र काव्यमलकार्यं निर्दिष्टम् । पुनरुक्तवदाभासमाने च पदे तस्यालकार । अत्रालकार्यं यत्काव्य तद्धर्मत्वेन पुनरुक्तवदाभासमानयो पदयोरलकारत्वमुक्त न तु स्वतन्त्रतया । फल चैवमभिधानस्य पुनरुक्तवदाभासमानपदसमन्वयस्य अलकारताख्यापनम् । अलकारस्य खल्वलकार्यपरतन्त्रतया निरूपणे क्रियमाणे सुष्ठु स्वरूपं निरूपित भवति स्वात्मन्यवस्थितस्य तस्यानलकारत्वात् समुद्गकस्थितहारकेयूरपारिहार्याद्यलकारवत् । अत पुनरुक्तवदाभासत्वस्यालकारताख्यापनाय काव्यपरतन्त्रतया निर्देशो युक्त ॥४ ।

तस्योदाहरणम् ।

तदाप्रभृति निःसङ्गो नागकुञ्जरकृत्तिभृत् ।
शितिकण्ठः कालगलस्सतीशोकानलव्यथः ॥ *१ ॥

तदाप्रभृति सतीवियोगादारभ्य स देवः शितिकण्ठो निःसङ्गः सन् दिवसानतिवाहितवानिति वक्ष्यमाणे श्लोके वाक्यार्थपरिसमाप्तिः । कृत्तिश्चर्म । कालवशेन निवर्तमाना सतीवियोगजनितो यः शोकवह्निस्तदुद्भवा पीडा यस्य स तथोक्तः ।

अत्र नागकुञ्जरशब्दौ शितिकण्ठकालगलशब्दौ च पुनरुक्तवत् आभासेते । तथाहि । नागकुञ्जरशब्दयोरुपक्रमावस्थायां गजवाचित्वेन एकार्थत्वं प्रतिभाति । पदार्थान्वयपर्यालोचनया तु तद्बाध्यते । नागशब्दः खल्वत्र हस्तिवाची । कुञ्जरशब्दस्तु तत्प्रशस्तावगतिहेतुः । एवं शितिकण्ठकालगलशब्दयोरपि नीलीविशेषावच्छिन्नशरीरावयवमेवोपेत्याभिधायित्वात्पौनरुक्त्यं समाभ्यमानं कालगलदितितकारावधिपर्यालोचनया चापसार्यते । तेनात्र पुनरुक्ताभासत्वम् ।

ननु छेकानुप्रासलक्षणादनन्तरं पुनरुक्तवदाभासोदाहरणं पठ्यते । तत्कथं पुनरुक्तवदाभासलक्षणव्याख्यानसमय एव तस्योपन्यासः कृतः । उच्यते । उदाहरणप्रदर्शनमन्तरेण लक्षणार्थस्य दुरधिगमत्वादिहैव तदुपन्यस्तमित्यदोषः । एवमुत्तरत्रापि प्रमेयशय्यानुसारेण ग्रन्थपाठक्रमविपर्यासेन व्याख्याया नासूयितव्यं पाठक्रमादार्थस्य क्रमस्य बलीयस्त्वात् ।

छेकानुप्रासः ।

छेकानुप्रासस्तु द्वयोर्द्वयोः सुसदृशोक्तिकृतौ ॥ २ ॥

द्वयोर्द्वयोरज्झलसमुदाययोः सुष्ठु सदृशे उच्चारणे क्रियमाणे सति छेकानुप्रासो भवति । तथाविधा हि समुदायास्तत्रालंकारतां प्रतिपद्यन्ते । द्वयोर्द्वयोरिति—स्वार्थे अवधार्यमाणे अनेकस्मिन्—इति द्विर्वचनम् । तत्र स्वार्थग्रहणेन वीप्साया निरस्तत्वान्न यावन्तोऽत्र द्विकाः संभवन्ति तेषां सर्वेषामेव सुसदृशत्वं कार्यं किं तर्हि कतिपयानामेव । वीप्सा हि

साकल्ये सति भवति । सा चात्र स्वार्थशब्देन निरस्ता । अवधार्यमाणग्रहणाच्च द्वयोर्द्वयोरेवात्र समुदाययो सदृशत्व नतु त्रयाणा त्रयाणामिति द्रष्टव्यम् । अनेकस्मिन्निति वचनाच्च असकृदेवविधरूपोपनिबन्धे सति छेकानुप्रासता न तु सकृदिति मन्तव्यम् । परस्परमेकरूपान्विता रसाद्यभिव्यक्त्यनुगुणत्वेन लब्धोत्कर्षा वर्णास्तत्समुदाया वा शोभातिशयहेतुत्वेन काव्ये क्षिप्यमाणा अनुप्रासशब्देनान्वर्थेनाभिधीयन्ते । छेकशब्देन कुलायाभिरताना पक्षिणामभिधानम् । तदुक्तम्—छेकान्गृहेष्वभिरतानुशन्ति मृगपक्षिण — इति । तेषा च कुलायाभिरतत्वादन्येन केनचिद्दनायास्यमानानामनेनानुप्रासेन सदृशी मधुरा वागच्चराति । अतोऽयमनुप्रासश्छेकैर्व्यपदिश्यते छेकानुप्रास इति । अथवा छेका विदग्धास्तद्वल्लभत्वादस्य छेकानप्रासता ।

तस्योदाहरणम् ।

स देवो दिवसान्निन्ये तस्मिञ्शैलेन्द्रकन्दरे ।
गरिष्ठगोष्ठीप्रथमैः प्रमथैः पर्युपासितः ॥ *२ ॥

कन्दरो गुहा । गरिष्ठा गुरुतमा । प्रियस्थिर०—(पा ६-४-१५७) इतीष्ठनि गुरुशब्दे गरादेश । गोष्ठी विदग्धानामासनबन्ध । प्रथमै प्रधानै । प्रमथैर्गणै । पर्युपासित सेवित ।

अत्र सदेवदिवसशब्दौ इन्द्रकन्दरशब्दौ गरिष्ठगोष्ठीशब्दौ प्रथमप्रमथशब्दौ परि-उपासशब्दौ च द्वौ द्वौ अज्झल्समुदायौ सुसदृशावुच्चारितौ तेन छेकानुप्रासता । क्वचित्तु निन्ये तस्मिन्नित्यत्र निन्येन्यस्मिन्निति पाठ । तदा चैतदप्युदाहरणेन्तर्भवतीति ।

अनुप्रास । स च त्रिविधो वृत्तिसश्रयात् । यद्वक्ष्यति—(का सा सं पृ ६ प २२)

सरूपव्यञ्जनन्यासं तिसृष्वेतासु वृत्तिषु ।
पृथक् पृथगनुप्रासमुशन्ति कवय सदा ॥ इति ।

अस्यार्थ । त्रिष्वेतेषु यथायोग रसाद्यभिव्यक्त्यनुगुणेषु वर्णव्यवहारेषु य सरूपाणा व्यञ्जनाना पृथक्पृथगुपनिबन्धस्तमनुप्रास कवय

सदृच्छन्तीति । अतस्तास्तावद्वृत्तया रसाद्यभिव्यक्त्यनुगणवर्णव्यवहारात्मिका प्रथममभिधीयन्ते । ताश्च तिस्र परुषोपनागरिकाग्राम्यत्वभेदात् ।

तत्र **परुषा ।**

शषाभ्या रेफसयोगैष्टवर्गेण च योजिता ।
परुषा नाम वृत्ति स्यात् ह्लह्वह्याद्यैश्च संयुता ॥ ४ ॥

शकारषकारादियुक्तो वर्णव्यवहार परुषाख्या वृत्ति । रेफोपलक्षिता सयोगा र्क्कार्दयो रेफसयोगा । टकारोपलक्षितो वर्गष्टवर्ग टठडढणेति । अस्या च वृत्तौ योनुप्रास स **परुषानुप्रास** ।

तस्योदाहरणम् ।

तत्र तोयाशयाशेषव्याकोशितकुशेशया ।
चकाशे शालिकिंशारुकपिशाशामुखा शरत् ॥ *३ ॥

तोयाशयेष्वशेष साकल्येन व्याकोशितानि विकाशितानि कुशेशयानि पद्मानि यया इति समास । तथा शालीना धान्याना किशारुभि शूकै कपिशानि पिञ्जराणि आशामुखानि दिगवकाशा यस्यामिति समास । अय च शकारस्य सारूप्येणोपनिबन्धात्परुषानुप्रास ।

उपनागरिका ।

सरूपसयोगयुता मूर्ध्नि वर्गान्त्ययोगिभि ।
स्पर्शैर्युता च मन्यन्ते उपनागरिका बुधा ॥ ५ ॥

सरूपाणा वर्णाना ये सयोगा क्क-प्प-च्च-इत्यादयस्तैर्युक्ता तथा वर्गान्त्यैर्ङ-ञ-ण-न-मै ङ्क-ञ्च-ण्ठ-न्त-म्प-इत्यादिरूपतया उपरि ये युक्ता कादयो मकारान्ता स्पर्शास्तैर्युक्ता उपनागरिका वृत्ति । एषा खलु नागरिकया वैदग्धीजुषा वनितया उपमीयते तत उपनागरिका । नागरिकया उपमिता उपनागरिकेति—अवादय क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया—(पा २ २-१८ सूत्रभाष्यस्थ वार्तिक) इति समास । तस्या**मुपनागरिकानुप्रासः** ।

तस्योदाहरण च ।

सान्द्रारविन्दवृन्दोत्थमकरन्दाम्बुबिन्दुभि. ।
स्यन्दिभिः सुन्दरस्यन्द नन्दितेन्दिन्दिरा क्वचित् ॥ ＊४ ॥

अत्र दकाराख्य स्पर्शो नकारेणोपरिव्यवस्थितेन युक्त सारूप्येणोपनिबद्ध । सान्द्रा घना अरविन्दवृन्दोत्था मकरन्दाम्बुबिन्दव इति सबन्ध । सुन्दरस्यन्द स्यन्दिभिरिति सामान्यभूतस्स्यन्द सुन्दरस्यन्दमिति विशिष्टेन स्यन्देन विशेषितो—रैपाष पुष्णाति—इतिवत् । सुन्दर स्यन्दो यस्मिन्निति हि सामान्यभूते स्यन्दने अन्यपदार्थे सुन्दरताविशिष्ट स्यन्दन वृत्तिपदार्थभूतम् । इन्दिन्दिरा भ्रमरा ।

ग्राम्या ।

शेषैर्वर्णैर्यथायोग कथिता कोमलाख्यया ।
ग्राम्या वृत्ति प्रशंसन्ति काव्येष्वादृतबुद्धयः ॥ ६ ॥

परुषापनागरिकोपभ्यक्तवर्णावशिष्टैर्वर्णैर्लकारादिभिरुपनिबध्यमाना ग्राम्या । तस्या एव चापर नामधेय कोमलेति । कोमलाख्यया कथितामिति सबन्ध । तस्या चानुप्रासो ग्राम्यानुप्रास. ।

तस्योदाहरणम् ।

केलिलोलालिमालाना कलैः कोलाहलैः क्वचित् ।
कुर्वती काननारूढश्रीनूपुररवभ्रमम् ॥ ＊५ ॥

केलिलोला क्रीडालम्पटा । कलैर्मधुरै । भ्रमो भ्रान्तिर्विपर्ययप्रत्यय । अत्र लकारककाररेफा सारूप्येणोपनिबद्धा ।

एवमेतास्तिस्रो वृत्तयो व्याख्याता । तासु च रसाद्यभिव्यक्त्यानुगुण्येन पृथक् पृथगनुप्रासो निबध्यते । तदाह—

सरूपव्यञ्जनन्यासं तिसृष्वेतासु वृत्तिषु ।
पृथक् पृथगनुप्रासमुशन्ति कवय सदा ॥ ७ ॥

अय श्लोक सोदाहरणो वृत्तिस्वरूपनिरूपणप्रसङ्गेन व्याख्यात ।

लाटानुप्रासः।

स्वरूपार्थाविशेषेपि पुनरुक्ति फलान्तरात् ।
शब्दाना वा पदाना वा लाटानुप्रास इष्यते ॥ ८ ॥
स पदाद्वितयस्थित्या द्वयोरेकस्य पूर्ववत् ।
तदन्यस्य स्वतन्त्रत्वाद्द्वयोर्वैकपदाश्रयात् ॥ ९ ॥
स्वतन्त्रपदरूपेण द्वयोर्वापि प्रयोगत ।
भिद्यतेनेकधा भेदै पादाभ्यासक्रमेण च ॥ १० ॥

शब्दानामनुपलभ्यमानसुप्तिङा तथा पदानामुपलभ्यमानसुप्तिङामुभयेषा च शब्दपदाना स्वरूपस्य वर्णात्मन अभिधेयस्य च निरन्तरशब्दव्यापारगोचरीकृतस्य वाच्यस्यार्थस्याभेदेपि फलान्तरात्तात्पर्यभेदात्पुनरुक्ति सा लाटदेशनिवासिजनवल्लभत्वाल्लाटानुप्रासोभिधीयते ।

स च प्रथम तावत्त्रिप्रकार । द्वयो स्वतन्त्रयोर्द्वया परतन्त्रया स्वतन्त्रपरतन्त्रयोश्च भावात् । तत्र यस्तावद्द्वयो स्वतन्त्रयो स द्विप्रकार एकैकस्मिन्पदे पदसमुदायात्मके च पादे भावात् । तदुक्तम्—

स्वतन्त्रपदरूपेण द्वयोर्वापि प्रयोगत ।
भिद्यतेनेकधा भेदै पादाभ्यासक्रमेण च ॥ इति ।

अत्र हि स्वतन्त्रपदात्मकत्वेन द्वयो प्रयोगादेकैकपदाश्रयो लाटानुप्रासोभिहित ।

तस्योदाहरणम् ।

काशाः काशा इवोद्भासि सरांसीव सरांसि च ।
चेतांस्याचिक्षिपुर्यूनां निम्नगा इव निम्नगाः ॥ *६ ॥

आचिक्षिपुरपहृतवन्त । अत्र काशादय शब्दा अपरै काशादिभि शब्दैरेकरूपा एकाभिधेयाश्च । तात्पर्यभेदेन तु तेषा पुनरुक्ति । तथाहि । अत्र एकेषा काशादिशब्दाना जातिभेदोपरक्तद्रव्यपरतया

प्रयोग । अपरेषा तु अनन्वयालकारच्छायया उपमानान्तरव्यावृत्तिपरतया । अत्र च स्वातन्त्र्य पदाना काशादीनामुपलभ्यमानसुप्तिङ्रूपत्वात् । एकैकरूपतया च आवृत्तेरुपनिबन्ध ।

पदसमुदायात्मकस्य तु पादस्य स्वरूपार्थाविशेषे तात्पर्यभेदेन पुनरुक्तौ पादाभ्यासपरिपाट्या स्वतन्त्रपदाश्रयो लाटानुप्रासो भवति । पादाभ्यासक्रमेण चेति क्रमग्रहणेन सकृद्द्विस्त्रिश्च पादाभ्यासे य भेदा स्सभवन्ति तत्स्वीकारेण पादाभ्यासे लाटानुप्रासस्य प्रवृत्ति सूचिता ।

तस्योदाहरणम् ।

स्त्रियो महति भर्तृभ्य आगस्यपि न चुक्रुधु ।
भर्तारोपि सति स्त्रीभ्य आगस्यपि न चुक्रुधु. ॥ *७ ॥

महत्यप्यागसीति सबन्ध । तथा सत्यप्यागसीति । भर्तृभ्य इति स्त्रीभ्य इति च क्रुधद्रुहेति (पा १ ४ ३७) सप्रदानता । अत्र एकत्र पादे नायकगतापराधाविषयत्वेन स्त्रीकर्तृक क्रोधाभाव प्रतिपादित । । अपरत्र त नायिकाना या भर्तृप्रणयातिक्रमात्मकोपराधस्तद्विषयो नायककर्तृक क्रोधाभावाभिहित । अतस्तात्पर्यभेद स्वरूपार्थाविशेषश्च । पदसमुदायात्मकस्य च पादस्याभ्यास ।

एवमय स्वतन्त्रपदाश्रयो लाटानुप्रासो द्विविधोभिहित — एकैकपदाश्रय पदसमुदायाश्रयश्च स्वतन्त्रपदाश्रयो लाटानुप्रास ।

द्वयोरनुपलभ्यमानसुप्तिङो परतन्त्रयो शब्दयोर्यो लाटानुप्रासस्तस्यापि द्वैविध्य पदद्वितयाश्रयत्वे एकपदाधारत्वेन च । तदुक्तम्— **स पदद्वितयस्थित्या द्वयो.** — इति । सोनेकधा भेदैर्भिद्यते इति सबन्ध । तथा **द्वयोर्वैकपदाश्रयात्**—इति।

पूर्वस्योदाहरणम् ।

काचिदुत्फुल्लकमला कमलभ्रान्तषट्पदा ।
षट्पदक्वाणमुखरा मुखरस्फारसारसा ॥ *८ ॥

सारसा लक्ष्मणाख्या पक्षिविशेषा । अत्र कमलषट्पदमुखरशब्दाना स्वरूपार्थाभेदेपि तात्पर्यभेदेन पुनरुक्ति पदाद्वितयाश्रयित्व च । तात्पर्यभेदश्चात्र कमलषट्पदशब्दयो कारकशक्तिभेदात् । तथाहि । पूर्व कमलशब्दोत्र विकाशक्रियाकर्तृत्वपरतयोपात्त । उत्तरस्तु भ्रमणक्रियाकर्तृभूतषट्पदाधारत्वेन । तथा पूर्व षट्पदशब्दो भ्रमणक्रिया प्रति कर्तृत्वेनोपवर्णित । उत्तरस्तु क्वाणक्रियासबन्धित्वेन । मुखरशब्दौ तु विशेषणभूत सशब्दत्व भिन्नार्थनिष्ठतयावगमयत । तथाहि । पूर्वेण मुखरशब्देन शरन्निष्ठ मौखर्यमवगम्यते अपरेण तु सारसनिष्ठम् ।

एवमथ पदद्वितयपरतन्त्रशब्दद्वयाश्रयो लाटानुप्रासोभिहित । एकपदाश्रयशब्दद्वितयवर्ती तु **द्वयोर्वैकपदाश्रयात्**—इत्युक्त ।

तस्योदाहरणम् ।

जितान्यपुष्पकिञ्जल्ककिञ्जल्कश्रेणिशोभितम् ।
लेभेवतसता नारीमुखेन्दुष्वसितोत्पलम् ॥ *९ ॥

अत्र नारीमुखेन्दुष्विति युवतिवदनाना चन्द्रेणोपमितत्वादसितोत्पलस्य शशाङ्करूपता ध्वन्यते । किञ्जल्कशब्दयोश्चात्र स्वरूपार्थाभेद एकपदाश्रयत्व तात्पर्यभेदश्च । एकस्य जीयमानतयोपादानात् । अपरस्य जयनक्रियाकर्तृभूता यासौ श्रेणिस्तत्सबन्धित्वेन ।

एवमथ परतन्त्रयो शब्दयोर्लाटानुप्रासो द्विविधो निरूपित । स्वतन्त्रपरतन्त्रयोस्तु अत्र एकस्य शब्दस्य पदान्तरानुप्रवेश अपरस्यतु स्वातन्त्र्येण पदरूपतयावस्थान तत्र भवति । तदुक्तम् **एकस्य पूर्ववत्तदन्यस्य स्वतन्त्रस्थात्**—इति । एकस्य पूर्ववत्पदान्तराश्रयेणावस्थानादित्यर्थ ।

तस्योदाहरणम् ।

पद्मिनी पद्मिनीगाढस्पृहयागत्य मानसात् ।
अन्तर्दन्तुरयामासुर्हसा हसकुलालयात् ॥ *१० ॥

मानसात्सरोविशेषात् । दन्तुरयामासु महत्वाच्छुक्लत्वाच्च उन्नतद ता इव चक्रु । अत्र स्वरूपार्थाभेदेपि पद्मिनीशब्दयोर्हसशब्दयोश्च

तात्पर्यभेदात्पुनरुक्ति । एकस्य पदान्तरानुप्रवेश अपरस्य च स्वतन्त्रत्वम् । तात्पर्यभेदस्तु एकस्य पद्मिनीशब्दस्य कर्मरूपत्वादपरस्य च स्पृहाविषयप्रतिपादनार्थत्वात् । तथा एकस्य हसशब्दस्य दन्तुरणक्रियाकर्तृभतार्थाभिधायित्वादपरस्य तु कुलसबान्धित्वात् ।

एवमय पञ्चविधो लाटानुप्रास प्रतिपादित । स्वतन्त्रपरतन्त्राणा तस्य प्रत्येक द्विभेदत्वात् स्वतन्त्रपरतन्त्रयोश्च समुदितयोरेकप्रकारत्वात् ।

रूपकम् ।

श्रुत्या सबन्धविरहाद्यत्पदेन पदान्तरम् ।
गुणवृत्तिप्रधानेन युज्यते रूपक तु तत् ॥ *११ ॥
बन्धस्तस्य यत श्रुत्या श्रुत्यर्थाभ्या च तेन तत् ।
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ॥ १२ ॥
समस्तवस्तुविषय मालारूपकमुच्यते ।
यद्वैकदेशवृत्ति स्यात्पररूपेण रूपणात् ॥ १३ ॥

पदान्तरस्य गुणवृत्तेरपरेण पदेन योगे भवति । नन्वेव सति नीलमुत्पलमित्यत्रापि नीलशब्दस्य गुणवृत्तेरुत्पलशब्देन योगे रूपकताप्रसङ्ग इत्याशङ्क्योक्त **श्रुत्या सबन्धविरहात्**—इति । श्रुतिर्निरन्तरार्थनिष्ठ शब्दव्यापार । तया श्रुत्या अनुपपद्यमानपदान्तरसबन्ध सत् पदान्तर गुणवृत्ति यत्रापरेण पदेन युज्यते तत्र रूपकता । यथा—

ज्योत्स्नाम्बुनेन्दुकुम्भेन ताराकुसुमशारितम् ।
क्रमशो रात्रिकन्याभिर्व्योमोद्यानमसिच्यत ॥ ११ ॥—इति ।

अत्राम्बुशब्दो निरन्तरार्थनिष्ठशब्दव्यापारगोचरीकृते उदकत्वे वर्तमानो ज्योत्स्नाशब्देन सामानाधिकरण्य नानुभवति अम्बुत्वज्योत्स्नात्वयोरेकार्थसमवायाभावात् । अतोम्बुगता शौक्ल्याह्लादकत्वप्रसरणशीलत्वादयो ये गुणास्तत्सदृशज्योत्स्नागतगुणवृत्ति सन्नम्बुशब्दो ज्योत्स्नाया वर्तत । तेनाम्बुशब्दस्य श्रुत्या निरन्तरार्थनिष्ठेन अभिधाव्यापारेण य पदान्तरेण ज्योत्स्नाशब्देन सबन्धस्तच्छन्न ।

अतोन्न रूपकता। न चैव नीलमुत्पलमित्यादौ श्रुत्या सबन्धविरहाद्गुणवृत्तित्व किं तर्हि स्वत एवेति न रूपकताप्रसङ्ग ।

ननु विरुद्धार्थाभिधायिनो समानाधिकरणयो शब्दयोर्निरन्तरार्थनिष्ठेन अभिधाव्यापारेण अनुपपद्यमानान्योन्यसमन्वयत्वाद्यद्येकस्य लक्षणाया गुणवृत्तित्वमभिधीयते एव सति पर्यायेणात्र गुणवृत्तित्व प्राप्नोति नियमकरणाभावात्। ततश्च यथाम्बुशब्दस्य ज्योत्स्नाशब्दसामानाधिकरण्याद्गुणवृत्तित्वमुक्त तद्वज्ज्योत्स्नाशब्दस्यापि अम्बुशब्दसामानाधिकरण्याद्गुणवृत्तित्व कथ न स्यादित्याशङ्क्योक्त **प्रधानेन**—इति। प्रधानार्थानुरोधेन उपसर्जनस्य लक्षणया गुणवृत्तित्वमुपपन्न प्रधानवशवर्तित्वाद्गुणानामित्यभिप्राय । अतश्च प्राकरणिकार्थाभिधायित्वात्प्रधानार्थविषयो या ज्योत्स्नाशब्दस्तदनुरोधेन अम्बुशब्दस्य अप्राकरणिकार्थत्वादप्रधानार्थस्य गुणवृत्तित्वमुपपन्नमिति न पर्यायेण ज्योत्स्नाम्बुशब्दयो परस्परानुरोधेन गुणवृत्तित्वप्रसङ्ग ।

ननु च ज्योत्स्नाम्बुनेत्यत्र अम्बुन प्राधान्य ज्योत्स्नायाश्च गुणभाव । तथाहि । एतस्मिञ्श्लोके तद्भावाध्यवसानेन सेकावच्छादितरूपतया सेकात्मकत्वेन यासौ व्योम्नो व्याप्तिरसिच्यतेति प्रतिपादिता तया स्वसाधनभूत यत्तदम्भोपेक्षित तदत्र ज्योत्स्नया विशिष्यते ज्योत्स्नैवाम्ब्विति। यदत्र सेकसाधनत्वेनाम्बु अपेक्षित तज्ज्योत्स्नैवेत्यर्थ । उक्त च—

उपसर्जनोपमेय कृत्वा तु समासमेतयोरुभयो ।
यच्च प्रयुज्यते तद्रूपकमन्यत्समासोक्तम् ॥ इति।

एतयोरुभयोरिति । उपमानोपमेययोरित्यर्थ । तत्कथमिदमुक्त ज्योत्स्नापदस्य प्राधान्यात्तद्वशेनाम्बुशब्दस्य गुणवृत्तित्व कल्प्यत इति। उच्यते। अत्र खलु द्वे अवस्थे विद्येते । एका तावत् ज्योत्स्नाया अम्बूकरणावस्था। अपरा तु अम्बुत्वमापादिताया ज्योत्स्नाया सेकसबन्धरूपा। तत्र यदा तावत् ज्योत्स्ना अम्बुरूपत्वमापद्यते तदा प्राकरणिकत्वात् ज्योत्स्ना प्रधान अम्बु च तद्विपर्ययाद्गुण तदानी चाम्बु

शब्दो ज्योत्स्नाशब्दानुरोधेनाम्बुगतशौक्ल्यादिगुणसदृशगुणयोगालक्षणया ज्योत्स्नायां वृत्तिमनुभवति । तदा च तस्य प्रधानार्थानुरोधाद्गुणवृत्तित्वेन रूपकत्वमक्तम् । यदा त्वसौ अम्बुश द आपादिताम्बुभावज्योत्स्नाभिधायी सन् सकक्रियया सम वयमापद्यमानो यदेतदत्र सेकसाधनत्वेनाम्बु उपयुज्यते तज्ज्योत्स्नैवेति ज्योत्स्नया विशिष्यते तदा तस्य न रूपकावस्था । पूर्वावस्थायामेवानुभूतगुणवृत्तित्वात् । अतस्तस्यामवस्थायामसौ अतिशयोक्तिच्छाया भजते । पूर्वावस्थापेक्षया त्वेतद्रूपकमुक्तम् । प्रधानानुरोधेन तत्र गुणेषु वर्तमानत्वात् । रूपकत्व चात्राध्यरोप्यमाणगतेन रूपेण अध्यारोपविषयस्य वस्तुनो रूपवत ियमाणत्वादन्वर्थं द्रष्टव्यम् ।

अत्र चोपमानवर्तिनो ये गुणास्तत्सदृशगुणदर्शनादुपमेय उपमानगतयो शब्दरूपयोरारोप । तत्र च त्रयो दर्शनभेदा । केचिदत्र शब्दारोपपूर्वकमर्थारोप ब्रुवते अपरे त्वर्थारोपपूर्वक शब्दारोपम् । अन्यैस्तु श दारोपार्थारोपयोर्यौगपद्यमभिधीयते । अयमेव च पक्षो युक्त इव दृश्यते । तदाहु —

श दोपचारात्तद्रूप रूपके कैश्चिदुच्यते ।
ताद्रूप्यारोपतश्चान्यै श दारोपोत्र कथ्यते ॥
उपमानगुणैस्तुल्यानुपमेयगतान् गुणान् ।
पश्यता तु सकृद्भाति तत्र तच्छब्दरूपता ॥ इति ।

तत्रेति । उपमेय इत्यर्थ । तच्छब्दरूपतेति । उपमानशब्दारोप उपमान रूपारोपश्च

तस्य च रूपकस्य द्विप्रकारता । स्वकण्ठेन सकलरूपणाभिधानादेक प्रकार । तदुक्तम् **बन्धस्तस्य यत श्रुत्या तेन तत्समस्तवस्तुविषयम्**—इति । श्रुतिर्निरन्तरार्थनिष्ठोभिधा यापार ।

तस्योदाहरणम् ।

ज्योत्स्नाम्बुना (श्लो ११)—इत्याद्युक्तम् ।

शारितम् शबलितम् ।

अत्र हि सर्वेषामेव रूप्यत्वेनोपात्ताना ज्योत्स्नेन्दुताराराात्रिव्योम्नां यथाक्रममम्बुकुम्भकुसुमकन्योद्यानानि रूपकत्वेन स्वकण्ठेनोपात्तानि नत्वर्थाक्षिप्त कस्यचिद्रूपणम् । तेन श्रुत्यैवात्र रूपणा । अत समस्तवस्तुविषयत्वम् । समग्राणि ह्यत्र रूप्यत्वेनाभिमतानि वस्तूनि स्वकण्ठेनोपात्तस्य रूपकस्य विषय । अयमसावेक प्रकार ।

यत्र तु किञ्चित्स्वकण्ठेन किञ्चिच्चार्थाद्रूपण भवति तत्र श्रुत्यर्थाभ्या रूपणादपर प्रकारो भवति । तत्र चैकदेशविवर्तित्वम् । एकदेशविशेषेण स्वकण्ठोक्त्या वर्तनात् । तदुक्तम् **यतश्च श्रुत्यर्थाभ्या तस्य बन्धस्तेन तदेकदेशविवर्ति च**— इति ।

तस्योदाहरणम् ।

उत्पतद्भिः पतद्भिश्च पिच्छालीवालशालिभि. ।
राजहंसैरवीज्यन्त शरदैव सरोनृपाः ॥ *१२ ॥

पिच्छाल्य पक्षपङ्क्तय । राजहसा रक्तचञ्चुपादा हसा । अवीज्यन्तेति । वीजिर्धातुष्वपठितोपि शिष्टप्रयोगान्मिलि- खचि क्लबि- क्षपिवद्धातुतया द्रष्ट य । अत्र द्वे रूपणे स्वकण्ठेनाभिहिते पिच्छालीवालशालिभिरिति सरोनृपा इति च । तथाहि । एकत्र पिच्छाल्यो वालरूपत्वेन रूपिता अपरत्र तु सरासि नृपरूपत्वेन । राजहसाना चामररूपत्वेन रूपणा अर्थाक्षिप्ता शरदश्च प्रकृताया नायिकात्वेन । शरन्नायिकया कर्तृभूतया राजहसचामरै पिच्छालीवालशालिभि सरोनृपा वीज्यन्ते स्मेति ह्यत्र वाक्यार्थ ।

एवमेतौ रूपकस्य समस्तविषयैकदेशविवर्तिलक्षणौ द्वौ प्रकारावुक्तौ ।

यदि वा मालारूपकस्य समस्तवस्तुविषयता । तत्र ह्येकस्मिन् रूप्ये समुच्चयेन अस्यन्ते क्षिप्यन्ते बहूनि रूपकाणि । तदुक्तम् **समस्त वस्तुविषय मालारूपकमुच्यते** । यद्वेति प्रकारान्तरोपक्षेपार्थ ।

तस्योदाहरणम् ।

बनान्तदेवतावेण्यः पान्थस्त्रीकालशृङ्खलाः ।
मारप्रवीरासिलता भृङ्गमालाश्चकाशिरे ॥ *१३ ॥

वनान्तो वनैकदेश । वेण्य केशपाशा । कालशृङ्खला अन्तकप्रयुक्ता आकर्षणशृङ्खला । मारप्रवीरा मन्मथसबन्धिनो भटा ।

अत्र भृङ्गमालानामेव केवलाना रूप्यत्वेनोपात्ताना तिस्रो रूपणा कृता वनान्तदेवतावेण्य इत्येवमादिना । तेनात्र समस्तवस्तुविषयता एकस्मिन् रूप्ये समुच्चयेन बहूना रूपणाना क्षिप्तत्वात् ।

एकदेशविवर्ति तु पररूपेण रूपणाद्भवति । तदुक्तम् **एकदेशवृत्ति स्यात्पररूपेणरूपणात्**—इति ।

तस्योदाहरणम् ।

आसारधाराविशिखैर्नभोभागप्रभासिभि ।
प्रसाध्यते स्म धवलैराशाराज्य बलाहकैः ॥ *१४ ॥

आसारो वेगवद्वर्षम् । विशिखा शरा । अत्र प्रसाध्यते इत्यय शब्द श्लेषच्छायया द्वयोरर्थयोर्वर्तते भूषणे उपार्जने च । तत्र भूषण प्रकृत । शरत्समयो ह्यत्र प्रस्तुत । तत्र च शुक्लैर्बलाहकैर्दिशो भूष्यन्ते । यदुपार्जन तदप्रकृतत्वादत्र परमन्यत् । तस्य च परस्याप्रकृतस्य उपार्जनस्य यत्तद्रूप कारककदम्बक येन तद्रूपवत् क्रियते नृपविशिखराज्यसङ्ग्रामभूम्यात्मक तेनात्र यथाक्रम बलाहकासारधारादिङ्नभोभागाना रूप्यत्वेनाभिमताना रूपणा विहिता । तेनात्रैकदेशवृत्तित्वम् । एकदेशवृत्तीत्यत्र हि एकदा अन्यदा ईश प्रभविष्णुर्योऽसौ वाक्यार्थस्तद्वृत्तित्व रूपकस्याभिमतम् । विशेषोक्तिलक्षणे च **भामहविवरणे भट्टोद्भटेन** एकदेशशब्द एव व्याख्यातो यथेहास्माभिर्निरूपित । तत्र विशेषोक्तिलक्षणम्—

एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसस्तुति ।
विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथा ॥ इति ।

तेनात्र विशेषोक्तिलक्षणवदेकदेशशब्देन अन्यदा प्रभविष्णुर्वाक्यार्थ

उच्यते । अन्यत्र च अन्यदा प्रभाविष्णूपार्जन अप्रकृत हि तत् श्लेषवशेनात्र नीतम् । तेनात्रैकदेशवृत्तिता ।

दीपकम् ।

आदिमध्यान्तविषया प्राधान्येतरयोगिन ।
अन्तर्गतोपमा धर्मा यत्र तद्दीपक विदु ॥ १४ ॥

यत्र अन्तर्गतोर्थसामर्थ्यावसेयत्वादुपमानोपमेयभावो येषा तथाविधाना धर्माणामुपनिबन्धस्तत्र काव्य दीपक भवति तथाविधकाव्यविषयत्वाच्चदीपकस्य । तत्का य दीपकमित्युपचारात्सामानाधिकरण्यम् । अत्र च धर्माणामेकवारमुपनिबन्धो द्रष्टव्य । असकृदुपादाने हि तेषा प्रतिवस्तूपमा वक्ष्यति । अत एव च एकदेशवर्तिनामपि तेषा धर्माणा यौ द्वौ उपमानोपमेयभावेन अवस्थितौ वाक्यार्थौ बहवो वा तथाविधास्तदुद्दीपनहेतुत्वाद्दीपकता । यावच्च तेषा धर्माणामुपमानोपमेयभावसमन्वयेनात्रोपनिबन्धस्तावद्बलात्प्राधान्येतरयोगित्वमापतति उपमेयस्य प्राकरणिकतया प्राधान्यादुपमानस्य च तादर्थ्येन गुणभावात् । एव च प्राधान्येतरयोगिन इत्ययमत्रानुवाद प्राप्तार्थत्वात् । प्राधान्य च इतरच्चाप्राधान्य ताभ्या योग सबन्धो विद्यते येषा ते तथोक्ता । अस्य च दीपकस्य त्रैविध्य तेषा धर्माणा आदिमध्यान्तवाक्यविषयत्वेन उपनिबन्धात् । तदुक्तम् **आदिमध्यान्तविषया** —इति ।

तत्रादिदीपकस्योदाहरणम् ।

सजहार शरत्कालः कदम्बकुसुमश्रियः ।
प्रेयोवियोगिनीना च निःशेषसुखसपद. ॥ *१५ ॥

अत्र सहरणात्मा धर्म कदम्बकुसुमशोभाकर्मकत्वेन विरहिणीसुखसपत्कर्मकत्वेन च उपनिबध्यमानोन्तर्गतोपम शरत्समयस्योपवर्ण्यमानतया कदम्बकुसुमश्रीसहारस्य प्राकरणिकार्थनिष्ठत्वाद्विरहिणीसुखसपत्सहारस्य चाप्राकरणिकार्थविषयत्वात् । तेनात्रान्तर्गतोपमत्वम् यथा प्रेयोवियोगिनीना नि शेषा सुखसपद सजहार तथा कदम्बकुसुमश्रियो-

पीति । शरत्कालशब्दस्य चात्र शरत्समय श्लेषच्छाययान्तकानुरञ्जितो वाच्य संहारस्यान्तककर्मत्वात् । अत्र च प्रथम एव वाक्ये सजहारेत्यस्योपनिबद्धस्य द्वितीयवाक्ये अनुषङ्गच्छायया उपजीव्यमानत्वादादिदीपकत्वम् ।

मध्यदीपकस्योदाहरणम् ।

विदेशवसतिर्यातपतिकाजनदर्शनम् ।
दुःखाय केवलमभूच्छरच्चासौ प्रवासिनाम् ॥ *१६ ॥

यातपतिका प्रोषितभर्तृका । शरद प्राकरणिकत्वाद्विदेशवसतियातपतिकाजनदर्शनयोश्चाप्राकरणिकत्वादत्रान्तर्गतोपमता । अत्र च यातपतिकाजनदर्शन दुःखाय केवलमभादिति मध्यमे वाक्ये प्रवासि दुःखैकहेतुत्वलक्षणो धर्म उपात्त सन्नाद्यन्ताभ्या वाक्याभ्या पूर्ववदुपजीव्यते तेन मध्यदीपकता ।

अन्तदीपकस्योदाहरणम् ।

तदानीं स्फीतलावण्यचन्द्रिकाभरनिर्भरः ।
कान्ताननेन्दुरिन्दुश्च कस्य नानन्दकोभवत् ॥ *१७ ॥

तदानी शरत्समये । अत्र इन्दु प्राकरणिक शरत्समयस्य उपवर्ण्यमानत्वात् । कान्ताननेन्दुस्त्वप्राकरणिक । अन्ते च सर्वसुखहेतुत्वमुपनिबद्ध सत्पूर्वत्र उपजीव्यते । तेनात्रान्तदीपकता ।

एवमेतद्दीपक लक्षितमुदाहृत च ।

ननु उपमाया **उपमा दीपक च**-इति पूर्वमुद्दिष्टत्वाद्यथोद्देशलक्षणमितिन्यायात्तस्या एव पूर्व लक्षण कर्तव्य पश्चात्तु दीपकस्य तत्कथमादौ दीपक लक्षितमिति वक्तव्यम् । उच्यते । अनेन ग्रन्थकृता स्वोपरचित-**कुमारसंभवै**कदेशोत्र उदाहरणत्वेनोपन्यस्त । तत्र पूर्व दीपकस्योदाहरणानि । तदनुसधानाविच्छेदायात्र उद्देशक्रम परित्यक्त । उद्देशस्तु तथा न कृतो वृत्तभङ्गभयात् । एवमुत्तरत्रापि लक्षणेषूद्देशक्रमाननुसारेण समाधिर्वाच्य ।

उपमा ।

यच्चेतोहारि साधर्म्यमुपमानोपमेययो ।
मिथो विभिन्नकालादिशब्दयोरुपमा तु तत् ॥ १५ ॥
यथेवशब्दयोगेन सा श्रुत्यान्वयमर्हति ।
सदृशादिपदाश्लेषादन्यथेत्युदिता द्विधा ॥ १६ ॥
सक्षेपाभिहिताप्येषा साम्यवाचकविच्युते ।
साम्योपमेयतद्वाचिवियोगाच्च निबध्यते ॥ १७ ॥
उपमानोपमेयोक्तौ साम्यतद्वाचिविच्यवात् ।
क्वचित्समासे तद्वाचिविरहेण क्वचिच्च सा ॥ १८ ॥
तथोपमानादाचारे क्यच्प्रत्ययबलोक्तित ।
क्वचित्सा कर्तुराचारे क्यङा सा च क्विपा क्वचित् ॥ १९ ॥
उपमाने कर्मणि वा कर्तरि वा यो णमुल्कषादिगत ।
तद्वाच्या सा वतिना च कर्मसामान्यवचनेन ॥ २० ॥
षष्ठीसप्तम्यन्ताच्च यो वतिर्नामतस्तदभिधेया ।
कल्पप्प्रभृतिभिरन्यैश्चताद्धितै सा निबध्यते कविभि ॥ २१ ॥

सादृश्यसबन्धित्वेनोपादीयते यत्प्राकरणिक तदुपमेयम् । न खलु प्राकरणिकस्यापि सादृश्यसबन्धित्वेन अनुपादीयमानस्योपमेयता । यथा राज्ञ पुरुषमानयेत्यत्र पुरुषस्य । परुषो ह्यत्र आनीयमानत्वेन चाद्यमानत्वात्सत्यपि प्राकरणिकत्वे सादृश्यसबन्धित्वेनानुपादीयमानत्वान्नोपमेय । सत्यपि च सादृश्यसबन्धित्वेनोपादाने यस्य प्राकरणिकत्व नास्ति तस्योपमानत्व न तपमेयत्वमिति प्राकरणिकमित्युक्तम् । तदेवं सादृश्यसबन्धित्वेनोपादीयमान यत्प्राकरणिक तदुपमेयम् । तद्ध्युपमानेन सादृश्यप्रतिपादनद्वारेण समीपे क्षिप्यते तस्मादुपमेयम् । अप्राकरणिक तु तथाविधमेवोपमानम् । तयोरुपमानोपमेययो यत्साधर्म्य समानो धर्मस्तेन धर्मेण सबन्धो य सा उपमानोपमेययो सादृश्यद्वारेण

सामीप्यपरिच्छेदहेतुत्वादुपमा । तस्याश्चालकाराधिकाराच्चेतोहारित्व लब्धमेव का यशोभावहाना धर्माणा गुणव्यतिरिक्तत्वे सत्यलकारत्वात् । गुणा खलु काव्यशोभाहेतवो धर्मा । ते च माधुर्यौज प्रसादलक्षणा । येषा तु गुणोपजनितशोभे काव्य शोभातिशयहेतुत्व तेलकारा । यदवोचद्भट्टवामन.—**काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलकाराः**—इति । तेनालकारत्वादेवोपमायाश्चेतोहारित्व लब्धम् । अतश्चेतोहारीत्यनुवाद प्राप्तार्थत्वात् । उपमानोपमेयभावश्च नात्यन्त साधर्म्येण उपादाने सति भवति गौरिवाय गौरिति । अत उक्त **मिथोविभिन्नकालादिशब्दयो**रिति । कालादयोत्र श ब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूता विवक्षिता । केषाचित्खलु श ब्दाना स्वार्थे प्रवर्तमानाना काल प्रवृत्तिनिमित्त यथा वसन्तादीनाम् । केषाचित्तु दिक् यथा प्राच्यादीनाम् । केषाचिज्जातिर्यथा गवादीनाम् । शुक्लप्रभृतीना तु गुण । गच्छत्यादीना क्रिया । राजपुरुषादीना स्वस्वामिभावादि सबन्ध । एवमन्यदप्यनुसर्तव्यम् । मिथ परस्पर विभिन्ना कालादय प्रवृत्तिनिमित्तभूता ययो श ब्दयोस्तथाविधौ श ब्दौ वाचकौ ययोरुपमानोपमेययोरिति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहि । गौरिवाय गौरित्यभिधाने तु न प्रवृत्तिनिमित्तभेद गोत्वस्यैवैकस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । तेनैवविध उपमानोपमेयभावो न भवति । **उपमा तु तत**—इत्यत्र वाक्ये तुशब्दो लकारान्तरे व्यतिरेके उपमा पुनरेवप्रकारेत्यर्थ ।

एषा चोपमा द्विधा । पूर्णा लुप्ता च । पूर्णा यत्र चतुष्टयमुपादीयते-उपमानमुपमेय तयोश्च साधारणो धर्म सौन्दर्यादिरुपमानोपमेयभावस्य द्योतक इवादि । सा च पूर्णा त्रिविधा वाक्यसमासतद्धितावसेयत्वात् । तत्र वाक्यावसेयाया श्रौतत्वार्थत्वभेदेन द्वैविध्यम् । अ य यावसेया श्रौती । अव्यय हि लुप्तविभक्तिकत्वेन उपमानोपमेययोरेकतरत्राप्यविश्रान्तत्वादुभयोरप्युपमानोपमेययोरुपमिति क्रियाविषयतया यथायोग कर्मकरणभावात्मक सबन्धमवद्योतयाति । अतस्तत्र श्रौती उपमा । तदुक्त—**यथेवशब्दयोगेन श्रुत्यान्वयमर्हति**—इति । यथे-

वशब्दौ चात्रोपलक्षणम् । अ यथान्तरादपि वाशब्दादेस्तेन रूपेणोपमानोपमेयभावस्यावगते । यथा—

ता जानीया परिमितकथा जीवित मे द्वितीय
दूरे भूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।
गाढोत्कण्ठा गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बाला
जाता मन्ये शिशिरमथिता पद्मिनी वान्यरूपाम् ॥

तत्र यथाशब्दयोगे तस्या उदाहरणम् ।

क्षण कामज्वरोत्थित्यै भूयः सतापवृद्धये ।
वियोगिनामभूच्चान्द्री चन्द्रिका चन्दन यथा ॥ * १८ ॥

अत्र चान्द्री चन्द्रिका उपमेया । चन्दनमुपमानम् । कामज्वरोत्थितिहेतुत्व सतापवृद्धिनिबन्धनता चानवस्थित साधारणो धम । यथाशब्दश्चाव्ययत्वेन लुप्तविभक्तिकत्वादुपमानोपमेययोरेकतरस्मिन्नप्यविश्रान्त श्रौतेन रूपेणोभयाधारमुपमानोपमेयभावमवद्योतयति । तेनेय सपूर्णा श्रौती च ।

एवमिवशब्दयोगेप्युदाहरण योज्यम् ।

नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।
तरुण्य इव भान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥ * १९ ॥

एवमियमव्ययोपदर्शिता श्रौती सपूर्णा वाक्योपमोक्ता ।

या तूपमा सदृशादिभि पदै श्लिष्टा तस्या न श्रौतेन रूपेण उभयानुयायितया उपमानोपमेयभावोवगम्यते अपित्वर्थात् । सदृशादीना पदानामुपमानोपमेययोरेकतरत्रैवविश्रान्तेरन्यत्र च तद्गतसादृश्यपर्यालोचनया तत्सबन्धित्वावगते । तेनासौ आर्थी । तदुक्त—**सदृशादिपदाश्लेषादन्यथा**—इति । अन्यथेति । अश्रौतेन रूपेणेत्यर्थ ।

तस्या उदाहरणम् ।

प्रबोधाद्धवल रात्रौ किञ्जल्कालीनषट्पदम् ।
पूर्णेन्दुबिम्बप्रतिममासीत्कुमुदकाननम् ॥ * २० ॥

अत्र कुमुदकानन विकसित किञ्जल्कालीनषटपदत्वविशिष्टमुपमेयम् । पूर्णेन्दुबिम्बमुपमानम् । धवलत्व साधारणो धम । प्रतिमाश द उपमानोपमेयभावावगतिहेतु । स च उपमाने विश्रान्त । तथा हि । पूर्णेन्दुबिम्ब प्रतिमा प्रतिबिम्ब सदृशमस्येति बहुव्रीहिरत्र क्रियते तेन प्रमिताशब्द उपमाने विश्रान्त । तेन च उपमाने विश्रान्तेनापि अर्थादुपमेयस्य सादृश्यमवगम्यते सादृश्यस्योभयाधिष्ठानत्वात् । यदापि च पूर्णे दुबिम्बेन प्रतिममिति तृतीयातत्पुरुषस्तदाप्यपमेय स्वकण्ठेनाभिहित सादृश्यम् । उपमाने च तस्यार्थात्प्रतिप्रत्ति । अतो बहुव्रीहौ उपमानगतसादृश्यपर्यालोचनया उपमेयस्योपमेयत्वमवगम्यते । तत्पुरुषे तु उपमेयवर्तिसादृश्यविचारेण उपमानस्योपमानत्वावगतिरित्याथोत्र उपमानोपमेयभाव ।

अत्र च उपमेयवर्तिकिञ्जल्कालीनषट्पदत्वाभिधानसामर्थ्याद्परमापि साधर्म्यमनभिहितमसितोदरत्वलक्षणमाक्षिप्तम् । यथा पूर्णे दुबिम्ब शशलाञ्छनत्वादसितोदरमेव कुमुदकाननमपि किञ्जल्कालीनषट्पदत्वादिति। अतोसितोदरत्वलक्षण धर्ममपेक्ष्य लुप्तैकदेशत्वाल्लुप्तापीयमुपमा ।

नेत्रैरिवोत्पलैरित्यादौ तु यद्यपि नेत्रोत्पलादीना समानधर्मा दीर्घत्व नीलत्वादय स्वश देन नोपात्तास्तथापि भा तीत्यभिधीयमानार्थे तेषामनुप्रवेशात्सपूर्णत्वमेवोपमाया चतुष्टयोपलम्भात् । नेत्रादीनि ह्यत्र उपमानानि । उत्पलादीन्युपमेयानि । भान दीर्घत्वनीलत्वादिविशेषणपर्यन्त साधारणो धर्म । इवशब्दश्च उपमानोपमेयभावावगतिहेतु । तेनेयमुपमा सपूर्णैव । प्रबोधाद्धवलमितीय त्वासितोदरत्वापक्षया लुप्तत्वेनाप्युक्ता ।

समासोपमा चैषा पूर्णेन्दुबिम्बप्रतिममिति समासस्य विहितत्वात् । यदा त्वत्र वाक्योपमा विवक्षिता भवति तदैतदेवोदाहरणम् । तदुदाहरणार्थत्वेन—

अखण्डेनेन्दुना तुल्यमासीत्कुमुदकाननम् ॥ * २१ ॥

इत्येव परिणमयितव्यम् ।

एवमेषा सपूर्णा वाक्यावगम्या द्विविधोपमा प्रतिपादिता श्रौती आर्थी च । समासावगम्या त्वार्थत्वेन एकप्रकारैवोक्ता ।

या तु तद्धितावसेया सपूर्णा तस्या अपि द्वैविध्य श्रौतत्वार्थत्वभेदेन । तत्र तस्येव (पा ५-१ ११६) इत्यनेन हि यो वतिर्विधीयते तस्य इवार्थे विधीयमानत्वादिवशब्दवच्छ्रौतेन रूपेण उभयानुयायितया उपमानोपमेयभावावगतिनिबन्धनत्वम् । य पुन —तेन तुल्य (पा ५ १-११५) इति तुल्यार्थे वतिर्विधीयते ततो ब्राह्मणेन तुल्यमधीते ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इत्युपमेये यत्तदध्ययनक्रियाद्वारेण विश्रान्त तुल्यत्व तत्पर्यालोचनया अर्थादुपमानस्योपमानत्वमवगम्यते तेन आर्थ-स्तत्र उपमानोपमेयभाव । तदुक्तम्–**वतिना च कर्मसामान्यवचनेन । षष्ठीसप्तम्यन्ताच्च यो वतिर्नामतस्तदभिधेया**–इति । कर्मसामान्यवचनो वति – तेन तुल्य क्रिया चेद्वतिि (पा ५-१ ११५) इति क्रियातुल्यत्वेभिधानात् । तेन चाभिधीयते उपमा । वाच्येति पूर्वोपक्रान्तमत्रानुषज्यते । षष्ठ्यन्तात्सप्तम्यन्ताच्च नामतो नाम्न प्रातिपदिकादितिसबन्ध ।

तत्र पूर्वस्या उदाहरणम् ।

अपि सा सुमुखी तिष्ठद्दृष्टेः पथि कथचन ।
अप्रार्थितोपसपन्ना पतितानभ्रवृष्टिवत् ॥ * २२ ॥

अप्रार्थितोपसपन्ना दृष्टे पथि कथचन पतिता तिष्ठेदिति सबन्ध । अत्रानभ्रवृष्टिरुपमानम् । सुमुखी उपमेया । अप्रार्थितोपसपन्नत्वे सति दृष्टिगोचरपतितत्वेनावस्थान साधारणो धर्म । वतिश्च क्रियातुल्यत्वे विधीयमान उपमेये क्रियाद्वारेण शब्देन वृत्तेन विश्रान्त सस्तुल्यत्वपर्यालोचनयोपमानस्योपमानत्वमवगमयति । ततोत्रार्थादुपमानोपमेयभाव प्रतीयते । तेनेय सपूर्णा आर्थी च तद्धितावसेया ।

द्वितीयस्या उदाहरणम् ।

कि स्युरुत्कलिका मद्वत्तस्या अपि निरर्गलाः ।
अकाण्डोड्डामरानङ्गहतकेन समर्पिताः ॥ * २३ ॥

अकाण्डोड्डामर अनवसरे उद्भट । प्रचण्ड इतिपाठान्तरम् । उत्कलिका उत्कण्ठा । अत्रास्मदर्थ उपमानम् । तच्छब्दार्थ उपमेय ।

मन्मथेन समर्पिता यास्ता निरर्गला उत्कलिकास्तत्कर्तृक भवन साधारणो धर्म । वतिश्चेवार्थे विधीयमानत्वादिवश॒ब्दवदुपमानोपमेययोरेकतरत्राप्यविश्रान्त श्रौतेन रूपेणोपमानोपमेयभावमवद्योतयति। तेनेय सपूणा श्रौती च तद्धितावसेया। अत्र तु तस्या अपीति पाठे षष्ठ्यन्ताद्वतिविधेय । यदा तु तस्यामपीति पाठस्तदा सप्तम्यन्तात् । यदुक्तम्—उपमाने य सशय स उपमेयाद्व्यावर्तते—इति ।

एवमेषा वाक्यसमासतद्धितावसेया सपूर्णा त्रिविधोपमा प्रतिपादिता । तत्र च वाक्यतद्धितावसेययोरुपमयो प्रत्येक श्रौतत्वार्थत्वभेदेन द्वैविध्यमुक्तम्। समासावसेयायास्त्वार्थत्वमेव । अत पञ्चप्रकारैषा सपूर्णा ।

या तु लुप्तैकदेशत्वाल्लुप्तोपमा सा सक्षेपोपमा । तस्याश्च पञ्चविधत्व वाक्यसमाससुब्धातुकृत्तद्धितावसेयत्वात् ।

तत्र वाक्ये या सक्षेपोपमा सा पूर्वमुदाहृता ।

अखण्डेनेन्दुना तुल्यम्—इति। (का सा स—प २०)

अत्र ह्यसितोदरत्वस्य अनुपात्तत्वात्साधारणधर्मानुपादानात् लुप्तैकदेशत्वमपि विद्यते ।

समासावसेया पुन सक्षेपोपमा त्रिविधा एकद्वित्रिलोपे भावात् । एकलोपे द्विविधा साधारणधर्मवाचिन इवादेर्वानुपादानात् । तदुक्त **साम्यवाचकविच्युते**रिति **तद्वाचिविरहेणे**ति च । साम्यवाचक साधारणधर्मवाची सौन्दर्यादि । तद्वाच्युपमानोपमेयभाववाची च इवादि । अत्र च सर्वत्र प्रकरणे **सक्षेपाभिहिताप्येषे**ति **क्वचित्समास** इति **निबध्यत** इति च त्रय प्रत्येक यथोपयोगमनुषज्यते ।

तत्र साम्यवाचिवियोगेन समासे या सक्षेपोपमा तस्या पूर्वमेवोदाहरणमुक्तम् ।

पूर्णेन्दुबिम्बप्रतिमम् –इति । (का सा स—प १९)

अत्र ह्यसितोदरत्वमर्थसामर्थ्यावसेयत्वाच्छ देन नोपात्तम् । इवादिवियोगे तु तस्या उदाहरणम् ।

इति काले कलोल्लापिकादम्बकुलसकुले ।
त्रिदशाधीशशार्दूलः पश्चात्तापेन धूर्जटिः ॥ * २४ ॥
तां शशिच्छायवदनां नीलोत्पलदलेक्षणाम् ।
सरोजकर्णिकागौरीं गौरीं प्रति मनो दधौ ॥ * २५ ॥

कादम्बा पक्षिभेदा । सरोजकर्णिकागौरीं गौरीमित्यत्र सरोजकर्णिका उपमानं गौरी उपमेया गौरत्वं साधारणो धर्मः । तच्च त्रयं स्वकण्ठेनोपात्तम् । इवाद्यर्थस्तु उपमानस्य साधारणधर्मवाचिना सह—उपमानानि सामान्यवचनैः (पा २ १ ५५) इति यः समासस्तत्सामर्थ्यादवगम्यते । तेनेयमिवादिशब्दलोपात् लुप्तैकदेशा ।

एवमेकलोपे सति द्विविधा समासोपमोक्ता ।

द्वितयलोपे त्वेकप्रकारा भवति । साधारणधर्मवाचिन इवादेश्च युगपदप्रयोगात् । तदुक्तम्—**उपमानोपमेयोक्तौ साम्यतद्वाचिविच्छित्तः** । अत्र साम्यशब्देन साम्यवाची शब्दो लक्ष्यते । साम्यविच्छित्तेरुपमायामसंभवात् ।

तस्या उदाहरणम् ।

त्रिदशाधीशशार्दूल इति — नीलोत्पलदलेक्षणामिति च ।

त्रिदशाधीशशार्दूल इत्यत्र च त्रिदशाधीश उपमेयः शार्दूल उपमानम् । तच्च द्वयं स्वकण्ठेनोपात्तम् । इवाद्यर्थः साधारणश्च धर्मस्तेजस्वित्वादिः सामर्थ्यादवसीयते । नीलोत्पलदलेक्षणाम्—इत्यत्र तु नीलोत्पलपलाशानामुपमानत्वम् ईक्षणयोरुपमेयता । एतयोश्च स्वकण्ठेनोपादानम् । नीलत्वदीर्घत्वादिसाधारणो धर्मः इवाद्यर्थश्च उपमानोपमेयभावात्मकः स्वशब्देन अनुपात्तोपि समासवशेनार्थसामर्थ्यादवसीयते । त्रिदशाधीशशार्दूल इत्यस्माच्च नीलोत्पलदलेक्षणामित्यस्य बहुव्रीहित्वकृतो विशेषः । तत्र हि—उपमितं व्याघ्रादिभिः (पा २ १-५६) इति तत्पुरुषो विहितः ।

एवमेषा साधारणधर्मवाचिन इवादेश्चाप्रयोगात् द्वितयलोपे समासे संक्षेपोपमोक्ता ।

त्रितयलोपे तु साधारणधर्मवाचिन उपमेयाभिधायिन उपमानोपमेयभाववाचिनश्च इवप्रदेर्युगपदप्रयोगात्समासवर्तिनी सक्षेपोपमा भवति। तदुक्त **साम्योपमेयतद्वाचिवियोगाच्च** इति । अत्रापि पूर्ववत्साम्योपमेय-श दाभ्या तद्वाची शब्दो लक्ष्यते ।

तस्या उदाहरणम् ।

शशिच्छायवदनामिति । (का सा स —प २३)

अत्र हि शशिच्छायातुल्या छाया यस्य तथाविध वदन यस्या इति बहुव्रीहिगर्भे बहुव्रीहौ शशिकान्तिरुपमान वदनकान्तिरुपमेया तयोश्च साधारणो धर्म आल्हादकत्वादिस्तुल्यत्व चेति चतुष्टयमवगम्यते । श द-स्पृष्ट तूपमानमेव शशिच्छायेति । तदितरस्योपमेयादेस्त्रितयस्य समास सामर्थ्येनार्थावसेयत्वात् ।

एवमेषा त्रितयलोपे समासवर्तिनी सक्षपोपमा उदाहृता ।

तदेवमत्र चतु प्रकारा लुप्ता समासोपमा प्रतिपादिता एकलोप द्वे द्वितयलोपे एका त्रितयलोपे चैकेति ।

सु धातुप्रत्ययावसेया पुनरुपमा त्रिविधा क्यच् क्यङ् क्विप्-प्रत्ययावसेयत्वात् । क्यच्प्रत्ययावसेयापि द्विविधा कर्मोपमानकत्वा-दधिकरणोपमानकत्वाच्च । तदुक्त—**तथोपमानादाचारे क्यच्प्रत्य-यबलोक्तितः**—इति । यथा समासे सक्षेपाभिहिता उपमा समाससामर्थ्यादवगम्यमाना निबध्यते तथा कस्मिश्चिद्विषये उपमानात्कर्मण अधिकरणाद्वा आचारार्थे यथाक्रम सौत्र (पा ३-१ १०) औपस-ङ्ख्यानिकश्च (पा ३-१-१० वा) य क्यच्प्रत्ययस्तद्बलन यासौ भणितिस्तत्सामर्थ्यादवसीयमाना निबध्यते ।

तस्या उदाहरणम् ।

स दुःस्थीयन् कृतार्थोपि निःशेषैश्वर्यसंपदा ।
निकामकमनीयेपि नरकीयति कानने ॥ * २६ ॥

नि शेषैश्वर्यसपदा कृतार्थोपीति सबन्ध । अत्र दु स्थमिवात्मान-माचरन्निति दु स्थ कश्चिद्दारिद्र्याद्युपप्लुत उपमान भगवदात्मा उपमेय

आचारारय साधारणो धर्म क्यच्प्रत्ययोपात्त । अत्र चोपमानसाधारणधर्मयो शब्दस्पृष्टत्वम् उपमेयस्य उपमानोपमेयभावस्य च सामर्थ्यादवगति । तेनेय द्वितयस्य गम्यमानार्थत्वाद्वितयलोपे सति सुब्धातूपमा। एवमिय कर्मोपमानिका सु धातूपमा उदाहृता ।

अधिकरणोपमानिका तु-नरकीयति कानने इति। (का सा स प २४)

अत्र नरक उपमान काननमुपमेय क्यच्प्रत्ययोपात्तस्त्वाचार साधारणो धर्म । इवादयस्तु क्यच्प्रत्ययसामर्थ्येनोपमानोपमेयभावस्यावसेयत्वादप्रयुक्ता । तेनेयमेकलोपे सति सुब्धातूपमा ।

एवमेषा क्यच्प्रत्ययावगम्या द्विविधा सक्षेपोपमोक्ता ।

क्यङ्प्रत्ययसामर्थ्यावगम्या तु कर्त्रुपमानिका सक्षेपोपमा भवति । तदाह **कर्तुराचारे क्यडा सा**—इति । तथेति उपमानादाचार इति क्वचिदिति च पूर्वोक्तस्यात्रानुषग । कर्तुरुपमानादुत्तरेणाचारविषयेण क्यडा (पा ३-१-११)—सा सक्षेपोपमा क्वचिन्निबध्यत इत्यर्थ ।

तस्या उदाहरणम् ।

कृशानवज्जगत्तस्य पश्यतस्तां प्रियां विना ।
खद्योतायितुमारब्ध तत्वज्ञानमहामहः ॥ * २७ ॥

खद्योतो ज्योतिर्मालिका । अत्र खद्योतायितुमित्यादौ खद्योत उपमान तत्वज्ञान पदार्थस्वरूपयाथातथ्यपरिच्छेद तदात्मक यत्तन्महदुत्कृष्ट महस्तेजस्तदुपमेय क्यङ्प्रत्ययोपात्तश्चाचार साधारणो धर्म । क्यङ्प्रत्ययसामर्थ्यावसेयत्वाच्चात्रेवादेरप्रयोग । तेनेयमेकलोपेन सुब्धातूपमोपनिबद्धा ।

क्वचित्तु विषये कर्त्रुपमानिका सा सक्षेपोपमा क्विपा निबध्यते । स च क्विप् सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके (पा ३-१-११ काशिकास्थ वार्तिक)-इत्यनेन विधीयते । तदुक्त **सा क्विपा क्वचित्**—इति । अत्रापि तथेति उपमानादाचार इति कर्तुरिति च त्रयमनुषज्यते ।

तस्या उदाहरणम् ।

कृशानवज्जगदिति । (का सा स प २५)

। कृशानुशब्दादाचारक्विबन्ताच्छतरि रूपम् । अत्र कृशानुरुपमानं जगदुपमेयम् । आचारश्च साधारणो धर्मः क्विप्सामर्थ्यादवगम्यते । अत्र चोपमानोपमेययोः शब्देोपात्तत्वादिवादीनामाचारस्य च अर्थसामर्थ्याव-सेयत्वात्तद्धितयलोपः । न खल्वश्रूयमाणस्य क्विपोऽर्थाभिधायिता वक्तुं शक्या ।

एवमेषा सुब्धात्ववसेया त्रिविधा संक्षेपोपमा प्रतिपादिता क्यच् क्यङ्-क्विप्-प्रत्ययावसेयत्वात् । क्यच्प्रत्ययसामर्थ्यावसेया तु द्विविधा कर्माधि-करणोपमानकत्वात् । क्यङ्प्रत्ययावसेया त्वेकप्रकारा । क्विप्प्रत्ययाव-सेयाप्येकप्रकारैव भवति । तदेवमेषा चतुर्विधा सुधातुप्रत्ययावसेया संक्षेपोपमोक्ता ।

कृत्प्रत्ययसामर्थ्यावसेया संक्षेपोपमा द्विविधा कर्मोपमानिका कर्त्रुपमा-निका च । तदुक्तम्-**उपमाने कर्मणि वा कर्तरि वा यो णमुल्कषा-दिगतः । तद्वाच्या सा**—इति । कषादिगतः कषाद्यनुप्रयोगक इत्यर्थः ।

कर्मोपमानिकायास्तस्या उदाहरणम् ।

तस्येतरमनोदाहमदहत्प्रज्वलन्मनः ।
उमां प्रति तपःशक्त्याकृष्टबुद्धेः स्मरानलः ॥ * २८ ॥

अत्र इतरस्य प्राकृतस्य संबन्धि मनः उपमानं भगवन्मन उपमेयं दह्यमानत्वं साधारणो धर्मः । तच्च त्रयं शब्दस्पृष्टम् । उपमानोपमेय-भावस्त्वत्र णमुल्सामर्थ्यादिवादीनामप्रयोगेऽपि गम्यते । तेनेयमेकलोपे संक्षेपोपमा कर्मोपमानिका कृत्प्रत्ययावसेया ।

कर्त्रुपमानिकायास्तु तस्या उदाहरणम् ।

स दग्धविग्रहेणापि वीर्यमालस्थितात्मना ।
स्पृष्टः कामेन सामान्यप्राणिचिन्तमचिन्तयत् ॥ * २९ ॥

विग्रहः शरीरम् । अत्र सामान्यभूतः प्राणी गुणातिशयशून्य उपमानं तच्छब्दनिर्दिष्टश्च भगवानुपमेयः चिन्तयितृत्वं साधारणो धर्मः । णमुल्साम-र्थ्याच्च इवादेरप्रयोगेऽप्युपमानोपमेयभावावसायः । तेनेयमेकलोपे सति कर्त्रुपमानिका संक्षेपोपमा कृत्प्रत्ययावसेया ।

एवमेषा कृत्प्रत्ययावसेया सक्षेपोपमा द्विविधा प्रतिपादिता ।

या तु तद्धितसामर्थ्यावसेया वतिशब्दादवगम्यते सा सपूर्णत्वात्पूर्व-मुक्ता । अन्या त्वसपूर्णा कल्पबादस्तद्धितस्य प्रयोगादवसीयते । तदुक्त-**कल्पप्प्रभृतिभिरन्यैश्च तद्धितै. सा निबध्यते कविभि** –इति । प्रभृतिशब्देनात्र–इवेप्रतिकृतौ (पा ५ ३-९६) – इत्यादिविहितानां कनादीना परिग्रह ।

तस्या उदाहरणम् ।

चण्डालकल्पे कन्दर्प पुण्ड्रा मयि तिरोहिते ।
सजातातुलनैराश्या कि सा शोकान्मृता भवेत् ॥ * ३० ॥

अत्र चण्डाल उपमान मयीत्यस्मदर्थ उपमेय कल्पप्रत्ययेन च सादृश्यमुपात्तम् । प्रकृत्यथसदृशे अर्थे भगवत्कात्यायनदृशा कल्पबादीनां (पा ५ ३-६७ सूत्रस्थवार्तिकानि)–विधानात् । क्रौर्यादिस्तु धर्म स्वशब्दानुपात्तोपि सामर्थ्यादत्रावसीयते । तेनेयमेकलोपे सति ताद्धि-तावगम्या सक्षेपोपमा । एवमश्वक इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् इवार्थोपलक्षिते सदृशे कनोविधानात् ।

आय शूलिक इत्यादौ तु त्रितयलोपेन तद्धितसामर्थ्यादुपमावसाय । तथा हि । अत्राय शूलेनान्विच्छतीति विगृह्य–अय शूलदण्डाजिनाभ्याम् (पा ५-२ ७६)–इति ठग्विधीयते । अत्र चाय शूलमुपमानम् अर्था-न्वेषणोपाय कश्चिदुपमेय तीक्ष्णत्वादि साधारणो धर्म उपमानोपमेय-भावश्चेति चतुष्टयमवगम्यते । तन्मध्यात्स्वशब्दस्पृष्टमुपमानमय शूलेनेति । शिष्टशब्दस्य तु त्रितयस्यात्रार्थसामर्थ्यादवगति । ननु चात्रोपमानेनाय शूलेनार्थान्वेषणोपायस्योपमेयस्य तद्भावाध्यवसानेनापादिताभेदस्य प्रती-यमानत्वादतिशयोक्तिरिय न तूपमा । तत्कथमेतदुपमोदाहरणम् । उच्यते । यथा शशिच्छायवदनामित्यत्र सत्यपि शशिच्छायावच्छादि-तरूपत्वे वदनच्छायाया कथचिद्भेदप्रतिपत्तिपुर सरीकारेणोपमाभेदत्वमु-प यस्त तथात्रापि भविष्यतीत्यदोष । तेनाय शूलिक इत्यत्र त्रितयलोपे सति तद्धितावसेया सक्षेपोपमा भवति ।

एव श्वा मुमूर्षति कूल पिपतिषति (पा ३ १-७ सूत्रस्थ १२ वार्तिकम्)-इत्यादावपि यदि मरणपतनाद्यानुगुण्यस्य उपमेयभूतस्य तद्भावाध्यवसानात्सन्वाच्यया इच्छयोपमानभूतया समापादिताभेदस्य प्रतीयमानस्य भेदावगतिनिबन्धन किञ्चिद्दियते तदोपमाभेदत्व वाच्यम्। अ यथात्वतिशयोक्तिभेदतास्यावसेया। यदाह सन्विधौ भगवान्कात्यायन -आशङ्कायामचेतनेषूपसङ्ख्यानम्। न वा तुल्यकारणत्वादिच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धि -इति। उपमानाद्वा सिद्धम्-इति च (पा ३-१-७ सूत्रस्थानि १२,१३,१४ वार्तिकानि)। अत्र हि न वा तुल्यकारणत्वादित्यादिना तद्भावाध्यवसान सूचितम्। उपमानाद्वा सिद्धमिति तूपमानोपमेयभाव प्रतिपादित । इय च धातो सनोविधानात्तदन्तस्य च धातुत्वात्सुब्धातूपमावद्धातुधातूपमावसेया।

एव वर्तमानसामीप्यादावप्युपमाभेदत्वमतिशयोक्तिभेदत्व वा यथाप्रतीति योज्यम्।

चूर्णिकारस्य त्वेवमादौ तद्भावाध्यवसानसमाश्रयणेनातिशयोक्तिभेदत्वमेवेष्टम्। यदाह- न तिङन्तेनोपमानमस्ति-इति। अत एव **दण्डिना**-

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जन नभ ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलता गता ॥

इत्यादेर्गर्भीकृतातिशयोत्प्रेक्षाभेदत्वमेव महता प्रपञ्चेनाभ्यधायि । तेन कदा देवदत्त ग्राम गमिष्यसि एष गच्छामीत्येवमादावपि वर्तमानसामीप्ये वर्तमानरूपतया भविष्यत्कालसाध्यवसानादतिशयोक्तिभेदत्वमेव वाच्यम्। एवमन्यत्राप्यूह्यम्।

एवमेषा वाक्यसमाससुब्धातुकृत्तद्धितावसेया सक्षेपोपमा पञ्चविधा प्रतिपादिता। सपूर्णा तु वाक्यसमासतद्धितभेदेन त्रिविधा पूर्वमुक्ता। आसामेव चावान्तरभेदा अन्ये निर्दिष्टा । तथाहि । सपूर्णयोर्वाक्यतद्धितोपमयो श्रौतत्वार्थत्वभेदेन प्रत्येक द्वैविध्यमुक्तम्। सक्षेपोपमायाश्च समासोपमाया एकद्वयत्रयलोपेन चतुर्विधत्वम्। एकलोपस्य हि तत्र द्वैविध्यमुक्तमिवादे साधारणधर्मवाचिनश्च लोपात्। सुब्धातूपमायाश्च-

तुर्विधत्व क्यच् क्यङ्-क्विप्-प्रत्ययावसेयत्वात् । क्यच्प्रत्ययावसेया हि कर्माधिकरणोपमानकत्वेन द्विविधोक्ता । क्वप्रत्ययावसेयायाश्च कर्तृक र्मोपमानकत्वेन द्विविधत्वम् ।

तदेवमेषा सप्तदशविधा ग्रन्थकृता उपमा प्रतिपादिता । तदाहु —

कृत्तद्धितसमासेभ्य सुब्धातोरथ वाक्यत ।
पूर्णा लुप्तैकदेशा च गम्यते द्विविधोपमा ॥
एकद्वयत्रयाणा च लोपात्स्याल्लोपिनी त्रिधा ।
पूर्वौ भेदौ द्विधा चात्र तृतीयस्त्वेकरूपक ॥ इति ।

पूर्वौ भेदौ द्विधा चात्रेति । साधारणधर्मवाचिलोपाच्चैकलोपस्य द्वैविध्यम् । द्वितयलोपोपि साधारणधर्मवाचीवादिवियोगात्तथा उपमेयवाचीवादिवियोगाद्द्विविध । एषा चोपमा विचित्रभेदत्वे सत्यपि यत्रैव चेतोहारित्वमस्ति तत्रैवालकारता प्रतिपद्यते न सर्वत्रेत्युक्तम् ॥

प्रतिवस्तूपमा ।

उपमानसनिधाने च साम्यवाच्युच्यते बुधैर्यत्र ।
उपमेयस्य च कविभि सा प्रतिवस्तूपमा गदिता॥२२॥

यत्रोपमानोपमेययो सनिधाने साम्यवाचिन पदस्यासकृदुपादान क्रियते सा प्रतिवस्तूपमा । ननु यदि साम्यवाचिन पदस्य तत्रासकृदुपादान क्रियते ततोनेकवाक्यत्वमापतति । न चानेकस्मिन्वाक्य इवादीनि प्रयुज्यन्ते एकवाक्यनिष्ठतया तेषामभिधासामर्थ्यस्यावसितत्वात् । अतश्चेवादीनामप्रयोगे कथ तत्रोपमानोपमेयभावावसाय इत्याशङ्क्याह—

प्राकरणिकेतरत्वास्थित्यैकश्चोपमेयता लभते ।
उपमानत्व चापर इत्युपमावाचिशून्यत्वम् ॥ २३ ॥

नानावाक्यत्वादिवादीनामप्रयोगेपि प्राकरणिकत्वाप्राकरणिकत्वपर्यालोचनया अर्थसामर्थ्यादत्रोपमानोपमयभावोवसीयत इत्यर्थ । तदाहु —

इवोदरप्रतीतापि शब्दसस्कारत क्वचित् ।
उपमा लक्ष्यते यत्र केवलार्थनिबन्धना ॥ इति ।

इह प्रकारत्रयेणोपमाया प्रतिपत्ति । क्वचिदिवादिश दसामर्थ्यादुपमा वाच्यभूता प्रतीयते यथा चन्द्र इव मुखमस्या इत्यादौ । क्वचित्तु तत्तद्विशिष्टसस्कारसहायाच्छ ब्दात्स्वार्थाभिधानमुखेन लक्ष्यमाणायास्तस्या प्रतिपत्तिर्यथा शस्त्रीश्यामेति (पा २-१ ५५ सूत्रस्थभाष्यम्)। अत्र हि समासनिबन्धनैकपद्यादिसस्कारसाहिताभ्या शस्त्रीश्यामाश दाभ्या स्वार्थाभिधान यवधानेन लक्ष्यमाणोपमा गम्यते। क्वचित्तूपमानोपमेयनिबन्धनशब्दसस्काराभावेपि केवलादेवार्थसामर्थ्यात्तस्या प्रतिपत्तिर्यथा रूपकदीपकप्रतिवस्तूपमादिष्वित्यर्थ । अतश्चास्या प्रतिवस्तूपमाया केवलेनैवार्थ्यसामर्थ्येनोपमानोपमेयत्वमवगम्यते इत्यदोष ।

तस्या उदाहरणम् ।

विरलास्तादृशो लोके शीलसौन्दर्यसपदः।
निशाः कियत्यो वर्षेपि यास्विन्दुः पूर्णमण्डलः ॥*३१॥

विरला स्वल्पा । तादृश पार्वतीवर्तिन्यो या शीलसौ दर्यसपदस्तत्सदृश्य । शील सुस्वभावता । सौन्दर्य लावण्यम् ।

अत्र सवत्सरमध्यवर्तिन्योखण्डशशिबिम्बा रात्रयो द्वादश उपमान शीलसौन्दर्ययो सभारा सकललोकोत्कृष्टा कतिपयजनजुष उपमेय। साधारणश्च धर्मो विरलत्वम् । तच्चोपमानसन्निधाने कियत्य इत्युपात्तम् उपमेयसन्निधाने तु विरला इति। इवाद्यनुपादानेपि च प्राकरणिकत्वाप्राकरणिकत्वपर्यालोचनयात्रोपमानोपमेयभावावसाय । तेनय वस्तुनि वस्तुनि साधारणोपनिबन्धात्प्रतिवस्तूपमा ॥

इति महाश्रीप्रतीहारे दुराजविरचितायामुद्भटालकारसारसग्रहलघुवृत्तौ प्रथमो वर्ग ।

द्वितीयो वर्गः ।

आक्षेपोर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ।
समासातिशयोक्ती चेत्यलकारान्परे विदु. ॥ १ ॥ (२४)

समासातिशयोक्ती चेत्यत्र समासातिशयश दयोरुक्तिशब्द प्रत्येकमभिसबध्यते ।

आक्षेप ।

प्रतिषेध इवेष्टस्य योविशेषाभिधित्सया ।
आक्षेप इति त सन्त शसन्ति कवय सदा ॥ २ ॥ (२५)

इह काचिद्वक्रभणितिस्तथाविधा सभवति यस्या विधित्सितोर्थो निषेधव्याजेन सस्क्रियते न तु निषिध्यते । तत्र विधित्सितस्यार्थस्य य प्रतिषेध क्रियते स प्रतिषेध इव भवति न तु प्रतिषेध एव अवान्तर वाक्यार्थत्वेन तत्र वाक्यस्यापर्यवसानात् । अवान्तरवाक्यार्थता च तत्र निषेधस्य विधित्सितार्थविरोधाद्भवति । तत्र हि विधित्सितोर्थ पूर्वोपक्रान्तत्वेन स्थेम्नावतिष्ठमान स्वविरुद्धत्वेन निषेध निषेधतात्पर्यात्प्रच्याव्य स्वगतविशेषाभिधानायावा तरवाक्यार्थीकरोति । अतोन तरोक्तेन प्रकारेणेष्टस्यार्थस्य विशेषमभिधातु यत्र निषेध इव न तु निषेध एव असाविष्टार्थनिराकरणस्य लेशेन सभवदाक्षेपसज्ञकोलकार सत्कविभिरभिधीयते । सन्त कवय इति सब ध ।

तस्य भेदद्वितयोपदर्शनायाह ।

वक्ष्यमाणोक्तविषय. स च द्विविध इष्यते ।

वक्ष्यमाणमुक्त चेष्टमाश्रित्य निषेधाभिधानादाक्षेपो द्विविध इत्यर्थ ननु **प्रतिषेध इवेष्टस्य**—इत्याक्षेपलक्षणमुक्तम् । इष्टत्व चेच्छाकर्मता । यस्य च वस्तुन इच्छाकर्मता तस्य नावश्यमुक्तिक्रिया प्रति कर्मत्व भवति । इष्यमाण हि कदाचिदुच्यते कदाचिन्न । अतश्चेष्टस्यो-

क्तिकर्मतामाश्रित्य यदेतदाक्षेपस्य वक्ष्यमाणोक्तविषयतया द्वैविध्यमुक्त तन्न सगच्छत इत्याशङ्कयाह ।

निषेधेनेव तद्बन्धो विधेयस्य च कीर्तित ॥ ३ ॥ (२६)

विधेयस्य विधातु ज्ञापयितुमभिमतस्य यो निषेध इव तेनाय वक्ष्यमाणोक्तविषय आक्षेपो निबध्यते । एतदुक्त भवति । विधानकर्मताद्वारेणैवात्र इष्टत्वमवसीयते निबन्धनान्तराभावात् । विधानकर्मता च विधानात्मिकाया उक्ते कर्मता । साच द्विविधा आर्थी शाब्दीच । यत्र स्वशब्दव्यापारमन्तरेणापि शब्दान्तरव्यापारसहायनिषेधमुखेनैव विधित्सितोर्थोवगम्यते तत्रार्थी । तत्र च वक्ष्यमाणविषय आक्षेप । यत्र तु विधिमुखेनैव वक्तुमिष्टस्यार्थस्योपादान क्रियते तत्र शाब्दी । तत्र चोक्त विषयता आक्षेपस्य । एव चानन्तरोदितया नीत्या शाब्देनार्थेन च विधिना यदवसितमिष्ट तस्योक्तिक्रियाकर्मत्वसभवादुक्तिक्रियाया कर्मभूतो योर्थस्तदाश्रय वक्ष्यमाणविषयत्वमुक्तविषयत्व चाक्षेपस्य न विरुध्यते ।

तत्र वक्ष्यमाणविषयस्याक्षेपस्योदाहरणम् ।

अहो स्मरस्य माहात्म्य यद्रुद्रेपि दशेदृशी ।
इयदास्तां समुद्राम्भः कुम्भैर्माने तु के वयम् ॥ *१ ॥

अहो इति विस्मये । अत्र मन्मथमाहात्म्य तदवस्थाविशेषसस्पर्शेन प्रतिपादयितुमिष्टम् । तच्च तस्य तथाप्रतिपादनमियदास्तामित्यादिना निषिद्धम् । निषेधश्चात्राभिधेयत्वविरोधात् । अभिधेयत्वेन च विरोध आनन्त्येन तस्य तथाविधस्य वक्तुमशक्यत्वात् । रुद्रेपि नाम ईदृशी दशेति हि सामान्यरूपत्वेन मन्मथमाहात्म्य प्रतिपादित न तु विशेषरूपतया । अतो वक्तुमिष्टाना स्मरमाहात्म्यावस्थाविशेषाणामयमानन्त्येनाभिधाननिषेध इव न तु निषेध एव विवक्षितार्थविरोधेनावान्तरवाक्यार्थत्वात् । तथाह्यत्र समुद्राम्भस कुम्भैर्मातुमशक्यत्व यदस्मदर्थक-

नोत्कर्षयितमिष्टाना मन्मथ-

माहात्म्यावस्थाविशेषाणा पूव प्रतिपिपादयिषितत्वेन लब्धप्रतिष्ठाना वाक्यार्थत्वम् । अतश्च तदभिधाननिषेधस्य तद्विरोधादत्रावान्तरवाक्यार्थता । न चावान्तरवाक्यार्थो वाक्यविश्रान्तिस्थानतया वक्तु शक्य । न खलु रक्त पटो भवतीत्यत्र रक्तत्वावच्छिन्नपटभवनपरत्वाद्वाक्यस्य पटभवनपर्यवसानमात्रत्व सुभणम् । अतोत्रापि निषेधस्यावान्तरवाक्यार्थत्वेन वाक्यविश्रान्तिस्थानत्वाभावान्निषेधरूपत्वमिव न तु निषेधरूपता । स च निषेधोत्रावान्तरवाक्याथत्वात्प्रधानवाक्यार्थानुगुण्येन प्रवर्तमान स्वकण्ठेनाभिधान मन्मथमाहात्म्यावस्थाविशेषाणा निषेधति न पुनरथ सामर्थ्यावसेयमपि । अतश्च समुद्राम्भस कुम्भैर्मातुमशक्यत्वमस्मदर्थकर्तृक स्वकण्ठेनाभिहित यत्तत्सादृश्येनावसिते सविज्ञानपदशून्ये स्मरमाहात्म्यावस्थाविशेषाणामान त्यलक्षणे विशेषे वाक्यस्य पर्यवसानम् । तेनायमिष्टमथ प्रतिषेध याजेन विशेषेवस्थापयति तस्मादाक्षेप । अत्र च —अहो स्मरस्य माहात्म्य यद्रुद्रेपि दशे दृशी—इत्येतच्छ द यापारसहायेन इयदास्ताम्—इतिनिषेधेनैव स्वकण्ठेनानुपात्तानामपि मन्मथमाहात्म्यावस्थाविशेषाणा वक्ष्यमाणतया सूचनम् । तेषा च तथासूचिताना निषेध याजेन सविज्ञानपदशू यान त्यभेदप्रतिपादनम् । अतो वक्ष्यमाणविषयता आक्षेपस्य ।

उक्तविषयस्य तु तस्योदाहरणम् ।

इति चिन्तयतस्तस्य चित्र चिन्तावधिर्न यत् ।
क वा कामविकल्पानामन्तः कालस्य चेक्षितः ॥ * २ ॥

अत्र चित्रत्वस्योक्तस्योक्ति क वेति प्रसिद्धत्वादाक्षिप्यते । पूर्वत्र खलु विरुद्धत्वमाक्षेपनिबन्धनमुक्तम् इह तु प्रसिद्धत्वम् । द्वाभ्यामेव च प्रकाराभ्यामाक्षेपो भवति विरुद्धत्वेन प्रसिद्धत्वेन च । उक्त च—

वस्तु प्रसिद्धमिति यद्विरुद्धमिति वास्य वचनमाक्षिप्य ।
अ यत्तथात्वसिद्ध्यै यत्र ब्रूयात्स आक्षेप ॥ इति । (रुद्रट का ८ ९९)

प्रसिद्धत्व चात्र समर्थयितु कालसादृश्यमुक्तम् । यथा कालस्यान्ते

नेष्यते तद्वत्कामविकल्पानाम् । अतो नैवात्र चित्रत्वमन्यत्राप्यस्य रूपस्य परिदृष्टत्वादिति । कालतुल्यतया चात्र कामविकल्पानामानन्त्यात्मको विशेषः सविज्ञानपदशून्योभिधित्सितः । तस्य च चित्रतया सामान्येन पूर्वमुपक्रान्तस्याधुना निषेधवशेन सविज्ञानपदशून्येन विवक्षितेन रूपेण वाक्यार्थीभतत्वान्निषेधस्य पूर्ववदवान्तरवाक्यार्थता । तेन के वेत्यय निषेध इव न तु निषेध एव । तेनात्रोक्तविषयता आक्षेपस्य । तदाहु —

शब्दस्पृष्टेथवाप्यार्थे वक्तुमिष्टे निषिद्धता ।
तदङ्ग तद्विरोधेन यत्राक्षेपो भवेदसौ ॥ इति ।

शब्देन स्पृश्यते वक्तुमिष्ट उक्तविषये आक्षेपे । वक्ष्यमाणविषये तु विवक्षितस्यार्थता शब्दान्तरव्यापारसहायनिषेधमुखेन तस्योपस्थाप्यमानत्वात् । यश्चात्रोभयत्रापि निषेधः क्रियते स विवक्षितार्थविरोधात्स्वतात्पर्यं त्यक्त्वा विवक्षितमेवार्थं संस्कुर्वंस्तदङ्गतां प्रतिपद्यते । अतोत्र द्विविध आक्षेपो भवतीत्यर्थः ।

अर्थान्तरन्यासः ।

समर्थकस्य पूर्वं यद्वचोन्यस्य च पृष्ठतः ।
विपर्ययेण वा यत्स्याद्धिशब्दोक्त्यान्यथापि वा ॥४॥(२७)
ज्ञेयः सोर्थान्तरन्यासः ।

यत्र समर्थ्यसमर्थकभावः सोर्थान्तरन्यासः । तत्र हि समर्थकस्य समर्थकतावगतिहेतु व्याप्ति पक्षधर्मत्वं चानुपन्यस्यार्थान्तरस्यैवोपन्यासः क्रियते व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोः स्वशब्देनानुपात्तयोरपि गर्भीकृतत्वात् । अतोसावर्थान्तरन्यासः । स च चतुर्विधः । तत्र समर्थके पूर्वमभिहिते समर्थ्यस्य यत्र पश्चादभिधानं तत्र द्वौ प्रकारौ भवतः । हिशब्दाभिव्यक्तत्वं समर्थ्यसमर्थकभावस्यैकः प्रकारः । तदुक्तं—**समर्थकस्य पूर्वं यद्वचोन्यस्य च पृष्ठतः**—इति । **हिशब्दोक्त्या**—इति च ।

तस्योदाहरणम् ।

तन्नास्ति यन्न कुरुते लोको ह्यत्यन्तकार्यिकः ।
[illegible] सर्वोऽपि [illegible] मम वर्तते ॥ * ३ ॥

बटूभूय अचिरकृतोपनयनत्वमापद्य । अत्र शर्वस्य सर्वलोकातिशायिनो बटूभावेन वृत्तिमनुपपद्यमानतयाशङ्क्य तत्समर्थनाय समर्थक पूर्वमेवोपन्यस्तम्—तन्नास्ति यन्न कुरुते —इति । अत्यन्तकार्यिकत्वादनुचितमपि रूपमनुभूतवान् शर्वस्तदन्यैवंविधपुरुषवदिति । अत्र च हिश देनाभिव्यक्त समर्थ्यसमर्थकभाव ।

यत्र पूर्वेणैव क्रमेण समर्थ्यसमर्थकयोरुपन्यासो हिशब्दश्चार्थसामर्थ्यावसेयार्थत्वान्न प्रयुज्यते तत्र द्वितीयोऽर्थान्तरन्यासभेदो भवति । तदुक्तम् **—अन्यथापि वा—**इति । हिश दोक्तिमन्तरेणापीत्यर्थ ।

तस्योदाहरणम् ।

प्रच्छन्ना शस्यते वृत्तिः स्त्रीणां भावपरीक्षणे ।
प्रतस्थे धूर्जटिरतस्तनु स्वीकृत्य बाटवीम् ॥ * ४ ॥

भाव आशय । बाटवी ब्रह्मचारिसंबन्धिनीम् । अत्र धूर्जटेर्बटुवेषालम्बनेन प्रच्छन्ना वृत्तिरनुपपन्नेत्याशङ्क्य तत्समर्थनाय पूर्वमेव समर्थकमभिहित—प्रच्छन्ना शस्यते वृत्ति —इत्यादिना । योषिदाशयपरीक्षणप्रवृत्तत्वाद्धूर्जटि प्रच्छन्ना वृत्तिमाश्रितवानिति । हिश दश्चात्रात श वसामर्थ्येन यस्मादित्यस्यार्थस्यावगतत्वान्नोपात्त ।

एवमेतौ समर्थकपूर्वोपन्यासावर्थान्तरन्यासौ द्वावेवोक्तौ ।

यत्रापि चैतद्विपर्ययेण समर्थ्यस्य पूर्वमुपन्यास पश्चात्समर्थकस्य तत्रापि समर्थ्यसमर्थकभावे हिश दादवगतेऽर्थाक्षिप्ते च सति द्वैविध्यम् । तदुक्त **—विपर्ययेण वा यत्स्याद्धिशब्दोक्त्यान्यथापि वा —**इति ।

पूर्वस्योदाहरणम् ।

हरोऽथ ध्यानमातस्थौ संस्थाप्यात्मानमात्मना ।
विसंवदेद्धि प्रत्यक्ष निर्ध्यात ध्यानतो न तु ॥ * ५ ॥

अत्र हरस्य व्यवहितााद्यर्थविषयत्वेनाप्रतिहतबाह्येन्द्रियवृत्तित्वात्सति बाह्येन्द्रियजन्यप्रत्यक्षसंभवे ध्यानाश्रयणमयुक्तत्वेन संभाव्य तत्समर्थ-

नोयोक्त– विसवदेद्धिप्रत्यक्षामित्यादि । अत्य ताविसवादकोपल ध्युपाया-र्थित्वाद्ध्यानमास्थितवान् हर इति ।

हिश दानभि॰यक्ते तु समर्थ्यसमर्थकभावे यत्र समर्थ्यस्य पूवमुप-्यासस्तत्रोदाहरणम् ।

अपश्यच्चातिकष्टानि तप्यमानां तपांस्युमाम् ।
असभाव्यपतीच्छानां कन्यानां का परा गति ॥ * ६ ॥

बहूनामभिमतवरप्राप्त्युपायाना प्रार्थनादीना सभवे कस्माद्भगवती तपसा शरीरमायासितवतीत्याशङ्क्य तत्समर्थनायाभिहितम्– असभाव्यपतीच्छानामिति । दु प्रापभर्त्रभिलाषित्वात्तप समाश्रितवती । तपासि भगवती खेदया ति तानि पुन सा तथाविधान्युपार्जयति अतस्तपस्तप्यते । तपस्तप कर्मकस्यैव (पा ३-१-८७ ८८)–इति कर्तु कर्मवद्भाव ।

एवमेष चतुर्विधोर्थान्तरन्यासोभिहित ।

ननु यदि समर्थ्यसमर्थकभावे सत्यर्थान्तरन्यासो भवति ए॰ सत्य-प्रस्तुतप्रशसादृष्टान्तयोरपि समर्थ्यसमर्थकभावसद्भावादर्थान्तरन्यासता-प्रसङ्ग । तथा हि–

प्रीणितप्रणयि स्वादु काले परिणत बहु ।
विना पुरुषकारेण फल पश्यत शाखिनाम् ॥

इत्यस्यामप्रस्तुतप्रशसाया विशेषात्सामा यस्य प्रतिपत्तिर्यथा सेचनादिक पुरुषव्यापारमन्तरेण वनशाखिना विविधगुणोपेतस्य फलस्य प्रसूतिर्दैव प्रधाना एवमेतत्सर्वं जगति दैवप्रधानमिति । अत्र च समर्थ्यसमर्थकभावो विद्यते । सर्वं जगच्चेष्टित दैवप्रधान पुरुषकारान्वयव्यतिरेकाननुविधायित्वाद्वनशाखिफलवदिति । ततश्च तत्राप्यर्था तरन्यासत्वप्रसङ्गादलक्ष्य-व्याप्तिर्लक्षणदोष । दृष्टान्तेपि च समर्थ्यसमर्थकभावो विद्यते । तथा हि–

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् ।
आलोके हि सिताशोर्विकसति कुमुद कुमुद्वत्या. ॥

ज ... ... ॥ ...याश्च ह्यालोके कमद

तद्वृत्त्वद्गुणपक्षपातित्वात्तस्यास्त्वद्दर्शने मनो मन्मथाग्निप्रज्वलितमुशाम्यतीति समर्थ्यसमर्थकभावोवगम्यते । तेन दृष्टान्तेप्यर्थान्तरन्यासताप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—

प्रकृतार्थसमर्थनात् ।

अप्रस्तुतप्रशसाया दृष्टान्ताच्च पृथक् स्थित ॥५॥ (२८)

सत्यमप्रस्तुतप्रशसाया दृष्टान्ते च समर्थ्यसमर्थकभावोवगम्यते । न तु तत्रार्थान्तरन्यासवत्समर्थ्यसमर्थकभावस्य सभव । अर्थान्तरन्यासे हि समर्थ्यस्य यथायोग पूर्वोत्तरकालभावित्वेन स्वकण्ठेनोपात्तस्य समर्थनम् । अप्रस्तुतप्रशसाया त्वप्रकृतसामर्थ्येन प्रकृतमाक्षिप्यते न तु स्वकण्ठेनोपादीयते । यथा पूर्वोपवर्णिते उदाहरणे । तत्र हि वनशाखिना फलदर्शनेनाप्रकृतेन दैवप्रधानेन समग्रजगद्व्याचर दैवप्राधान्य प्रकृतमाक्षिप्यते । न तु तस्यार्थान्तरन्यासवत्स्वकण्ठेनोपादानम् । अतश्च तत्र सत्यपि समर्थ्यसमर्थकभावे शब्दोपक्रान्तप्रकृतार्थनिष्ठत्वाभावान्नार्थान्तरन्यासत्वम् । दृष्टान्तेपि च द्वयोरपि समर्थ्यसमर्थकयो स्वकण्ठेनोपात्तत्वात्सत्यपि स्वकण्ठोपात्तप्रकृतार्थनिष्ठत्वे दृष्टान्तस्य समर्थ्यसमर्थकभावपुरस्सरीकारेणाप्रवर्तमानत्वान्न भवत्यर्थान्तरन्यासत्वम् । न खलु तस्य समर्थ्यसमर्थकभावपुरस्सरीकारेण प्रवृत्ति बिम्बप्रतिबिम्बभावमात्रस्य स्वन्दस्पृष्टत्वात् । अर्थाद्धि तत्र समर्थ्यसमर्थकभावावसाय । अर्थान्तरन्यासे तु समर्थ्यसमर्थकभावेनैवोपक्रम । तेन यत्र समर्थ्यसमर्थकभावोपक्रममर्थान्तरोपादान तत्रार्थान्तरन्यासत्वाद्दृष्टान्तस्यार्थान्तरन्यासताप्रसङ्गो न भवति । तदिदमुक्त—**प्रकृतार्थसमर्थनात्**—इति । अत्र प्रकृतशब्द स्वकण्ठोपात्तप्रकृतार्थनिष्ठो द्रष्टव्य । समर्थन चात्रोपक्रमावस्थावर्त्युपात्तम् ॥

व्यतिरेकः ।

विशेषापादन यत्स्यादुपमानोपमेययो ।

निमित्तादृष्टिदृष्टिभ्या व्यतिरेको द्विधा तु स ॥६॥ (२९)

उपमानोपमेययो परस्पर यत्र विशेष ख्याप्यते स व्यतिरेक । तत्र ह्युपमानादुपमेयस्योपमेयादुपमानस्य वा केनचिद्विशेषेणातिरेक आ-

धिक्य तस्माद्व्यतिरेक । स च द्विविध । तत्र विशेषख्यापननिमित्तस्यार्थसामर्थ्यादाक्षेपादेक प्रकार । अपरस्तु तस्य स्वशब्देन प्रतिपादनात् । तदुक्त—**निमित्तादृष्टिदृष्टिभ्यां द्विधा**-इति। एतावपि च भेदौ प्रत्येक द्विविधौ । क्वचिद्धि अर्थसामर्थ्यात्प्रतीयमाने उपमानोपमेयभावे पूर्वोक्तेन प्रकारद्वयेन व्यतिरेक ख्याप्यते क्वचित्तु इवादिभिरुपात्ते ।

तत्रार्थसामर्थ्येन यत्रोपमानोपमेयभावोवगम्यते तत्र पूर्वस्मिन्प्रकारद्वये पूर्वभेदस्योदाहरणम् ।

सा गौरी शिखर गत्वा ददर्शोमां तपःकृशाम् ।
राहुपीतप्रभस्येन्दोर्जयन्ती दूरतस्तनुम् ॥ * ७ ॥

राहुणा पीता द्रवद्र यस्योदकादे स्वगलबिलान्तर्भावेन यत्तद्वदा त्माभ्य तरीकृता प्रभा यस्य स तथोक्त । अत्र राहुपीतप्रभत्वविशिष्टस्ये दोस्तनुरुपमानम् । तप कृशा पार्वत्युपमेया । अनयो साधारणो धर्म स्वभावत सौ दर्ये सति निमित्तवशाद्विच्छायत्वम् । तच्च स्वकण्ठेनानुपात्तमपि पदार्थस्वरूपपर्यालोचनया लभ्यते । एवमिवाद्यभावेप्युपमानोपमेयभावस्यात्र सामर्थ्यात्प्रतिपत्ति । जय तीमिति च उपमानादुपमेयस्य विशेष ख्यापित । तस्य च विशेषस्य ख्याप्यमानस्य निमित्तमत्र न स्वकण्ठेनोपात्तम् । अर्थसामर्थ्यात्तु तदवगम्यते । राहुरि दुप्रभापाने तथा न समर्थ यथा तप सातिशयत्वात्पार्वत्या क्षामत्वे इति राहुतोपि तप - सातिशयत्वमुपमानादुपमेयस्य विशेषनिमित्तमत्रावगम्यते । एवमयमनुपात्तनिमित्तो व्यतिरेक ।

उपात्तनिमित्तस्तु ।

पद्मं च निशि निःश्रीकं दिवा चन्द्र च निष्प्रभम् ।
स्फुरच्छायेन सतत मुखेनाधःप्रकुर्वतीम् ॥ * ८ ॥

मुखमुपमेयम् । पद्ममिन्दुश्चोपमानम् । तच्चात्र द्वय स्वकण्ठस्पृष्टम् तयोस्तु साधारणो धर्म. कान्तिमत्त्वादिरुपमानोपमेयभावश्चेत्येतदुभय सा- । न खल्वत्र वक्ष्यमाणव्यतिरेकवदुपमानोपमेयभावस्य

द्योतका इवादय उपात्ता । अथ प्रकुर्वतीमिति चोपमानादुपमेयस्य विशेष ख्यापित । तत्र च निमित्तमुपात्तमुपमानोपमेयोभयाधारत्वेन। उपमानयोस्तावत्पद्मच न्द्रयोर्निशि दिवा च यथाक्रम नि श्रीकत्वानिष्प्रभत्वे । उपमेये तु रात्रिंदिव स्फुरच्छायता। अतो विशेषे निमित्तदर्शनेनाय व्यतिरेक ।

तदेव यत्रेवादिनोपमानोपमेयभावो नावद्योतितस्तत्र द्विविधो व्यातिरेको दर्शित ।

इवाद्युपात्ते तूपमानोपमेयभावे यो व्यतिरेकस्तमाह—

यो वैधर्म्येण दृष्टान्तो यथेवादिसमन्वित ।
व्यतिरेकोऽत्र सोपीष्टो विशेषापादनान्वयात् ॥ ७॥ (३०)

यो वैधर्म्येण दृष्टान्त इति विशेषापादनान्वयादिति च व्यतिरेकलक्षण योजितम् । वैधर्म्यं ह्युपमेयधर्मस्योपमाने विगम । यथेवादिसमन्वित इत्यनेन यथेवाद्यवद्योतितत्वमुपमानोपमेयभावस्याह ।

तस्योदाहरणम् ।

शीर्णपर्णाम्बुवाताशकष्टेपि तपसि स्थिताम् ।
समुद्वहन्तीं नापूर्वं गर्वमन्यतपस्विवत् ॥ * ९ ॥

शीर्णपर्णाम्बुवातानामाशो भक्षणम् । अत्रान्यतपस्विन उपमानम् । भगवत्युपमेया । साधारणश्च धर्म कष्टे तपस्यवस्थित्वाच्चेतस सोल्लासता। वतिश्चात्र गर्वोद्वहननिबधन यत्तच्चेतस सोल्लासत्व तन्निबन्धनमुपमानोपमेयभावमवगमयति । गर्व न समुद्वहन्तीमित्युपमानादुपमेयस्य विशेष प्रतिपादित । अन्ये किल तपस्विन सातिशयतपोवशात्समुल्लसितचित्ता सन्तो गर्व समुद्वह ति । भगवती त्वत्यन्तमुपशा तचित्तत्वान्न तथा । एव चात्र गर्वापक्रमावस्थापेक्षमुपमानोपमेययो सादृश्य तदनिर्वाहात्तूपमानादुपमेयस्य व्यतिरेक । अनिर्वाहे च निमित्तमत्र स्वकण्ठेनानुपात्तमप्यर्थसामर्थ्यादवगम्यते अत्य तोपशान्तचित्तत्व नाम ।

एवमय निमित्तादर्शने वत्यपात्तोपमानोपमेयभावो व्यतिरेक उदाहृत । निमित्तोपादाने तु तस्योदाहरणमुन्नेयम् ।

एवमेते चत्वारो यतिरेका॰ प्रतिपादिता । निमित्तदर्शनादर्शनाभ्या यौ ॅयतिरेकौ तयो प्रत्येकमुपमानोपमेयभावस्य इवाद्युपादानानुपादानाभ्या द्विभेदत्वात् ।

एषामपि चतुणा ॅयतिरेकाणा श्लिष्टोक्तियोग्यश दोपादाने सति पुनरपरे पूर्वोपक्रान्तेनैवरूपेण चत्वारो भेदा भवन्ति । तदाह–

श्लिष्टोक्तियोग्यशब्दस्य पृथक्पृथगुदाहृतौ ।
विशेषापादन यत्स्याद्व्यतिरेक स च स्मृत ॥८॥(३१)

एकप्रयत्नोच्चार्याणामित्यादिवक्ष्यमाणलक्षण श्लिष्टम् । श्लिष्टालकारसमुचित यदुच्चारण तत्समुचितस्य श दस्य यदा त त्रेण सदृशशब्दान्तरोपादानहेतुतया वा प्रयोगो न क्रियते अपि तु पृथक्पृथगुच्चारण तदा विशेषापादने सति व्यतिरेको भवति ।

तस्योदाहरणम् ।

या शैशिरी श्रीस्तपसा मासेनैकेन विश्रुता ।
तपसा तां सुदीर्घेण दूराद्विदधतीमधः ॥ * १० ॥

अत्र शिशिरशोभा उपमानम् । भगवती उपमेया । तयोश्च साधारणो धर्मस्तपोयुक्तत्व नाम । एकत्र तपा माघो मास अपरत्र त्वभ्युदयहेतु कृच्छ्राचरणम् । इवादयश्चात्रानुपात्ता अपि सामर्थ्यादवगम्य ते । व्यतिरेकस्तु–दूराद्विदधतीमध इति । तस्य च निमित्त मासैक्य दीर्घत्व च तपसो । तच्च यथाक्रममुपमानोपमेयगतत्वेनोपात्तम् । तत्र च वत्यादिना अनुपात्ते उपमानोपमेयभावे निमित्तदर्शनेन ॅयतिरेक उदाहृत ।

एवमनया दिशान्यदपि श्लिष्टोक्तियोग्यश दनिबन्धे सति यतिरेकस्य पूर्वोक्तनयेन भेदत्रयमुदाहार्यम् ॥

विभावना ।

क्रियाया प्रतिषेधे या तत्फलस्य विभावना ।
ज्ञेया विभावनैवासौ समाधौ सुलभे सति ॥ ९ ॥ (३२)

इह प्रतिकिंचिन्नायत तत्सव क्रियाफल क्रियामस्वेन कारणभ्य का-र्यात्पत्त प्रातीतिकन रूपण परिदृश्यमानत्वात् । सर्वेषा फलभूताना क्रियै॥ यवदित कारणम् । यत्र च क्रिया प्रतिषिध्यते अथ च क्रिया-फलस्योत्पत्तिरुपतिश्यते तत्र विभावनाख्यालंकार । कारणनिगमे किल कार्यस्य तत्रोत्पत्तिरुपवर्ण्यते अतो विरुद्धाभासा भावना उत्पादना तेन विभावना । न च सापि व्यर्थदोषत्वप्रसङ्ग—विरुद्धार्थं मत व्यर्थम्-इति । अत आह—**समाधौ सुलभे सति**—इति । समाधि परिहार । यत्र विरोधस्य सुलभ परिहार इत्यर्थ ।

तस्या उदाहरणम् ।

> अङ्गलेखामकाश्मीरसमालम्भनपिञ्जराम् ।
> अनलक्तकताम्राभामोष्ठमुद्रां च बिभ्रतीम् ॥ *११ ॥

अङ्गलेखा शरीरयष्टि । काश्मीर कुङ्कुमम् । येय पीतच्छायता शरीरस्य सा नायिकाना कुङ्कुमसमालम्भनलक्षणक्रियाकार्या प्रायेण परिदृश्यते । भगवत्यास्त शरीरे पीतच्छायत्व न कुङ्कुमसमालम्भने-नोत्पादितम् । अत कुङ्कुमसमालम्भनलक्षणाया क्रियाया विगमे फलस्य पीतच्छायत्वस्योत्पादेश । परिहारश्चात्र स्वाभाविकतया तच्छा-यत्वमिति । तेनेय विभावना । अनलक्तकताम्राभामित्यत्रालक्तककारणि-काया रागक्रियाया निषेधस्तत्फलस्य लौहित्यस्योत्पत्ति स्वाभाविकी निर्दिष्टा अतो विभावना । अत्र च कुङ्कुमादिसपर्कजेन पिञ्जरत्वादिना उपमानभूतेन स्वाभाविकस्य पिञ्जरत्वादेरुपमेयभूतस्याभेदाध्यवसायोऽति-शयोक्त्या द्रष्टव्य ॥

समासोक्ति ।

> **प्रकृतार्थेन वाक्येन तत्समानविशेषणैः ।**
> **अप्रस्तुतार्थकथनं समासोक्तिरुदाहृता ॥१०॥ (३३)**

यत्र प्रस्तुतार्थनिष्ठं वाक्यं तत्समानैर्विशेषणैस्तत्राप्रकृतनार्थेन तुल्यानि यानि विशेषणानि तद्बलेन सादृश्यवशादप्रस्तुतमर्थमुपमानभूत कथयति सा सक्षेपेणोपमानोपमेयलक्षणार्थद्वितयाभिधानात्समासोक्ति ।

तस्या उदाहरणम् ।

> दन्तप्रभासुमनसं पाणिपल्लवशोभिनीम् ।
> तन्वी वनगतां लीनजटाषट्चरणावलिम् ॥ *१२ ॥

अत्र दन्तप्रभापाणिजटा भगवतीविशेषणभूता यथाक्रमं लतागतसुमनःपल्लवषट्चरणरूपेण लतया तद्भावमापद्यन्ते । तनुत्वं तु भगवतीलतयोः साधारणो धर्मः । वनशब्देन च रूपकप्रतिभोत्पत्तिहेतुना श्लेषेण भगवतीतपश्चर्याधारभूतमुदकं लताधारेण काननेन रूप्यते । अत एतान्यत्र प्रकृताया भगवत्या अप्रकृतया लतया समानानि विशेषणानि । तत्सामर्थ्येन च प्रकृतया भगवत्या उपमेयभूतया लता उपमानत्वेनाक्षिप्यते । तेनेयं समासोक्तिः ॥

अतिशयोक्तिः ।

> **निमित्ततो यत्तु वचो लोकातिक्रान्तगोचरम् ।**
> **मन्यन्तेतिशयोक्तिं तामलंकारतया बुधाः ॥११॥ (३४)**
> **भेदेनन्यत्वमन्यत्र नानात्वं यत्र बध्यते ।**
> **तथा संभाव्यमानार्थनिबन्धेतिशयोक्तिगीः ॥१२॥ (३५)**
> **कार्यकारणयोर्यत्र पौर्वापर्यविपर्ययात् ।**
> **आशुभावं समालम्ब्य बध्यते सोपि पूर्ववत् ॥१३॥ (३६)**

यद्वचनं किंचित्कारणमाश्रित्य लोकातिक्रान्तगोचरमुपनिबध्यते सातिशयोक्तिः । तस्याश्च चत्वारो भेदाः । यत्र भेदे अन्यत्वे अनन्यत्वमैक्यं स एकः । अन्यत्राभेदे ऐक्ये नानात्वं भेदो यत्र स द्वितीयः । तथा बहिरविद्यमानस्यार्थस्य संभावनामात्रेणोपनिबन्धे तृतीयः । कार्यकारणयोस्तु कार्यस्य शीघ्रमेवोत्पादात्पौर्वापर्यविपर्ययेण चतुर्थो भेदः ।

तत्राद्यस्य भेदस्योदाहरणम् ।

> तपस्तेजःस्फुरितया निजलावण्यसंपदा ।
> कृशामप्यकृशामेव दृश्यमानामसंशयम् ॥ *१३ ॥

अत्र यासावकार्श्यावस्था भगवत्याः पूर्वमभूत्ततो भिन्नमपि तपोजनितं कार्श्यं तदभेदेनोपनिबद्धमकृशाभेनेति । तत्र च निमित्तं तपस्तेजसा सविशेषत्वमापादितः सौन्दर्यसंभारः । अतो निमित्तवशेन लोकातिक्रान्तो गोचरोऽस्य वाक्यस्य । तेनेयमतिशयोक्तिः ।

द्वितीयस्य तु भेदस्योदाहरणम् ।

अचिन्तयच्च भगवानहो नु रमणीयता ।
तपसास्याः कृतान्यत्व कौमाराद्येन लक्ष्यते ॥ *१४ ॥

अत्र भगवती कुमारीभावेऽपि वर्तमाना तदुत्तरकालभाविनी यासौ यौवनावस्था तद्युक्तत्वेनोपनिबद्धा कौमारादन्यत्वमिति । निमित्तं चात्र तपोजनिता रमणीयता । तेनायमभेदे भेदोपनिबन्धः ।

तृतीयस्य पुनर्भेदस्योदाहरणम् ।

पतेद्यदि शशिद्योतच्छटा पद्मे विकाशिनि ।
मुक्ताफलाक्षमालायाः करेऽस्याः स्यात्तदोपमा ॥ *१५ ॥

शशिद्योतच्छटा च इन्दुप्रकाशप्रकारः । अस्याः करे मुक्ताफलाक्षमालायास्तदा उपमा स्यादिति संबन्धः । अत्र रजनिकरकरसंपर्के सति कमलस्य संकोचावलोकनाद्विकाशित्वं बहिरसंभवदपि कविप्रजापतिना प्रतिभोपजनितेन स्वव्यापारेण संभवद्रूपतया प्रदर्शितम् । अतोऽत्र संभाव्यमानार्थनिबन्धः । तस्य च लोकातिक्रान्तगोचरस्यार्थस्य संभावनायां निमित्तं भगवतीकराधारतया मुक्ताफलाक्षमालावलोकनम् । तथाह्ययं तावल्लोकातिक्रान्तापरिदृष्टपूर्वोऽस्माभिर्गौरीकरमुक्ताफलाक्षमालयोराधाराधेयभावोऽवलोकितः । तत्सजातीयस्य पद्मस्य विकाशिनश्चन्द्रकराणां च यद्याधाराधेयभावः स्यात्तदात्रोपमानोपमेयभावो भवेदिति संभावना प्रवृत्ता । अतोऽत्र सजातीयपदार्थदर्शनाद्बहिरसंभवदपि वस्तु संभवद्रूपतयोपवर्ण्यते । एकस्मिन् खलु पदार्थे परिदृष्टे अन्यस्मिन्ननवलोकितेऽपि तत्सजातीयसंभावना प्रवर्तते । तथा दाक्षिणात्यस्यैकस्मिन्नुष्ट्रे परिदृष्टे सत्यपरिदृष्टोष्ट्रान्तरसंभावना । अतोऽत्र संभावना सनिमित्ता । अनेन च प्रकारेणात्रोपमानाभावः प्रकृतस्य वस्तुनः प्रदर्श्यते नास्त्यन्यत्किंचिदस्योप

मानमिति। अत एव सभा यमानतयाथस्योपनिबद्धस्य निराचिकीर्षया यदिश द प्रयुक्त । यदिशब्देन ह्यत्राशङ्का द्योत्यते । आशङ्का चानिश्चितसद्भावे वस्तुनि भवति । यच्चानिश्चितसद्भाव कविवेधसा सभवद्रूपतयोपदर्शित वस्तु तस्य पुराणप्रजापतिनिर्मितपदार्थविषयया तद्विरुद्धया लोकप्रतीत्या यावन्निराक्रियमाणत्व तावन्निरुपमत्व प्रतीयते। एवमय तृतीयो भेद ॥

चतुर्थस्तु ।

मन्ये च निपतन्त्यस्याः कटाक्षा दिक्षु पृष्ठत ।
प्रायेणाग्रे तु गच्छति स्मरबाणपरम्पराः ॥ २.१६ ॥

अत्र दिक्षु कटाक्षपात कारणम् । स्मरबाणपरम्परागमन त कार्यम् । कार्यकारणयोस्तु कारणस्य नैसर्गिक प्राग्भावित्व कार्यस्य तु पश्चाद्भावित्वम् । इह तु विपर्यय कार्यस्य प्राग्भावेनोपनिबन्धनात् पश्चाद्भावित्वेन च कारणस्य कटाक्षा दिक्षु पृष्ठत पश्चात्पतन्ति अग्रे स्मरबाणपरम्परा गच्छतीति । अत्र निमित्त कार्यस्य शीघ्रमेवोत्पाद । तेनेद निमित्ततो लोकातिक्रान्तगोचर वचनम् । अतोऽतिशयोक्ति ।

इति महाश्रीप्रतीहारेन्दुराजविरचितायामुद्भटालकार
सारसग्रहलघुवृत्तौ द्वितीयो वर्ग ॥

तृतीयो वर्गः ।

यथासख्यमथोत्प्रेक्षा स्वभावोक्ति तथैव च ।
अपरे त्रीनलङ्कारान् गिरामाहुरलङ्कृतौ ॥ १ ॥ (३७)

यथासख्यम् ।

भूयसामुपदिष्टानामर्थानामसधर्मणाम् ।
क्रमशो योनुनिर्देशो यथासख्य तदुच्यते ॥ २ ॥ (३८)

पूर्वमुद्दिष्टानामर्थानां यदा क्रमेणार्थान्तराण्यनुनिर्दिश्यन्ते तदा यथासख्याख्योऽलङ्कारः । तत्र हि सख्योपलक्षितक्रमानतिक्रमेण शब्देनानुपात्तोऽपि पदार्थानामन्वयः समाश्रीयते । अतो यथाक्रम पदार्थानामन्वयध्वननादेतस्यालङ्कारस्य यथासख्यता । स चालङ्कारो बहूनामल्पशोऽप्युपनिबध्यमानो यतः शोभावद्धो भवत्यतो भूयसामित्युक्तम् । द्वयोर्हि तस्योपनिबध्यमानस्य यावच्चतुर्गुणत्वादिरूपतयोपनिबन्धो न कृतः तावच्छोभापेतत्वं न भवति । भूयसां पुनरर्थानां तद्यथासख्यमल्पेनैव प्रयासेन रम्यं भवति । तत्र हि तस्य द्विगुणस्य त्रिगुणस्य वोपनिबन्धे शोभातिशयो जायते । यदुक्तम्—

तद्द्विगुणं त्रिगुणं वा बहुषूद्दिष्टेषु जायते रम्यम् ।
यत्तेषु तथैव ततो द्वयोस्तु बहुशो निबध्नीयात् ॥ इति ।
(रुद्रट — का ७-३५)

ननु **मृणालहंसे**त्यादावुपवर्णयिष्यमाणे उदाहरणे मृणालादिभ्य उपमानेभ्यो बाह्वादीनामुपमेयानां विशेषख्यापनाद्व्यतिरेकालङ्कारेण सहृदयहृदयाण्यावर्ज्यन्ते न तु यथासख्येन तत्कथं यथासख्यमलङ्कार इत्याशङ्क्योक्तम्—**असधर्मणाम्**—इति । यत्रापि हि साधर्म्याभावादुपमानोपमेयभावाभावेन व्यतिरेकादेरुपनिबन्धाभावस्तत्राप्यस्य शोभातिशय मावहतीत्यर्थः ।

कज्जलहिमकनकरुच सुपर्णवृषहसवाहना श व ।
जलनिधिगिरिपद्मस्था हरिहरचतुरानना ददतु ॥ इति ।
(रुद्रट —का ७ ३६)

अत्र हि हरिप्रभृतीना त्रयाणामुद्दिष्टाना कज्जलरुक्त्व सुपर्णवाहनत्व जलनिधिस्थत्वादयो धर्मा क्रमेणानुनिर्दिष्टा । न च तत्र परस्पर-साधर्म्यं विद्यते । अथ च क्रमपर्यालोचनया अर्थानामानुरूप्येण समन्वयप्रतीते शोभातिशयो विद्यते । तेनास्य साधर्म्याद्यभावेपि पृथगलकारताप्रतिलम्भाद्यत्र साधर्म्यादि विद्यत तत्राप्यलकारत्व दुर्निवारम् । अतो—मृणालहसेत्यादिके उदाहरणे यथासरयमङ्गभत व्यतिरेकालकारस्य द्रष्टव्यम् । तेनायमङ्गाङ्गिभावे सकर । यद्वक्ष्यति—

परस्परोपकारेण यत्रालकृतय स्थिता ।
स्वात त्र्यणात्मलाभ नो लभन्त सोपि सकर ॥ इति ।

अतो यथासरय पृथगलङ्कारत्वेनोपदेष्टव्यम् ।

तस्योदाहरणम् ।

मृणालहसपद्मानि बाहुचङ्क्रमणाननैः ।
निर्जयन्त्यानया व्यक्त नलिन्यः सकला जिता ॥ *१ ॥

अत्र बाहुचङ्क्रमणाननानामुद्दिष्टाना यथाक्रम मृणालहसपद्मान्यनुनिर्दिष्टानि । तद्वशेन च शब्दानुपात्तस्यापि तदन्वयस्य गर्भीकृतत्वेन च क्रमभणितिसद्भावाद्यथासरयमलकार ॥

उत्प्रेक्षा ।

साम्यरूपाविवक्षाया वाच्येवाद्यात्मभि. पदै ।
अतद्गुणक्रियायोगादुत्प्रेक्षातिशयान्विता ॥ ३ ॥ (२९)

यत्रेवादिपदनिबन्ध साम्यस्य च रूप न विवक्ष्यते तत्रोत्प्रेक्षाख्योलकार । नन्वेव सत्यसभवा नाम लक्षणदोष प्राप्त इत्यस्योपमानोपमेयभावस्याभावे सति इवादीनामप्रयोगप्रसगादित्याशङ्क्योक्तमतद्गुणक्रियायोगादिति । द्रव्यधर्म सिद्धो गुण साध्यस्वभावस्तु क्रिया । इव

खलु विश्व स्वत त्रपरत त्रपदाथात्मकत्वाद्द्विविधम् । यश्च स्वत त्र पदार्थ स धर्मीत्यभिधीयते । तच्च इद तदिति सवनामप्रत्यवमर्शयोग्यत्वाद्द्वयम् । परत न्त्रस्य पदाथस्य धर्मरूपता । तस्य च द्वैवि य सिद्धसाध्यताभेदात् । तत्र य सिद्धो धर्म स गुणो यस्तु सा य सा क्रिया । एताव तश्च लौकिका पदाथा । सामान्यादीनामत्रैव प्रातीतिकेन रूपेणान्तर्भूतत्वात् । अत्र असावप्रकृतो योथस्तस्य ये क्रियागुणा अन तरोक्तलक्षणास्तद्योगात्साम्यरूपाविवक्षायामपि इवादिशब्दप्रवृत्तिरविरुद्धा । यत्र किलोपमानोपमेयभावेन साम्य तत्रोपमानसादृश्यादुपमानवर्तिना क्रियागुणानामुपमेये प्रतीतिर्भवति । उत्प्रेक्षायामपि च योसावस अप्रकृतस्तस्य ये क्रियागुणास्ते तस्मिन्नप्रकृते वस्तन्युपमानतयानुल्लिङ्गितेपि प्रकृते वस्तु यासज्यन्ते । तेनातद्गुणक्रियायोगादस्य इवादिवाच्यत्वम् । अत एवान्यधर्माणा स्वधर्मिताद्वस्तन उत्कलिताना रसभावाद्यभि यक्त्यनुगुणतया वस्त्वन्तराध्यस्तत्वेन ल नप्रकर्षाणामीक्षणादियमुत्प्रेक्षा । नन्वेवमपि सुतरामसभव । न हि वस्त्व तरधर्मा वस्त्व तर समासङ्क्त शक्या इत्याशङ्क्योक्तम् —**अतिशयान्विता**— इति । पुराणप्रजापतिविहितरूपविपर्यासेन कविवेधसा पदाथस्य गुणातिशयविवक्षया रूपा तरमप्यासङ्क्तु शक्यते इत्यर्थ ।

इय चोत्प्रेक्षा बहिरसभवत पदाथस्य सभवद्रूपतयोपवर्णनाल्लोकातिक्रान्तविषया सभावना । तस्याश्च द्वैविध्य भावस्याभावस्य च बहिरसभवत उपवर्ण्यमानत्वात् । तदाह—

लोकातिका तविषया भावाभावाभिमानत ।
सभावनेयमुत्प्रेक्षा

यय लोकातिक्रान्तविषया सभावना उत्प्रेक्षा सा भावस्याभावस्य चाभिमानाद्द्वैविध्य भजत इत्यथ ।

नन्विवाद्युपनिब न्ध सति यद्युत्प्रेक्षा भवतीत्युच्यते एव सति

चन्दनासक्तभुजगनिश्वासानिलमूर्छित ।
मूर्छयत्येष पथिका मधौ मलयमारुत ॥

इत्येवमादाविवादेरप्रयोगादुत्प्रेक्षात्वाभावप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—

वाच्येवादिभिरुच्यते ॥ ४ ॥ (४०)

द्विविधा खलूत्प्रेक्षा । काचिदिवादिप्रयोगे सति भवति काचित्त्वप्रयुज्यमानेष्वपीवादिष्वार्थसामर्थ्यादवगम्यमानेषु । तत्र या वाच्या स्वकण्ठेनेवादिभिर्वक्त्या सा इवादिभिरुच्यते । यात्वर्थसामर्थ्यादाक्षिप्तैरिवादिभिरवगम्यते तत्रेवादीनामप्रयोग । चन्दनासक्तभुजगनिश्वासानिलमूर्छितः मलयमारुतस्य यदेतन्मन्मथाविर्भावनिबन्धनत्वात्पथिकमूर्छाहेतुत्व तत्र भुजगनिश्वासमूर्छितत्वे कारणत्वेनोत्प्रेक्ष्यमाणे इवाद्यर्थसामर्थ्यादवगम्यते तेनेवादीनामप्रयोग । इवादिशब्दसामर्थ्यावसेयायामेवोत्प्रेक्षायामिवादीनां प्रयोगात् ।

तत्र भावाभिमानेनोत्प्रेक्षायां तस्या गुणयोगाश्रयेण प्रवृत्ताया उदाहरणम् ।

अस्याः सदार्कबिम्बस्थदृष्टिपीतातपैर्जपैः ।
श्यामिकाङ्केन पतित मुखे च द्रभ्रमादिव ॥ ४२ ॥

अस्या मुखे जपैर्हेतुभूतै श्यामिकाङ्केन पतितमिति सबन्ध । अत्र जपासक्ता भगवती अर्कमवलोकयतीति तस्या शशाङ्कसदृश मुखे श्यामिका सजाता । तच्चात्र तस्या श्यामिकाया जन्म अतिशयोक्त्या पातरूपतया प्रतिपादित पतितमिति । सा चात्र श्यामिका शशिलाञ्छनेन शशेन तुल्या । अतस्तस्या शशिलाञ्छनशशगतुल्यत्वात्उपमेय रूपक श्यामिकैवाङ्क इत्युपनिबद्धम् । तस्य चाङ्कस्य श्यामिकोपरक्तस्य भगवतीवदननिपाते कारणत्वेनेन्दुभ्रान्तिरुत्प्रेक्षिता यदेतच्छशिनो लाञ्छन श्यामिकारूप तद्भगवतीवदन इन्दुभ्रान्त्या निपतितमिति । इन्दुभ्रान्तिश्च गुण सिद्धरूपत्वे सति द्रव्यधर्मत्वात् । एवं चात्र शशसदृशी श्यामिका चैतन्यशून्यत्वेन भगवतीवदनमिन्दुभ्रान्त्या न गोचरीकरोति । अथ च तस्या शशभावमापादिताया इन्दुभ्रमलक्षणेन चेतनधर्मेण सबन्धो निबद्ध । तेनात्र तस्य वस्त्वन्तरस्य चेतन

स्य योऽसौ गुणो भ्रमलक्षणस्तद्योगादिवादे प्रवृत्तिः । इह भ्रमश्च भावरूपो गुणः शशीकृतश्यामिकाकर्तृकतया कविनिबद्धेन वक्त्रा भगवताभिमानेनाध्यवसितः । तेनेयमतद्गुणयोगेन भावाभिमानेन उत्प्रेक्षा ।

एवं क्रियायोगाध्यासाद्भावाभिमानेन योत्प्रेक्षा तस्यामुदाहार्यम् ।

अभावविषयायाः पुनः क्रियाध्यासेन प्रवृत्तायास्तस्या उदाहरणम् ।

कपोलफलकावस्याः कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।
अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ ॥ *३ ॥

अत्र कपोलफलकयोस्तपोवशात्क्षामत्वमापन्नयोः परस्परादर्शनमभावरूपं साध्यत्वात्क्रियारूपं क्षामतायाः कारणतयोत्प्रेक्षितम् । तेनेयमतत्क्रियायोगादभावाभिमानेनोत्प्रेक्षा ।

एवमतद्गुणयोगादभावाभिमानेन या उत्प्रेक्षा तस्यामुदाहार्यम् ॥

स्वभावोक्तिः ।

क्रियायां संप्रवृत्तस्य हेवाकानां निबन्धनम् ।
कस्यचिन्मृगडिम्भादेः स्वभावोक्तिरुदाहृता ॥५॥ (४१)

मृगबालादेः स्वसमुचिते व्यापारे प्रवृत्तस्य ये हेवाकाः स्वजात्यानुरूप्येणाभिनिवेशविशेषास्तदुपनिबन्धः स्वभावोक्तिः । तस्याश्चालंकारत्वमसाधारणपदार्थस्वरूपध्वननात् ।

तस्या उदाहरणम् ।

क्षणं नष्टार्धवलितः शृङ्गेणाग्रे क्षणं नुदन् ।
लोलीकरोति प्रणयादिमामेष मृगार्भकः ॥ *४ ॥

नष्टेति जा तनशाविभाषा— इत्यनुनासिकलोपस्य विकल्पितत्वादप्रवृत्तिः । अत्र मृगपोतकस्य मातरमिव वत्सलां भगवतीं प्रणयनिर्भरेण चेतसा व्याकुलीकुर्वतः स्वभावो निबद्धः क्षणमपरिदृश्यमानत्वमर्धकायेन परिवृत्तिः शृङ्गेण च नोदनमित्येवमात्मा ॥

इति महाश्रीप्रतीहारेन्दुराजविरचितायामुद्भटालंकारसारसंग्रहलघुवृत्तौ तृतीयो वर्गः ॥

चतुर्थो वर्ग ।

प्रेयोरसवदूर्जस्वि पर्यायोक्त समाहितम् ।
द्विधोदात्त तथा श्लिष्टमलकारान्परे विदु ॥ १ ॥ (४२)

प्रेयोरसवदिति समुदायान्मतुप् । **श्लिष्टमिति** । तथा उदात्तवद्द्विविध श्लिष्टमित्यर्थ । विप्रतिपत्तिनिरासार्थ चात्र श्लिष्टस्य द्वैविध्यमुक्तम् । **भामहो** हि–

तत्सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशात्त्रिविध यथा ।

इतिश्लिष्टस्य त्रैविध्यमाह । अतो विप्रतिपत्तिनिरासाय तथेत्युक्तम् । उदात्ते तु द्विधेत्ययमनुवादो दृष्टा तत्वार्थ । यथा उदात्तस्य द्वैविध्य प्रमाणोपपन्नत्वादङ्गीकृत तथा श्लिष्टस्यापि तदङ्गीकर्त यमित्यर्थ ।

प्रेयस्वत्तावत् ।

रत्यादिकाना भावानामनुभावादिसूचने ।
यत्काव्य बध्यते सद्भिस्तत्प्रेयस्वदुदाहृतम् ॥ २ ॥ (४३)

रत्यादयो भावास्त्रिविधा स्थायिनो व्यभिचारिण सात्विकाश्च । तत्र

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भय तथा ।
जुगुप्साविस्मयसमा स्थायिभावा प्रकीर्तिता ॥
निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथा सूयामदश्रमा ।
आलस्य चैव दैन्य च चिन्ता मोह स्मृतिर्धृति ॥
व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
गर्वो विषाद औत्सुक्य निद्रापस्मार एव च ॥
सुप्त विबोधोमषश्चाप्यवहित्थमथाग्रता ।
मति र्याधिस्तथोन्मादस्तथामरणमेव च ॥
त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिण ।
त्रयस्त्रिंशदमी भावा ॥
स्तम्भ स्वेदोथ रोमाञ्च स्वरभेदोथ वेपथु ।
वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्विका स्मृता ॥

एतेषा पञ्चाशत्सख्याना भावाना सूचकाश्चत्वारोनुभावादय । ते चानुभावो विभावो व्यभिचारी स्वशब्दश्च । तत्रानुभावश्चतुर्विध आङ्गिको वाचिक सात्विक आहार्यश्च । आङ्गिको हस्ताभिनयादि । वाचिक काक्वादिप्रयोग । सात्विक स्तम्भादि । आहार्यस्तु प्रतिशीर्षकञ्चुकादि । एवमयमनुभावश्चतु सख्य कार्यत्वात्कारणभूतान्भावान्गमयति । विभावस्तु द्विविध आलम्बनोद्दीपनरूपत्वात् । तत्रालम्बनविभावो यदाश्रयेण रत्यादीनामुदय यथा रामादे सीतादि । उद्दीपनविभावस्तु यद्वशेन रत्यादीना भावानामतिशयेन दीप्तता भवति यथा ऋतुमाल्यानुलेपनादि । एवमेष द्विविधो विभावो रत्यादीना कारणभत । स च कारणत्वात्कार्यभूतान् रत्यादीन् गमयतीति । यथातिबहलनील जलदोदयो वृष्टिम् । यथा हि कार्यस्य सुविवेचितस्य कारण प्रत्यव्यभिचारिता एव कारणस्यापि सुविवेचितस्य काय प्रत्यव्यभिचारिता व्यवहारे बाहुल्येन दृश्यते । अतो विभाव कारणत्वाद्रत्यादीन् काय भूतान् गमयति । व्यभिचारी तु रत्यादिकाना स्थायिना भावानामवस्थाविशेषरूपो निर्वेदादि । स च सहचारित्वात्स्थायिनो भावान्प्रतिपादयति रथस्यैकमिव चक्र चक्रान्तरम् । स्वशब्दस्तु रत्यादि । स च वाचकत्वाद्भावान् गमयति । रत्यादीना च शब्दाना यद्यप्यनुभावैकगोचरस्वलक्षणस्वभावरत्याद्यवगतिनिबन्धनत्व नोपलभ्यत तथाप्यशेन रत्याद्यवगतिनिबन्धनत्वमनुभावादिवद्विद्यत एव । यथा खल्वनुभावादयो न स्वलक्षणतया भावानवगमयन्ति अपि तु सामान्यरूपतया तद्वत्स्वशब्दा अपीत्यास्ताम् ।

एवमेते भावानामवगतिहेतवश्चत्वार । यदुक्त भट्टोद्भटेन—**चतूरूपा भावा**—इति ।

तदेषा रत्यादिकानां भावाना पञ्चाशत्सख्याना व्यनुभावादिभिश्चतु सख्यै समस्तत्वेन व्यस्तत्वेन च यथायोग सूचनानि स्वलक्षण स्वरूपाणा सामान्यावस्थोदितानां प्रतिपादनानि तै काव्यमुपनिबध्यमान प्रेयस्वत् । प्रेय शब्दवाच्येन प्रियतरेण रत्यालम्बनेन विभावनेन

रतिरुपलक्ष्यते । तया च साहचर्याद्रत्यादयो भावा पञ्चाशदवगम्यन्ते । एव च भावका यस्य प्रेयस्वदिति लक्षणया व्यपदेश । अत्र च भावा नामलकारता का यमलकार्यम् ।

तस्योदाहरणम् ।

इय च सुतवाल्लभ्यान्निर्विशेषा स्पृहावती ।
उल्लापयितुमारब्धा कृत्वेम क्रोड आत्मनः ॥ *१ ॥

आत्मन क्रोडे कृत्वेति सबन्ध । अत्रात्मनो वक्षसि निधानमाङ्गिकोऽभिनय उल्लापन सान्त्वन वाचिक । इममिति इदशब्देन परामृष्टो य मृगार्भक स आलम्बनविभाव । वाल्लभ्योन्मीलितश्चौत्सुक्यात्मा व्यभिचारीभाव । सुतवाल्लभ्यनिर्विशेषत्वेन हि स्पृहाया रतेरौत्सुक्यभेदाभिसबन्ध प्रतीयते । स्वश दस्तु स्पृहेति । एवमय रत्यात्मको भावो वात्सल्यस्वभावश्चतुर्भिरनुभावादिभिरत्रावगमित ।

अन्येष्वपि भावेष्वेवमुदाहार्यम् ॥

रसवत् ।

रसवद्दर्शितस्पष्टशृङ्गारादिरसादयम ।
स्वशब्दस्थायिसचारिविभावाभिनयास्पदम ॥ ३ ॥ (४४)
शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानका ।
बीभत्साद्भुतशान्ताश्च नव नाट्ये रसा स्मृता ॥४॥ (४५)

एते च शृङ्गारादयो नव यथायोग चतुर्वर्गप्राप्त्युपायतया तदितरपरिहारनिबन्धनतया च रत्यादीना स्थायिना नवाना भावाना य परिपोषस्तदात्मका अतस्तथाविधेन रूपेणास्वाद्यत्वादास्वादभेदनिबन्धनेन तान्त्रिकेण रसशब्देनाभिधीयन्ते । निर्वेदादौ तु तथाविधस्यास्वाद्यस्याभावात्प्रवृत्तिनिमित्तभेदनिबन्धनस्य तान्त्रिकस्य रसशब्दस्याप्रवृत्ति । आस्वाद्यत्वमात्रविवक्षया तु तत्रापि मधुराम्लादिवद्रसशब्दप्रवृत्तिरविरुद्धा यदुक्त शृङ्गारादीन्रसाननुक्रम्य—

रसनाद्रसत्वमेषा मधुरादीनामिवोक्तमाचार्यै ।
निर्वेदादिष्वपि तत्प्रकाममस्तीति तेपि रसा ॥ इति ।

तदाहु —

चतुर्वर्गेतरौ प्राप्य परिहार्यौ क्रमाद्यत ।
चैत यभेदादास्वाद्यात्स रसस्तादृशो मत ॥ इति ।

स इति चैत यभेद इत्यर्थ । तादृश इत्यनेनास्वादविशेषनिबन्धनत्व शृङ्गारादिष तान्त्रिकस्य रसशब्दस्योक्तम् । एषा च शृङ्गारादीना नवाना रसाना स्वश दादिभि पञ्चभिरवगतिर्भवति । यदुक्त **भट्टोद्भटेन— पञ्चरूपा रस।** —इति । तत्र स्वश दा शृङ्गारादेर्वाचका शृङ्गारादय शब्दा स्थायिनो रसानामुपादानकारणप्रख्या रत्यादयो नव भावा । सचारिणस्तु निर्वेदादयो रसानामवस्थाविशेषरूपा । विभावास्तु तेषा निमित्तकारणभूता योषिदादय ऋतुमाल्यानुलेपनादयश्च । आङ्गिकादयस्तु चत्वारो रसाना कार्यभूता अभिनया । एतेषा च स्वशब्दादीना पञ्चाना समस्तव्यस्ततया आस्पदत्वाद्येन काव्येन स्फुटरूपतया शृङ्गारादिरसाविर्भावो दश्यते तत्काव्य रसवत् । रसा खलु तस्यालकार ।

तस्योदाहरणम् ।

इति भावयतस्तस्य समस्तान्पार्वतीगुणान ।
सभृतानल्पसकल्पः कन्दर्पः प्रबलोभवत् ॥ *२ ॥
स्विद्यतापि स गात्रेण बभार पुलकोत्करम् ।
कदम्बकलिकाकोशकेसरप्रकरोपमम् ॥ *३ ॥
क्षणमौत्सुक्यगर्भिण्या चिन्तानिश्चलया क्षणम् ।
क्षण प्रमोदालसया दृशास्यास्यमभूष्यत ॥ *४ ॥

कदम्बकलिकाकोश कदम्बकलिकाभ्यन्तरम् । अत्र भगवत आभिलाषिकविप्रलम्भशृङ्गारो निबद्ध । तस्य स्वश द कन्दर्प प्रबल इति । स्थायी तत्रैव स्वशब्देनोन्मीलित कन्दर्प इति । रतिपरिपोषात्मको हि शृङ्गारो रस । रतिश्च यनोर्म मथात्मिका । अतो रतिविशेषस्य वाचक-

त्वात्कन्दर्प श द स्थायिनोत्र स्वश द । सचारिणश्चौत्सुक्यचिन्ताहर्षा स्वश देनोन्मीलिता । स्वेदरोमाञ्चौच सात्विकौ स्वश दोपातौ । तया-रपिच सचारित्वम् । सात्विकाना स्थायिभावावस्थाविशेषत्वेन निर्वेदा दिवत्सचारित्वात् । विभावस्तु इति भावयतस्तस्येति निर्दिष्ट । भगवती हि तत्तद्गुणोपेतत्वेन विभा यमाना विभाव । अभिनयस्त्वत्रापाङ्गाभिनयो निर्दिष्टो दृशा—इति । अतोत्राभिलाषिक शृङ्गाररस स्वश दादिभि पञ्चभिरभि यज्यते ।

एवमन्येपि रसा उदाहार्या ।

रसाना भावाना च काव्यशोभातिशयहेतुत्वात कि का यालङ्कार-त्वमुत का यजीवितत्वमिति न तावद्विचार्यते ग्र थगौरवभयात् । रसभाव-स्वरूप चात्र न विवेचितमप्रकृतत्वाद्बहुवक्त यत्वाच्च ॥

ऊर्जस्वि ।

अनौचित्यप्रवृत्ताना कामक्रोधादिकारणात् ।
भावाना च रसाना च बन्ध ऊर्जस्वि कथ्यते ॥५॥ (४६)

क्वचित्खलु रसभावाना शास्त्रसविदविरुद्धेन रूपेणोपनिब ध क्रियते क्वचित्तु तद्विरुद्धेन । तत्र यत्र शास्त्रसविदविरुद्धेन रूपेण तेषामुप-निबन्धस्तत्र प्रेयोलकारो रसवदलङ्कारश्चाभिहित । यत्र तु तद्विरुद्धत्व तन्मूललोक यहारविरुद्धत्व च तद्विषयाणा रसभावानामुपनिबन्धे सत्यू र्जस्वित्का य भवति । तत्र हि रागद्वेषमोहकारणका अनौचित्येन रस भावा उपनिबध्यन्ते । अतएव तत्र स्वकल्पनापरिकल्पितत्वेन ऊर्जसो बलस्य विद्यमानत्वादूर्जस्वि यपदेश । ज्योत्स्ना तमिस्रा—इत्यत्र (पा सू ५ २ ११४) उर्जस्विश द ।

तस्योदाहरणम् ।

तथा कामोस्य वद्वृधे यथा हिमगिरेः सुताम् ।
सग्रहीतु प्रचवृते हठेनापास्य सत्पथम् ॥ *५ ॥

अत्र सकललोकातिशायिनो भगवतोकृतविवाहकुमारीविषयतया हठसग्रह शास्त्रसविद्विरुद्ध प्रवृद्धरागकारणक उपनिबद्धस्तेन ऊर्जस्विता। तत्र कामो ववृधे इत्यय शृङ्गाररसस्य स्वश द तस्य रतिपरिपोषकात्मकत्वेन कामवृद्धिस्वभावत्वात् । कामश दस्त्वेतदन्तर्गत शृङ्गारस्य यासौ स्थायिभूता रतिस्तस्या स्वश द । हिमगिरे सुतामित्यालम्बनविभाव । हठेनेत्यनेनावेगलक्षणो यभिचारी भाव प्रतिपादित । अपास्य सत्पथ मिति तु मोह । सग्रहीतु प्रववृत इत्याङ्गिकोनुभाव । एवमयमत्र पञ्चभि स्वशब्दादिभिरूर्जस्विलक्षण शृङ्गार सूचित ।

एवमन्येष्वपि रसभावेषूर्जस्वि उदाहार्यम् ॥

पर्यायोक्तम् ।

पर्यायोक्त यदन्यन प्रकारेणाभिधीयते ।
वाच्यवाचकवृत्तिभ्या शून्येनावगमात्मना ॥ ६ ॥ (४७)

वाचकस्याभिधायकस्य स्वश दस्य वृत्तिर्व्यापारो वाच्यार्थप्रत्यायनम् । वाचस्य त्वभिधेयस्य यापारो वाच्यान्तरेण सहाकाक्षासनिधियोग्यतामाहात्म्यात्ससर्गगमनम् । एवविधश्च यो वाच्यवाचकयोर्व्यापारस्तमन्तरेणापि प्रकारान्तरेणार्थसामर्थ्यात्मनावगमस्वभावेन यदवगम्यते तत्पर्यायेण स्वकण्ठानभिहितमपि सा तरेण श दव्यापारणावगम्यमानत्वात्पर्यायोक्त वस्तु । तेन च स्वसश्लेषवशेन काव्याथोलक्रियते ।

तस्योदाहरणम् ।

येन लम्बालकः साश्रः करघातारुणस्तन ।
अकारि भग्नवलयो गजासुरवधूजन ॥ *६ ॥

सोपि येन कृत प्लुष्टदेहेनाप्येवमाकुल ।
नमोस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥ *७ ॥

अत्र लम्बालकत्वादय कार्यरूपत्वात्कारणभूत गजासुरवध वाच्यवाचकव्यापारास्पृष्टमपि गमयान्ति । तेन च तथाविधया विच्छित्याव-

गम्यमानेनार्थेन ते लम्बालकत्वादयोर्था अलक्रियन्ते । तस्मात्पर्यायोक्तमलकार ॥

समाहितम् ।

रसभावतदाभासवृत्ते प्रशमबन्धनम् ।
अन्यानुभावनि शून्यरूप यत्तत्समाहितम् ॥ ७ ॥ (४८)

इह रसभावाना शास्त्रसमयाविरुद्धेन तद्विरुद्धेन च रूपेण द्वैवि य- मुक्तम् । तत्र ये शास्त्रसमयाविरुद्धा रसभावास्ते रसभावश देनात्र विवक्षिता । तद्विरुद्धास्तु तदाभासा । तेषा रसभावाना तदाभासाना च या वृत्ति स्वाश्रयसबन्धात्मिका तस्या प्रशमे निबध्यमाने समाहितालकारो भवति । तत्र हि तेषा रसभावाना समाधान समाधि परिहारो भवति । समाहितमिति भावे क्त । ननु यदि तस्मिन्का ये रसादीना वृत्ति परिह्रियते एव सति पूवरसादिनिवृत्त्या रसाद्य तरोपनिबन्धाद्रसवदाद्यलकारानुप्रवश प्रसक्त इत्याशङ्क्योक्तम्—**अन्यानुभावनि - शून्यरूपा**मिति । अन्यस्य रसाद्य तरस्य येनुभावादयस्तैर्नि शेषेण शून्य रूप यस्य तत्तथोक्तम् । यत्र पूर्वेषा रसादीना वासनाया दाढर्येन तेषूपशान्तेष्वपि रसाद्यन्तराणा न स्वरूपमाविर्भवति आविर्भवदपि वा कार्यवशेन केनचित्तिरोधीयते तत्र समाहितालकारो भवति ।

तस्योदाहरणम् ।

अथ कान्ता दश दृष्ट्वा विभ्रमाच्च भ्रम भ्रुवोः ।
प्रसन्न मुखरागच रोमाञ्चस्वेदसकुलम् ॥ *८ ॥
स्मरज्वरप्रदीप्तानि सर्वाङ्गानि समादधत् ।
उपासर्पद्गिरिसुता गिरिश स्वस्तिपूर्वकम् ॥ *९ ॥

समादधन्निजे रूपेवस्थापयन् । समादधदित्यभ्यस्तत्वान्नुमोप्रवृत्ति । अत्र भगवता शृङ्गारस्य येनुभावा का तदृष्ट्यादयस्तेषामवहित्थेन आकारप्रच्छादनात्मकेन भावन तिरोधान विहितम् । यदुक्त स्वस्तिपूर्वकमिति । अनेन ह्याकारतिरोधानमपदर्शितम् ॥

उदात्तम् ।

उदात्तमृद्धिमद्वस्तु चरित च महात्मनाम् ।
उपलक्षणता प्राप्त नेतिवृत्तत्वमागतम ॥ ८ ॥ (४९)

ऋद्धि सुवर्णादिधनसपत्ति । तद्युक्त वस्तूदात्तम् । तेन च का यार्थोलक्रियते ।

तस्योदाहरणम् ।

उवाच च यतः क्रोडे वेणुकुञ्जरजन्मभिः ।
मुक्ताफलैरलकार' शबरीणामपीच्छया ॥ *१० ॥
पुष्टयेन्द्रनीलवैडूर्यपद्मरागमयावियत् ।
शिरोभिरुल्लिखद्यत्र शिखर गन्धमादनम् ॥ *११ ॥
उत्तरोपत्यका यस्य प्रधानस्वर्णभूमयः ।
महान्मरकतोर्वीध्र पादोपान्त च सश्रितः ॥ *१२ ॥
बभूव यस्य पातालपातिन्यां सक्षये क्षितौ ।
पतन न तया सार्धमायामस्तु प्रकट्यभूत् ॥ *१३ ॥

यस्य एवविधरूपता हिमाद्रेर्भवती सुता इति सबन्ध । क्रोड सूकर । पुष्ट्यो मणिविशेष । गन्धमादन पर्वतविशेष । उपत्यका पर्वताधरवर्तिना भूमिभागा । प्रधान स्वर्ण कातस्वरादि । उर्वीध्र पर्वत । सक्षय कल्पान्त । भमेरधोगमनाद्भम्याश्लिष्टस्य प्रदेशस्य भूमिविविक्तत्वाद्धिमवत कल्पान्ते आयाम प्रकटीभत । अत्र रत्नादिसभारो निबद्ध । तेनेदमुदात्तम् । तस्य चालकारत्व लाकातिशायिरत्नादिकार्यध्वननात् ।

एवमेतदृद्धिमद्वस्तुनिबन्धनेनैकमुदात्तमुक्तम् ।

न केवलमृद्धिमद्वस्तूदात्त यावदर्थप्राप्तावनर्थपरिहारे चोद्यताना विपुलाशयाना चेष्टितमपि । तदुक्तम् **चरित च महात्मनाम्** –इति । न च विपुलाशयचेष्टिते उपनिबध्यमाने तस्य शृङ्गारादिरसप्रातिपत्तिहेतुत्वाद्रसवदलकारानप्रवेशोत्र सुभण विपुलाशयचेष्टितस्यात्र वस्तवन्तरोपलक्षणत्वेनावान्तरवाक्यार्थीभूतत्वात् । न खल्वत्र महापुरुषचेष्टित

वाक्यतात्पर्यगोचरतामनुभवति अर्थान्तरोपलक्षणपरत्वात् । यत्र च रसास्तात्पर्येणावगम्यन्ते तत्र तेषा वाक्यविश्रान्तिस्थानत्वेन चतुवर्गतदितरप्राप्तिपरिहारोपायभूतस्थायिभावपरिपोषात्मनास्वाद्यमानत्वाद्रसवदलकारो भवति । तेन कुतोऽत्ररसवदलकारगन्धोऽपि । तदुक्तम्—**उपलक्षणतां प्राप्त नेतिवृत्तत्वमागतम्** —इति ।

तस्योदाहरणम् ।

तस्यादिक्रोडपीनासनिघर्षेऽपि पुनः पुन* ।
निष्कम्पस्य स्थितवतो हिमाद्रेर्भवती सुता ॥ *१४ ॥

अत्र हिमवत स्थैर्ये वाक्यार्थीभूते भगवतो वराहवपुषस्त्रैलोक्योद्धरणाद्युक्तस्य चेष्टित वीररसप्रतिपत्तिहेतुभूतमवान्तरवाक्यार्थत्वादुपलक्षणीभूतम् । आदिक्रोड आदिवराह ।

एव रसान्तरेष्वप्युपलक्षणीभूतेषूदाहार्यम् ।

श्लिष्टम् ।

एकप्रयत्नोच्चार्याणा तच्छाया चैव बिभ्रताम ।
स्वरितादिगुणैर्भिन्नैर्बन्ध श्लिष्टमिहोच्यते ॥ ९ ॥ (५०)
अलकारान्तरगता प्रतिभा जनयत्पदै ।
द्विविधैरर्थशब्दोक्तिविशिष्ट तत्प्रतीयताम् ॥ १० ॥ (५१)

इह खलु शब्दानामनेकार्थाना युगपदनेकार्थविवक्षाया द्वयी गति । अर्थभेदेन तावच्छब्दा भिद्यन्त इति भट्टोद्भटस्य सिद्धान्त । तत्रार्थभेदेन भिद्यमाना शब्दा कचित्तन्त्रेण प्रयोक्तु शक्या केचिन्न । येषा हल्स्वरस्थानप्रयत्नादीना साम्य ते तन्त्रेण प्रयोक्तु शक्यन्ते । यत्र तु हलामेकत्वानेकत्वरूपत्वात् स्वराणा चोदात्तत्वानुदात्तत्वादिना स्थानाना चौष्ठ्यदन्त्यौष्ठ्यत्वादिना प्रयत्नाना च लघुत्वालघुत्वादिना भेदस्तेषा तन्त्रेण प्रयोग कर्तुमशक्य साधारणरूपत्वात्तन्त्रस्य । तदुक्तम् साधारण भवेत्तन्त्रमिति । एव चावस्थिते ये तन्त्रेणोच्चारयितु शक्यन्ते ते एकप्रयत्नोच्चार्या । तद्बन्धे सत्यर्थश्लेषा भवति । तदुक्तम्—**एकप्रयत्नो**

च्चार्याणामिति । तथा ये तेषामेवैकप्रयत्नोच्चार्याणां शब्दानां छाया सादृश्यं बिभ्रति तदुपनिबन्धेन शब्दश्लिष्टम् शब्दान्तरे उच्चार्यमाणे तादृश्यवशादनुच्चारितस्यापि शब्दान्तरस्य श्लिष्टत्वात् । तदुक्तम्— **तच्छायां चैव बिभ्रताम । स्वरितादिगुणैर्भिन्नैर्बन्ध श्लिष्टमिति** तथा—**शब्दोक्तिविशिष्टं तत्प्रतीयतामिति** ।

एतच्च श्लिष्टं द्विविधमप्युपमाद्यलङ्कारप्रतिभोत्पादनद्वारेणालङ्कारतां प्रतिपद्यते । अतोऽनेनानवकाशत्वात्स्वविषये अलङ्कारान्तराण्यपोद्यन्ते तेषां विषयान्तरे सावकाशत्वात् । तदुक्तम्—**अलङ्कारान्तरगतां प्रतिभां जनयत्पदैः । द्विविधैरिति** । अलङ्कारान्तराणामत्र प्रतिभामात्रं न तु पदबन्ध इत्यर्थः ।

तदेव शब्दश्लिष्टमर्थश्लिष्टं च लक्षितम् ।

तस्योदाहरणम् ।

> स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी ।
> प्रभातसन्ध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा ॥ *१५ ॥
> इन्दुकान्तमुखी स्निग्धमहानीलशिरोरुहा ।
> मुक्ताश्रीस्त्रिजगद्रत्नं पद्मरागाङ्घ्रिपल्लवा ॥ *१६ ॥
> अपारिजातवार्तापि नन्दनश्रीर्भुवि स्थिता ।
> अबिन्दुसुन्दरी नित्यं गलल्लावण्यबिन्दुका ॥ *१७ ॥

न केवलमेषा हिमाद्रेरवनिभस्य सुता यावत्स्वयं चैवंप्रकारेति चशब्दः । अत्र भगवती किसलयवदाताम्रौ भास्वन्तौ दीप्तिमन्तौ यौ करौ हस्तौ ताभ्यां विराजते । प्रभातसन्ध्या तु पल्लववदाताम्रैर्भास्वत आदित्यस्य करैर्मयूखैर्विराजते । अत्र चोभयत्रापि पल्लवादीनां साम्यम् । अतस्तन्त्रेणोच्चारणस्य सम्भवादयमर्थश्लेषः ।

अस्वापफललुब्धेहितप्रदेत्यत्र तु भगवतीपक्षे अस्वापं सुखेनाप्तुं यत्र शक्यते फलं तत्र ये लुब्धास्तेभ्य ईहितमीप्सितं प्रददातीत्यर्थः । प्रभातसन्ध्यापक्षे तु स्वापस्य निद्रानुभवस्य यत्फलं श्रमनिवृत्तिलक्षणं तत्र यो

न लुब्ध सध्योपासनप्रवृत्तत्वात्तद्विषय हितमदृष्ट समर्पयतीत्येवंविधोर्थ ।

अत्र च पूर्वस्मिन्पक्षे ऐकपद्यात् थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् (पा सू ६-२ १४४)। उत्तरत्र पुनरस्वापफललुब्धे इति हितप्रदेति च अनयोर्भिन्नपदत्वान्नास्वरत्वम् अस्वापफललुब्ध इत्यस्य-तत्पुरुषे तुल्यार्थेति (पा सू ६-२-२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वात् हितप्रदेत्यस्य तु थाथादिस्वरेणा तोदात्तत्वात् । तेनात्र स्वरभेद । अस्वापेति च अकारस्य फललुब्ध इति च एकारस्योभयो पक्षयोयथायोग लाघवालाघवाभ्या प्रयत्नभेदोपि । अतस्तन्त्रेणोच्चारयितुमशक्यता । एकस्मिंस्त्वत्र शब्दे समुच्चारिते शब्दान्तरस्य तत्सादृश्यात्प्रतिपत्ति । अतोय शब्दश्लेष ।

एतयोश्च द्वयोरप्यर्थश्लेषशब्दश्लेषयोरुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वम् । प्रभातसध्या ह्यत्रोपमान भगवती उपमेया इवशब्दश्चोपमानोपमेयभाव द्योतयति । शब्दव्यतिरेकेण तु साधारणो धर्मोर्थाधिकरणोत्र न विद्यते । तेन नेयमुपमा अपि तु श्लेष उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतु ।

इन्दुकान्तमुखीत्यत्र भगवती चन्द्रवत्सुन्दर मुख यस्या सा तथाविधा । तथा स्निग्धदीर्घकृष्णकेशी । मुक्ता परित्यक्ता अश्रीरशोभा यया सा तथाविधा । त्रैलोक्योत्कृष्टा च । तथा पद्मवत्कमलवत् रागो लौहित्य ययोस्तथाविधौ पादपल्लवौ यस्यास्तद्रूपा । यदा त्वसौ भगवती रूपकप्रतिभोत्पत्तिनिबन्धनेन श्लेषेण त्रैलोक्योदरवर्तिमाणिक्यसभाररूपतया रूप्यते तदा प्रकृतोर्थश्चन्द्रकान्तेन्द्रनीलमौक्तिकशोभापद्मरागैरवच्छादितरूपतया प्रतीयते साक्षादेवंविधरत्नमयावयवयोगित्वात् त्रिभुवनोदरान्तर्गतरत्नसमृद्धिरूपेति ।

अत्र च मुक्ताश्रीरित्यत्र स्वरभेदो विद्यते बहुव्रीहिपक्षे बहुव्रीहौ प्रकृत्येति (पा सू ६ २-१)—पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् तत्पुरुषे तु समासान्तोदात्तत्वात् (पा सू ६-१-१२३—पा सू ६-१-२२३)। शिष्टाना तु शब्दाना स्वरभेदो नास्ति । प्रयत्नगुरुत्वागुरुत्वे तु त्रिजगद्रत्नशब्दव्यतिरिक्तेषु तत्तद्वर्णविषयतया विद्येते । तेन तत्र शब्दश्लेषता । त्रिजगद्रत्नशब्दस्य तूभयत्रापि कस्यचिद्विशेषस्याविद्यमानत्वादर्थश्लेषत्वम् ।

अपारिजातवार्तापीत्यत्र भगवत्यजातशत्रुत्वादपगतशत्रुसमूहवार्ता । तदीया च शोभा सर्वस्यचित्तमावर्जयतीत्यतो नन्दना श्रीर्यस्यास्तथाविधा । उदकमध्यवर्तितया च योसौ अप्सु उदके प्रतिबिम्बित इन्दुस्तद्वत्सुन्दरी । नित्य च गलल्लावण्यप्रवाहा । यदात्वसो भगवती नन्दनश्रीशब्दस्य देवोद्यानशोभालक्षणार्थान्तराभिधायित्वाद्रूपकप्रतिभोत्पत्तिनिबन्धनेन श्लेषेणैतद्भावमापद्यते तदा तत्समाश्रयत्वेन अपारिजातवार्तापीत्यादिपदपर्यालोचनया विरोधप्रतिभाहेतोरपरस्यापि श्लेषस्याविर्भावो भवति । न खलु देवोद्यानशोभा अविद्यमानपारिजाताख्यवृक्षविशेषवृत्तान्ता भवति । न चासौ भूमौ तिष्ठति । अबिन्दुसुन्दरीत्यत्र तु बिन्दुभिर्यस्या सौन्दर्यं नास्ति तस्या कथ लावण्यबिन्दव प्रसरेयुरिति विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतु श्लेष ।

अपारिजातवार्तापीत्यत्राप्यपगतारिजात यातेति— बहुव्रीहौ प्रकृत्येति (पा सू ६ २-१) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत्पुरुषपक्षे त्वन्तोदात्तत्वम् (पा सू ६ १-१२३—पा सू ६-१-२२३) । अबिन्दसुन्दरीत्यत्र अबिन्दुवत्सुन्दरीत्युपमानत्वात्-तत्पुरुषे तुल्यार्थेति (पा सू ६-२-२)— अबिन्दुशब्दस्य प्रकृतिस्वर । तस्य च सप्तम्यन्तपूर्वपदत्वादनेनैव सूत्रेण (पा सू ६-२-२) प्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । अबिन्दसुन्दरीत्यत्र त्वव्ययत्वान्नञ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन (पा सू ६-२-२) तदेव । तेनात्र स्वरभेदस्याभाव । प्रयत्नभेदकृतात्तु चाकारवैचित्र्याच्छब्दश्लेषता ॥

इति महाश्रीप्रतीहारेन्दुराजविरचितायामुद्भटालकारसारसग्रहलघुवृत्तौ चतुर्थो वर्ग ॥ ४ ॥

पञ्चमो वर्गः ।

अपह्नुति विशेषोक्ति विरोध तुल्ययोगिताम् ।
अप्रस्तुतप्रशंसा च व्याजस्तुतिनिदर्शने ॥ १ ॥ (५२)
उपमेयोपमा चैव सहोक्ति संकर तथा ।
परिवृत्ति च जगदुरलंकारान्परे गिराम् ॥ २ ॥ (५३)

अपह्नुति ।

अपह्नुतिरभीष्टा च किंचिदन्तर्गतोपमा ।
भूतार्थापह्नवेनास्या निबन्धः क्रियते बुधैः ॥ ३ ॥ (५४)

यत्र भूतं विद्यमानमुपमेयलक्षणमर्थमपह्नुत्योपमानरूपारोपेणोपमानोपमेयभावो [वगम्यते सापह्नु-] तिरलङ्कारः । अत्र च प्राकरणिकस्य विद्यमानस्यार्थस्या [पह्नवादप्राकरणिकार्थाध्यारोपेण] यद्विद्यमानो स्फुटेनरूपेणोपमानोपमेयभावश्चकास्तीत्युक्तम्— **किंचिदन्तर्गतोपमा**— इति ।

तस्या उदाहरणम् ।

एतद्धि न तपः सत्यमिदं हालाहलं विषम् ।
विशेषतः शशिकलाकोमलानां भवादृशाम् ॥ * ॥

अत्र प्राकरणिकस्य तपसः स्वरूपमपह्नुत्य हालाहलविषविशेषरूपताध्यारोपेण तत्सादृश्यमवगमितम् । तच्चात्र हालाहलविषसादृश्यमपरे यस्यापह्नुतत्वान्न स्फुटरूपम् । हालाहलाख्या विषभेदा ये शीघ्रं व्यापादयति ॥

विशेषोक्तिः ।

यत्सामर्थ्येऽपि शक्तीनां फलानुत्पत्तिबन्धनम् ।
विशेषस्याभिधित्सातस्तद्विशेषोक्तिरुच्यते ॥ ४ ॥ (५५)

शक्तीना कारकाणा सामग्र्येपि अविकलत्वे य क्रियाफलस्य किञ्चिद्विशषमवगमयितुमनुत्पत्तेरुपनिबन्ध सा विशेषोक्ति ।

तस्याश्च द्वौ भेदौ । कचित्खलु कारणसामग्र्येपि यत्कार्य नोत्पद्यते तस्यानुत्पत्तौ स्वकण्ठेन निमित्तमपादीयते कचित्त्वथसामर्थ्यादवगम्यते । तदाह—

दर्शितेन निमित्तेन निमित्तादर्शनेन च ।
तस्या बन्धो द्विधा लक्ष्ये दृश्यते ललितात्मक ॥५॥ (५६)

अदर्शनमनुपादानम् ।

तत्र द्वितीयस्य भेदस्योदाहरणम् ।

महद्धिनि गृहे जन्म रूप स्मरसुहृद्वय ।
तथापि न सुखप्राप्तिः कस्य चित्रीयते न धीः ॥ *२ ॥

अत्र धनसभारयोग सुरूप व यौवन चेति यान्येतानि सुखप्राप्तौ कारणान्यविकलानि तत्सद्भावेपि क्रियाफलभूताया सुखप्राप्तेरनुत्पत्तिरुपनिबद्धा पूर्वोक्ताना सुखहेतूना विस्मयविभावनात्मकविशेषख्यापनाय । अत्र च निमित्त स्वकण्ठेनानुपात्तमप्यर्थसामर्थ्यादवगम्यते विधिवैधुर्यादि । रूपश दोत्र शरीरस्य रूपमात्राव्यभिचारित्वाद्रूपप्रकर्षतात्पर्येणोपात्त । स्मरसुहृद्वयो यौवन । योवने हि मन्मथोभिमुखी भवति ।

आद्यभेदोदाहरण तु ।

इत्थ विसष्ठुल दृष्ट्वा तावकीन विचेष्टितम् ।
नोदेति किमपि प्रष्टु सत्वरस्यापि मे वचः ॥ *३ ॥

अत्र प्रश्नत्वरालक्षणकारणसद्भावेपि प्रश्नवचसोनुत्पत्तिरुपनिबद्धा । तया च प्रश्नवचनकारणस्य विस्मयविभावनाख्यो विशेषोवगम्यते । अत्र च निमित्त भगवतीगति(त)विसष्ठलचेष्टितदर्शन स्वकण्ठेनोपात्तम् ॥

विरोध ।

गुणस्य वा क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रियावच ।
यद्विशेषाभिधानाय विरोध त प्रचक्षते ॥ ६ ॥ (५७)

यत्र कविना गुणस्य वा क्रियाया वा अथवा द्विर्वाशब्दस्योपात्तत्वात् द्रव्यस्य विरुद्धोन्य पदार्थ सजातीयो विजातीयो वा वचसा स्वप्रतिभाप्रसूतेन वर्णनिकात्मना क्रियते कश्चिद्विशेषमवगमयितु स विरोधाख्योलंकार । गुणक्रियाद्रव्याणामुत्प्रेक्षालंकारलक्षणव्याख्यानसमये स्वरूपमुक्तम् । क्रियाकारणमुत्पादन तत्प्रधान वच क्रियावच । कविप्रतिभया खलु पुराणप्रजापतिनिर्मितशुष्कपरुषपदार्थविलक्षणा सरसा पदार्था अभिनवा एव निर्मीयन्ते । अत क्रियावच इत्युक्तम् ।

तस्योदाहरणम् ।

यद्वा मां किं करोम्येष वाचालयति विस्मय' ।
भवत्याः क्वायमाकार. क्वेद तपसि पाटवम् ॥ *४ ॥

अत्र यदेतत्पूर्वमुपक्रान्तम्—वचो मे नोदेति—इति तस्याक्षेपो यद्वेति कृत । किं वा करोमि विस्मयवाचालित सन् ब्रवीमि—भवत्या क्वेति । एष विस्मयो मा वाचालयतीति संबन्ध । अत्राकृते सुकुमाराया पाटवस्य च कठिनकायसाध्यस्य विरोधो भगवतीनिष्ठत्वेनोपनिबद्ध । तेन च विस्मयविभावनाख्यो विशेषोत्र ख्याप्यते । अथ चासिद्धस्वभावधर्मनिष्ठत्वाद्गुणविरोध । एव साध्यस्वभावधर्मनिष्ठेपि क्रियाविरोधे उदाहार्यम् । तथा द्रव्यविरोधे गुणक्रियाविरोधे गुणद्रव्यविरोधे क्रियाद्रव्यविरोधे च ॥

तुल्ययोगिता ।

उपमानोपमेयोक्तिशून्यैरप्रस्तुतैर्वच ।
साम्याभिधायि प्रस्तावभाग्भिर्वा तुल्ययोगिता ॥७॥ (५८)

अप्रस्तुतानामेव वा यत्र साम्यमभिधीयते सा तुल्ययोगिता । अतएव प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयार्थनिष्ठत्वाभावात्तत्रोपमानोपमेयोक्तिशून्यत्वम् । प्रस्तावभाग्भि प्रस्तुतै साम्याभिधायि वच इति संबन्ध ।

तस्या पूर्वभेदस्योदाहरणम् ।

त्वदङ्गमार्दव द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।
मालतीशशभृल्लेखाकदलीना कठोरता ॥ *५ ॥

त्वच्छरीरसौकुमार्यदर्शनेन कृत्स्नैव मतिर्मे मालत्यादीनां काठिन्यं न भासत इत्यर्थः । अत्र मालत्यादीनामप्राकरणिकानामेवार्थानां कठोरत्वलक्षणः साम्यमुपनिबद्धम् । ऋर्मिरिति तृन् (पा सू ३ २ १३५) । तथाग्रे न त्वदङ्गमार्दवमिति- न लोकाव्ययनिष्ठा (पा सू २ ३ ६९) —इति षष्ठीनिषेधः ।

द्वितीयभेदस्योदाहरणम् ।

योगपट्टो जटाजालं तारवी त्वङ्मृगाजिनम् ।
उचितानि तवाङ्गस्य यद्यमूनि तदुच्यताम् ॥ ४६ ॥

अत्र प्राकरणिकानामपि योगपट्टादीनां भगवतीशरीरे सस्पर्शानौचित्यलक्षणः समानो धर्मो निबद्धः । तारवी त्वग्वल्कलम् । अङ्गस्य शरीरस्य ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा ।

अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः ।
अप्रस्तुतप्रशंसेयं प्रस्तुतार्थानुबन्धिनी ॥ ८ ॥ (५९)

अधिकारादुपवर्णनावसरादपगतस्य प्राकरणिकादपरस्य वस्तुनो यत्रोपनिबन्धः सा अप्रस्तुतप्रशंसा । न चैवमपि तस्या उन्मत्तप्रलापप्रख्यता यतः सा केनचित्सवाजन्येन प्रस्तुतमर्थमनुबध्नाति । तदुक्तम्- **प्रस्तुतार्थानुबन्धिनी** इति ।

तस्या उदाहरणम् ।

यान्ति स्वदेहेषु जरामसंप्राप्तोपभोक्तृकाः ।
फलपुष्पर्द्धिभाजोऽपि दुर्गदेशवनश्रियः ॥ ४७ ॥

अत्र कृच्छ्रेण गन्तुं शक्यते यस्मिन् देशे तद्गतकाननानां शोभा अप्राकरणिक्य एव स्वदेहजर्जरतयोपवर्णिता । ताभिश्च सादृश्यसवाजन्येन भगवतीचरितमुपमेयभूतमेवंविधरूपतयावगम्यते । दुर्गेति-सुदुरोरधिकरणे (पा सू ३-२ ४८ स्थ वार्तिकम्) इति डप्रत्ययः ॥

व्याजस्तुति ।

शब्दशक्तिस्वभावेन यत्र निन्देव गम्यते ।
वस्तुतस्तु स्तुति श्रेष्ठा व्याजस्तुतिरसौ मता ॥ ९ ॥ (६०)

यत्र श दानामभिधायकाना या शक्तिरर्थप्रत्यायनौ मुख्य तस्या य स्वभावो नियतार्थनिष्ठत्वात्मकस्तेन नि दा गम्यते इव न त्वसौ नि दैव पदार्थपर्यालोचनसामर्थ्योत्थाया स्तुतौ वाक्यार्थीभतायामवान्तरवाक्यार्थत्वात् । अत एवाह—**वस्तुतस्तु स्तुति श्रेष्ठा** इति । वस्तुत इत्यर्थसामर्थ्यादित्यथ । तत्र व्याजस्तुतिर्नामालकारो भवति । निदा याजेन हि सा स्तुति । अतो व्याजस्तुति ।

तस्या उदाहरणम् ।

धिगनन्योपमामेता तावकी रूपसपदम् ।
त्रैलोक्येप्यनुरूपो यद्वरस्तव न लभ्यते ॥ *८ ॥

अत्र यदेतद्धिग्वादोपहतत्व रूपसपद साक्षा छ द यापारेण स्पष्ट न तत्स्वात्मपर्यवसितम् अर्थसामर्थ्योत्थलोकोत्तरभगवतीरूपोत्कर्षप्रतिपादनपर्यवसितत्वात् । अतस्तस्यावा तरवाक्यार्थता । तेनेय याजस्तुति । निन्दाव्याजेन रूपोत्कषस्य स्तूयमानत्वात् । धिगनन्योपमामिति—उभसर्वतसो कार्या (पा सू १ ४ ४८ इति सूत्रोपरिस्थितवार्तिककारिका) इति द्वितीया ॥

विदर्शना ।

अभवन्वस्तुसबन्धो भवन्वा यत्र कल्पयेत् ।
उपमानापमेयत्व कथ्यते सा विदर्शना ॥ १० ॥ (६१)

यत्र पदार्थाना सबन्ध स्वयमनुपपद्यमान सन्नुपमानोपमेयभावे पर्यवस्यति अथवा उपमानोपमेयभावकल्पनया स्वात्मानमुपपादयति तत्र विदर्शना । विशिष्टस्याथस्योपमानोपमेयभावात्मकस्योपदर्शनात् ।

तस्या उदाहरणम् ।

विनोचितेन पत्या च रूपवत्यपि कामिनी ।
विधुवन्ध्यविभावर्याः प्रबिभर्ति विशोभताम् ॥ *९ ॥

विधुश्चन्द्र । विभावरी रात्रि । अत्र रजनिकररहितविभावरीविशोभत्वस्य यदेतत्कर्मत्व तत्कामिनीकर्तृकाया भरणक्रियाया न समन्वय गच्छति । न ह्यन्यस्य सम्बन्धिनी विशोभामन्यो बिभर्ति । अत पदार्थसमन्वयस्यात्रानुपपत्ति । उपमानोपमेयभावस्त्वत्र वाक्यार्थविश्रान्तिस्थान कृष्णरात्रिवद्विशोभता बिभर्तीति ।

एवमेतद्भवति वस्त्वसम्बन्धे उपमानोपमेयभावकल्पनायामुदाहरणम् ।

यत्र तु पदार्थसमन्वय उपमानोपमेयभावकल्पनया स्वात्मान मुपपादयति तस्य विदर्शनाभेदस्योदाहरणमुद्भटपुस्तके न दृश्यते । तस्य त भामहोदितमिदमुदाहरणम् ।

अय मन्दद्युतिर्भास्वानस्त प्रति यियासति ।
उदय. पतनायेति श्रीमतो बोधयन्नरान् ॥ इति ।

तत्र प्रथमोदयसमयविजृम्भमाणस्तकान्तिरहितस्य भास्वता यदेतदस्तमयौ मुखश्च तदुपेतस्य श्रीमत प्रयोज्यकर्तॄन् प्रति पातावसानोदयकमकवबोधे तत्समर्थाचरणलक्षण हेतुकर्तृत्वमपनिबद्धम् । तथाविध खलु भास्वन्त पश्यन्त श्रीम तो बुध्यन्ते भास्वत इव सर्वस्योदय पातावसान इति । ताश्चासौ तथावबुध्यमानान् स्वावस्थोपदर्शनेन प्रयुङ्क्ते यथा ममायमुदय पातावसानस्तथा भवतामपीति । अत्र च प्रेषणाध्येषणयोरभावात्त समर्थाचरणलक्षण एव प्रयोजकव्यापार कारीषो यापयति भिक्षा वासयतीति यथा । तन च प्रयोज्यप्रयाजकभावेन स्वात्मानमुपपादयितुमुपमानोपमयभाव आक्षिप्त हे श्रीमन्तो यथा ममायमुदय पतनाय तद्वद्भवतामपीति यूय बुध्यध्वमिति । तेनात्र प्रयोज्यप्रयोजकभावलक्षणेन स्वात्मोपपादनायोपमानोपमयभावस्याक्षेपाद्धितीयो विदर्शनाया भेद ।

सकर ।

स च चतुर्विध सदेहश दायवत्यैलकारैकश दाभिधानानुग्राह्यानुग्राहकभेदेन ।

तत्र **सदेहसकर**स्तावत् ।

अनेकालक्रियोल्लेखे सम तद्वृत्यसभवे ।

एकस्य च ग्रहेन्यायदोषाभावे च सकर ॥ ११ ॥ (६२)

अनेकस्यालकारस्योल्लेखे चेतस्युपारोहे सदेहसकरो भवति । न त्वकशब्दाभिधानसकरादावपि अनेकालकारोल्लेख सभवति । यथा—

मुरारिनिर्गता नून नरकप्रतिपन्थिनी ।
तवापि मूर्ध्नि गङ्गेव चक्रधारा पतिष्यति ॥

अत्र ह्युपमानोपमेयभावस्तत्प्रतिभाहेतुश्च श्लेषोनेकालकार उल्लिख्यते । उपमानोपमेयभावे तावत् गङ्गोपमान चक्रधारा उपमेया मुरारिनिगतत्व साधारणो धर्म । श्लेषस्तत्र नरकप्रतिपन्थिशब्दादात्मान लभते । एकत्र हि नरको दानव अपरत्र त्ववीच्यादि । एतौ च द्वावलकारावेकस्मिन्निव शब्देनुप्रविशत । न ह्युपमानोपमेयभावस्तत्प्रतिभाहेतुर्वा श्लेष समासाद्यभावे इवशब्दादिमन्तरेण स्वरूप प्रतिलभते । तेनात्र द्वावलकारावेकस्मिन्वाचके इव शब्देनुप्रविष्टौ । यदि च अनेलकारोल्लेखे सति सन्देहसकरस्तत एवमादावप्यनेकालकारोल्लेखस्य सभवात्सदेहसकरप्रसङ्ग इत्याशङ्क्योक्तम्—**सम तद्वृत्यसभव** इति । तस्यानेकस्यालकारस्य सम युगपद्यदि वृत्तिर्व्यापारोलकार्यालङ्करणात्मको न सभवतीत्यर्थ । पूर्वोक्ते तूदाहरणे मुरारिनिर्गतेति साधारणधर्मोपादानान्नरकप्रतिपन्थिनीति च श्लेषपदोपदर्शनान्नानेकस्यालकारस्य युगपद्वृत्तेरसभव । तन तत्र न सदेहसकरता । ननु यत्रानेकालकारोल्लेखे युगपद्वृत्त्यसभव च सदेहसकरत्वमेव सति यत्र प्रतिभामात्रेणानेकस्मिन्नलकारे उल्लिख्यमाने यस्य साधक प्रमाणमस्ति स उपादीयते यस्य तु बाधक प्रमाण विद्यते स त्यज्यते । तत्राप्यनेकालकारोल्लेखस्य सम तद्वृत्त्यसभवस्य च सभवात्सदेहसकरत्व प्रसज्जतीत्याशङ्क्योक्तम्—**एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावे च**ति । न्याय साधक प्रमाण दोषो बाधक प्रमाणम् । यत्रानेकालकारोल्लेखे युगपद्वृत्त्यसभवे च एकतरस्य ग्रहणे साधकबाधके प्रमाणे

समस्तव्यस्ततय न विद्येते तत्र सदेहसकर । तेन नानिष्टप्रसङ्ग । तथाहि यत्र साधकबाधके प्रमाणे सामस्त्येन विद्येते तत्र यस्य साधक प्रमाणमस्ति तस्योपादानाद्बाधकस्य प्रमाणोपेतस्य च त्यागादेकस्य ग्रहण भवति । यत्रापि साधकबाधकप्रमाणयोर्वैयस्त्यनान्यतरस्य विद्यमानता तत्रापि प्रतिभोल्लिख्यमानानेकालकारमध्यात्साधकप्रमाणोपेतस्योपादानात्प्रमाणशून्यस्य चोपक्ष्यत्वात्तथा बाधकप्रमाणोपतस्य परित्यागात्तदितरस्य च प्रवोल्लिखितस्य पारिशेष्येणोपादानादेकस्य ग्रहो भवति । यत्र तु साधकबाधकप्रमाणाभावस्तत्र सदेह एव । एवमय सदेहसकरो लक्षित ।

तस्योदाहरणम् ।

यद्यप्यत्यन्तमुचितो वरे दुस्तेन लभ्यते ।
तथापि वच्मि कुत्रापि क्रियतामादरो वर ॥ *१० ॥

अत्र वरेन्दाविति वर एव इदु वर इन्दुरिवेतिरूपकसमासोपमयोर्द्वयोरलकारयोरुल्लेख । न च तस्यानेकस्यालकारस्य युगपद्वृत्ति सभवति एकालकारसश्रयणैवालकारस्य कृतकृत्यत्वात् । न चात्र द्वयोमध्यादेकतरस्य ग्रहणाय साधकबाधकप्रमाणयोग । साधक हि प्रमाण विद्यमान विधिमुखेनालकार ज्ञापयेत् । तथा बाधकमपि प्रहातव्यालकार निषेधमुखेनोपादेयमलकार प्रागुल्लिखित पारिशेष्यादुपादेयतया प्रतिपादयति । अत्र तु द्वया साधकबाधकप्रमाणयोरभावात्सदेहस्तेन सदेहसकरोलकार ।

शब्दार्थवर्त्यलकारस्तु ।

शब्दार्थवर्त्यलकारा वाक्य एकत्र भासिन ।
सकरो वा

यत्रैकस्मिन्वाक्ये शब्दवर्तिनोर्थवर्तिनश्चालकारा सकरमुपयान्ति स शब्दार्थालकार ।

तस्योदाहरणम् ।

इत्थं स्थितिर्वरार्थी चेन्मा कृथा व्यर्थमर्थिताम् ।
रूपेण ते युवा सर्वः पादबद्धो हि किङ्करः ॥ *११ ॥

वरार्थी भर्त्रर्थी । किङ्करो दासः । अत्र थकारोपनिबद्धोनुप्रासात्मकः शब्दालंकारः । अथालंकारश्चार्थान्तरन्यासो विद्यते । तथाह्यत्र मा कृथा व्यर्थमर्थितामित्युपादित्सितेर्थेर्थित्वस्याकरणं यदुपनिबद्धं तदनुपाद्यमानतया सभाव्य तत्समर्थनायोक्तम्—रूपेण ते युवा सर्वः पादबद्धो हि किङ्करः—इति । यो गुणोत्कर्षशाली स नार्थयते अपित्वर्थ्यते यथा रत्नादि । त्वं च रूपवत्त्वाद्गुणोत्कर्षशालिनी । तस्मादुपादित्सितेर्थे तवार्थित्वमयुक्तमिति । तेनायं शब्दार्थवर्त्यलंकारसंकरः ।

एकशब्दाभिधानसंकरस्तु ।

एकवाक्यांशप्रवेशाद्वाभिधीयते ॥ १२ ॥ (६३)

एकस्मिन्वाक्यांशे वाक्यैकदेशे यत्रानेकस्यालंकारस्यानुप्रवेशः स एकशब्दाभिधानसंकरः ।

तस्योदाहरणम् ।

मैवमेवास्य सच्छायवर्णिकाचारुकर्णिका ।
अम्भोजिनीव चित्रस्था दृष्टिमात्रसुखप्रदा ॥ *१२ ॥

अत्रोपमालंकार उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुभूतश्च श्लेष इत्येतौ द्वावलंकारावेकस्मिन्वाक्यांशे इवशब्देनुप्रविष्टौ । तथाहि । अम्भोजिनी उपमानं गौरी उपमेया दृष्टिमात्रसुखप्रदत्वं साधारणो धर्म इत्युपमा । सच्छायवर्णिकाचारुकर्णिकेति श्लेषः । अम्भोजिन्या हि वर्णा राजवर्तादयः गौर्या तु गौरत्वम् । अम्भोजिन्या कर्णिका कमलमध्यवर्ती बीजकोशः गौर्यां तु चारू कर्णौ । कप्चात्र समासान्तः । तेनायं श्लेषः । एतौ च द्वावलंकारावेकस्मिन्वाक्यांशे इवशब्देनुप्रविष्टौ । तेनायमेकशब्दाभिधानसंकरः ।

अनुग्राह्यानुग्राहकसंकरस्तु ।

परस्परोपकारेण यत्रालङ्कृतयः स्थिता ।
स्वातन्त्र्येणात्मलाभं नो लभन्ते सोपि संकरः ॥१३॥ (६४)

यत्रोपकार्योपकारकभावावस्थितत्वादलंकाराः स्वातन्त्र्येणात्मानं न लभन्ते सोनुग्राह्यानुग्राहकसंकरः । उपकार्योप्युपकारकमुपकरोति तदीयस्योपकारस्य विषयभावेनावस्थानात् । उपकार्ये ह्युपकारकाधेयमुपकारं प्रतीप्सति सत्युपकारकस्योपकारकत्वं भवति तेनोपकार्येणाप्युपकारकस्योपकारः क्रियत इति परस्परग्रहणमत्रोपात्तम्—**परस्परोपकारेणेति** ।

तस्योदाहरणम् ।

हरेणेव स्मरव्याधस्त्वयानङ्गीकृतोपि सन् ।
त्वद्वपुः क्षणमप्येष धाष्टर्यादिव न मुञ्चति ॥ *१३ ॥

अत्र धाष्टर्यादिव न मुञ्चतीति यासावुत्प्रेक्षा सा हरेणेव स्मरव्याधस्त्वयानङ्गीकृतोपि सन्नित्युपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुश्लेषवशेन स्वरूपं प्रतिलभते । अनङ्गीकृतो हि अनङ्गत्वमशरीरत्वमापादितः अनूरीकृतश्च । यश्चानूरीकृतः क्षणमपि न मुञ्चति तत्र धाष्टर्यं हेतुतयोत्प्रेक्षितुं शक्यते । तेन श्लेषवशेनात्रोत्प्रेक्षा आसादितस्वभावा । अतोयमनुग्राह्यानुग्राहकसंकरः ।

एवमयं चतुर्विधः संकरो नानालंकारगतविकल्पव्यवस्थासमुच्चयाङ्गाङ्गिभावसमाश्रयणेनाभिहितः । तत्रानेकालंकारविकल्पात्संदेहसंकरः । विभिन्नाधारत्वेन शब्दार्थवर्तिनोलंकारयोरवस्थानाद्व्यवस्थासमाश्रयः शब्दार्थवर्त्यलंकारसंकरः । एकशब्दाभिधानसंकरे तु समुच्चयेनानेकोलंकार एकस्मिन्वाक्यांशे इवादावनुप्रविशति । अनुग्राह्यानुग्राहकसंकरे त्वनेकस्यालंकारस्याङ्गाङ्गिभावः । अतो विकल्प—व्यवस्था—समुच्चया—ङ्गाङ्गिभावसंश्रया एते चत्वारः संकरभेदाः ।

उपमेयोपमा ।

अन्योन्यमेव यत्र स्यादुपमानोपमेयता ।
उपमेयोपमामाहुस्तां पक्षान्तरहानिगाम् ॥ १४ ॥ (६५)

यत्रोभयोरुपमानोपमेयया परस्परमुपमानोपमेयभावस्तत्रोपमेयोपमा। उपमेयेनोपमानस्योपमानात् । ननु च प्राकरणिक साम्याभिधानसबन्धि उपमेयम् अप्राकरणिकमपमानम् । यदि नात्रोपमेयस्योपमानत्वमभि धीयते एव सति तस्य प्राकरणिकत्व व्याहन्यते इत्याशङ्क्योक्तम्– **पक्षान्तरहानिगा**मिति । नात्रोपमानोपमयभावे तात्पर्य किंतु एतदेव द्वयमेवविध विद्यते न त्वन्यदेतयो सदृश वस्त्वन्तर विद्यत इति । अतश्च एतत्पक्षद्वितयव्यतिरिक्तस्य पक्षान्तरस्यात्र हानेर्विवक्षितत्वात्परस्परमुप मानापमेयभावो न दुष्यतीति । तस्य पक्षान्तरहानौ प्रतिपाद्यायामवान्तर वाक्यार्थत्वेनावस्थानात्-वर विष भक्षय मा चास्य गृहे भुक्त्वा–इतिवत् । अत्र हि विषभक्षण न विधीयते दुर्जनगृहे भोजनपरिवजनतात्पर्यात् । एवमिहाप्युपमानोपमेयभावस्याविवक्षा पक्षान्तरहानौ तात्पर्यात् ।

शिरांसि पङ्कजानीव वेगोत्पातयतो द्विषाम् ।
आजौ करोपम चक्र यस्य चक्रोपमः करः ॥ *१४ ॥

अत्र यस्येत्युपात्तस्य–**त्वत्कृते सोपि वैकुण्ठ** -इत्यत्र तच्छ दस- मन्वयेनाकाङ्क्षाविच्छेदो भविष्यति । उत्तरेष्वपि च श्लोकेषु तेनैव यच्छ ब्दार्थो निराकाङ्क्षीकार्य । अत्र करचक्रयो परस्परमुपमानोपमेयभाव । साधारणश्चात्र धर्म अतित्वरितत्वेन शत्रुशिरोवकतनम् । एष चात्रापमा नोपमेयभाव उपमानान्तराभावे पर्यवसित । यदिपरमेतयोरेव परस्पर मुपमानोपमेयभाव स्यादन्यत्वे तयोरुपमान नास्तीति ।

सहोक्ति' ।

तुल्यकाले क्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रिते ।
पदेनैकेन कथ्येते सा सहोक्तिर्मता सताम् ॥ १५ ॥ (६६)

यत्र वस्तुद्वयसमवेते द्वे क्रिये पदेनैकेन तन्त्रवृत्या कथ्येते तत्र सहो क्तिर्नामालकारो भवति । ननु–**सजहार शरत्काल**'–इत्यादावपि दीपके पदेनैकेन वस्तुद्वयसमवेते द्वे क्रिये कथ्येते अतश्च तत्रापि सहोक्तित्व माप्नोतीत्याशङ्क्योक्तम्–**तुल्यकाले**-इति । यत्र सहादिना पदेन तुल्य

कालतामवगम्य वस्तु द्वितयसमाश्रिते द्वे क्रिये कथ्येते तत्र सहोक्तिर्नाम् । न चायं दीपक इति नातिव्याप्तिः । सहादिना च शब्देन युगपत्कालतायामवद्योत्यमानायां द्वयी गतिः । कदाचित्खलु ययोः क्रिययोस्तुल्यकालता ते क्रिये तुल्यकक्षतया स्वाश्रयविश्रान्तत्वेनाभिधीयेते यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ सह भुञ्जाते इति । कदाचित्त्वेकाश्रयविश्रान्तायाः क्रियायामभिहितायां सहाद्यर्थपर्यालोचनासामर्थ्यादपरस्याश्रयस्य क्रियासंबन्धोऽवगम्यते यथा देवदत्तो यज्ञदत्तेन सह भुङ्क्ते इति । तत्रेह द्वितीया गतिराश्रीयते शाब्देन रूपेणैकत्र क्रियासंबन्धस्य प्रतीतस्यापरत्रार्थेन रूपेणोन्नीयमानत्वेन वक्रभणितेः सद्भावात् । एवंविधस्य चैव शोभातिशयविधायित्वं तत्रैव सहोक्तेरलंकारता न सर्वत्रेति द्रष्टव्यम् ।

तस्या उदाहरणम् ।

दुर्जनो मृत्युना सार्धं यस्याजौ तारकामये ।
चक्रे चक्राभिधानेन प्रैष्येणाप्तमनोरथः ॥ *१५ ॥

यस्य प्रैष्येणेति संबन्धः । अत्र मृत्योर्दुर्जनस्य च मनोरथावाप्तिकरणलक्षणे द्वे क्रिये पदेनैकेनोक्ते चक्रेऽवाप्तमनोरथ इति । यद्यप्यवाप्तमनोरथ इति चक्रे इति च सुप्तिङन्तत्वभेदेन पदद्वित्वं तथापि क्रियापदद्वितयोपादानमावृत्त्याविवक्षितत्वात्पदेनैकेनेति न विरुध्यते । अथवा चक्र इति करोतिक्रिया सामान्यभूता विशेषमन्तरेणापर्यवस्यन्ती मनोरथावाप्तिलक्षणं विशेषं गर्भीकरोति । अतश्चात्र सत्यप्यनेकपदत्वे एकपदीभाव इव प्रकाशते । तेन एकेन पदेनेत्युक्तम् । सार्धशब्दश्चात्र तुल्यकालतामवद्योतयति । यस्य प्रैष्येणाज्ञाकारिणा चक्रसंज्ञकेन कर्तृभूतेन मृत्युना सार्धमपृथक्कालतया दुर्जन आप्तमनोरथः कृत इति । अनेकलोककवलीकरणान्मृत्योर्मनोरथावाप्तिर्दुर्जनस्य च शत्रुविनाशात् ।

परिवृत्तिः ।

समन्यूनविशिष्टैस्तु कस्यचित्परिवर्तनम् ।
अर्थानर्थस्वभावं यत्परिवृत्तिरभाणि सा ॥ १६ ॥ (६७)

कस्यचिद्वस्तुनो वस्त्वन्तरेण परिवर्तनं परिवृत्तिः । सा च त्रिविधा परिवर्तनकारकाणां परिवर्तनीयेन सह समत्वान्न्यूनत्वादाधिकत्वाच्च । तदिदमुक्तम् **समन्यूनाविशिष्टै**रिति । तत्र यस्याः समोऽर्थः परिवर्त्यते तस्या अनर्थस्वभावता । अर्थशब्देन हि उपादेयोऽर्थोऽभिधीयते अर्थ्यते-ऽसाविति कृत्वा । यत्र च साम्यं तत्रार्थनीयत्वं नास्ति । तेनार्थ्यत्वाभावा-नुगमात्तत्रानर्थत्वमभिधीयते । अतस्तत्रानर्थस्वभावं परिवर्तनम् । यत्रापि च निकृष्टपरिग्रहेणोत्कृष्टपरित्यागः क्रियते तत्राप्यनर्थस्वभावता उपादेय-विपरीतस्योपादानात् । अर्थप्रतिपक्षो ह्यत्रानर्थः । अधर्मानृतवत् । यथा ह्यधर्मानृतशब्दाभ्यां नोत्तरपदार्थाभावमात्रमभिधीयते नाप्युत्तरपदार्थ-तुल्योऽर्थः किं तर्ह्येतत्प्रतिपक्षस्यैवाभिधानम् । एवमिहाप्यनर्थशब्देन अर्थ-प्रतिपक्षस्यैवाभिधानम् । यथा अनर्थो वैरिणामापतित इत्येवमादौ । तेन यत्रोत्कृष्टेन निकृष्टं परिगृह्यते तत्र दुःखहेतुत्वादर्थप्रतिपक्षत्वेनान-र्थस्वभावता । यत्र तु निकृष्टेनोत्कृष्टं परिगृह्यते तत्रोत्कृष्टस्य सुखहेतु-त्वेनोपादेयत्वादर्थस्वभावता । तदिदमुक्तम् **अर्थानर्थस्वभावा**मिति ।

तत्र समपरिवृत्तेरुदाहरणम् ।

उरो दत्वामरारीणां येन युद्धेष्वगृह्यत ।
हिरण्याक्षवधाद्येषु यशः साकं जयश्रिया ॥ *१६ ॥

अत्र उरोदानेनोत्साहो लक्ष्यते । यश्चात्र लक्ष्यमाणस्यार्थस्योत्साह-स्योपायतया प्रतीयते अभिधेयोऽर्थो वक्षसो दानं नाम यो हि यत्र वक्ष उद्यमयति स तत्रोत्सहत इति तत्प्रतिभावच्छादितस्योत्साहस्य प्रतीतः । तदपेक्षया समेन समस्य परिवर्तनम् उरोयशसोः समत्वात् ।

न्यूनपरिवृत्तेस्तूदाहरणम् ।

नेत्रोरगवलभ्राम्यन्मन्दराद्रिशिरश्च्युतैः ।
रत्नैरापूर्य दुग्धाब्धिं यः समादत्त कौस्तुभम् ॥ *१७ ॥

नेत्रभूत उरगो वासुकिः । अत्र कौस्तुभस्योत्कृष्टस्य निकृष्टरत्नपरि-त्यागेन ग्रहणान्निकृष्टेनोत्कृष्टस्य परिवर्तनम् ।

विशिष्टपरिवृत्तेस्तूदाहरणम् ।

यो बलौ व्याप्तभूसीम्नि मखेन या जिगीपति ।
अभय स्वर्गसद्मभ्यो दत्वा जग्राह खर्वताम् ॥ *१८ ॥

भूसीमा पृथि या अवधि । मखो यज्ञ । अत्र अभयेनोत्कृष्टेन निकृष्टस्य खर्वत्वस्य ह्रस्वत्वस्य परिवर्तनाम् अभिधेयापेक्षया पूर्वतरोदाहरणवत्प्रतिभाति । तात्पर्यार्थापेक्षया तु नेय परिवृत्ति । यत्तद्देवेभ्य अभय प्रातज्ञात तदुपायभूताया वामनवेषेण खर्वताया परिगृहीतत्वात् ॥

[इति] महाश्रीप्रतीहारे दुराजविरचितायामुद्भटालकारसारसग्रहलघुवृत्तौ पञ्चमो वग ॥

षष्ठो वर्गः ।

अनन्वय ससदेह ससृष्टि भाविक तथा ।
काव्यदृष्टान्तहेतू चेत्यलकारान्परे विदु ॥ १ ॥ (६८)

अत्र इतिशब्दस्य वक्ष्यमाण यदनन्वयादिलक्षण तदुपक्षेपार्थत्वेन प्रयोगान्नानन्वयादिस्वरूपपरामर्शार्थत्वम् । इत्येव वक्ष्यमाणलक्षणकत्वेनानन्वयादीनलकारान्विदुरित्यर्थ । अतो वेदनक्रियाकर्मत्वादनन्वयमित्यादौ द्वितीया । काव्यदृष्टान्तहेतू चेत्यत्र दृष्टान्तहेतुशब्दाभ्या काव्यशब्द प्रत्येकमभिसबध्यते । दृष्टान्तशब्दस्य चात्र पूर्वनिपातोऽभ्यर्हितत्वात् । अभ्यर्हितत्व दृष्टान्तस्य दृष्टान्तप्रतिबिम्बितव्याप्तिमुखेन हेतो प्रायेण गमकतासप्रत्ययात् ।

ससदेह ।

उपमानेन तत्व च भेद च वदत पुन ।
ससदेह वच स्तुत्यै ससदह विदुर्बुधा ॥ २ ॥ (६९)

उपमानाभेदपूर्व भेदमभिदधत कवे कविनिबद्धस्य वा वक्तुर्वच इति सबन्ध । सदेहोपेतवचनव्याजेन उपमानेन तत्व तद्भावमभेदमुपमेयस्याभिधायोत्तरकाल यदा तस्मादुपमानात्तस्योपमेयस्य भेदोऽभिधीयते तदा ससदेहोऽलकार । ननु उपमानेन सह पूर्वमभेदेऽभिहिते सति पुनर्यदि तस्माद्भेदस्याभिधान क्रियते एव सति गजस्नान प्राप्नोतीत्याशङ्क्योक्त—स्तुत्यै इति । स्तुत्यर्थत्वेन एवविधा अभिधा समाश्रीयत इत्यर्थ ।

तस्योदाहरणम् ।

हस्ते किमस्य निःशेषदैत्यहृद्दलनोद्भवः ।
यश सचय एष स्यात्पिण्डीभावोऽस्य कि कृत ॥ *१ ॥
नाभिपद्मस्पृहायातः कि हसो नैष चञ्चलः ।
इति यस्याभितः शङ्कमशङ्किष्टार्जवो जनः ॥ *२ ॥

आर्जवो मूर्खं ऋजुत्वयोगात् । अत्र शङ्खः उपमेय यश सचयो हसश्चोपमानम् । तयोश्च पूवमभेद सदेहव्याजेनाभिहित किमेष यश - सचय स्यादिति तथा कि हस इति । पुनश्चात्रोपमानादुपमेयस्य भेदो । वणित । यश सचयात्तावद्भेदोपवर्णन पिण्डीभावोस्य कि कृत इति । यश सचय खलु प्रसरणशील । अस्य तु तद्विरुद्ध पिण्डीभावो दृश्यते । तन नाथ यश सचय इति । हसात्तु भेदाभिधान-नैष चञ्चल इति । हसस्य हि चञ्चलत्व नाम धर्म । इह च तन्नोपलभ्यते । तस्मान्नैष हस इति । एवविधस्य चात्राभिधानस्य फल स्तुति यश सचयो भगवता स्वहस्तवती कृत इति । तथासभाव्यमानहसागमन त्रिभुवनोत्पत्ति-निबन्धन यत्तन्नाभिनलिन तद्वान् भगवानिति ॥

ससदेहस्य भेदान्तरमाह ।

अलकारान्तरच्छाया यत्कृत्वा धीषु बन्धनम् ।
असदेहेपि सदेहरूप सदेहनाम तत् ॥ ३ ॥ (७०)

छाया शोभा । यत्र सदेहाभावेपि सदेहस्योपनिबन्धे सति न पूर्ववदुपमानादुपमेयस्य भेद उपनिबध्यते कि तर्ह्यभेद एव सशयच्छायया । तथाविधस्य चोपनिबन्धस्य फलमलकारान्तरोपजनिता सौन्दर्यप्रतिपत्ति । यदाह-**धीष्वलकारान्तरच्छाया कृत्वेति** । तत्रापि सदेहालकार ।

तस्योदाहरणम् ।

नीलाब्दः किमय मेरौ धूमोथ प्रलयानले ।
इति यः शङ्क्यते श्यामः पक्षीन्द्रेर्कत्विषि स्थित ॥ *३ ॥

अत्र मेरोरुपरिवती नीलो बलाहक कल्पान्तवह्न्याश्रयश्च धूम इत्येतदुभयमुपमानम् । गरुडारूढस्तुभगवान् कृष्णवपुरुपमेय । तेन च उपमानद्वयेन सदेहव्याजेन भगवानापादिताभेद उपनिबद्ध किमयमेवविध अथैवविध इति । ताभ्या चोपमानाभ्यामुपमेयस्य पूर्ववद्भेदानिबन्धन नात्र किचिदभिहितम् । फल चैवमभिधानस्योपमालकारध्वनन । एवविधोपमानद्वितयसदृशो भगवान्वैनतेयारूढ इति ॥

अनन्वय ।

यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ।
असादृश्यविवक्षातस्तमित्याहुरनन्वयम् ॥ ४ ॥ (७१)

यत्र तेनैव न तु वस्त्वन्तरेण तस्यैव वस्त्वन्तरस्योपमानोपमेयभावो भवेत्तत्र वस्त्व तरानुगमाभावादनन्वयाख्योलकार । ननु च सादृश्य सबन्धे सति प्राकरणिकमुपमेयमप्राकरणिक तूपमानमित्युपमानोपमेयभावो-लक्षितत्वात्कथमेकस्यैवोपमितिक्रियाया कर्मत्व करणत्व च सभवतीत्याशङ्क्योक्तम्—**असादृश्यविवक्षात** इति । नात्रोपमानोपमेयभाव तात्पर्य किंतु उपमेयोपमावदुपमानान्तरव्यावृत्तावित्यर्थ । इतिशब्दोत्र वक्ष्यमाणोदाहरणोपक्षेपार्थत्वादनन्वयशब्देन नाभिसबध्यते तेन अनन्वयमिति द्वितीया ।

तस्योदाहरणम् ।

यस्य वाणी स्ववाणीव स्वक्रियेव क्रियामला ।
रूप स्वमिव रूप च लोकलोचनलोभनम् ॥ *४ ॥

अत्र वाणीक्रियारूपाणा त्रयाणामनुपमतया लोकोत्तरत्व प्रतिपादयितुमात्मनैवोपमानोपमेयभावो निबद्ध ॥

ससृष्टि ।

अलकृतीना बह्वीना द्वयोर्वापि समाश्रय ।
एकत्र निरपेक्षाणा मिथ ससृष्टिरुच्यते ॥ ५ ॥ (७२)

बहूनामलकाराणा परस्परनिरपेक्षाणा द्वयोर्वा तथाविधयोरेकत्र शब्द-एव अर्थएव वा उपनिबन्धे सति ससृष्टिरलकार । यत्र तु परस्परसापेक्षत्व तत्र सदेहैकशब्दाभिधानानुग्राह्यानुग्राहकसकरास्त्रय पूर्वमभिहिता । यत्र च शब्दार्थलक्षणाश्रयद्वितयनिष्ठतयानेकालकारोपनिबन्धस्तत्रापि शब्दार्थवर्त्यनेकालकारसकर उक्त । एतद्वैलक्षण्येन तु ससृष्टि ।

तस्या उदाहरणम् ।

त्वत्कृते सोपि वैकुण्ठः शशीवोपमि चन्द्रिकाम् ।
अर्घधारां सुधावृष्टि मन्ये त्यजति तां श्रियम् ॥ *५ ॥

तदुत्तिष्ठातिधन्येन केनापि कमलेक्षणे ।
वरेण सह तारुण्यं निर्विशन्ती गृहे वस ॥ *६ ॥

निर्विशन्ती उपभुञ्जाना । अत्र शशी उषसि चन्द्रिकामिव वैकुण्ठस्त्वत्कृते श्रियं त्यजतीत्युपमा । अधारा सुधावृष्टिमिति रूपकम् । तथाह्यत्र लक्ष्म्याः सर्वे पीयूषवृष्टेः सम्बन्धिनो धर्मा विद्यन्ते केवलं धारासम्बन्धो नास्तीत्युपमागतैकगुणनिवृत्तिद्वारिका शिष्टोपमानगतसकलगुणाभ्यनुज्ञारूपा रूपणावगम्यते यथा अयं पुरुषः अकरो हस्तीति । तदेतस्मिञ्श्लोके उपमाया रूपकस्य च द्वयोरलङ्कारयोः संसृष्टिः तयोः केवलाभिधेयाश्रयत्वात्परस्परानिरपेक्षत्वाच्च । तदुत्तिष्ठेत्येतच्छ्लोकापेक्षया तु कमलेक्षणे इति समासोपमात्मकमुपमाभेदमाश्रित्य पूर्वोक्तालङ्कारद्वयसंकलनया बहूनामलङ्काराणां संसृष्ट्युदाहरणादिकप्रदर्शनं द्रष्टव्यम् ॥

भाविकम् ।

प्रत्यक्षा इव यत्रार्था दृश्यन्ते भूतभाविनः ।
अत्यद्भुताः स्यात्तद्वाचामनाकुल्येन भाविकम् ॥८॥ (७३)

साम्प्रतिकेन प्रध्वंसाभावेनोपलक्ष्यमाणाः पदार्था भूता यथा इदानीं युधिष्ठिरादयः । ये तु साम्प्रतिकेन प्रागभावेनोपलक्ष्यन्ते ते भाविनः यथेदानीं भगवदवतारः कल्की विष्णुयशाः । एवमनन्तरोपलक्षिता भूता भाविनश्च येऽर्थास्ते साम्प्रतिकप्रध्वंसाभावप्रागभावविविक्ततया वर्तमानायमानाः प्रत्यक्षा इव यत्र दृश्यन्ते तद्भाविकं नामालङ्कारो भवेत् । अत्र हेतुर्वाचामनाकुलताथार्थानां चात्यद्भुतत्वम् । तदुक्तम्—**वाचामनाकुल्येनेति अत्यद्भुता** इति च । तत्र वाचामनाकुलता व्यस्तसम्बन्धरहितलोकप्रसिद्धशब्दोपनिबन्धात् झगित्यर्थप्रतीतिकारिता । तस्या हि सत्याः कवेः सम्बन्धी यो भाव आशयः शृङ्गारादिरससंवलितचतुर्वर्गोपायभूतविशिष्टार्थोल्लेखी स कविनेव सहृदयैः श्रोतृभिः स्वाभिप्रायाभेदेन तत्तत्काव्यप्रतिबिम्बितरूपतया साक्षात्क्रियते । श्रोतॄणामपि हि तथाविधस्वच्छशब्दानुभवद्रावितान्तरात्मनां सहृदयानां स्वाभिप्रायप्रतिमुद्रा तत्र सङ्क्रामति । अतः

कवेर्योसावभिप्रायस्तद्गोचरीकृता भूता भाविनोपि पदार्थास्तत्र सहृदयै श्रोतृभि स्वाभिप्रायाभेदेन प्रत्यक्षा इव दृश्यन्त । यथा चात्र श ब्दगतम नाकलत्वमन तरोक्तेन प्रकारेण हेतुस्तथार्थगतमपि चित्रोदात्ताथोपनिब न्ध-हेतुकमत्यद्भुतत्व द्रष्टव्यम् । तदुक्त भाविकमुपक्रम्य **भामहेन—**

चित्रोदात्ताद्भुतार्थत्व कथाया स्वभिनीतता ।
शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतन्प्रचक्षते ॥ इति ।

स्वभिनीततेत्यभिनयादिद्वारेण शृङ्गारादिरससवलितत्व चतुवर्गोपाय-स्योक्तम् । तदेवमेवविधहेतुनिबन्धन कविश्रोतृभावद्वितयसमीलनात्मक भाविक द्रष्ट यम् । अत एव चात्र कविसब धिनो भावस्य श्रोतभावाभेदा ध्यवसितस्य पुर स्फुरद्रूपस्य विद्यमानत्वाद्भाविक यपदश । भावोस्मि-न्विद्यते इति भाविकम् । तदाहु —

रसोल्लासी कवेरात्मा स्वच्छे श ब्दार्थदर्पणे ।
माधुर्योजोयतप्रौढे प्रतिवि म्ब प्रकाशते ॥
सपीतस्वच्छशब्दार्थद्राविताभ्य तररतत ।
श्रोता तत्साम्यत पुष्टि चतुर्वर्गे परा व्रजेत् ॥ इति ।

स्वच्छ इति प्रसादगुणोभिहित । प्रौढ इति तु सालकारता । सपीतौ सम्यगास्वादितौ । तत्साम्यत इति स्वाभिप्रायाभेदेन कविगतस्याभिप्राय-स्याध्यवसानादित्यर्थ ।

तस्योदाहरणम् ।

२ **करोषि पीडां प्रीति च निरञ्जनविलोचना ।**
मूर्त्यानया समुद्वीक्ष्यनानाभरणशोभया ॥ ८७ ॥

अत्राभरणोचितमूर्तित्वेपि निरञ्जनविलोचनत्वोपलक्षितादाभरण त्यागात्पीडा । सहजसौन्दर्यनिभरत्वेन तु आभरणसपाद्याया शोभाया परिहृश्यमानत्वात्प्रीति । तेनात्र साम्प्रतिकप्रध्वसाभावोपलक्षितत्वाद्भू-षणसब न्धो व्यतीतोप्यत्यद्भुतो योसौ वपु प्रकर्षस्तद्दर्शेन प्रत्यक्ष इव कविनोपनिबद्ध । तथैव चासौ सहृदयाना चमत्कारमाहरति । सतत मुत्कृष्टतया वैचित्र्येण ईक्षणीयाभरणशोभा यस्यामिति बहुव्रीहि ॥

काव्यहेतु ।

श्रुतमेक यदन्यत्र स्मृतेरनुभवस्य वा ।
हेतुता प्रतिपद्येत काव्यलिङ्ग तदुच्यते ॥ ७ ॥ (७४)

यत्र एक वस्त श्रुत सद्वस्त्वन्तर स्मारयति अनुभावयति वा तत्र का᠆यलिङ्ग नामालकार । पक्षधमत्वा᠆वय यतिरेकानुसरणगभतया यथा तार्किकप्रसिद्धा हेतवो लोकप्रसिद्धवस्तुविषयत्वेनोपनिबध्यमाना वैरस्यमावहन्ति न तथा का᠆यहेतु अतिशयेन सवेषा जनाना योसौ हृदयसवादी सरस पदार्थस्तन्निष्ठतया उपनिबध्यमानत्वात् । अत काव्यलिङ्गमिति का᠆गग्रहणमुपात्तम् । न खलु त᠆छास्त्रलिङ्ग कि तर्हि काव्य लिङ्गमिति काव्यग्रहणेन प्रतिपाद्यते ।

ननु काव्यग्रहणेन कथ काव्यस्य सरसपदार्थनिष्ठतोपदर्श्यते । काव्यस्य सरसत्वात् । काव्य खलु गुणसस्कृतश᠆दार्थशरीरत्वात्सरसमेव भवति न तु नीरसम् । तथा हि । गुणा काव्यस्य माधुर्यौज प्रसादलक्षणा । तत्र माधुर्यमाह्लादकत्वम् ओजो गाढता प्रसादस्त्वव्यवधानेन रसाभि यक्त्यनुगुणता । तदेतेषा त्रयाणा गुणानां मध्यात्प्रसादस्य प्राधायम् । माधुर्यौजसोस्तु तत्तद्रसाभिव्यक्त्यानुगुण्येन तारतम्येनावस्थितयो प्रसाद एव सोपयोगता । एव च तत्र तद्रसानुगुण्येन माधुर्यौजोभ्या तारतम्येनावस्थिताभ्या उपकृतो योसौ प्रसादात्मा रसानामव्यवधानेन प्रतीतिहेतुगुणस्तदुपेतश᠆दार्थशरीरत्वेन का᠆यस्यावस्थानात्सरसतैव भवति न तु नीरसता।

यद्येवमिदानी गुणैरेव कृतकृत्यत्वात्काव्यस्यालकाराणा तत्र निरुपयोगता प्राप्नोति । नैवम् । गुणाहितशोभे का᠆ये अलकाराणा शोभातिशयविधायित्वाल्लौकिकालकारवत् । यथा हि लौकिकानामलकाराणा गुणसस्कृते युवति वपुषि निबध्यमानानामलकारता एव का᠆यालकाराणामपि द्रष्टव्यम् । ननु निर्गुणेपि काव्ये अलकाराणा गुणवच्छोभाविधायित्व कस्मान्नेष्यते । अपरिदृष्टत्वात् । न खलु निर्गुणे का᠆ये निबध्य

मानानामलकाराणा जरद्योषिदलकारवच्छाभाविधायित्व दृश्यते । तथा हि । जरद्योषित्यलकारा निबध्यमाना न तस्या शोभा कुर्वन्ति प्रत्युत तस्या निबध्यमानाना तेषामात्मीयमेव सौभाग्य हीयते । तथा काव्यालकाराणामपि निर्गुणे काव्ये निबध्यमानाना काव्यशोभाहेतुत्वाभाव स्वशोभाहानिश्च भवति । यदवोचद्भट्टवामन.—

युवतेरिव रूपमङ्गकाव्य स्वदते शुद्धगुण तदप्यतीव ।
विहितप्रणय निरन्तराभि सदलकारविकल्पकल्पनाभि ॥
यदि भवति वचश्च्युत गुणेभ्यो वपुरिव यौवनवन्ध्यमङ्गनाया ।
अपि जनदयितानि दुर्भगत्व नियतमलकरणानि सश्रयन्ते ॥ इति ।

अङ्गशब्द इष्टामन्त्रणे । शुद्धगुणत्वात्स्वदमान सदलकारविकल्पकल्पनाभिर्विहितपरिचयमतिशयेन स्वदत इति सबन्ध । अत एवालकाराणामनित्यता । गुणरहित हि काव्यमकाव्यमेव भवति नत्वलकाररहितम् । अलकाराणा गुणोपजनितशोभे काव्ये शोभातिशयविधायित्वात् । तदुक्तम्—काव्यशोभाया कर्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलकारा पूर्वे नित्या इति । पूर्वे इति गुणा इत्यर्थ ।

लक्ष्ये च अलकाररहितमपि केवलगुणसत्क्रियमाणशब्दार्थशरीर काव्य दृश्यते । यथा **अमरुकस्य** कवेरनिबद्धशृङ्गाररसस्य दी श्लोक —

कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ प्रिये स्खलितोत्तरे
विरहकृशया कृत्वा व्याजप्रकल्पितमश्रुतम् ।
असहनसखीश्रोत्रप्राप्तिप्रमादससभ्रमम्
विवलितदृशा शून्ये गेहे समुच्छ्वसित तत ॥ इति ।

न खल्वत्रार्थालकार कश्चित्परिदृश्यते । अथ माधुर्यौजोभ्या परिबृहितस्य प्रसादस्य विद्यमानत्वात्काव्यरूपता । ननु चात्रापि ईर्ष्याविप्रलम्भविरहविप्रलम्भशृङ्गाराभ्या स्वतिरोधानेनोपकृत सभोगशृङ्गारो नायिकानिष्ठो निबद्धस्तद्योगाच्च रसवत्त्वमल भविष्यति । तथाहि । कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ प्रिये इत्यत्रभागे विरहविप्रलम्भपूर्वक प्रियतमचित्तसाम्मु-

रयात्मा सभोगशृङ्गार सूचित । स्खलितोत्तर इति तु सजातगोत्रस्खलितत्वात्प्रयसो नायिकाया इर्ष्याविप्रलम्भशृङ्गारो निबद्ध । पुनश्च विरह क्रायेत्यादिभिस्त्रिभि पादैर।हि थेन भावेन नायिकाधारमीर्ष्याविप्रलम्भशृङ्गार प्रच्छाद्य सभोगशृङ्गारेण चित्ताश्वाससूचितेन वाक्यार्थसमाप्ति कृता । तथाहि । विरहक्रायेत्यादिना पादेन नायिकागतो मन्युरवच्छाद्योपदर्शित । असहनसखीत्यादिना तु गोत्रस्खलितस्य सखीश्रोत्रप्राप्ति विरहविप्रलम्भकारणत्वेनाशङ्क्य दृष्टिपरावृत्त्या सखीजनशून्ये गृहे परि दृष्टे यत्तन्नायिकया समुच्छ्वसित तदपनीताशेषसभोगशृङ्गारेण वाक्यार्थो निर्वाहित । तदेवमत्रसभोगस्य विप्रलम्भबाधेन लब्धपदत्वस्योपनिबन्धाद्रसवत्समलकार । तत्कथमत्र निरलकारतोक्ता । उच्यते । न खलु काव्यस्य रसाना चालकार्यालकारभाव किं त्वात्मशरीरभाव । रसा हि काव्यस्यात्मत्वेनावस्थिता शब्दार्था न शरीररूपतया । यथा ह्यात्माधिष्ठित शरीर जीवतीति व्यपदिश्यते तथा रसाधिष्ठितस्य काव्यस्य जीवद्रूपतया व्यपदेश क्रियते तस्माद्रसाना काव्यशरीरभतशब्दार्थविषयत यात्मत्वेनावस्थान नत्वलकारतया । रसाभिव्यक्तिश्च यथायोग माधुर्यौजोभ्या तारतम्येनावस्थिताभ्यामपबृहितो यासौ प्रसादात्मा गुणस्तेन क्रियते । अतोऽत्र विप्रलम्भशृङ्गारोपकृतस्य सभागशृङ्गारस्य सगुणकाव्यात्मत्वेनावस्थान न तु काव्य प्रति अलकारतयेति यत्तमिदमुक्त—**निरलकारमपि काव्य सगुण दृश्यत** इति । एव रसान्तरेषु भावेषु रसभावाभासेषु तत्प्रशमेषु च वाच्यम् । तदाह —

रसाद्यधिष्ठित काव्य जीवद्रूपतया यत ।

कथ्यते तद्रसादीना काव्यात्मत्व व्यवस्थितम् ॥ इति ।

यत्तु रसादीना पूर्वमलकारत्वमुक्त तदेवविधभेदाविवक्षया ।

तदेव गुणसस्कृतशब्दार्थशरीरत्वात्सरसमेव काव्यम् । यथैव गुणशून्यत्वान्नीरसे व्याकरणादौ भरतादौ च काव्यव्यपदेशो न प्राप्त । ततश्च

वृत्तदेवादिचरितशसि चोत्पाद्य वस्तु च ।

कलाशास्त्राश्रय चेति चतुर्धा भिद्यते पुन ॥

इति **भामहोदित** विरुध्यते। अत्र हि कलाश्रयशब्देन **भारता**द्यभिहित शास्त्राश्रयश देन च व्याकरणादि। अतो वक्त यमेतत्कथ तत्र का य यपदेश इति। उच्यते। मुख्यया तावद्वृत्त्या गुणसस्कृतश दार्थशरीरमेव काव्यम्। गुणरहितशब्दार्थशरीर तु का यमात्रे का यश दस्य का यसादृश्यादुपचारात्प्रयोगो भाविष्यति। उक्त च **काव्यशब्दोय गुणालकारसस्कृतयो' शब्दार्थयोर्वर्तते भक्त्या तु शब्दार्थमात्रवचनोत्र गृह्यते**—इति। भक्त्येत्युपचारेणेत्यर्थ। तदेवगुणसस्कृतशब्दार्थशरीरत्वा-काव्यस्य सरसत्वमिति। ताद्विशिष्ट का यलिङ्ग सरसपदार्थनिष्ठमेव भवाति न तु नीरसवस्तुमात्रनिष्ठ शास्त्रलिङ्गवदित्युपपन्नम्।

ताकिकाणा च हेतुव्यापारे द्वैविध्यम्। केचित्खलु ताकिका याप्तिग्रहणकाले यदनुभूत व्यापक वह्न्यादि वस्तु धूमादे र्याप्यस्य तत्स्मरणमाने धूमादिहेतुदर्शनप्रबुद्धसस्काराणा पुरुषाणा हेतुव्यापार मन्य ते। अपरे तु वह्न्यादीना पर्वतादिधर्मविशेषसबन्धस्य पूर्वमगृहीतस्य धूमादिहेतुव्यापारसामर्थ्येन इदानीमेव अवसेयत्वाल्लिङ्गसामर्थ्याल्लिङ्ग्यनुभवस्यैवोत्पत्तिमाहु। तदिदमुक्तम्—**स्मृतेरनुभवस्यवे**ति।

तस्योदाहरणम्।

छायेय तव शेषाङ्गकान्तेः किञ्चिदनुज्ज्वला।
विभूषाघटनादेशान् दर्शयन्ती दुनोति माम्॥ *८॥

अत्र विभूषणविन्यासास्पदभूता ये कण्ठादयस्तदत्र शिष्टानामङ्गाना यासौ कान्ति दीप्ति तस्या अनुज्ज्वला मलिना यासौ छाया शोभा सा लिङ्गम्। तत्सामर्थ्याच्च भूषाविन्यासप्रदेशाना भूषणसबन्धोतीतोनुमीयते। तेन तत्का यलिङ्गम्।

काव्यदृष्टान्त।

इष्टस्यार्थस्य विस्पष्टप्रतिबिम्बनिदर्शनम्।
यथेवादिपदै शून्य बुधैर्दृष्टान्त उच्यते॥ ८॥ (७५)

इष्टस्य प्राकरणिकतया प्रतिपादयितुमभिमतस्यार्थस्य यत्र विस्पष्टतया प्रतिबिम्ब सदृश वस्तु निदर्श्यते तत्र काव्यदृष्टान्तो नामालकार । ननु

कोपादेकतलाघातनिपतन्मत्तदन्तिन ।
हरेर्हरिणयुद्धेषु कियान्व्याक्षेपविस्तर ॥

इत्येवमादावपि अप्रस्तुतप्रशसायामिष्टाथप्रतिबिम्बानिदर्शन विद्यते । तथाहि । अत्र रामदवस्य मारीचवधे यापारो निरायासो हरिणहननो द्योगिकेसरिकिशोरप्रतिबिम्बितत्वेन निदर्शित । अतोत्रापि दृष्टान्तता प्रसङ्ग । नैतत् । यत एतदर्थमेव विस्पष्टग्रहणमुपात्तम् । अत्र हि प्रतिबिम्बादेव बिम्बस्योन्नयनाद्विस्पष्टरूपतया इष्टस्याथस्य प्रतिबिम्बनिदर्शन नास्ति । यत्र तु इष्टमर्थं स्वकण्ठेनोपादाय तस्य प्रतिबिम्बमुपदर्श्यते तत्र दृष्टान्तत्वम् । अतो नाति याप्ति । उपमादा ग्येवविधस्य रूपस्य सभव इति तन्निराकरणार्थमुक्तम्—**यथेवादिपदै शून्यमिति** । आदिग्रहणेनात्र साधारणधर्मस्यापि परिग्रह ।

तस्योदाहरणम ॥

किंचात्र बहुनोक्तेन व्रज भर्तारमाप्नुहि ।
उदन्वन्तमनासाद्य महानद्यः किमासते ॥ *९ ॥

अत्र भगवतीकर्तृकाया वरप्राप्तेर्महानदीकर्तृका उदन्वत्प्राप्तिर्विस्पष्टतया प्रतिबिम्बत्वेनोपनिबद्धा । अतो दृष्टान्त ॥

एवमेते अष्टक-षट्क-त्रिक-सप्तकैकादशक पट्क षड्भिवर्गैरेकचत्वारिशदलकारा प्रतिपादिता ।

ननु यत्र काव्ये सहृदयहृदयाह्लादिन प्रधानभूतस्य स्वशब्द यापारास्पृष्टत्वेन प्रतीयमानैकरूपस्यार्थस्य सद्भावस्तत्र तथाविधार्थाभि यक्तिहेतु काव्यजीवितभत कैश्चित्सहृदयैर्ध्वनिर्नाम व्यञ्जकत्वभेदात्मा काव्य धर्मोभिहित स कस्मादिह नोपदिष्ट । उच्यते । एष्वेवालकारेष्वन्तर्भावात् । तथाहि । प्रतीयमानैकरूपस्य वस्तुनस्त्रैविध्य तैरुक्त वस्तुमात्रालकाररसादिभेदेन । तत्र वस्तुमात्र तावत्प्रतीयते । यथा—

चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव चकार यो राहुवधजनस्य ।
आलिङ्गनोद्दामविलासवन्ध्य रतोत्सव चुम्बनमात्रशेषम् ॥ इति ।

अत्र हि राहुवधरतोत्सवस्य या चुम्बनमात्रशेषता तत्कर्मिका चक्राभिघातप्रसभाज्ञाकरणिका चकारेतिकरणलक्षणा क्रियाभिधीयते । स चैवविधा कार्यभूतत्वात्कारणमन्तरेणानुपपद्यमाना तथाविधवैरस्यकारि राहुशिरश्छेदलक्षण कारण नालकाररूप नापि रसादिरूपम् अपि तु वस्तुमात्ररूप कल्पयति । अतोत्र वस्तुमात्रस्यैवविधस्य शब्दव्यापारास्पृष्टस्य प्रतीयमानता । तद्विषयस्य च काव्यधर्मस्य ध्वननाभिधानस्य वाच्यवाचकव्यापारशून्यावगमनस्वभावत्वात्पर्यायोक्तालकारसस्पर्शित्वम्। तदुक्तम्—**पर्यायोक्त यदन्येने**त्यादि ।

ननु पर्यायोक्तशब्देन प्रकारान्तरेण उच्यमानत्वात्प्रतीयमान वस्तु अभिधीयते । तच्चेह प्रतीयमान प्रधानत्वादलकार्यतया वक्तु युक्त नत्वलकृतिकारणतया । अत कथ तस्यालकारव्यपदेश । उच्यते । प्रधानमपि गुणाना सौन्दर्यहेतुत्वादलकृतौ साधनत्व भजति । दृश्यते हि लोके व्यपदेश स्वाम्यलकरणका भृत्या इति । अतोत्रापि प्रतीयमानस्य सत्यपि प्रधानत्वे स्वगुणभूतवाच्यसौन्दर्यसाधकतमत्वादलकारव्यपदेशो न विरुध्यते । यदि वा भगवद्वासुदेववर्तितगा योसौ वीररसोवगम्यते तदपेक्षया तस्य मुख्यथैव वृत्या गुणभूतत्वादलकारता । एवमुत्तरत्रापि यथासभव योज्यम् ।

स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना
वाता शीकरिण पयोदसुहृदामानन्दकेका कला ।
काम सन्तु दृढ कठोरहृदयो रामोस्मि सर्व सहे
वैदेही तु कथ भविष्यति ह हा हा देवि धीरा भव ॥

इत्येवमादावपि रामादीना शब्दाना असाधारणरूपतया राज्यभ्रशवनवाससीताहरणपितृमरणादयो दुःखैकहेतव स्वार्थसहचारिणो वस्तुमात्ररूपा व्यङ्ग्यधर्मास्तत्परिणतरूपतया स्वार्थस्य प्रतीतिरतद्धेतुभूतत्वात्प-

र्यायोक्तालकारसस्पर्शितैव । न खलु पदे पर्यायोक्तेन न भवितव्यमितीय राज्ञामाज्ञा सूत्रकारवचन वा । लक्षणयोगाद्विभक्तरूपताव्यवस्थाप्यते । अत्र च पर्यायोक्तलक्षण विद्यते वाच्यवाचकव्यापारशून्यस्यावगमनात्मन प्रकारस्य सद्भावात् । तेन कथ पर्यायोक्तता न स्यात् ।

एवमन्यत्रापि वस्तुमात्र प्रतीयमाने पर्यायोक्तता वाच्या । तस्मान्न वस्तुमात्रे प्रतीयमाने तदभिव्यक्तिहेतु काव्यमयो ध्वनिर्नामार्थान्तरम् ।

अलकाराणा तु यद्यपि—

लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्
स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि ।
क्षोभ यदेति नमनागपि ते न मन्ये
सुव्यक्तमेव जलराशिरय पयोधि ॥

इत्यादौ प्रतीयमानैकरूपता तथाप्यनन्तरोक्तलक्षणेष्वलकारेषु अनुप्रवेशो भविष्यति पर्यायोक्ते वा । तथाह्यत्र श्लोके मुखस्य लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखस्य विकासितहासज्योत्स्नस्य सबोधनसामर्थ्यावसिततरलायताक्षित्वस्य च सन्निधानाज्जलनिधे क्षोभमुपपत्तिमत्वेन सभाव्य तदभावो जाड्यसमूहावच्छादितस्वभावत्वादभिहित । तथाविधार्थपर्यालोचनया चात्र मुखस्य चन्द्रेण रूपणा प्रतीयते च द्रसन्निधानाज्जलनिधे क्षोभस्योत्पाददर्शनात् । न च यस्यालकारस्य प्रतीयमानरूपता तस्येहालकारत्व केनचिन्निवारितमिति प्रतीयमानरूपतया रूपकाख्योलकारो भविष्यति । अथवा पर्यायोक्त्या रूपकस्यात्रावासितत्वात्पर्यायोक्तमलकार ।

सुवर्णपुष्पा पृथिवी चिन्वन्ति पुरुषास्त्रय ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥

इत्यादौ तु शूरादिभि सह सुवर्णपुष्पपृथिवीकर्मकस्य चयनस्यानुपपद्यमानान्वयत्वात्सादृश्यस्वाज येनोपमेयभूतस्य बहुलाभत्वस्य तत्सदृश

स्य या लक्षणा तद्द्वारेण गर्भीकृतोपमानोपमेयभावा असभवद्वाच्यार्था विदर्शना द्रष्टव्या । यदुक्तम्—**अभवन्वस्तुसबन्ध** इत्यादि । **भट्ट-वामनेन** चात्र वक्रोक्ति यवहार प्रवर्तित यदवोचत्—सादृश्याल्लक्षणा वक्रोक्तिरिति ।

सर्वैकशरणमक्षयमधीशमीश धिया हरि कृष्णम् ।
चतुरात्मान निष्क्रियमरिमथन नमत चक्रधरम् ॥

इत्यादावपि श्लेष । तथाह्यत्र सर्वैकशरणमक्षयमित्यादीना शब्दाना मर्थभेदेन भिन्नत्वे सति यथायोगमेकप्रयत्नोच्चार्याणामेकप्रयत्नोच्चार्य-शब्दसदृशानां वोच्चारणम् । अतो विरोधालकारप्रतिभोत्पत्तिहेतुरत्र श्लेष । यदुक्तम्—**एकप्रयत्नोच्चार्याणा**मित्यादि ।

एवमलकारान्तरेष्वपि प्रतीयमानेषु वाच्यम् । तेनालकारनिष्ठस्यापि अभि यञ्जकत्वस्योक्तेष्वलकारेष्वन्तर्भावाद याप्त्यभाव ॥

रसभावतदाभासतत्प्रशमाना तु प्रतीयमानतायामुदाहरणम् ।

याते गोत्रविपर्यये श्रुतिपथ शय्यामनुप्राप्तया
निर्ध्यात परिवर्तन पुनरपि प्रारब्धुमङ्गीकृतम् ।
भूयस्तत्प्रकृत कृत च शिथिलक्षिप्तैकदोर्लेखया
तन्वङ्ग्या न तु पारित स्तनभर क्रष्टु प्रियस्योरस ॥

तथाह्यत्र गोत्रस्खलितस्य श्रुतिपथप्राप्तेरीर्ष्याविप्रलम्भशृङ्गारो नायिकाया समुखीभूतोपि सभोगशृङ्गारेण स्वहेतुसामग्र्यप्रतिलब्धप्रकर्षेण तिरोधाय प्रदर्शित । निर्ध्यात परिवर्तनमित्यादिना हि यथाक्रममीर्ष्याविप्रलम्भशृङ्गारानुभावस्य परिवर्तनस्य दर्शनप्रार्थनाध्यवसायानुष्ठानात्मिकाश्चतस्रोवस्था सभोगशृङ्गारमन्थरीकृतस्वस्वभावत्वेनोपवर्णिता । पुनश्च सभोगशृङ्गारेण वाक्यार्थो निर्वाहितो—न तु पारित—इत्यादिना । अतोत्र सभोगशृङ्गारस्येर्ष्याविप्रलम्भशृङ्गारतिरोधानहेतो प्रतीयमानता । तत्र च पूर्व रसवत्त्वलक्षणोलकार प्रतिपादितो—**रसवद्दर्शिते**त्यादिना । एव रसान्तरेष्वपि वाच्यम् ॥

यत्रापि भावास्तथा रसभावाभासा रसभावतदाभासप्रशमाश्च प्रतीयमानास्तत्रापि यथाक्रम प्रेयस्वदूर्जस्वित्समाहितलक्षणालकारयोगो वाच्य । एवमेतत्प्रधानभूतेषु रसादिषूक्तम् ।

गणभूतेष्वपि च रसेषूदात्तालकार प्रतिपादित **चरित च महात्मनामि**त्यादिना । अतश्च रसादिष्वभि यञ्जकत्वस्य नार्थान्तरता ।

एव च त्रिविधेपि प्रतीयमानेर्थे गच्छ दाना यञ्जकत्वमनन्तरोपवर्णितेषूदाहरणषु षट्प्रकारतयोपदर्शित तस्योक्तेष्वेवालकारेष्वन्तभावात् व्याप्ति । षट्प्रकारता चात्र त्रिविधप्रतीयमानार्थनिष्ठस्यापि व्यञ्जकत्वस्य वाच्यस्य विवक्षितत्वाविवक्षितत्वाभ्यामुक्ता । तथा हि । द्विविध व्यञ्जकत्व वाचकशक्त्याश्रय वाच्यशक्त्याश्रय च । तत्र वाचकशक्त्याश्रयमलकाराणामेव यङ्ग्यत्वात् एकप्रकारम् । तत्र ह्यलकारा एव व्यज्यन्ते न तु वस्तमात्र नापि रसादय । यदुक्तम्—

आक्षिप्त एवालकार श दशक्त्या प्रकाशते ।
अस्मिन्ननुक्त शब्देन श दशक्त्युद्भवो हि स ॥ इति ।

वाच्यशक्त्याश्रय तु रसादिवस्तुमात्रालकाराभि यक्तिहेतुत्वात् त्रिविधम् ।

तत्र यत्तावद्वाचकशक्त्याश्रय व्यङ्ग्यभूतालकारैकनियत शब्दशक्तिमूलानुरणनरूप यङ्ग्यतया सहृदयै र्यञ्जकत्वमुक्तम्—**सर्वैकशरणमक्षयमि**त्यादौ तत्र शब्दशक्त्या ये प्रतीयन्ते विरोधादयोलकारास्तत्सस्कृतस्वभाव वाच्यमवगम्यते । अतस्तत्र वाच्यस्य विवक्षैव । यत्तु वाच्यशक्त्याश्रयम्—**या ते गोत्रविपर्यये श्रुतिपथमि**त्यादावसँल्लक्ष्यक्रमरसादि यङ्ग्यनिष्ठ व्यञ्जकत्वमुक्त तत्रापि वाच्यस्य विवक्षितत्वमेव वाच्यभूतानुभावादिविवक्षयैव व्यङ्ग्यरसादिप्रतीतेरुत्पादात् । तदेव वाचकशक्त्याश्रय यङ्ग्यभूतालकारैकनियते वाच्यशक्त्याश्रये चासँल्लक्ष्यक्रमरसादि यङ्ग्यनिष्ठे यञ्जकत्वे वाच्यस्य विवक्षितत्वमेव ।

वस्तुमात्रालकारविषयस्य तु वाच्यशक्त्याश्रयस्य यञ्जकत्वस्य प्रत्येक वाच्यस्य विवक्षितत्वाविवक्षितत्वाभ्या द्वैविध्यम् । तथा हि ।

चक्राभिघातप्रसभाज्ञयेत्यादौ वस्तुविषये यञ्जकत्वे वाच्यस्य विवक्षितत्व कार्यविवक्षापूर्वकत्वेन कारणप्रतीतिप्रसवात् । **स्निग्धश्यामल कान्ती**त्यादौ तु रामादिश ज्ञानामर्था तरसक्रमितवाच्याना वाच्यमविवक्षित यङ्ग्यधर्मान्तरपरिणतत्वात् । एव वस्तुमात्रविषये यञ्जकत्वे वाच्यस्य विविक्षाविवक्षे ।

अलकारविषयेपि वाच्यशक्त्याश्रये यञ्जकत्वे—**लावण्यकान्ती**त्यादो एकस्मिन् **मन्ये** इत्येतस्मिञ्श दे यो विरोषाक्त्युत्प्रेक्षयोरनुप्रवेशस्तद्वशेन समासादितस्वभावो योसावेकश दाभिधानसकरस्तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुश्लेषप्रौढीकृत वाच्य विवक्षित तन्मूलक वेन रूपकप्रतीतिरुत्पादात् । **सुवर्णपुष्पा पृथिवी**मित्यादौ तु वाच्यस्याविवक्षा उपमेयस्य बहुलाभत्वस्य तत्सदृशस्य या लक्षणा तस्या अत्य ततिरस्कृतवाच्यमूलत्वात् । यदि त्वत्र—**न तिङन्तेनोपमानमस्ती**ति दृष्टया तद्भावाध्यवसानात्सुवर्णपुष्पपृथिवीचयनलक्षणोपमानावच्छादितरूपत्वेन शूरादिविषयस्य बहुलाभत्वस्योपमेयस्य प्रौढोक्त्या प्रतिपत्ति । ततोत्र प्रौढोक्तिमात्रानिष्पन्नशरीरस्य वाच्यस्यार्थस्य प्राधान्यात्-**भेदेनन्यत्वमि**त्येवमात्मकतयोपवर्णितमतिशयोक्तिभेदत्व वाच्यम् । यङ्ग्या ह्युपमा तदानीमत्र गणीभवति । एवमलकारनिष्ठस्यापि यञ्जकत्वस्य वाच्यविवक्षितत्वाविवक्षितत्वाभ्या द्वैविध्यम् ।

यत्र चाविवक्षा वाच्यस्य वस्तुनिष्ठे अलकारनिष्ठे वा यञ्जकत्वे तत्र यङ्ग्यरसादेर्झगित्यवगम्यमानत्वादसंलक्ष्यक्रमता द्रष्टव्या । यदुक्त **भट्टवामनेन—लक्षणायां हि झगित्यर्थप्रतिपत्तिक्षमत्व रहस्यमाचक्षते**—इति । अत एव च सहृदयैर्यत्र वाच्यस्य विवक्षितत्व तत्रैव वस्त्वलकारयो प्रतीयमानयोर्वाच्येन सह क्रम यवहार प्रवर्तितोर्थशक्तिमूलानुरणनरूप यङ्ग्यो ध्वनिरित्युक्त न तु वाच्याविवक्षायामपि । यत्र च वाच्यस्याविवक्षा पूर्वमुक्ता **रामोस्मीति—सुवर्णपुष्पामि**ति च तत्र वय अधिकारोपेतप्रस्तुतार्थानुबन्धिवस्तूपनिबन्धादप्रस्तुतप्रशसाभेदत्वमेव न्याय्य मन्यामहे । यदुक्तम्—**अधिकारादपेतस्य**त्यादि ।

यत्तु पूर्व पर्यायोक्तभेदत्व **स्निग्धश्यामलकान्ती**त्यादौ रामादीना शब्दानामभिहित तदुपक्रममात्ररूपतया द्रष्टव्य विवक्षितवाच्यस्य पर्यायोक्तभेदत्वात् ।

यत्र खलु वाच्यविवक्षापूर्वकत्वेनार्थान्तर प्रतीयते **चक्राभिघाते**त्यादावुदाहरणचतुष्टये तत्र पर्यायोक्तभेदता पर्यायोक्तलक्षणस्याप्रस्तुतप्रशसालक्षणविचारवशेन तद्व्यतिरिक्तविषयावगाहित्वात् । यत्र त्वविवक्षिते वाच्येर्थान्तरस्य प्रतीतिस्तत्राप्रस्तुतप्रशसा । अतश्च पर्यायोक्ताप्रस्तुतप्रशसयोरेव यथाक्रम विवक्षिताविवक्षितवाच्ययो सर्वध्वनिभेदसामान्यभूतयोर्ध्वनिभेदयोरन्तर्गतिर्वाच्या ।

सुवर्णपुष्पा पृथिवीमित्यादौ तु विदर्शनाभेदत्व यत्पूर्वमुक्त तदधिकारोपेतप्रस्तुतार्थानुबन्धिवस्तूपनिबन्धात्मत्वेनासम्भवद्वाच्याया विदर्शनाया अप्रस्तुतप्रशसाभेदत्वादुपपद्यत एव । एतच्च विद्वद्भिर्विचार्य गृहीतव्य न त्वविमृश्यैवासूयितव्यमित्यलमतिवाचालतया ।

तदेव वाचकशक्तिमूलेऽलङ्कारैकनियते वाच्यशक्तिमूले च रसादिविषये व्यञ्जकत्वे वाच्यस्य विवक्षितत्वैकरूपत्वम् । वस्त्वलङ्कारविषये तु वाच्यशक्तिमूले व्यञ्जकत्वे प्रत्येक वाच्यस्य विवक्षितत्वाविवक्षितत्वाभ्या द्विभेदता । अतस्तत्समाश्रयणेन त्रिविधप्रतीयमानार्थनिष्ठस्यापि व्यञ्जकत्वस्य षट्प्रकारता भवति । एतेषा च षण्णा भेदाना मध्याद्द्वयोर्भेदयोर्वाच्यस्याविवक्षोक्ता चतुर्षु विवक्षितत्वम् । यत्र च विवक्षितत्व तत्र वाच्यस्य स्वत सम्भवित्वात्प्रौढोक्तिमात्रनिष्पादितशरीरत्वाच्च द्वैविध्यम् । अतस्तत्र तस्याष्टौ भेदा भवन्ति । एते चाष्टौ भेदा वाच्यस्य यत्राविवक्षा तद्विषयाभ्या पूर्वोदिताभ्या द्वाभ्या भेदाभ्या सङ्कलिता सन्तो दश सम्पद्यन्ते । एत एव च पदवाक्यप्रकाश्यतया द्वैगुण्य भजमाना विंशतिर्भवन्ति वर्णसङ्घटनाप्रबन्धाधारस्य व्यञ्जकत्वस्य कृत्तद्धितादिगतस्य च पदवाक्यानुप्रवेशेनैवाविर्भावात् । पदप्रकाश्यत्व यथा **रामोस्मी**ति । **चक्राभिघाते**त्यादौ तु वाक्यप्रकाश्यता । तथा च प्राधान्यभूते व्यङ्ग्ये एषा

यञ्जकता विशतिविधा भवति तथा गुणीभूतेपि यथासभव योज्येति। तदाहु —

विवक्ष्यमविवक्ष्य च वस्त्वलकारगोचरे।
वाच्य ध्वनौ विवक्ष्य तु शब्दशक्तिरसास्पदे॥
भेदषट्के चतुधा यद्वाच्यमुक्त विवक्षितम्।
स्वत सभावि वा तत्स्यादथवा प्रौढिनिमितम्॥
दशभेदा ध्वनेरेते विशति पदवाक्यत।
प्रधानवद्गुणीभते व्यङ्ग्ये प्रायेण ते तथा॥ इति।

वस्त्वलकारगोचरे ध्वनौ प्रत्येक वाच्य विवक्ष्यमविवक्ष्य चेति सबन्ध । विवक्ष्यमिति विवक्षार्हमित्यर्थ । शब्दशक्तिरसास्पदे-इति वाचकशक्तिसमाश्रय रसादिव्यङ्ग्यनिष्ठ च व्यञ्जकत्वमुक्तम्। तद्धि शब्दशक्ति व्यञ्जकभूता रसादीश्च व्यङ्ग्यभूतानास्पदीकरोति। एवमेतद्व्यञ्जकत्व पर्यायोक्तादिष्वन्तर्भावितम्।

एतच्चेह बहुवक्तव्यत्वान्न वेतत्यन्त प्रपञ्चित कुशाग्रीयबुद्धीना हि दिङ्मात्र एवोपदर्शिते सति बुद्धिवल्ली प्रतानशतैर्नानादिग्व्यापित्वेन विस्तारमासादयतीति॥

मीमासासारमेघात्पदजलधिविधोस्तर्कमाणिक्यकोशात्
साहित्यश्रीमुरारेर्बुधकुसुममधो सौरिपादाब्जभृङ्गात्।
श्रुत्वा सौजन्यसिन्धोर्द्विजवरमुकुलात्कीर्तिवल्ल्यालवालात्
काव्यालङ्कारसारे लघुविवृतिमधात्कौङ्कण श्रीन्दुराज॥

[इति] महाश्रीप्रतीहारेन्दुराजविरचितायामुद्भटालङ्कारसारसङ्ग्रहलघुवृत्तौ षष्ठो वर्ग॥ ६॥

NOTES.

VARGA I

THE manuscript begins with नमो वीतरागाय which is evidently the मङ्गल of the scribe and indicates that he must have been a follower of Jainism It is therefore not inserted here in the text

The beginning of Udbhata s work as presented here does not contain any मङ्गल Nor does the end also contain any indication that the work is finished This especially the former is a very curious and unusual feature and one may even draw the inference from it that the existing work is a fragment of some greater work which extended before the beginning and after the end of this l ttle treatise But Induraja at least considers this work as a whole and he has never mentioned nor even hinted at any greater work of which this fragment formed a part

The Ms of उद्भटालङ्कारविवृति procured from the Government Oriental Manuscript Library Madras however has the following verse at the beginning of the text —

सर्वत्र विकस्वरता प्रमोददा भवति नायमेत्य तम् ।
मुकुलोच्चयन तेन क्वचिदपि कर्तव्यतां धत्ते ॥

It is a beautiful ārya and appears to be quite in keeping with the style and sentiment of Udbhaṭa It evidently serves the purpose of a मङ्गल in the form of वस्तुनिर्देश according to the rule of poetics आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् and gives a fitting reason why a colle tion of alankāras ought to be made even at this stage though they are like buds still in an undeveloped state The verse is an elegant instance of अप्रस्तुतप्रशंसा very appropriately supported by अर्थान्तरन्यास most proper for the occasion

P 1 L 1—पुनरुक्तवदाभासं etc । The whole work is divided into six वर्गs or chapters The first chapter begins with the enumeration of four शब्दालङ्कारs beginning with पुनरुक्तवदाभास and four of the अर्थालङ्कारs beginning with रूपक M reads पुनरुक्तवदाभासः

The author of the विवृति whoever he may be gives a curious reason why the alankaras are treated and presented here by Udbhaṭa in so many groups He says it is to show the limited vision (knowledge) of the old Ālankarikas वर्गैर्वर्गैरलङ्कारोपादान चिरन्तनालङ्कारकृतामल्पदर्शिता प्रकटयितु। Perhaps this remark of the commentator may have some reference to the undeveloped state of the science of alankāras alluded to in the first verse given above from the southern manuscript

P 1 L 4—इत्येतएव उदाहृता । These are the only alankāras of speech mentioned by some Here the author appears to refer to some of the ancient alankarikas (like Bharata) who have mentioned some four six or eight alankaras only Udbhata thus seems to be aware of the historical development in alankarasastra Bharata mentions only four alaṇkaras viz —

उपमा दीपक चैव यमक रूपक तथा ।
काव्यस्यैते ह्यलकाराश्चत्वार परिकीर्तिता ॥

—भरतनाट्यशास्त्रम्– १६ ४१

It is particularly to be noted here that Udbhata mentions अनुप्रास and treats it very elaborately but altogether ignores यमक while Bharata omits अनुप्रास and includes यमक among his principal alankaras Dandin also lays great stress on अनुप्रास and mentions यमक with a disqualification Cf Daṇḍin s का यादश १–६१

आवृत्तिमेव सघातगोचरा यमक विदु ।
तत्तु नैका तमधुरमत पश्चाद्विधास्यते ॥

Mammata too views यमक with a kind of disfavour cf तदेतत्का यान्तगडुभूतमिति नास्य भेदलक्षण कृतम् । का प्र ९ p 504 Modern alankarikas acknowledge the claims of अनुप्रास and यमक in equal proportion Rudrata in his काव्यालकार gives more prominence to यमक and devotes a full chapter of 60 verses to its treatment (Vide Rudrata s Kavyalankāra Adhyaya 3)

P 1 L 4—वाचाम् । The विवृतिकार explains वाचाम् thus –वक्तीति उच्यत इति च वाक् शब्दोर्थश्च which means of word of sense and of both तत्राद्य उभयस्य शब्दस्यार्थस्यच । ततश्चय शब्दस्य । शेषास्त्वर्थस्यालङ्काराः ।

P 1, L 14—अत्रानुप्रासे रूपके चतुरितिचोक्तम्। The words त्रिधा attached to अनुप्रास and चतु to रूपक in the very threshold are intended to remove difference of opinion about their subdivisions for Bhamaha has only two kinds of अनुप्रास and two kinds of रूपक Thus Induraja the विवृतिकार says that the mention of the number of subdivisions of अनुप्रास and रूपक is made in order to suggest that these subdivisions should be prominently understood as they are seen in many alankara works He remarks—अनुप्रासस्त्रिधेति रूपकं चतुरिति च पश्चात्कर्तं यमपि विभागप्रतिपादनं यद् उद्देश एव कृतं तद् बहुलकार-[ग्रन्थ-]दृष्टप्रभेदात्कारात्स्वरमत्र दर्शितामिति मुख्यत एवास्योपादेयता भजननाय। अत एव केश्चिदिति बहुवचनम्। भामहो हि द्विविधं रूपकं चानुप्रासं चावादीत्। परं इत्यादिवक्ष्यमाणबहुवचनस्यायमेवाशयो ज्ञेयः।

P 2 L 1—रूपकं चतुरित्यत्र भवतीत्यर्थः। The word चतु is formed by [सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने] द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्। पा ५।४।१७ and ५।४।१८ and means four times not of four sorts The termination is सुच् (स्) where there is क्रियाभ्यावृत्ति i e repetition of action The nature of रूपक (Metaphor) appears permeating the four divisions of it and thus the existence of रूपक is repeated four times in them So रूपकं चतु means रूपक (Metaphor) severally exists four times (in its four divisions) i e has four sorts In त्रिधा the termination is धा which means प्रकार (पा ५।३।४२) but in चतु the termination is सुच् which means 'times' or repetition Hence arises the apparent difficulty which Induraja has thus explained very ably विवृतिकार says—रूपकजात्युपलक्षितव्याप्तिगत प्रतीयमानं भवति। क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजित्यत्र द्वित्रिचतुर्भ्यः सुजिति सुच्। तेन चतुर्भेदं रूपकमिति तात्पर्यार्थः।

P 2 L 7—पुनरुक्ताभास। In the enumeration at the beginning Udbhata names the figure as पुनरुक्तवदाभासम् while in the definition he calls it पुनरुक्ताभासम् for the exigencies of metre it seems The author puts it in neuter gender in both places as he takes it with reference to poetry (काव्य) which it embellishes The real name accepted by all the alankarikas (except Ruyyaka) is पुनरुक्तवदाभास पुनरुक्ताभासम् is the लक्ष्यनिर्देश and अभिन्नवस्तिव रूपपदम् is the लक्षण or definition, which is a very long and awkward compound Induraja explains it as a बहुव्रीहि of five padas including two बहुव्रीहिs of two padas each When dissolved in the

way of the commentator the whole compound means [a का य] where two padas (words) having different verbal forms appear to be one thing i e having one meaning The word वस्तु in this compound means sense or अर्थ and रूप means the literal form of the word Where the literal form of two words is different but their sense is apparently the same this alankāra occurs The विवृतिकार has a rather lengthy and technical discussion on the definition of पुनरुक्तवदाभास अभिन्न वस्तु वाच्य ययोस्ते अभिन्नवस्तुनी ते इव भासेते भिन्नरूपे पदे यत्रेति केचिद्व्याचचक्षिरे ।

तनुवपुरप्यन्योऽसा करिकुञ्जररुधिररक्तखरनखर ।
तेजोधाम महत्पृथुमहसामिन्द्रा हरिर्जिष्णु ॥

इत्यादानामसंग्रहो मा भूदिति समासे संख्या न विवक्षिता इत्यन्य । कालगलादिशब्दस्य पदत्व नास्ति । नलिनतामरसपद्मसांप्रत गगनमणिरम्बरमलङ्करोति यत् ॥ इत्यादि च दृश्यत इति अभिन्नवस्त्विवोद्भासते भिन्नरूप पद पदान्तराच्छब्दाद्वा तस्मादस्मादनेकस्मा यत्रेत्यपर । समस्यति येनाभिनाभिधेय तस्य अभिधेयसंब वोद्भासते । सिद्धे हि तस्याभिधेयवत्त्व तदभिनाभिधेयत्वमस्य शक्यते वक्तुम् । न चात्र कालगलादिशब्दस्य अभिधेय योग । अभ्युपगते वा नात्र शितिकण्ठादि पदमभिनाभिधेयमिव अपित्वभिनाभिधेयमेव । श्रुत च शितिकण्ठ इत्यादिपदे कालगलादिशब्दस्याभिनाभिधेयत्वभ्रमो न त्वश्रुते । तस्माद्भिनाभिधेयमप्यनभिधेयमपि वा अभिन्नाभिधेयमिव भात्यभिन्नवस्तुन इव पदात्पदान्तराच्छब्दाद्वा तस्मादस्मादनेकस्माद्वा तस्माद्भिनरूप यत्रेत्यके विवृण्वते । तदेव सुरताकूतम् इत्यादा यद्यपि नाभाति पुनरुक्ति तथापि चकास यज्ञनारामा इत्यादौ तस्या प्रतिभासात् पदमयप्रतीतिकृत् ननु सुप्तिङ नमनेतितुल्यकक्ष्यत्व । एव च पदमिति पदानाति वा समसनायम् । Here अभिधेय = वस्तु = object sense The text of the Ms is incorrect and sometimes unintelligible It is hoped it has been made amenable to consistent interpretation by removal of errors

P 2 L 14—यद्यपि पुनरुक्तवदा वैचित्र्य दर्शनार्थम् । In the enumeration the figure is पुनरुक्तवदाभास i e containing वत् But here it is without वत् The वत् is therefore to be understood here The author has thus made use of both the terms in order to shew that the figure goes by [two] different names

P 2 LL 16-20—क्वचित्खलु तस्यालङ्कार । Sometimes a term is used having some suggested meaning attached to it and at other times it is used only with the expressed meaning In the enumeration the name of the figure gives out the meaning of similarity by the taddhita termination वत् while here in the definition the notion of similarity is

brought out by force of suggestion Thus the line पुनरुक्ता भासमभिन्न etc gives the definition of poetry that contains पुनरुक्ताभास having with it by suggestion the sense of the termination वत्

On this the विवृतिकार has this remark कांचिनिर्दिश्यमानाथा न्वयिना कांचिदर्थसामर्थ्याक्षिप्ताया वाचि-याभ्रा भवतीति दर्शनायाद्देशे वात कृत्वानन प्रायुङ्क्त। एतद्दशन चान वयोपमादिगम्यमानस्यापह्नुतिरूपकादिवाच्यस्य भेदन भिद्यत इति दर्शितयम्।

P 2 LL 20-26—अत्रालङ्कार्थ निर्देशो युक्त एव। Here the figure consists of the words which appear to be repeated It is said to be an alankara (adornment) as it is the property of poetry which is the thing to be adorned The fruit (effect) of this round about saying is to shew that a group of words containing only an apparent repetition is an alankara The nature of an alankara is well defined if it is described as a dependent of poetry which it beautifie For when it is viewed with reference to itself as separate it no longer serves the purpose of an alankara in the same way as necklaces armlets bracelets etc when placed in a box So the description in the text of the figure पुनरुक्ताभास as subordinate to poetry in order to shew its real nature is proper

पुनरुक्ताभास is here intended as an attribute of काव्यम् as it is mentioned with neuter gender विवृतिकार has a similar remark here—काव्यस्या लङ्कार्यत्वाद्यपि पुनरुक्तवदाभास । पदस्थमलङ्कारस्तथापि सगु ल्च्य अलङ्कार प्रपदश । हारादिविलक्षणतया का प्रकार—नेगेह अलङ्कारतेति प्रदशनाय का प्रमाश्रित्य पुनरुक्ताभासमिति म नापुंसक सस्कार । The Ms presents a lacuna here

P 3 L 2—तदाप्रभृति etc The subject शितिकण्ठ in the stanza is to be taken with स देव in the next stanza स दवो ि वरागि य etc and is to be connected with the predicate ि तमानि ये M reads तत प्रभृति and interprets as तत ्राम ाता ार+ । । नागकुञ्जरो हस्तिवर । शितनलि ।

P 3 LL 6-7—कालवशेन निवतमाना पोडा यस्य स । The Nirnaya Sāgara edition makes here a needless and quite faulty emendation of the text It has कालवशेन निवर्तमाना (या) सता (तस्या) वियोगेन जनितो य शोकवह्निस्तदुद्भवा पीडा यस्य। This emendation really

makes no relevant sense If the सती is निवर्तमाना (returning) how can there be वियोग (separation) from her? And besides how can सती return by the influence of time? But all this argument is not even wanted From the context of the story and the construction of the sentence we can obviously see that the शोकपीडा is described as returning (निवर्तमाना) through influence of time The N S edition has needlessly separated सती from वियोगेन and added या and तस्या before and after it The विवृतिकार is here quite explicit He writes कालेन गल ती सतीशोकानलव्यथा यस्य स।

P 3 LL 8-14—अत्र नागकुञ्जर पुनरुक्ताभासत्वम्। The words नाग कुञ्जर and शितिकण्ठ कालगल appear to be repeated having apparently the same meaning at first sight But on further consideration of the sense of the whole verse that apparent repetition vanishes and the real difference in the meaning is manifest Thus नाग is an elephant and कुञ्जर is the best of its kind Similarly the possibility of repetition of the word शितिकण्ठ and कालगल as giving at first sight the meaning of the black necked is set aside by properly construing the line and taking the first word of the compound to be कालगलत् meaning disappearing by time as कालगलन्ती सतीशोकानलस्य व्यथा यस्य

पुनरुक्तवदाभास is an उभयालङ्कार i e of word and sense both of sense in as much as the alankara is not violated even when the words नाग and शितिकण्ठ are substituted by their synonyms and of word as it vanishes when the words कुञ्जर and कालगलत् are substituted by their synonyms

P 3 LL 15-19—ननु छेकानु बलीयस्त्वात्। Here there is a discrepancy The example of पुनरुक्तवदाभास is placed (by the author) after the definition of छेकानुप्रास How is it then that the example is given here just after the definition of पुनरुक्तवदाभास is discussed? The answer is —It is cited here because the meaning of the definition is not properly grasped unless an example is given to illucidate its application Thus there is no discrepancy in mentioning the example just after the definition of पुनरुक्तवदाभास In the same way hereafter no fault should be found in commenting upon the text in accordance with the sequence of the

subject matter and reversing the order of the work itself where necessary For the sequence of the subject matter is always more powerful than the order of the reading of the text

According to our present knowledge of the alankāra literature Udbhata must be regarded as the originator of this alankara

पुनरुक्तवदाभास is both a शब्दालङ्कार and an अर्थालङ्कार The test that is applied in distinguishing a शब्दालङ्कार from अर्थालङ्कार is its परिवृत्तिसहत्व or परिवृत्त्यसहत्व If an alankara is solely dependent on the *form* of words so that the alankara is lost if the words are substitued by other words of similar meaning i e by synonyms then the alankāra is a शब्दालङ्कार and when such substitution of synonyms does not destroy the alankara then it is an अर्थालङ्कार See काव्यप्रकाश X pp 767–768 also IX pp 534–539 Following this test Mammata calls पुनरुक्तवदाभास a शब्दालङ्कार and उभयालङ्कार both Here नाग कुञ्जर is उभयालङ्कार शिति कण्ठ–कालगलत् should also be regarded as उभयालङ्कार The words नाग and शितिकण्ठ suffer substitution but the others do not If we substitute a synonym for कुञ्जर or कालगलत् the alankāra will be lost If we have पुगव for कुञ्जर (पुगवर्षभकुञ्जरा । सिंहशार्दूलनागाद्या पुंसि श्रेष्ठार्थगोचरा) and समयनश्यत् for कालगलत् then the apparent repetition will be evidently lost

Neither Udbhata nor Indurāja makes any remarks about पुनरुक्तवदाभास being a शब्दालङ्कार or उभयालङ्कार But the विवृतिकार pithily discusses the whole question –नागशितिकण्ठपर्यायोपादानेऽप्यलङ्कारो न हीयते इत्यर्थोऽलङ्कार्यै । कुञ्जरकालगलच्छब्दपर्यायोपादाने तु नालङ्कारो भवतीति शब्दोऽलङ्कार्थै इत्युभयालम्बनोऽयमलङ्कार । तस्य राज्ञ सुमनसो विबुधा पार्श्ववर्तिन इत्यादिरभङ्ग । अविधदेहशरीर इत्यादिश्च सभङ्ग । स शब्दालङ्कार । This discussion obviously follows the treatment of Mammata The inference that this विवृतिकार must have come after Mammata would not be out of place

P 3, L 21—छेकानुप्रासस्तु द्वयो etc । छेकानुप्रास consists in a charming expression of groups of similar vowels and consonants two at a time One group of letters is to be charmingly similar to the next following and only two such groups similar to each other are to occur at a time But in all there are to be many such couples of similar

groups The विवृतिकार has—द्वयोर्द्वयोर्वर्णयोः सुष्ठु अदूरे सदृशोच्चारणे क्रियमाणे छेकानुप्रासो भवति। द्वयोर्द्वयोर्वर्णयोश्चात्र सादृश्योक्तेरलकारता।

P 3-4 L 25—द्वयोर्द्वयोरिति-स्वार्थे द्रष्टव्यम्। The repetition द्वयोर्द्वयो is made by the rule स्वार्थे अवधार्यमाणे अनेकास्मिन् a वार्तिक on प्रकारे गुणवचनस्य। पा ८।१।१२ It means when the (parts of the) thing itself are determined out of many the indicative word for the part is to be repeated Here by the mention of the part the desire of pervasion (वाप्सा) of all the parts is excluded and so all possible combinations of letters are not to be mentioned but some only For pervasion is meant where there is entirety but it is excluded here by the word स्वार्थे The word अवधार्यमाण in the Vartika shows that only two such groups of letters at a time are to be made similar and not three at a time The word अनेकस्मिन् indicates that the repetition of such combinations made several times and not only once gives rise to छेकानुप्रास Thus a series of groups of similar letters mentioned together twice constitutes the figure छेकानुप्रास See Patañjali महाभाष्य with कयट VIII 1 1 for the explanation of the वार्तिक

The विवृतिकार summarises the whole argument and puts it thus —स्वार्थेऽवधार्यमाणेऽनेकस्मिन्निति द्वयोर्द्वयोरित्यत्र द्विवचनम्। स्वार्थशब्देन वीप्सया निरस्तत्वात् अत्र तोऽत्र द्विकास्तेषां सर्वेषामेव सदृशता कार्यम्। साकल्ये हि वाप्सा भवति। अवधार्यमाणग्रहणाद्द्वयोरेवानेकस्मिन्निति वचनाच्चासकृत्। तेनानेकस्याक्षरस्य द्विरुच्चारणं छेकानुप्रास।

P 4 LL 6 16—छेका। This is explained in two ways —(1) Birds that are addicted to their homes and do not go out at all are called छेका Such birds by their lonely and undisturbed mode of living develop a charming voice and from its similarity the अनुप्रास is called छेकानुप्रास गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्चते इत्यमर। (2) छेका means विदग्धा learned or clever men This अनुप्रास might have been called छेकानुप्रास because it was especially liked by छेका accomplished men The word अनुप्रास is also (अन्वर्थ) used in its literal sense since it consists in (प्रास) a convenient arrangement in a काव्य of similar letters or groups of letters congenial (अनु) with the sentiment, so as to embellish it रसाद्यनुगुणत्वेन प्रकृष्टो न्यास इत्यनुप्रास।

The whole of विवृतिकार s comment on छेकानुप्रास follows Induraja

P 4, L 13—स देवो दिवसान्नि ये । Here the देव is Siva 'The God (Siva) passed his days in the valley of the Lord of mountains served by his attendants who were foremost in the assembly of the great गोष्ठी=assembly

In this verse we see the following couples of similar groups (1) स देव and दिवस (2) इन्द्र and कन्दर (3) गरिष्ठ and गोष्ठी (4) प्रथम and प्रमथ and lastly (5) परि and उपास Thus here there is द्वयोर्द्वयोः सुसदृशोक्ति Only two groups of letters similar to each other are to occur But many such pairs of similar groups (as in the present example) must be existing Thus we have here स देव and दिवस one pair of similar groups of letters But there ought to be many such pairs to produce a charm sufficient to call it an alankara Here we see that there are five such pairs consisting of similar letters which produce a charm Some read नि येऽयस्मिन् instead of नि ये तस्मिन् In that case निन्येऽयस्मिन् may also be included among the groups of similar letters

P 4, L 22—अनुप्रास । स च त्रिविधो वृत्तिसंश्रयात् । अनुप्रास or alliteration is of three kinds owing to the three styles of composition in which it occurs

P 4, LL 24-25—सरूपव्यञ्जन सदा । The textual order of this Karika is after the definitions of the three वृत्तिs But it has been brought here to acquaint the reader with the nature of अनुप्रास first The meaning The separate grouping of similar consonants in the three styles of composition (suitable to the different sentiments) the poets always call alliteration (अनुप्रास)

P 5, LL 1-2—अतस्तास्तावद्वृत्तयो ग्राम्यत्वभेदात् । Therefore the styles of composition capable of manifesting different sentiments and emotions are described first अनुप्रास will then be easily understood from them Those are three परुषा उपनागरिका and ग्राम्या

P 5, LL 3-4—परुषा । शषाभ्यां रेफसंयोग । The style is called rough (परुषा) when it bristles with letters श ष and टवर्ग and conjuncts with र् [such as क्र र्क etc] and ह्ल ह्व and ह्म The alliteration in this kind of style is called परुषानुप्रास

The विवृतिकार has something more to say than Indurāja on this Kārika—णकारवर्जमिह टवर्गस्तस्यपरुषत्वाभावात् । परुषवर्णारब्धस्त्वाच्च परुषावृत्तिर्वर्तेन रसविषयो यापार अत्र परुषानुप्रास । सरूप०यञ्जन यासरूपानुप्रासपर्यालोचनया च शेनैव षणैव वेत्याद्यवधारणं वदन्ति । शषयोरैक्य नास्ति सरूपत्व त्वस्त्यैवेति शषाभ्यामेवत्यवधारणमित्यन्ये मिश्रा । कवा द्वे रचना अल्पदीर्घा काया इत्यन्यत्रोक्तिरिह च केलिलालेत्यादौ तथा दर्शनात् । बहुभि शषादिभि सर्वैरपि च कार्येति युक्ततरम् । एवमन्यत उदाहरणम् ।

P 5, L 10—तत्र तोयाशया । There the autumnal season shone with lakes full of full blown lotuses and with the aspects of quarters appearing brownish with awns of rice Here the repetition of the letter श gives rise to परुषानुप्रास

The विवृतिकार explains the compound व्याकाशितकुशेशया as विकासितानि पद्मानि यस्या सा which evidently ignores the causal form

P 5, LL 15-17—उपनागरिका । सरूपसंयोग । The style is उपनागरिका (*i e* polished) when it consists of conjuncts of the same consonants [such as क्क प्प च्च etc] and of conjuncts with nasals at the beginning and one of the first 2 letters from क् to म् at the end [such as ङ्क ञ्च ण्ट, न्त म्प etc]

P 5, LL 21-25—एषा खलु मुसनागरकानुप्रास । The style is called उपनागरिका because it resembles an accomplished lady of town (नागरिका) The compound उपनागरिका is based on the वार्तिक अवादय कुष्टाद्यर्थ तृतीयया on कुगतिप्रादय । पा २।२।१८ The वार्तिक is explained by Bhattoji Dikshita in his सिद्धान्तकौमुदी under जीविकोपनिषदावौपम्य । पा १ ४ ७९

P 6, LL 1-2—सान्द्रारविन्द वृन्दा । In some places [the autumnal season appeared] with bees delighted with sweet and thick drops of honey beautifully dropping from clusters of lotuses

P 6, LL 3 8—अत्र न्दकारास्य वृत्तिपदा श्रितम । Here the conjuncts of न and द are beautifully repeated The epithet सान्द्र is to be taken with बिन्दव and not with अरविन्द The expression सुन्दरस्य न्द स्यन्दिभि is to be understood in the sense of a particular action of beautiful dropping among the common actions of dropping according to Pānini's rule स्वपुष । पा ३।४।४० illustrated in expressions such as रैपोष पुष्णाति The compound becomes adverbial सुन्दरस्यन्दो यस्मिन्कर्माणि

यथा स्यात्तथा [स्यन्दिभि] Here in the explanation of the compound सुन्दर स्यन्दो यस्मिन् the general dropping is the अन्य पदार्थ (the third thing to be meant) and the particular dropping i e beautiful dropping is the component part of the compound इन्दिदिरा = भ्रमरा bees The विवृतिकार here only states the gist of Induraja s explanation in his comment He simply writes—रैपोष पुष्णातीतिवत् सामा यस्य दो विशेषित ।

P 6, LL 9-10—ग्राम्या । शषैवर्णैयथायोग । Scholars well versed in poetics describe the homely style to consist of the rest of the letters (such ल and others) The style is (also) called कोमला tender or agreeable The अनुप्रास in it is called ग्राम्यानुप्रास smooth or simple alliteration

The विवृतिकार reads कथितां instead of कथिता and explains the Karika thus —ग्राम्त्हृयापयुक्तवर्णेभ्योऽ थैयादिभिर्निबद्धा कोमलापराभिधानां ग्राम्यां वृत्तिं ब्रुवते । लकारादिभि सह षकारादयो न कार्या इति यथायोगमित्युक्तम् । कामलवर्णारब्धत्वादस्य तका त्यभावाच्चात्र कोमलानुप्रासो ग्राम्यानुप्रासो वा ।

P 6, L 6—केलिलोलालिमालानां । Somewhere (the autumnal season) producing a false impression of the tinkling of anklets of the goddess of Beauty riding the forest by the sweet buzzing of swarms of bees rapt in sporting Here the letters ल क and र are charmingly repeated कुर्वती is to be connected with शरत् st 3 St 3 with 4 and 5 forms one sentence with चकाशे as the verb The विवृतिकार reads रवभ्रम which is evidently a misreading

P 6, L 20—एवमेतास्तिस्रो व्याख्याता । Thus the three styles are explained The अनुप्रास is separately composed in these with a view to help the expression of sentiments The same is said in the Kārika सरूपव्यञ्जनन्यास (see p 4 l 24)

The वृत्तिs or styles of Udbhaṭa described here should not at all be confounded with the रीतिs or modes of expression such as वैदर्भी पाञ्चाली गौडी etc given by authors like Dandin Vāmana and others The वृत्ति of Udbhata cannot really be called style in the strictest sense It is only the outward form of letters and has nothing to do with the sense The रीति of Dandin and others is properly to be called style in the real sense of the word The रीतिs were originally the provincial peculiarities apparent in the language of the people which afterwards were consolidated into a settled form

The अनुप्रास and वृत्तिs of Udbhata are a new feature of his work The वृत्तिs do not exist in Bhamaha His definition of अनुप्रास is सरूपवर्णविन्यास which it will be noticed is happily improved upon by Udbhata by putting the word व्यञ्जन instead of वर्ण अनुप्रास always occurs with consonants other वर्णs i e स्वरs are not to be reckoned in अनुप्रास Mammata s treatment of अनुप्रास is very similar to that of Udbhata

P 7, LL 1-3—लाटानुप्रास । स्वरूपार्थाविशेषेपि । The repetition owing to the difference of purpose of the same words without grammatical terminations or of complete grammatical forms or both yielding different meaning though their form and their original meaning is the same is called लाटानुप्रास

P 7 LL 4-7—सपदद्वितयस्थित्या । स्वतन्त्रपदरूपेण । The varieties of लाटानुप्रास are described in these two Karikas In all there are five varieties They are —

1st variety —पदद्वितयस्थित्या द्वयो । When both the words are situated in two different पदs Here both the words are परतन्त्र Example—क्वचिदुत्फुल्लकमला कमलश्रा तपद्पदा Here the *word* कमल (not पद) belongs to two different पदs

2nd variety —एकस्य पूर्ववत् (परतन्त्रतया) [स्थित्या] तदन्यस्य स्वतन्त्रत्वात् । One word belongs to a different पद as before but the other word constitutes an independent पद of itself Example—पद्मिना पद्मिनीगाढस्पृहयागत्य मानसात् । अन्तर्दन्तुरयामासुर्हंसा हंसकुलालयाद् ॥ Here the first word पद्मिनी is स्वतन्त्र and the second is परतन्त्र So also हंसा is स्वतन्त्र while हंस in हंसकुलालयात् is परतन्त्र

3rd variety —द्वयोर्वा एकपदाश्रयात् । Both the words come together in one पद Example—जिता यपुष्पकिञ्जल्ककिञ्जल्कश्रेणिशोभितम् । Here the two किञ्जल्कs appear together in one पद

4th variety —स्वतन्त्रपदरूपेण द्वयोर्वापि प्रयोगत । Both the words occur as different and independent पदs Example—काशा काशा इवोद्भासि सरासीव सरासि च । Here both the काशs occur severally

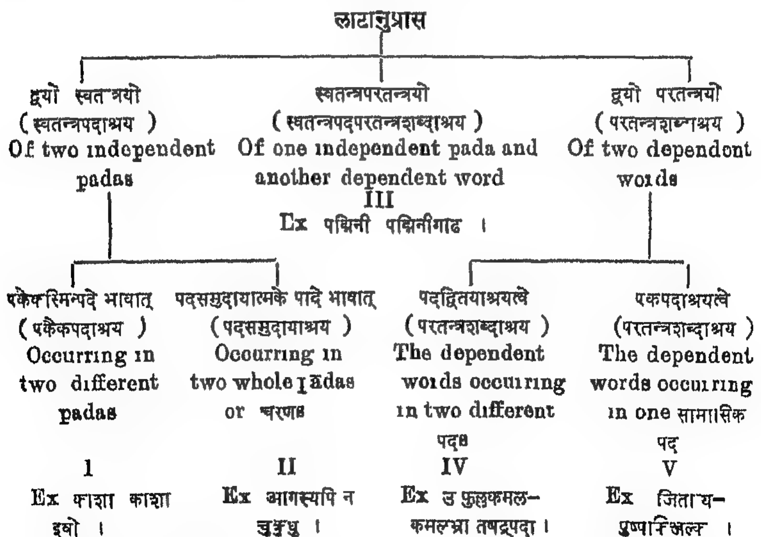
5th variety —पादाभ्यासक्रमेण च । Repetition of पादs (quarters of verses) in all its orders All repetitions once twice thrice and in all possible orders—are to be included पदसमुदायात्मके च पादे भावात्—Induraja Example—स्त्रियो महति भर्तृभ्य आगस्यपि न चुक्रुधु । भर्तारोपि सति स्त्रीभ्य आगस्यपि न चक्रुधुः ॥ Here the

fourth पाद is the repetition of the second The first आगस्यपि न चुक्रुधु refers to the women and the second to the husbands Hence the purpose of both is different

Thus we have here described the five varieties of लाटानुप्रास Induraja treats them not in the order in which they are stated in the Kārikas but in the order in which their examples occur Accordingly he has treated the last two varieties first

P 7, L 10—वाच्यस्या तात्पर्यभेदात् । Even the original meanings of the words that are repeated are the same only their purpose in the sentence is different This distinguishes लाटानुप्रास from यमक लाटदेशनिवासि etc —This अनुप्रास is called लाटानुप्रास as it is favourite with the people of the Latas probably the modern Gujarat

P 7 L 12—स च प्रथम तावत्त्रिप्रकार । Udbhata mentions the five varieties apparently without having any principle in his mind But Induraja divides लाटानुप्रास according to some logical principle His mode of division might be stated in a tabular form as follows —

Nos I and II are the 4th and 5th varieties according to Udbhaṭa s enumeration No III is the 2nd variety of

Udbhata Nos IV and V are respectively his second and third

The विवृतिकार gives the divisions in his own words thus एष द्वयो शब्दयोर्द्वयो पदयो पदशब्दयोर्वा यदा भवति तदा पूर्वं त्रिभेद पदद्वयाश्रयत्वेन [एक-] पदाश्रयत्वेन च शब्दाश्रयो द्विविध एकमिति पदे पदसमूहात्मके पद च भावात पदाश्रयो द्विविध । एव च पञ्चविधोऽयम् । He has rather a fanciful discussion on the definition and divisions of छेकानुप्रास After explaining the five divisions in the manner of Induraja he continues —तदुक्तम् । पदस्य ल धात्मलाभस्य स्वतन्त्र्यवहार कृत्वा स यादिनति व्याख्यानमसत । यतो लाटानुप्रास पुनरुक्ति । न च शब्दपदानामी दृशी सा । यत्र हि शब्दाना च द्वि पदाना च द्विरभिधा सोऽस्य विषयो न्याय्य । इह तु पद्मिनाश दस्यैव पुनरुक्त । न तु पद्मिनीरित्येतस्य पदस्यापि । कि च शब्दाना वा पदाना वेति वाशब्दमपास्य वृत्ति काया । अलर्नभिशाणाभवान च प्रसजति । तस्मादित्थ मेतत् । शब्दाना पदाना वेति द्वा भेदा तत्र पदा तरे अनस्यमान श द परत त्र स्वतन्त्रो वा एकपदे परतन्त्र एवेति शब्दाना त्रिधा पौनरुक्त्यस्य यथोक्ता द्वौ भेदाविति पञ्चविधभेदा क्रमेणोक्ता । तदुक्त स इत्यादि । पुनरुच्यमानपरतन्त्रशब्दाश्रय स पदद्वितयस्थित्या द्वयोरिति लक्षित । From the words तदुक्तम् which intimate that the passage following is taken from some other writer one may infer that there were some other persons earlier than the विवृतिकार who had commented upon Udbhata s work He reads द्वयोर्ब्वैकपदाश्रयात्

The विवृतिकार gives the examples of the five varieties of लाटानुप्रास in the order of the definitions of Udbhata which is exhibited above in detail

He explains —अवतस = कर्णाभरणम् काशा = पुष्पविशेषा आचिक्षिपु = आवर्जयामासु पादाभ्यासक्रमेण चेति पादयो क्रमग्रहण द्वितीयचतुर्थप्रथम तृतीयपादाभ्यासे लाटानुप्रासस्य बाहुल्यदर्शनाय and adds—

यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ।
यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ॥

इति दर्शनात् पादशब्दोऽत्र पदसमूहोपलक्षणपर

P 7 L 20—काशा काशा इव । Kāsa (white grass) appearing beautiful just like Kāsa grass lakes and rivers appearing only as lakes and rivers ravished the hearts of the young Here काशs are again compared to काशs This produces a shade of अनन्वयालंकार (q v) Here the words repeated are स्वतन्त्र as they are complete grammatical forms उपलभ्यमानसुप्तिङ्रूपा

P 8 L 9—स्त्रियो महति । Here अगस्यपि न चक्रुधु has different purposes in both places The first tells the क्रोधाभाव (absence of anger) of the lovers while the second shows the क्रोधाभाव of the ladies

P 8 L 24—क्वचिदुत्फुल्लमत्त । Here कमल षट्पद and मुखर are repeated having different purports in their different places The description of शरत् which was commenced from तत्र तोयाशया etc (P 5) is also continued trough this verse All the four epithets are adjectives of शरत् How the तात्पर्य or purport of the repeated words is different is explained in the commentry

P 9 L 12—जिता यपुष्पाकिञ्जल्क । Here the faces of the young women being compared with the moon by the expression नारीमुखेन्दुषु the idea of the hare or the dark spot on the moon is suggested by the word असितोत्पल dark lotus The compound जितान्य शोभितम् should be thus dissolved — जिता अन्यपुष्पाणा किञ्जल्का यै ते [किञ्जल्का] । तेषां किञ्जल्कानां श्रेणय तामि शोभितम [असितोत्पलम्] ।

P 9, L 23—पाद्मना पद्मिनीगाट । The swans coming with intense desire for lotuses from the Mānasa lake which is the abode of families of swan internally indented the lotus plants Here the idea is that the lotus plants on which the white swans with prominent necks sat appeared as it were with teeth erect and prominent The लाटानुप्रास is quite clear here The reading ought to be पद्मिना and no पद्मिना as the Nirnayasagara edition reads The विवृतिकार reads पद्मिना

P 10 LL 7-9—रूपकम् । तुल्यासबन्ध । When a पद (word noun) is connected with another in a subsidiary relation their direct relation being impossible it is called रूपक

P 10 L 10—व धस्तस्य यत । It is समस्तवस्तुविषय when its construction displays all objects (constituting the रूपक) directly expressed in words and एकदेशविवर्ति when some are directly expressed and others are implied

The विवृतिकार has something more to add here —तस्येत्युपचारात् तत्सम्बन्धिनाविहोच्येते । उपमानोपमेययो सामानाधिकरण्यमभेदात्मना रूपकस्य श्रौतत्वाभावात्तेन तत्सम्बन्धिनोर्यत शा दा व ४ तत्समस्तमारोप्यारोपविषयात्मकमुभयं

यस्तु विषय शा दमस्येति समस्तवस्तुविषय श्रुत्या सामर्थ्येन च यदा ब धस्तेन कारणे नैकदेशो विशषेण शा देन क्रमेण वर्तत इत्येकदेशविवर्ति।

P 10 L 11—समस्तवस्तुविषय ! A रूपक containing a string (a series, [of superimpositions] is [also] called समस्तवस्तुविषय and it is called also एकदेशवृत्ति when the प्रकृत thing is described in the form of अप्रकृत (पर)

P 10 L 14—पदा तरस्य गुणवृत्ते तत्र रूपकता। When a word (noun) is connected with another in a subsidiary relation it is रूपक If it is so in the expression नील उत्पलम् the word नाल is connected with उत्पल in a subordinate relation as qualifying it and here too possibility of a रूपक may arise To remove such a doubt the author has inserted the clause श्रुत्या सब धविरहात् श्रुति means अभिधाव्यापार the direct process of conveying the meaning And when a पद has no possibility of connection with another by this direct process it assumes गुणवृत्ति and thus connects itself with the other word This गुणवृत्ति or the proce s of conveying a sense that is similar in qualities to the original sense is a sort of लक्षणा And when a word is used in this गुणवृत्ति sense it becomes रूपक if it has sufficient charm in it to be called an alankara In सिंहो माणवक we see that it is impossible for a boy (माणवक) to be a lion (सिंह) therefore the word सिंह is used here in the sense of सिंहगुणसदृशगुणवान्

This is the comment of Induraja on Karika 11 and it is quite simple and lucid The विवृतिकार has rather a pedantic dissertation bearing on this Karikā He observes —यत्पदन पदा तर सबध्यते तद्रूपकम्। न वेव वृक्षो भातीत्यत्रातिप्रसङ्ग इत्याह गुणेषु धर्मेषु वतमानम्। एवमपि नालोत्पलमित्यत्र प्राप्तिरित्याह श्रुत्येत्यादि। श्रुतिर्निर तरार्थनिष्ठस्य व्यापार तत्प्रतिपादितोऽथ इहोपचारा श्रुति। क्रियया योऽभिसब ध स श्रुतिप्रापत। तयोराश्रयाश्रयिणोवाक्यानियमस्त्वतिष्ठत इति न्यायादरुणयैकहाय या पिङ्गाक्ष्या सोम क्रीणातीत्यादो अरुणादिक्रियाद्वारेव तृतीयया प्रतिपादन सब धस्य श्रौतत्वात्। तदभावे त्यरुणैकहायन्यादाना वाक्यीयसम यसद्भावान ातसब धाभावमात्रान भवति गुणवृत्तित्व मिति हि मुख्यार्थबाध। तेन ्रातेनार्थेनाथा तरस्याथाथा वाक्यीयसम वय तदभावे यदा स्वगतगुणसमगुणवृत्तिर्भवति। उपमानोपमेययो गुणैरिव गुणानामपि धर्मा तरेण साम्यकल्पनाया वनवस्थापदस्य श्रौतेनार्थेन श्रुत्या सब धो भवत्येवेति तदभावो न शक्येय। तदेव श्रातेनार्थेनानुपपद्यमानाथा तरसब धगत एव साधारणान् गुणान् लक्षयित्वा पदार्थादुपसज नमप्राकरणिकार्थाभिधायि प्राकरणिकार्थाभिधायिना पदेन गौणेन व्यापारेण सब ध भजते यत्तद्रूपकम्। आरोप्यमाणरूपेणारोप्यमाणविषयस्य रूपवत क्रियमाणत्वात्।

P 10 LL 19-20—ज्योत्स्नाम्बुने मसिच्यत । Example of समस्तवस्तुविषयरूपक The garden in the form of the sky variegated with flowers in the form of the stars was sprinkled over by young maidens one by one in the form of successive nights with water in the form of moonlight by means of a jar in the form of the moon

P 10 L 21—अत्राम्बुशब्दो रूपकताप्रसङ्ग । Here the रूपक is clear ज्योत्स्ना is the प्रकृत and it is called अम्बु It is impossible for अम्बु (water) to mean ज्योत्स्ना (moonlight) by the direct process Therefore it resorts to गुणवृत्ति and means अम्बुगुणसदृशगुणवती When we say that ज्योत्स्ना is अम्बु we mean that ज्योत्स्ना has qualities very similar to those of अम्बु With this meaning then the term अम्बु can validly be applied to ज्योत्स्ना The same is the case with all the other parts of the रूपक viz इन्दुकुम्भ ताराकुसुम etc Now in नीलमुत्पलम् it is true that नील qualifies उत्पल but it does not resort to गुणवृत्ति for qualifying उत्पल It can qualify उत्पल or any other blue object by its own direct power Therefore there is no possibility of रूपक in that case

P 11 LL 3-13—ननु विरुद्धार्थाभिधायिनो गुणवृत्तित्वप्रसङ्ग । If it be said that out of two words giving opposite meanings and being in the same case which cannot be mutually connected by the direct or अभिधा process if one of them is said to be गुणवृत्ति (subordinate) then alternately each of them would become subordinate As the word अम्बु is said to be गुणवृत्ति evidently ज्योत्स्ना can also be said to be गुणवृत्ति and be connected with अम्बु as the principal word But the word प्रधानेन in the Karikā precludes such a possibility It is always quite consistent that the subordinate epithet should possess गुणवृत्तित्व by लक्षणा as it is the epithet which qualifies the principal Now the प्राकरणिक i e the thing belonging to the subject in hand is always the principal [in poetry] and the other thing is regarded as of a subordinate nature and so it ought to be considered the qualifying term Therefore the word अम्बु which is अप्राकरणिक i e not belonging to the subject of description should properly be accepted as गुणवृत्ति with reference to the word ज्योत्स्ना which belongs to the प्रकरण or the subject Thus there is no

chance of ज्योत्स्ना and अम्बु both being taken as गुणवृत्तिs pro miscuously or alternately

The विवृतिकार explains the term प्रधानेन and its purpose thus —नन्वेव सामानाधिकरण्याभावे यदकस्य गुणवृत्तित्व कल्प्यते तत्पर्यायेण प्राप्त नियमे कारणाभावादित्यतआह प्रधाननेति । प्रधानस्य च गुणवृत्तिता न भवति प्राधान्य हाने । प्रधानत्व च प्राकरणिकत्वाज्ज्ञेयम् । अन्यथा गुणवृत्ते प्रधानेनेव सबन्धे तद्वचन मनर्थक स्यात् ।

P 11 LL 14-21—ननु च ज्योत्स्नाम्बुने मन्यत्समासोक्तम्-इति । Again it may be said that in the expression ज्योत्स्नाम्बुना अम्बु is प्रधान and ज्योत्स्ना is गौण For in this श्लोक the action descri bed is sprinkling which has totally enveloped the real action of pervading (व्याप्ति) Pervading is the real action concerning the subject But it is here described as sprink ling (in a hyperbolic fashion) Now the thing required for sprinkling is water which is here present in the form of ज्योत्स्ना or moonlight Thus taken in this light the word ज्योत्स्ना assumes a qualifying nature and water becomes the principal material This interpretation gives the sense that the water which is required as a material for sprink ling is nothing but moonlight This view is also supported by Rudrata He say उपसर्जनोपमेय etc (Rudrata s काव्यालकार ८ ४) When the उपमेय which is प्राकारणिक enters into a compound with उपमान that is अप्राकरणिक as a subordinate member of it there is रूपक and in other places there is समासोक्ति

P 11, L 22—तत्कथमिदमुक्त रूपकत्वमुक्तम् । Then how is it said that the word अम्बु is गौण here for the reason that ज्योत्स्ना is प्रधान? We answer this objection in the following way There are two states of things existing here One is the superimposition of अम्बु upon ज्योत्स्ना and the other the connection of ज्योत्स्ना that has assumed the form of अम्बु with the action of sprinkling In the former case when अम्बु is superimposed upon ज्योत्स्ना अम्बु assumes the गुणवृत्ति by means of the qualities of अम्बु which are to be shown as exactly similar to the qualities of ज्योत्स्ना Thus in this case अम्बु is taken to be गौण and ज्योत्स्ना to be प्रधान because it is प्राकरणिक [as said before]

P 12, L 3-6—यदात्वसौ गुणेषु वतमानत्वात्। But when once the word अम्बु expresses ज्योत्स्ना (moonlight) as having the nature of water and thus becomes connected with the action of watering the word अम्बु itself in that case becomes qualified by ज्योत्स्ना meaning that the water which is used here as a material for sprinkling is of the nature of ज्योत्स्ना This is the second state of things referred to above But in this case there is no रूपक It was in the former case that अम्बु had resorted to गौणवृत्ति Hence it assumes the shade of अतिशयोक्ति in this state For the sense ज्योत्स्ना or moonlight is completely enveloped in this case by the sense water in order that it may have the योग्यता of the action of sprinkling In the former case अम्बु was under stood to be गौण for ज्योत्स्ना being the प्राकरणिक was प्रधान

On this whole subject the विवृतिकार sharply differs from Induraja He denies that there are two अवस्थाs and that there arises a shade of अतिशयोक्ति often the consummation of रूपक He observes —ननु ज्योत्स्नाम्बुनेत्यत्राम्बुन प्राधा यम्। तथा हि। अत्र येयमसिच्यतेतिक्रिया तयाम्बु एव साधनमपेक्षित ज्योत्स्नया विशेष्यते । तेन ज्यात्स्ना गुणवृत्ति। नैतत्। यतोऽसिच्यतेत्यनेन याभिलक्ष्यत इति यथोक्तमेव स्थितम्। यत्तूक्तम्—

उपसर्जनोपमेय कृत्वा तु समासमेतयोरुभयो ।
यच्च प्रयुज्यते तद्रूपकम यत्समासोक्तम् ॥

(रुद्रट —का यालकार ८४)

—इति। एतयोरित्युपमानोपमेययो । तच्छा दप्रक्रमानुसारेण । शाब्दे हि क्रमे सिंहो माणवक इत्यादौ सिंहादिरूपावच्छादितो माणवकादिरप्र ानभूत प्रतीयते । वास्तव नयानुसारे तु उक्तरीत्यास्य (सिंहस्य) गुणवृत्तित्वम्। अत एव शा दनयानुसारेणासिच्यतेतिक्रिया समुचिता । एतत्क्रियोपादानसामर्थ्याच्चाम्ब्वादीनामप्राधा यमिति रूपकपरिग्रहे यायोऽस्तीत्यनेकालक्रियोल्लेख इत्यादिसकरलक्षण भव तदा । एव सति द्वे तत्रावस्थे। तत्र ज्योत्स्नाप्राधान्ये रूपकमम्बुप्राधा येऽतिशयोक्तिच्छायेतिव्याख्यानमसत् । एतस्मिन् वाक्येऽवस्याद्वयप्रतिपत्ते । अत्र च सर्वेषामारोप्यमाणानां वस्तुविषयता। Unfortunately the MS contains omissions at the end Still we can ascertain the general tenor of the aigument

P 12, LL 8-10—रूपकत्व चात्र द वर्यं द्रष्टव्यम्। रूपक is the superimposer of one thing over another In रूपक the object on which superimposition is effected (आरोपविषय) is made to assume the nature (रूप) of the thing which is superimpo s ,
आरोपविषयं वस्तु रूपवत् करोतीति रूपकम्

P 12 LL 11-15 —अत्र चोपमानवर्तिनो युक्त इव दृश्यते । Here as the properties similar to those which exist in उपमान are seen in the उपमेय the superimposition of the nature and word of the उपमान is made on the उपमेय Here there are three views Some say that there is शब्दारोप first and अर्थारोप afterwards First the things are verbally said to be the same and afterwards the sameness of their qualities etc is understood Others say that अर्थारोप is made first and then शब्दारोप But still others say that शब्दारोप and अर्थारोप are made simultaneously The last view seems to be proper For the same view is accepted in the Karikas that follow

The विवृतिकार has here similar remarks to offer —अत्र केचिच्छब्दारोपपूर्वमर्थारोप ब्रुवते । अपरे विपर्ययम् । अन्ये योगपद्येनोभयम् । एष एव च युक्त पक्ष इत्याहु । तस्य च वक्ष्यमाणरूपभेदाभ्यां सह नामद्वित्वेऽपि प्राक् प्रतिज्ञातं चतुरूपत्व स्थितमेव ।

P 12, LL, 16-19 —शब्दोपचारात्तद्रूप । उपमानगुणस्तुल्या ।

1st view	First शब्दारोप and then रूपारोप
2nd	First रूपारोप and then शब्दारोप
3rd	शब्दारोप and रूपारोप simultaneously

P 12, L 22 —तस्य च रूपकस्य । The two kinds are (1) समस्तवस्तुविषय and (2) एकदेशविवर्ति They are dealt with in order When all the उपमानs for all the component parts of the thing described are directly expressed the रूपक is समस्तवस्तुविषय श्रुति means the direct process of अभिधा

P 12, L 26 —ज्योत्स्नाम्बुनेन्दु । Here all the objects ज्योत्स्ना इन्दु तारा रात्रि and व्योम are directly mentioned as being the same as अम्बु कुम्भ कुसुम कन्या and उद्यान respectively No metaphor is left to be understood शारितम्=variegated

P 13, LL 9-10—यतश्च श्रुत्यर्थाभ्यां इति । When the रूपक is made up of some actually expressed उपमानs and some understood it is called एकदेशविवर्ति

Induraja dissolves and explains the terms समस्तवस्तुविषय and एकदेशविवर्ति thus —अत समस्तवस्तुविषयत्वम्। समग्राणि ह्यत्र रूप्यत्वेनाभिमतानि वस्तूनि स्वकण्ठेनापात्तस्य रूपकस्य विषय । एकदेशविशेषेण स्वकण्ठोक्तया वर्तनात् एकदेशविवर्तित्वम् । p 13 The विवृतिकार explains much in the same manner—तस्मात्समस्तमारोप्यारोपविषयात्मकमुभय वस्तु विषय शाब्दमस्येति समस्त

वस्तुविषयम् । श्रुत्या सामर्थ्येन च यदा बध्यस्तेन कारणेनैकदेशो विशेषेण शाब्देन क्रमेण वतते इत्येकदेशविवर्ति ।

P 13, L 12—उत्पतद्भि । अवीज्यन्त । Though the root वीज् is not enumerated in the धातुपाठ of Panini still it is to be accepted as a valid root like मिङ्ख खच् क्रूव् क्षप् which are accepted and used by the learned In the verse only two रूपणs are expressly mentioned viz पिच्छ is mentioned as बाल and सर as नृप But there is no metaphor supplied for राजहसs and शरद् We have to understand चामर as the उपमान for राजहस and नायिका for शरत् The meaning of the verse is The kings in the form of lakes are fanned by (the maiden in the form of) autumn by means of (chowries in the form of) swans having clusters of hair in the form of rows of feathers The unexpressed रूपकs are also made clear in this

The विवृतिकार gives another instance of एकदेशविवर्ति रूपक as —

चक्रवाककुचाभोगा नीलनीरजलोचना ।
अम्भोजिनीनितम्भि यो हसन्ति सरसीरुहै ॥

and adds the remark इत्यादावेकदेशाद्विवर्तते चलतात्येकदेशविवर्तित्वम् । The stanza is composed in the style of Udbhata and appears as it were to belong to his कुमारसभव

The विवृतिकार gives here other views of interpretation — अन्ये त्वाहु । चामराणामायत्व राजहसानां तु शाब्दत्वमित्येकदेश उपमेयात्मनि विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति । एव च पिच्छालाबालेत्यादि समस्तवस्तुविषयाविनाभावि समस्त वस्तुविषय तु निरपेक्षम् । ज्योत्स्नाम्बुनेत्यादौ तु सावयवे रूपके अवयवाना यथान्यवयवा पेक्षा तथापि रूपण परतन्त्रम् ।

P 13 LL 23-24—यदि वा बहूनि रूपकाणि । Or मालारूपक should be called समस्तवस्तुविषय by the derivation समुच्चयेन अस्यन्ते बहूनि रूपकाणि अत्र For a series of different रूपकs are super imposed upon one thing in this case यद्वा in Karika 13 in troduces other kinds of रूपक The विवृतिकार has—यद्वा समुच्चये नास्तानि क्षिप्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति मालारूपक समस्तवस्तुविषयमुच्यते । एकस्यैव रूपकमालान्यासाच्च मालारूपकत्वम् ।

P 14, LL 1-2—वनान्तदेवता । The rows of bees shone as braids of hair of sylvan deities, as (iron-) chains of death to the ladies whose husbands were away and again as swords of the warriors of cupid The three different रूपणs

upon the same subject of description viz भृङ्गमाला are very clear

P 14 L 8—एकदेशविवर्ति तु । एकदेशवृत्तिरूपक is where the प्रकृत object is made to assume the nature of the पर or अप्रकृत one Here the reading ought to be एकदेशवृत्ति and not एकदेविवति as will be clear from the sequel

P 14, LL 11-12—आसारधारा । Here the word प्रसाध्यते stands both for decorating and for acquiring by a tinge of श्लेष Out of these the sense of decorating is the प्रकृत here But it is quite ignored in the cumulated meaning of the sentence In आशाराज्य प्रसाध्यते the verb प्रसाध्यते naturally means is acquired following the object राज्य which appears more prominently than आशा Thus the उपमेय or आरोपविषय (which is आशा) in this case merges into and assumes the form of the उपमान or अप्रकृत by the power of श्लेष

The विवृतिकार s comment on this stanza is very interesting —अत्र प्रसाध्यते इति भूषणे वर्तते शरद्वर्णनस्य प्रस्तुतत्वात् । यस्त्वस्यानेकार्थत्वा दर्जनमर्थो तर तेन भूषणे रूपित सति विशिखादिभिरुपपद्यते रूपणम् । स्पष्टमिदमुदाहरणम्-

मेरूत्केसरमुदारदिग तपत्रमामूलल प्र लशेषशरीरनालम् ।
येनोद्धत कुवलय ललता सलीलमुत्तसकायमिव पातु स वो वराह ॥ इति ।

एवं च 'सान दजलधिशशिलेखे तिवत् (Rudraṭa s काव्यालकार ८ ५१ The printed edition reads जनान द instead of सान द) कुवलय कुवलयमेव भूतमिति रुद्रटोक्तपरम्परितरूपकाभमेतत् । अत्र श दमुखनायैस्य विचित्रत्वऽपि मुट्यत कविप्रतिभासरम्भगोचरस्य शब्दस्य वैचि यमिति श दालकारत्व युक्तम् । प्र यगौरव भयात्तु न प्रतनुम । किंचित्तु श्लेषस्थाने वक्ष्याम । In the verse मेरू० the word कुवलय is श्लिष्ट कुवलय=(1) the terrestrial globe (कु=पृथ्वी) (2) a lotus The meaning lotus is अप्राकरणिक which when superimposed gives rise to the metaphor As एकदेशवृत्ति रूपक is dependent upon श्लेष and as श्लेष in such cases is a श दालकार the विवृतिकार is inclined to regard this as a श दालकार and not an अर्थालकार It will be also clear from his comment that he regards the एकदेशवृत्तिरूपक of Udbhaṭa as similar to the परम्परितरूपक of modern writers Thus he says that when भूषण is रूपित by the sense उपार्जन then alone आसारधारा etc can be रूपित by विशिख नृप etc

P 14 LL 15-1)—यदुपार्जनं तद तेनात्रेकदेशवृत्तित्वम् । The commentary here is rather obscure The obscurity will be

removed if we displace the words येन तद्रूपवत् क्रियते from their present position and connect नृपविशिखराज्यभूम्यात्मक with कारक कदम्बक which it qualifies येन तद्रूपवत् क्रियते or better तेन (परेण) यद्रूपवत्क्रियते (तद्रूपम्) is only a paranthetical clause explaining the word रूप The meaning of the passage is —The action of acquiring is here what is अप्रकृत and hence पर or अन्यत् The complete form (रूप) of this sense of acquiring which is the पर and अप्रकृत sense is the group of कारकs (i e substantives having some relation with the verb viz कर्ता कर्म करण सम्प्रदान अपादान and अधिकरण) which consists of नृप विशिख राज्य and सङ्ग्रामभूमि नृप or king is the subject (कर्ता) of the action of acquiring विशाखा (arrows) are the means (करण) राज्य is the object (कर्म) and सग्रामभूमि is the अधिकरण of the action of acquiring Thus all this paraphernalia of कारकs forms the रूप of the पर sense i e becomes पररूप And by this पररूप i e the कारकs of the verb प्रसाध्यते (in the sense of acquiring) the superimposition upon बलाहक आसारधारा दिक् and नभोभाग—all these being the objects intended to be superimposed upon—is effected in order Thus नृप विशिख राज्य and सग्रामभूमि are respectively superimposed upon बलाहक आसारधारा दिक् and नभोभाग In this way there is एकदेशवृत्तित्व here The whole play is on the word पररूप

P 14 LL 19-21—एकदेशवृत्तीत्यत्र स्याभिमतम् । The interpretation of the term एकदेशवृत्ति is rather curious एकदा ईश (वाक्यार्थ) तद्वृत्तित्वम् । To be in accordance with a sense which is at one time the principal sense of the sentence From this interpretation the nature of एकदेशवृत्ति रूपक becomes somewhat clear When two distinct senses are expressed in one sentence in the manner of a metaphor one of them is प्राकरणिक and the other is अप्राकरणिक In the instances such as ज्योत्स्नाम्बुना etc cited before both the senses are expressed by two distinct sets of words and the verb असिच्यत applies to one of the senses only Thus the whole purport of the sentence is single and concordant But in a sentence where a metaphor is expressed by means of a श्लिष्ट verb the situation is different There only one sense can be prominent at one time for there is a rule of the मीमांसकs that one word can mean only one thing at a time सकृदुच्चरित शब्द सकृदर्थं गमयति In the example ज्योत्स्नाम्बुना etc the verb असिच्यत

has only one meaning and the meaning of the whole sen tence is made convergent to the meaning of असिच्यत by resorting to गुणवृत्ति But in the example आसारधाराविशिखै (st 14) the verb प्रसाध्यते has two distinct alternate meanings When the प्राकरणिक sense of प्रसाध्यते viz decorating is brought out then the sense that the quarters are embel lished by the white clouds is prominent and the metaphor is thrown into the back ground But when the sense acquiring of the verb प्रसाध्यते is brought into prominence then the metaphorical sense viz विशिख नृप राज्य and संग्रामभूमि is brought to the forefront अन्यत्र अन्यदा च प्रभविष्णुपार्जेन अप्रकृत हि तत् श्लेषवशेनात्र नीतम् (P 15 l 1) Thus it will be seen that here रूपक exists along with the sense (viz acquiring) that is *at one time* (not always) prominent in the sentence एकदा ईश यो वाक्यार्थे तद्वृत्तित्व रूपकस्याभिमतम् This peculiar sense of एकदेश is given by Induraja on the authority of Udbhata who he says explains the word एकदेश in this manner as एकदा इश in his भामहविवरण

The विवृतिकार has another explanation to put forth of the एकदेशवृत्ति रूपक He also criticises the explanation of Induraja though the point of his criticism is not perfectly clear He says—तथा परेणाथान्तरेण यो रूपो रूपण अर्थात्प्रकृतस्यार्थस्य तेन निमित्तेन यद्रूपण तस्मादेकदान्यादृशो योऽर्थे तत्र वृतियस्य तत्। परस्यार्थान्तरस्य यद्रूपक नारकत्वद तेन रूपणादिति तु याख्यान अयुक्तम्। एव हि विशिखेर्भूष्यन्ते स्मेत्यसम्बद्धोऽय स्यात्।

On the whole the variety एकदेशवृत्ति seems to have proved a stumbling block to the commentators What is exactly meant by the term एकदेशवृत्ति is not clearly discernible Nor is Udbhata s difinition of एकदेशवृत्ति viz पररूपेण रूपणात् more clear Udbhata s divisions are always logical and precise his definitions are always terse and epigrammatic But all these qualities seem to have reached an excess when he created this variety of रूपक The nature of एकदेशवृत्ति रूपक is extremely difficult to understand and no other ālankarī ka ha accepted this variety

In this way Udbhata s रूपक is of four kinds –1 समस्तवस्तु विषय, 2 एकदेशविवर्ति 3 समस्तवस्तुविषय ([illegible] रूपक), and 4 एकदेशवृत्ति

On the whole Udbhaṭa s tieatment of रूपक has not much to recommend in its favour Of course he has made an advance in respect of the definition beyond Bhamaha But his treatment of this important alankara and the commentary of Induraja upon it have not been very happy He has brought in an obscure variety such as एकदेशवृत्ति which is not accepted by any author either of the old or of the new school of alankarikas His nomenclature of the मालारूपक as समस्तवस्तुविषयरूपक has not also proved acceptable for no one has followed him in calling the मालारूपक by the title समस्तवस्तुविषय after him His definitions of the alankara and the varieties must have been however of his own invention for he is not indebted to Bhamaha in that respect Bhamaha s रूपक is—

उपमानेन यत्तत्वमुपमेयस्य रूप्यते ।
गुणाना समता दृष्ट्वा रूपक नाम तद्विदु ॥
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च ।
द्विधा रूपकमुद्दिष्टमेतत्तच्चोच्यते यथा ॥
भामहालकार–२ २१–२२

And we must really congratulate Udbhata upon having constructed such definitions solely by his own genius Even Mammata has thought fit to take some thing that was made ready by Udbhata compare the definitions of of the varieties of रूपक in काव्यप्रकाश X p 594—

समस्तवस्तुविषय श्रौता आरोपिता यदा ।
श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिनेकदेशविवर्ति तत् ॥

The indebtedness of this Karika to that of Udbhata viz

ब धस्तस्य यत श्रुत्या श्रुत्यर्थाभ्या च तेन तत् ।
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च ॥

is quite clear It can also be seen here how the neatness and system of Mammaṭa have caused improvements Mammata gives one variety completely in one half and the other in the other half But Udbhaṭa gives the लक्षण s of both in the first half and the names of them in the latter half which looks rather awkward and becomes more difficult to understand

The divisions of रूपक adopted by Udbhaṭa do not seem to be exhaustive He appears to have left out what is

called परम्परितरूपक which is recognised by रुद्रट रुय्यक मम्मट and later writers परम्परितरूपक gives a peculiar charm and deserves a special mention Bhamaha gives only the first two divisions and Udbhata seems to have somewhat im proved upon them He gives four varieties of which एकदेशवृत्ति is one which bears a sort of resemblance to श्लिष्ट परपरितरूपक Perhaps this एकदेशवृत्तिरूपक of his might be the precursor of the परपरितरूपक of the Moderns as it consists of a principal word having a tinge of श्लेष The विवृतिकार has hinted at this in his comment He says रुद्रटोक्तपरपारितरूपका भमेतत् Mammata also in his वृत्ति on the first kind of परपारितरूपक remarks that the श्लिष्टपरपरितरूपक is called एकदेशविवर्ति by other Alankarikas—एकदेशविवर्ति हीदमन्यरभिधीयते Here the आनदाश्रम edition of the Kavyaprakasa gives two other read ings in the foot note on P 471 viz शवर्तीदमन्यैरप्यभि and शवृत्ति हीद The second reading is in point and seems to be the correct reading of the author as it exactly tallies with Udbhata s nomenclature By अ ये he seems evidently to refer to उद्भट among others His definition of परपरितरूपक viz [नियतारोपणोपाय] स्यादारोप परस्य य is as it were a paraphrase of the definition पररूपेण रूपणात् of the एकदेशवृत्ति रूपक given by उद्भट Thus उद्भट may be said to recognise the परपारितरूपक in this way and in fact he should be called the originator of this important variety

P 15 LL 4-12—दीपकम् । आदिमध्यान्त । That is दीपक where properties belonging to the प्रकृत as well as the अप्रकृत having an implied sense of similarity in them are mentioned in the beginning middle or end of a Kavya यत्रान्तर्गतोपसामर्थ्यां सामानाधिकरण्यम् । Here a काव्य is called दीपक by means of अभेदोपचार apposition or identification as both the terms are put in the same case अत्र च धर्माणां हेतुत्वाद्दीपकता । The properties should be mentioned only once for when they are repeated they give rise to प्रतिवस्तूपमा as the author himself says further on Thus two or more वाक्यार्थs standing in relation to one another as उपमान and उपमेय and having common properties mentioned once and both of them being thus illumined by the धर्मs stated only once (तदुद्दीपनहेतुत्वात्) constitute what is called दीपक

P 15 LL 12-15—यावच्चतेषा प्राप्तार्थत्वात् । Here as the properties are mentioned with reference to two वाक्यार्थs stand

ing in relation to each other as उपमान and उपमेय and as उपमेय being प्राकरणिक is प्रधान and उपमान is गौण with reference to it they are *à fortiori* the properties of प्रधान and इतर that is गौण Hence the expression प्राधान्येतरयोगिन in the text is a mere repetition as its sense is already brought out by the औपम्य

The विवृतिकार here passes strictures upon the explanation of प्राधान्येतरयोगिन given by Induraja He does not endorse the opinion that the sense of प्राधान्येतरयोगिन is already expressed by अन्तर्गतोपमा and that प्राधान्ये॰ is only an अनुवाद The whole of his comment will bear quotation सामर्थ्याव सेयोपमानोपमेयभावो येषु सत्सु तादृशा विषयशब्दस्यान्यत्रभावायत्वादाद्यभावे च मध्य एवान्त एव वा नत्वसकृदवस्थिता धर्मा क्रियादिरूपा यत्र दीपने तद्दीपकम् । प्रकाशवदेकस्थमनेकाद्दिपनाद्दीपकम् । अन्तर्गतोपमा इत्यनेनैव गतार्थत्वात् प्राधान्येतर योगिन इति विस्पष्टार्थमुपमेय हि प्रधानम् उपमान त्वितरदिति व्याख्यानमसत् । तुल्य योगिताभिधानार्थमतस्योपात्तत्वात् । तत्र हि सर्वाणि प्राकरणिकान्येवाप्राकरणिकान्येव वा । प्राकरणिकार्थाविस्पष्टार्थमुपमेयम् । प्राकरणिकाना तूपमेयाद्दीपकम् ।

The विवृतिकार goes even to the length of calling in question the correctness of Udbhata s illustrations He asserts that Udbhata s examples of दीपक are really examples of तुल्ययोगिता and therefore gives his own examples Compare his remarks —सर्वेषामेवात्र प्राकरणिकत्वात् तुल्ययोगिताया एता युदाहरणानि योग्यानीति

रेहलमिहिरेण णह मरसेणकस सरेण जो वणअ ।
आमएण सुधा धवलो तुमएणरणाह भुवणमिण ॥

इत्यादीन्युदाहरणानि देयानि ।

The threefold division of दीपक adopted by Udbhata as आदिमध्यान्तवाक्यविषय is of no consequence and is not accepted by later writers They recognise a twofold division as क्रियादीपक and कारकदीपक which gives some charm Compare Mammata s definition of दीपक —

सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।
सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥

Udbhata seems to follow भामह in his threefold division of दीपक Bhamaha s definition of दीपक runs thus —

आदिमध्यान्तविषय त्रिधा दीपकमिष्यते ।
एकस्यैव व्यवस्थत्वादिति तद्भिद्यते त्रिधा ॥

(—भामहालकार, २ २५)

P 15 L 20—संहार । Here the property of संहरण destruction is mentioned with reference to the two वाक्यार्थs (1 floral beauty of कदम्ब and (2) the happiness of ladies whose husbands were absent bringing out similarity between them the former being प्राकरणिक and the latter अप्राकरणिक as the time of autumn is the subject of description

The word काल attached to शरद् by means of a tinge of श्लेष means time as well as अन्तक destroyer or यम Here the property of संहार is mentioned in the first sentence and is to be understood consequently in the second therefore it is आदिदीपक

P 16, LL 5-7—मध्यदीपकम् । विदेशवसति । Here शरद् is प्राकरणिक and विदेशवसति and यातपतिकाजनदर्शन are both अप्राकरणिक and there is implied similarity between them The property दु खदत्व which occurs here in the middle of the sentence in the form of यातपतिकाजनदर्शन दु खाय केवलमभूत् applies subsequently to the other two वाक्यार्थs and thus gives rise to मध्यदीपक विदेशवसति, यातपतिकाजनदर्शन and शरत् are all causes of pain to travellers

P 16 LL 13-15—अन्तदीपकम् । तदानीं स्फीत । Here the property सर्वसुखहेतुत्व mentioned in the last वाक्यार्थ as कस्य नानन्दकोभवत् gives rise to अन्तदीपक

P 16 L 20—ननु उपमाया । Here there is a question In the Karika 2 of the text उपमा was mentioned before दीपक and as such it ought to have been defined first and then दीपक following the rule यथोद्देश लक्षणम् the definition should follow the order adopted in the enumeration The answer is The author has given part of his own कुमारसभव as examples and there the instances of दीपक occur before (those of उपमा) To keep up the sequence of narration the order of enumeration is abandoned The order of enumeration itself is not made to follow the sequence of examples for fear of violation of the metre If we change उपमा दीपक चैव into दीपकमुपमा चैव the अनुष्टुभ् metre is spoiled Similarly the same explanation is to be given in the following treatment where the order of enumeration is violated in definitions The विवृतिकार has similar remarks to offer

P 17, LL 1-15—उपमा। यच्चेतोहारि । That charming similarity existing between उपमान and उपमेय which are expressed by words and whose प्रवृत्तिनिमित्तs viz देश काल ज्ञाति गुण, क्रिया &c are mutually different from each other is उपमा

Bhamaha s definition of उपमा is—

विरुद्धेनोपमानेन देशकालक्रियादिभि ।
उपमेयस्य यत्साम्यं गुणलेशेन सोपमा ॥
—भामहालकार २ ३

Udbhata seems to have borrowed the idea of मिथोविभिनकालादिशब्दयो from Bhamaha's expression देशकालक्रियादिभिर्विरुद्धेन The words उपमान and उपमेय occur in both Bhamaha says साम्य is उपमा while Udbhata speaks of साधर्म्य as उपमा Both mean the same thing but express the idea in different words साम्य and साधर्म्य which are accepted as identical in common parlance Mammata appears to have improved upon both and lays down his pithy accurate and elegant yet simplest definition of उपमा as साधर्म्यमुपमा भेदे Here he brings out the notion of देशकालक्रियादिविरुद्धत्व of Bhamaha and मिथोविभिनकालादिवाच्यत्व of उद्भट existing in उपमान and उपमेय by one short word भेदे and leaves out the words उपमान and उपमेय altogether, intending to supply the idea by mere implication He has thus improved upon both enormously and made his definition very short and sweet Thus the most essential characteristics of उपमा are only two भिनोपमानोपमेयत्व and साधर्म्य similarity These two are further developed by natural process into the four necessary requisites of उपमा viz 1 उपमान 2 उपमेय 3 साधारणधर्म and 4 उपमावाचक

The idea of similarity involved in the definition of उपमा is expressed differently it will be seen by various writers on Alankara if we compare their several definitions It will swell the bulk of the volume if we quote all the definitions here More important of them are given by R B K P Trivedi in his edition of Ekavali in the Bombay Sanskrit series at P 530 and by Dr Belvalkar in his edition of Dandin s काव्यादर्श Part second Second Half PP 75—76 Here we find भामह using the word-साम्य भरत—सादृश्य, दण्डि—सादृश्य, उद्भट—साधर्म्य, वामन—साम्य, रुद्रट—समान

गुणादि रुय्यक—साधर्म्य मम्मट—साधर्म्य भोज—सामा यर्योग विश्वनाथ—साम्य विद्यानाथ—साम्य विद्याधर—साधर्म्य अप्पयदीक्षित—सादृश्य जगन्नाथ—सादृश्य हेमचद्र—साधर्म्य वाग्भट—साम्य वाग्भटालकार—सादृश्य अलकारशेखर—साधर्म्य चित्रमीमांसा—साधर्म्य साहित्यकौमुदी—साधर्म्य and अलङ्कारकौस्तुभ—सादृश्य The word सादृश्य is used by 6 authors साम्य by 7 and साधर्म्य by 8 The words साम्य सादृश्य and साधर्म्य are grammatically formed in the same way by adding the भाव termination ष्यञ् to the bases सम सदृश and सधर्म all in dual number in the sense of प्रकार which means धर्म (property) or सम्बन्ध (relation or connection) प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भाव On the authority of this interpretation or derivation some understand the words in the sense of धर्म i e साधर्म्य meaning समानधर्म and others in the sense of सबन्ध i e a relation between the अनुयोगि and प्रतियोगि of that सबन्ध these latter being in the present case उपमेय and उपमान the सबन्ध between which being brought about by a समानधर्म found in both समान धर्म ययो तौ सधर्माणौ । तयो सधर्मणो भाव (धर्म) साधर्म्यम् or तयो सधर्मणो भाव (सबन्ध) साधर्म्यम् । But the rule of the grammarians समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधानमन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसम्बन्धेभ्य (See कैयट s gloss on the Mahabhashya on तस्यभावस्त्वतलौ पा ५ १ ११९) governs the pre ent case Most of the Ālankarikas follow grammarians and take उपमा to be a kind of सबन्ध whose अनुयोगि is उपमेय and प्रतियोगि–उपमान the सबन्ध being brought out by the existence of the common property (समानधर्म) found in both The words समानेन धर्मेण सबन्ध or धर्मेत साम्यम् occurring in the definitions and the वृत्ति clearly show that it is a सबन्ध or relation brought out *by means of* or *through* he common property and not the सम्बन्ध (connection of the common property i e साधारणधर्म as प्रतियोगि on the one hand with the उपमेय and उपमान both as अनुयोगि on the other The latter interpretation was first started by the late Mr T D Chandorkar in his edition of the Kavyaprakasa Ullasa X and was followed by the late Pandit Vamanacarya in his Balabodhini on the Kavyaprakasa, third edition They considered उपमान and उपमेय both as the अनुयोगि and साधारणधर्म as the प्रतियोगि of this सबन्ध which in this way, is merely reduced to the position of a primary सबन्ध between धर्म and धर्मि which is technically known as समवाय in the phraseology of the Naiyayikas Now all this is against the

acceptance of almost all the Āl nkarikas and their commentators

Neither Induraja nor the विवृतिकार has anything to say upon the nature of the सबन्ध which साधर्म्य indicates The dis cussion was developed later and the early authors ap pear to have no notion about it The विवृतिकार has some remarks to offer about the propriety of mentioning the words उपमानोपमेययो in Karika 15 He also makes a passing allusion to the well known न्याय of the grammarians in this counection He begins his comment thus— समासवृत्तद्धितेषु सबन्धाभिधानमिति समानेन धर्मेण सबन्ध । उपमितिरुपमा । सा च न कायकारणाद्योभवत्यपि तूपमानोपमेययोरेवेति गतार्थमप्युपमानोपमेययोरिति वचनमार्थे साम्ये प्रसिद्धिरनुमन्तव्येति प्रतिपादनाय । तेन यथा मुख कमलमिवेति क्रियते न तथा साधारणधर्मप्रयोग विना मुख कुमुदमिवेति । उपमित व्याघ्रादिभि सामान्याप्रयोगे (पा २ १ ५६)—इतिवदेकतरोपादानेऽपि (i e mentioning either उपमान or उपमेय) अयमर्थ सिध्यतीत्युभयोपादान द्वयोरपि सिद्धस्वभावत्वे उपमा कार्येति दर्शनाय । तेन

निर्जग्मु कार्मुकात्तस्य पत्रिण प्राज्यतेजस ।
वारिधारा सहस्राशोज्वल त्सो मण्डलाद्यथा ॥

—इत्यादेर्निरास । Here evidently the nature (स्वभाव) viz प्राज्यतेजस्त्व of पत्रिण or ज्वलत्त्व of वारिधारा is not सिद्ध already established

As usual the whole of विवृतिकार s comment on the उपमा is elaborate though learned and characterised by the independent views of the author His two chief charac teristics viz his antagonism to Induraja and his indebted ness to Mammata are also conspicuously apparent On a perusal of his commentary on this portion we find that he refutes and criticises the following points from the Laghuvrtti of Induraja

1 चेतोहारीत्यनुवाद । प्राप्तार्थत्वात् । (P 18 L 7 of the text)

2 The interpretation of मिथो विभिन्नकालादिशब्दयो as मिथ परस्पर विभिन्ना कालादय प्रवृत्तिनिमित्तभूता ययो शब्दयोस्तथाविधौ etc (see P 18 LL 7-18) The विवृतिकार separates the words as मिथ अविभिन्न instead of मिथ विभिन and has altogether a different explanation to offer

3 तदेवमेषा सप्तदशविधा ग्रन्थकृता उपमा प्रतिपादिता । (P 29 L 4) Induraja divides उपमा into 17 varieties But विवृतिकार on

the authority of the same Karikās of Udbhata extends the number of varieties to 21

4 Induraja thinks that आय शुल्कि can be regarded as an example of तद्धितावसेया उपमा विवृतिकार avers that this example cannot be considered as constituting उपमा it might be regarded as an example of अतिशयोक्ति (following the opinion of मम्मट)

P 17, L 23 –समीपे क्षिप्यते तस्मादुपमेयम् । The Mahābhasya kara Kaiyata and others interpret the word उपमेयम् in this way उप समीपे नात्यन्ताय मीयते परिच्छिद्यते यत्तदुपमेयम्—that which is nearly and not completely measured is उपमेयम् (See Maha bhasya and Kaiyata on उपमानानिसामा यवचन पा २ १ ५५) Indurāja explains it as तत् उपमानेन सादृश्यप्रतिपादनद्वारेण समाप क्षिप्यते The explanation seems to be somewhat beside the mark He takes उपमेयम् in the sense of उपादीयमानम् for which there seems to be no authority

P 17 L 25 – तेन धर्मेण सबन्ध । सावम्य is the सबन्ध brought out bythe property which is common to both उपमान and उपमय Here the instrumental case occurring at the end of the word धर्म shows instrumentality proper (and therefore some authors use धर्मत synonimously for it) and not साहित्य accompaniment in the sense of धर्मेण सह (सबन्ध) as some modern interpretors suppose धर्मेण सह सबन्ध would make the relation exist between the समानधम on the one hand and उपमान or उपमेय on the other which in fact the Logicians would call समवाय a नित्यसबन्ध

P 18, L 1 —सामीप्यपरिच्छेदहेतुत्वादुपमा । It is called उपमा be cause it serves as the means of nearly measuring the उपमेय by the standard of measurement (उपमान) on account of similarity between them

P 18 L 1 —तस्याश्चालङ्काराधिकारात् । As it falls under the general heading or subject of अलकारs

P 18 L 2 —गुण यतिरिक्तत्वे सति अलंकारत्वात् । The line gives a logical definition of an alankāra–as गुणभिन्नत्वे सति काव्यशोभावह धर्मत्वम् अलंकारत्वम्

P 18, L 3 —काव्यशोभाहेतवो धर्मा गुणा । These are only three माधुय, ओजस् and प्रसाद according to Bhamaha, Udbhaṭa and

Induraja This view is adopted and maintained with great force and argument subsequently by Mammata Dandin and Vamana accept 10 gunas (See Introduction P 7)

P 18, L 4—शोभातिशयहेतुत्वम् । Induraja seems to distinguish gunas from alankaras in this way—का यशोभाहेतुत्वम् गुणत्वम् । काव्यशोभातिशयहेतुत्वम् अलकारत्वम् and brings in Vamana s authority in support of his view in his words का नशोभाया कर्तारो धमा गुणा तदतिशयहेतवस्त्वलकारा । (See का यालकारसूत्र–३ १, १ २) Mammata distinguishes gunas from alankaras in this way गुणा रस विना नावतिष्ठन्ते अवतिष्ठमानाश्चावश्य रसमुपकुर्वन्ति अलकारा रस विनावष्ठन्ते अवश्य रस नोपकुर्वन्ति रसे अङ्गद्वारेण तिष्ठन्ति । रसस्योत्कर्षहेतव अचलस्थितयो गुणा सन्त रस येऽङ्गद्वारेण जातुचित् उपकुवन्ति तेऽलकारा । (See का प्र ८ pp 464–470)

P 18, L 7—चेतोहारीत्यनुवाद । The expression चेतोहारि (charming) in the definition of उपमा is redundant as the notion of charmingness is already implied by considering उपमा as falling under the head of अलकार and the term अलकार carries with it the notion of charmingness or strikingness

The विवृतिकार has a very elaborate note on the word चेतोहारि in Karika 11 He rebuts the contention of Induraja that चेतोहारि is simply अनुवाद and assigns an important significance to that word He says that चेतोहारि is put in the definition in order to keep off the उपमादोषs viz जातिप्रमाणगत यूनत्व अधिकता वा तादृशा अनुचितार्थत्व etc His statements are based on Mammata s treatment of उपमादोषs (Vide K P X pp 772 775) He observes —चण्डालेरिव युष्माभि साहस परम कृतम् । —इति जातिन्यूनत्वे वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरय चकास्ति । —इति प्रमाण यूनत्वे स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपट वहन् । यराजनीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवाशुमान् ॥ —इति तडिद्रूपधम यूनत्वे विशन्तु विष्टय शाघ्र रुद्रा इव महौजस । —इत्याधिक्ये 'पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ । वेणीदण्ड पुनरय कालिन्दीगात्रसनिभ ॥ —इति प्रमाणाधिक्ये सलाञ्छनेन्दुबिम्बाभ मुख भाति मृगीदृश । —इति धमाधिक्ये सरश्मिचञ्चल चक्र दधद्देवो व्यराजत । सबान्धवाग्नि सावत स्रोतसामिव नायक ॥ —इति धम यूनाधिक्ये भयेनेव स्मरेणेय महो स्विद्यति वेपते । —इति प्रसिद्धिविरोधे च उपमा न विधेयेति प्रतिपादनाय चेतोहारि ग्रहणम् । न त्वलकारप्रस्तावात् सत्त्वप्रमेयत्वादिसाधर्म्यनिराकरणायत्वेनोपयुज्यते इति विस्पष्टार्थम् ।

The विवृतिकार has again a long note on the faultiness or otherwise of the समानधर्म when it undergoes a change as it

is connected with the उपमेय and उपमान under different cir cumstances of काल पुरुष विधि लिङ्ग वचन प्रमाण etc He closely follows the argument of Mammata He says—

ननु राम इवाय राजा भातीति भासि त्व हरिरिवावनिनाथेति दहतु भवा दहन इव द्विष समग्राग्निति सत्राावाय व गण्यत इति सरसिजवनमिव नयने तस्या स्वर मुच्चैस्तनुते इति किं दुष्ट मनो दुष्ट एवविधे विषये प्रतीयमानधर्मनिमित्तोपमानसब धा दन तरमुपादीयमानधर्मणाभिसब धाद यथा दु सम वयात् । ननु युधिष्ठिर इवाय सत्य वदतीत्युपात्तेनैव समानेन धर्मेणोपमायां प्रतीते कथमेतदुक्त सगच्छते। युधिष्ठिर इव सत्यवादी सत्य वदतीति प्रतिपत्ते सगच्छत एवैतत्। सत्यवादी सत्य वदतीति च न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम्। रपोन पुष्णातीतिवद्युधिष्ठिरसत्यवदनेन सत्यवाद्ययमित्यर्था तर । एतच्च स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थन न तु सर्वथा निरवद्यम्। कातिमद्वदन कात राकाकामुकवत्तव इत्यादो कृत्वाप्युपमाने विभक्तिविपरिणाम मा गारणधमस्य लिङ्गविपरिणाम काय इति दुष्टत्वमेव। सरोरुहवदेणाक्षि मुख ते कमला रु रुम् इत्यादो तु साधारणधर्मा न विरुद्ध इत्युपमानपरिणामोऽपि न दोष इति कश्चित्।

यदनेकपयोधिभुनस्तवैव सदृशोऽस्य हीनसुरतरस ।
ननु बलजित कथ ते सदृशस्तदसो सुरविकृत ॥

तथा—

परविरमादितरुचि त्वयि सममसिपत्रमेतदाभरणम्।
वदनवसु ग्रा भवतव भव मति प्रभो तुल्या ॥

इति निपुणप्रयोगदर्शनात्सदोष एव परिणाम इत्यन्ये।

The whole passage is a paraphrasis of Mammata s remarks on the दोष of Upama given at the end of the Ka vyaprakasa Ullasa X Compare—लिङ्गवचनादिभ्यादि)भेदापि उप मानोपमेययो साधारण चेत् धममन्यरूप कुर्यात् तदा एकतरस्यैव तद्धमराम वयावगते सविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्व वा प्रतीयमाना धर्मेण प्रतीयते।(K P X P 774) So also-यत्राप्युपात्तेनैव सामान्यधर्मेण उपमा अवगम्यते यथा— युधिष्ठिर इवाय सत्य वदति इति तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवाद्यय सत्य वदतीति प्रतिपत्स्यामहे । सत्यवादी सत्य बदतीति च न पौनरुक्त्यम् आशङ्कनीयम् पैपोष पुष्णातीतिवत् युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्यवाद्ययमित्यथावगमात् । सत्यमेतत् किंतु स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिद न तु सवथा निरवद्यम् प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिविघातादिति सचेतस एवात्र प्रमाणम्(K P X P 781 82)

P 18, LL 7-9—नात्यन्त साधर्म्येण। उपमानोपमेयभाव does not exist where there is complete similarity resulting in identification as in the instance गौरिवाय गो Therefore the expression मिथोविभिन्न शब्दयो is inserted in the defi nition

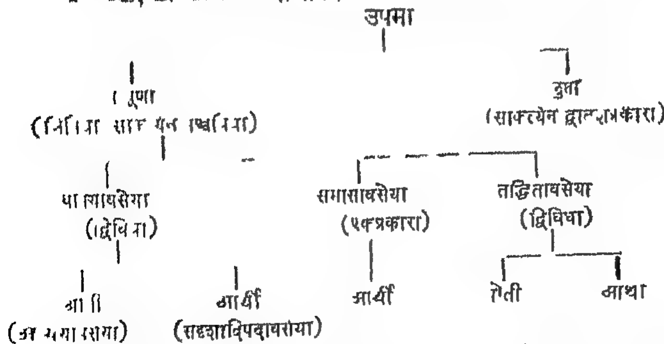
P 18, LL 9-19—प्रवृत्तिनिमित्तभूता। Here the words काल, देश &c are intended to convey the idea of the motives for

the currency or use of words (प्रवृत्तिनिमित्त) showing time place action &c Some words such as वसन्त and others show time प्राची and the like show direction गो &c genus शुक्ल &c quality गच्छति &c action राजपुरुष &c the relation of a servant to his master Our प्रवृत्तिनिमित्तs i e motives for use of words may thus be multiplied मिथो शब्दयो । The whole expression is a Bahuvrihi upon Bahuvrihi thus — मिथ विभिन्ना कालादय ययोस्तौ। एतादृशौ शब्दौ वाचकौ ययोस्तयो (उपमानोपमेययो)। न प्रवृत्तिनिमित्तभेद ।—In the instance गौरिवाय गो there is no difference in the प्रवृत्तिनिमित्त (गोत्व) of both the गोशब्दs as गोत्व cowness is the same प्रवृत्तिनिमित्त of both of them There can therefore be no उपमानोपमेयभाव in this instance

The विवृतिकार strongly criticises Induraja s interpretation of the second half of Karika 11 He separates the words as मिथ अभिन्न and rebuts Induraja s theory of प्रवृत्तिनिमित्त He says— शम न्त भाति राजे ति कालभद हरिरिव भाति राजन् न्ति पुरुषभेदे नतपतु भना प्रभाकर न ति क्रियाभिभेदे चन्द्र लेव सुगार इति लिङ्ग भेदे निव या निमेतस्या पुष्प मधुलिह। य या ति वचनभेदे गम्य साधारणा भेदशब्द तत्रापि । कार्यथमिति दश ाय मिथ त्याद्युक्तम् । मिथाऽन्यो यगतत्वेन वर्तमानोऽयात् साधारण अविभिन्नकालादि शब्दा ययोरित्यकारप्रश्लेष । न तु भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोरिति व्याख्येयम । जात्यादीना प्रवृत्तिनिमित्तत्वे कालत्वतयाप्रसिद्धे मुख्यशब्दत्यागेनोपलक्षणशब्दग्रहणस्य निरर्थकत्वापत्त मिथ इत्यस्यानुपादेयत्वप्रास गाऽश्व सुवा[रा]श्वेन सम सरास्त्व न्यैकत्वाभावऽनन्वयत्वानुपपत्ता उपमा न वाप्रसङ्गाच्च ।

P 18 L 18 – पमा तु तत् । The particle तु separates उपमा from another अलंकार

P 18, L 20—एषाचोपमा । Divisions of उपमा—

P 18 LL 24-27 —अव्यय हि अवद्योतयति । अव्यय being without a case termination, is not decidedly connected

either with उपमान or with उपमेय and therefore shows the relation (सम्बन्ध) in the form of कर्म करण or भाव (object instrument or state of being) as the case may be the latter being the subject of the action of comparing the उपमेय with उपमान thus उपमा is श्रौती there as is said by the author यथेवश ब्दयोगेन सा श्रुत्यान्वयमर्हति ।

P 19 L 1—वाशब्दादे । The particles वा and others also bring out उपमानोपमेयभाव just as यथा and इव do **L 6**—पद्मिना वान्यरूपाम् । Here वा is used in the sense of इव as अन्यरूपा पद्मिनामिव **L 8**—क्षण=अप्रतिष्ठितम्—unsteady **L 13**—श्रौतेन रूपेण merely by word or hearing उभयाधारम्—the relation उपमानोपमेयभाव existing in both **LL 16-17**—नेत्रेरिवोत्पलै । सरसिय with उत्पलै पद्म and चक्रवाकै are the उपमेय तरुण्य with नेत्रै मुखै and स्तन are the उपमान भान्ति is the साधारणधर्म and इव is वाचक therefore it is श्रौती सम्पूर्णा वाक्यगा उपमा

P 19, LL 19-22—या तूपमा तेनासो आर्थी । But when an उपमा occurs with words सदृश and the like there the relation between उपमान and उपमेय is not known merely by hearing the words but after the sense is apprehended as words like सदृश तुल्य are grammatically connected with only one of them its connection with the other being understood after its similarity is recognized with the other therefore it is an आर्थी उपमा अन्यथा means otherwise than श्रौतेन रूपेण i e आर्थेन रूपेण

P 20, L 3—प्रतिमाशब्द । Here the word प्रतिमा brings out the relation between उपमान and उपमेय It is grammatically connected with उपमान when the compound is taken as a बहुव्रीहि and in this case it brings out its similarity with उपमेय not merely by hearing but by understanding the sense for सादृश्य we know is द्विनिष्ठ residing in two objects But when the compound with प्रतिमा is taken to be तृतीयातत्पुरुष then सादृश्य is directly expressed in उपमेय and indirectly in उपमान thus in both cases the उपमानोपमेयभाव is आर्थ

P 20, LL 11-12—अपरमपि साधर्म्यम् । Here by the force of the property त्रिजगन्मालापद्मपदत्व found only in the उपमेय—कान्ता another common property viz कृष्णोदरत्व is suggested though not expressed As पूर्णं दुग्धाब्ज is spotted with black owing to the apparent image of a hare in the middle of the disk so

कुमुदकानन is also marked with black spots owing to the bees lying in the filaments Therefore owing to the property असितोदरत्व not being expressed in respect of the disk of the full Moon the instance may also be taken as of धर्मलुप्तोपमा

P 20 LL 16-17—तेषामनुप्रवेशात् । In the example नेत्रेरिव &c though the common properties दीर्घत्व नीलत्व &c of the members नेत्र उत्पल &c of the subordinate उपमाs are not expressed still they enter into the common property भाति which is expressed therefore the उपमा is पूर्णा as all the four requisites are present साधारणो धर्म ।—भाति is here the साधारण धर्म which even extends to (includes) the qualities of दीर्घत्व नीलत्व &c therefore this उपमा is only सपूर्णा But the उपमा in प्रबोधाद्धवल &c is पूर्णा and also लुप्ता owing to the absence of the common property असितोदरत्व Also इन्दुबिम्बप्रतिमम् is a compound therefore this is समासगा उपमा If it is to be made वाक्योपमा then simply change the expression as अखण्डेनेन्दुना तुल्यम् &c

P 21, L 1—तद्धितान्सया सपूर्णा श्रौती is when the तद्धित termination वत् is made under the rule तत्र तस्येव (Panini 5 1 116) as in मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्रासाद and चैत्रस्येव चैत्रवत् मैत्रस्य गाव It is आर्थी when the same termination is made under the sutra तेन तुल्य क्रिया चेद्वति (Panini 5 1 115) as in ब्राह्मणेन तुल्य ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय In the first case वत shows the उपमानोपमेयभाव of both in the same breath merely by hearing as in the case of इव but in the latter case वत् in the sense of तुल्य is grammatically connected in the first place with the action of the उपमेय and then by cognisance of the meaning it is connected with that of the उपमान and thus brings out the उपमानोपमेयभाव of both therefore it is आर्थी

P 21, L 8—तदुक्तम् । The author brings out the sense by the words वतिना च तदभिधेया in the Karika कर्मसामान्य वचनो वति = the termination वत् is enjoined when the क्रिया is तेन तुल्यम् by Panini 5 1 115 वाच्येति ।—(सा उपमा) वाच्या means श्रौता **L 14**—पूर्वस्या उदाहरणम् । that is of सपूर्णा आर्थी तद्धितावसेया **L 19**—वतिश्च । Here the termination वत् is affixed by the rule तेन तुल्य क्रिया चेद्वति । पतितानभ्रवृष्ट्या तुल्या पतितानभ्रवृष्टिवत (तिष्ठेत्) ।

P 21 L 16—उत्कलिका = उत्कण्ठा = longings मद्वत् = मम इव = like mine अकाण्डोड्डामर = suddenly provoked or furious प्रचण्ड is another reading which means violent enraged

P 21 L 27 to **P 22 L 4**—अस्मदर्थे । अहं in मद्वत् is the उपमान तच्छब्दार्थ —सा in तस्या is the उपमेय निर्गला = unbridled unchecked समर्पिता = bestowd स्यु = भवेयु = would be Here उत्कलिकाकर्तृक भवन in भवेयु is the साधारणधर्म वतिश्च ।—Here the termination वत् is applied under तत्र तस्येव (Panini 5 1 116) thus it is सपूर्णा श्राती तद्धितावसेया

P 22, L 4-5 तस्या अपीतिपाठे ।—Here when the reading is तस्या अपि the वत् termination is to be applied to the base of अहम् in the genitive case when it is तस्यामपि it is to the base in the locative case **L 9** — पञ्चप्रकारा &c —Thus सपूर्णा is of five kinds See the table on page 35

P 22 L 10 — तस्याश्च पञ्चविधत्वम् । लुप्तोपमा is also of five kinds See the subjoined table

लुप्तोपमा

वाक्यावसेया	समासावसेया	प्रत्ययावसेया	कृत्स्वसेया	तद्धितावसेया
(एकप्रकारा)	(चतुष्प्रकारा)	(चतुष्प्रकारा)	(द्विप्रकारा)	(एकप्रकारा)

P 22, L 14 —लुप्तकदेशत्वमपि । Here (in the example अरण्डेनेन्दुना etc) when we take असितोदरत्व as the साधारणधर्म it is not present in both so it is also an instance of a लुप्तोपमा **L 17**—साम्यवाचकविच्युते । When the साधारणधर्म is dropped तद्वाचिविरहेण । when इवादि is dropped तद्वाचि = उपमावाचि **L 21**—त्रय अनुपज्यते । Here in the whole section the three expressions —सक्षेपाभिहिताप्येपा क्वचित समासे and निबध्यते are to be understood wherever they are required by the context **L 22**—साम्यवाचिवियोगेन । By dropping the साधारणधर्म **L 25**—शब्देन नोपात्तम् । Here the common property असितादरत्व is not expressed by words as it is to be understood by implication

P 23 L 5— कादम्ब = कलहस = a kind of goose with dark gray wings सरोजकर्णिकागौरीम् । beautiful like the pericarp of a lotus **L 8**— य समासस्तत्सामर्थ्यात् । Here the compound कर्णिकागौरी is to be taken as कर्णिका इव गौरा like शस्त्रीश्यामा by the rule उपमानानि सामान्यवचनै (Panini ? 1 55) therefore it is वाचकलुप्ता **L 10** —एवमेकलोपे सति द्विविधा । 1 धर्मलुप्ता and 2 वाचकलुप्ता

समासोपमा L 12—साम्यतद्वाचिविच्यवात्। When only the उपमान and उपमेय are mentioned and साधारणधर्म and वाचक are dropped simultaneously it is समासावसेया द्विलोपा L 13—लक्ष्यते। Here by the word साम्य साम्यवाचकश द is to be understood by लक्षणा as the idea of similarity (साम्य) is impossible to be dropped in उपमा

P 23 L 15—The two instances of द्विलोपा समासावसेया are त्रिदशाधीशशार्दूल and नालोत्पलदलेक्षणा In the first instance तेजस्वित्व or some such धर्म is to be understood as साधारणधर्म by implication and in the other दीर्घत्व नीलत्व as साधारणधर्म त्रिदशाधीशशार्दूल is a तत्पुरुष compound to be dissolved as त्रिदशाधीश शार्दूल इव (शूर) by the rule उपमित व्याघ्रादिभि सामान्याप्रयोग (Panini 2 1 56) while नीलोत्पलदले इव ईक्षणे यस्या सा नीलोत्पलदलेक्षणा is a Bahuvrihi compound

P 24 L 1—त्रितयलोपे तु तद्वाचिवियोगात्। त्रिलोपा समासगा occurs where the words expressing साधारणधर्म उपमेय and वाचक are simultaneously dropped **L 3 4**—अत्रापि लक्ष्यते। Here too by the words साम्य and उपमेय words expressing them are to be understood by लक्षणा as before The example is शशिच्छायवदना Here the compound is a Bahuvrihi upon Bahuvrihi and to be dissolved thus —शशिच्छायया तुल्या छाया यस्य तत्। एतादृश वदन यस्या सा। In this instance शशिकान्ति—the उपमान वदनकान्ति—the उपमेय आह्लादकत्वादि the साधारणधर्म common to both and सादृश्य all the four are cognised but उपमान alone is expressed in words as शशिच्छाया the other three being understood by implication by the power of the compound

P 24, L 15—सुप्धातुप्रत्ययावसेया। This उपमा is of three kinds and is brought out by terminations such as क्यच् क्यङ् and क्विप् which are applied to प्रातिपदिक्s or nouns That which is formed by क्यच् is also of two kinds —one formed by applying the termination क्यच् to a noun root which is the object (कर्म) of the action and which serves as उपमान in a certain subject when 'behaving ourselves towards the object is the intended sense by the Sutra उपमानादाचारे (Panini 3 1 10) and the other formed similarly under the same circumstances, when the noun shows location (अधिकरण) by the Vartika अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् on the same Sutra (See Pānini 3 1 10, and the Vartika on it)

P 24 LL 18-22—यथा समास निबध्यते । Just as a लुप्तोपमा in a समास is formed and understood by the force of the compound in the same way the उपमा involved in an expression which is formed on the authority of क्यच् termination enjoined in sutra (सूत्र)—उपमानादाचारे (Panini 3 1 10) and in the वार्तिक on it (औपसंख्यानिक)—अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् applied to उपमान in a certain subject which is the object or location of an action respectively when behaviour towards is the intended sense—this सुब्धातूपमा is formed similarly and is understood by the power of its formation

P 24 L 26 to P 25, L 4—अत्र दु स्थमिव उपात्त । Here दु स्थ (meaning-one overpowered by extreme poverty) is the उपमान भगवत शिवस्य आत्मा is the उपमेय आचार (behaviour towards) is the साधारणधर्म given by the क्यच्प्रत्यय दु स्थमिवात्मान आचरन् behaving towards oneself (showing onself) as a poverty-stricken beggar अत्र च । Here उपमान and साधारणधर्म are expressed in words and उपमेय and वाचक are to be understood by implication therefore it is द्विलोपा सुब्धातूपमा This is the instance of a सुब्धातूपमा when the object is the उपमान नरकीयति कानने is the instance of सुब्धातूपमा when location is the उपमान L 6—अत्र नरक &c Here नरक is उपमान कानन is उपमेय आचार (behaviour towards it brought in by क्यच् termination) is the साधारणधर्म उपमावाचक इवादि is not used as the relation of उपमान and उपमेय is known by the power of क्यच् termination therefore it is एकलुप्ता that is वाचकलुप्ता सुब्धातूपमा

P 25 L 11—The लुप्तोपमा brought out by the force of the termination क्यङ् is when the doer of the action serves as उपमान as the author says कर्तुराचारे क्यङा सा L 11—तयेति &c । The expressions तथा उपमानादाचारे and क्वचित् mentioned before are to be understood here So the whole sense of the sentence is that a लुप्तोपमा is sometimes formed by the termination क्यङ् (by the rule कर्तु क्यङ् सलोपश्च—Panini 3 1 2) in the sense of behaviour towards—applied after that which is the doer of the action and serves as उपमान at the same time

P 25 L 17— खद्योत =ज्योतिर्मालिका=a line of light It also means a fire fly or the sun तत्त्वज्ञान=distinct knowledge

of the real natuie of things L 19 क्यङ्प्रत्ययोपात्त —The common propeity is आचार (behaviour) set forth by the termination क्यङ् Here इवादि is not used as its sense is implied by the force of क्यङ् termination therefore it is एकलुप्ता that is वाचकलुप्ता सु धातूपमा **LL 21 25**—कर्पमानिका क्विपा—This लुप्तोपमा is formed by the termination क्विप् which is similar to क्यङ् in having the कर्ता as उपमान सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके —This is the wording of the वार्तिक found in काशिकावृत्ति The वार्तिक of Katyayana discussed in the Mahabhashya is सर्वप्रतिपादिकेभ्य क्विप्वा वक्तव्य on the Sutra कर्तु क्यङ् सलोपश्च (Panini 3 1 11) which means उपमानवाचकेभ्य कर्तृवाचिभ्य सर्वेभ्य प्रतिपदिकेभ्य आचारेऽर्थे क्विप्प्रत्ययो विकल्पेन वक्तव्य ।

P 26, L 1—कृशानवत् is the present participle of the noun root कृशानु formed by applying क्विप् termination to कृशानु meaning fire **L 4**—न चास्वश्रूयमाणस्य क्विप —Here आचार the साधारण धर्म is to be understood by implication It is not expressed as the termination क्विप् which is applied for आचार itself vanishes

P 26 L 6—एव । Thus the लुप्तोपमा formed from सुधातु (noun roots) is of three kinds by the application of the terminations 1 क्यच् 2 क्यङ् and 3 क्विप् That which is formed by क्यच् is of two kinds—(1) when कर्म is उपमान and (2) when अधिकरण is उपमान those formed by क्यङ् and also by क्विप् have no subdivisions So all these taken together are four kinds of लुप्तोपमा

P 26, L 11—कृत्प्रत्ययसामर्थ्यागमेया । The लुप्तोपमा occurring in the gerundial formation by णमुल् which is a कृत् termination (i e a participial termination) is of two kinds—when the termination is applied to the object or subject of an action serving as उपमान by the rule उपमाने कर्मणि च (चात् कर्तरि)-(Panini 3 4 45) as is said by the author himself उपमाने कर्माणि वा कर्तरि वा यो णमुल् कषादिगत । तद्वाच्या सा । कषादिगत —The verbal form of the same root of which the gerundial formation (णमुलन्त) is enjoined is to be used immediately after it in the case of the roots कष् and others by the Sutra कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग (Panini 3 4 46)

P 26 L 15—इारमनोदाहम् । This is an instance of लुप्तोपमा formed by the gerundial termination णमुल् applied to the root दह् the object of which is the उपमान Here स्तरमन =प्राकृतमन ordinary man s mind is the उपमान भगवन्मन is the उपमेय दह्यमानत्व the property or condition of being burnt is the साधारणधर्म All these three are expressed by words सादृश्य being implied by the force of the णमुल् termination in the absence of the particle इव or the like therefore this is the instance of a लुप्तोपमा (where only one requisite viz वाचक is dropped) formed by णमुल in which कर्म is उपमान **L 23**—सामान्यप्राणिचि तम् । सामा यप्राणा = an ordinary (being) man void of excellent qualities स = भ गवान् चि तयन्नत्यम्= conte n plating is the common property प्राणि च तम् is the णमुलन्त gerund

P 27 L 3—कल्पादेस्तद्धित प्रयोगात् By the application of the तद्धित termination कल्प and others of like nature in the sense of इषदसमाप्तौ i e सादृश्य (see Panini 5 3 67) **L 5**—प्रभृतिशब्देन—The word प्रभृति includes the terminations कन् and others of similar nature which are enjoined by the rule इवे प्रतिकृतौ (Panini 5 3 96) in the sense of when the image is like the original as अश्व इव अश्वक अश्वस्य प्रतिकृतिरित्यर्थ **L 10**—कल्पप्प्रत्ययेन—The idea of similarity is set forth by the termination कल्प **L 11**—प्रकृत्यर्थसदृशे विधानात्—The terminations कल्प and others of like nature are prescribed in the opinion of the revered Kātyayana in the sense of an object similar to the original (Cf Kātyayana s Vartikas on Panini 5 3 67) **L 14**—अश्वक इत्यत्र । Here the termination कन् is enjoined by the rule इवे प्रतिकृतौ and सज्ञायां च (Panini 5 3 96 97) in the sense of the image or being like the original' to which the termination is applied as अश्व इव प्रतिकृति अश्वक = a being or image like a horse

P 27 L 16—आयःशूलिक is a तद्धितान्तसेया नितयलोपे लुप्तोपमा अय शूलेनान्विच्छति is the explanation of the तद्धित termination ठक् which is applied by the Sutra अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ (Panini 5 2 76) अन्विच्छति = यवहरति behaves aims at तीक्ष्ण उपाय अय शूल (अय शूलेना यवसित) तेन अन्विच्छति यवहरति इति आयःशूलिक साहसिक क्रूर इत्यर्थ । Compare महाभाष्य and कैयट —अयःशूलमिवाय शूल। यो मृदुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान् रभसेनान्विच्छति स उच्यते आयःशूलिक । महाभाष्यम्

(5 2 9)॥ यथाय शूल तीक्ष्णमेवान्योपि तीक्ष्ण उपायोऽय शूलमुपचारादुच्यते । कैयट ॥
L 18—अत्र । Here अय शूल is उपमान कश्चिदर्थान्वेषणोपाय is उपमेय तीक्ष्णत्वादि साधारणधर्म and उपमानोपमेयभाव—all these four requisites are found Out of these only the उपमान अय शूल is expressed in words the other three are understood by implication

P 27, LL 21 27—ननु चात्र &c —Now here is a question Here a the उपमेय is swallowed up by the उपमान अयःशूल and as an अन्वेषणोपाय the latter appears completely identified with it it must be an instance of अतिशयोक्ति and not of उपमा then how is it quoted as an instance of उपमा? The answer is —As in the instance शशिच्छायवदनाम् although वदनच्छाया beauty of the face is completely shaded or hidden by शशिच्छाया beauty of the moon by adverting somehow to the knowledge of भेद difference between the two it is given as an instance of a kind of उपमा so here too a similar argument may hold, thus there is no harm in taking it as an instance of उपमा So in the opinion of Induraja आयःशूलिक is a तद्धितगा त्रिलोपा लुप्तोपमा But Mammata severely criticises this view and by turning the tables by the same argument rejects this as an instance of त्रिलोपा लुप्तोपमा and establishes it as an अतिशयोक्ति (Compare Mammata s वृत्ति at the end of the explanation of the Kārika त्रिलोपे च समासगा Kavyaprakasa P 578)

The विवृतिकार also does not forego this chance of criticising Induraja Following Mammata he avers that आयःशूलिक cannot be regarded as an example of उपमा He Says — अयःशूलेनान्विच्छतीत्यायःशूलिक इत्यत्राय शूलस्योपमानस्यवोपमानादयाजेनोपायस्य कस्यापि प्रतिपत्त्या तथादे साधारणधर्मस्य चानभिधानाच्च लोपात्रयलोप उपमेति न युक्तमभिधानम् । अत्रान्वेषणोपायस्याय शूलरूपतयाध्यवसानादातिशयोक्तिरेव युक्तिम् । शशिच्छायवदनामिति निदर्शितमिति च न युक्त परिहार । अत्रापि शशी च्छाया यस्यात निरस्ताशामुपमाविश्रान्तावपि रूपकत्वमेव । रूपकादावप्यस्ति ह्युपमाविश्रान्ति । Those who compare the remarks of Induraja on this topic with those of the विवृतिकार quoted here will not fail to notice how the views of the two commentators are directly antagonistic to each other

P 28 L 1—एवं श्वा मुमूर्षति कूल पिपतिषति । And in the same way, if in the instances श्वा मुमूर्षति and कूल पिपतिषति there be something which would bring out the idea of difference

between the wish expressed by the termination सन् which is the उपमान and the tendency of dying or falling which is the उपमेय the latter being swallowed up by and thus completely identified with the wish then these may be given as instances of लुप्तोपमा Otherwise they may be regarded as instances of अतिशयोक्ति For a complete discussion of all these cases see Patanjali s Mahābhasya on धातो कर्मण समानकर्तृकादिच्छाया वा (Panini 4 1 7) together with the gloss of Kaiyata on it —

महाभाष्यम्—आशङ्कायामचेतनेषूपसंख्यानम् । आशङ्कायामचेतनेषूपसंख्यान कर्तव्यम् । अश्मा उलुठिषते, कूल विपतिषति । किं पुन कारण न सिद्ध्यति । एव मन्यते चेतनावत एतद्भवताच्छेति । कूल चाचेतनम् । चेतनग्रहणेन नाय । आशङ्कायामित्येव । इदमपि सिद्ध भवति श्वा मुमूर्षतीति । **न वा तुल्यकारणत्वादिच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धि** । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । तुल्यकारणत्वात् । तुल्य हि कारण चेतनावति देवदत्ते कूले चाचेतने । किं कारणम् । इच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिर्भवति । योऽप्यसौ कट चिकीर्षुर्भवति नासावाघोषयति कट करिष्यामीति । किं तर्हि सनद्ध रज्जुकालपूलपाणिं दृष्ट्वा तत इच्छा गम्यते । कूलस्यापि पिपतिषतो लोष्टा शीर्यन्ते भिदा उपजायते देशान्तर मुपसंक्रामति । श्वान खल्वपि मुमूर्षव एकान्तशीला शूनाक्षाश्च भवन्ति । **उपमानाद्वा सिद्धम्** । उपमानाद्वा सिद्धमेतत् । लुलुठिषत इव लुलुठिषते । पिपतिषति इव पिपतिषति । न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति । एव तर्हि इच्छवेच्छा सर्वस्य वा चेतनावत्त्वात् । अथवा सर्व चेतनावत् ।

कयट । **आशङ्कायामिति** । आशङ्का सभावना । । लुलुठिषत इति । । वर्तमानसामान्य इति लट् प्रत्यय । श्वा मुमूर्षतीति । शुनश्चेत येऽपि जीवितस्य प्रियत्वाद्व्याध्याद्यभिभवेऽपि तियक्त्वा मर्तुमिच्छा नास्ति । न चेति । कार्येणेच्छानुमायते कार्यानुमेयेच्छाश्रयेण सन् प्रयुज्यते इत्यर्थ । **उपमानाद्वेति** । यदिच्छानिमित्त कार्यं तच्चेतनेषु नास्ति । यच्चास्ति न तदिच्छाया कार्यमिति मत्वापरिहारान्तरोपन्यास । न वै तिङन्तेनेति । तिङन्तार्थेनेत्यर्थ । क्रियाया सा ये रूस्वभावत्वादनिष्पन्नरूपत्वादिद तादिति परामर्शविषयवस्तुगोचरत्वादुपमानोपमेयभावस्येद तदितिपरामर्शाभावादितिभाव । इव शब्दप्रयोगे तु अध्यारोपस्तु क्रियते । रोदितीव गायति नृत्यतीव गच्छति देवदत्त इति । परिपूर्णेन च न्यूनस्योपमान भवति । क्रिया च सर्वा स्वाश्रये समाप्येति न्यूनत्वासभवस्त स्याम् । । सर्वस्य वेति । आत्माद्वैतदर्शनेनेति भाव । । वेद स्संभावाना चैतन्य प्रतिपादयतीत्यर्थ ।

P 28, L 6—आशङ्कायाम् । These three are the Vartikas of the Venerable Katyayana on the Sutra धातो कर्मण समानकर्तृकादिच्छाया वा (Panini 3 1 7) which enjoins the termination सन् to be applied to a root in the sense of इच्छा desire

|

आशङ्कायामचेतनेषूपसंख्यानम्—As इच्छा is a चेतनधर्म the termination सन् showing इच्छा cannot be applied in the case of अचेतन or inanimate objects A कूल is such an inanimate object To include the cases of inanimate objects आशङ्कायाम् &c should be inserted in the sutra आशङ्का=सभावना=possibility

न वा तुल्यकारणत्वात्—Or आशङ्कायां may not be inserted For the same reasoning can be applied to observe इच्छा which is inferred from प्रवृत्ति or tendency in the case of inanimate as well as in the case of animate objects When इच्छा is thus inferred from tendency it may be found both in inanimate as well a animate objects equally For instance when a potter wishes to make a घट jar he does not proclaim that he is doing so but we infer that he wishes to make a घट when he is found concerned with clay wheel rod &c In the same way when we observe that stones are falling and changing their places and that cracks are produced we infer that the bank is about to fall i e wishes to fall (कूल पिपतिषति) A dog also when he is about to die (श्वा मुमूर्षति) prefers loneliness and his eyes are morbidly swollen

उपमानाद्वासिद्धम्—Or कूल पिपतिषति may be taken to mean पिपतिषतीव पिपतिषति wishes to fall as it were i e is likely to fall as an animate being wishes to fall, by taking the case of an animate being as उपमान

P 28 L 8—अत्र हि न वा I Here by the expression तुल्यकारणत्वात् etc in the vartika determination of identification between the two objects is suggested but by the वार्तिक- उपमानाद्वा सिद्धम् the उपमानोपमेयभाव of them is expressed **L 10**—इय च I In the example कूल पिपतिषति and the like as the termination सन् is applied to a धातु and as the सन्नन्तधातु becomes a धातु again the उपमा involved in it may be said to be a धातुधातूपमा like a सुधातूपमा (*i e* a नामनामोपमा)

P 28, L 12—वर्तमानसामीप्यादौ I The instances like अयमागच्छामि in the present tense for the immediate past or future which are enjoined by the rule वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा (Panini 3 3 131) may be taken to be examples of a kind of उपमा or अतिशयोक्ति according to one s own clear apprehension

P 28 L 14—चूर्णिकारस्य तु अस्तीति । चूर्णिकार = व्याकरणमहाभाष्यकार । चूर्णिकृद्भाष्यकार स्यादिति त्रिकाण्डशेष । But in instances like these the Mahabhaṣyakara prefers to have a kind of अतिशयोक्ति by adverting to the determination of identification as he says न तिङ तेनोपमानमस्ति—उपमान can never exist coordinately with a क्रिया i e in उपमा or comparison a क्रिया can never be the उपमान In an उपमा a sense (an object) which is सिद्ध is alone cited as an उपमान As क्रिया is always साध्य (i e the process of being accomplished) and never सिद्ध it cannot be introduced as उपमान Compare the Kārika—

सिद्धमेव समानार्थमुपमान विधीयते ।
तिङ तार्थस्तु साध्यत्वादुपमान न जायते ॥

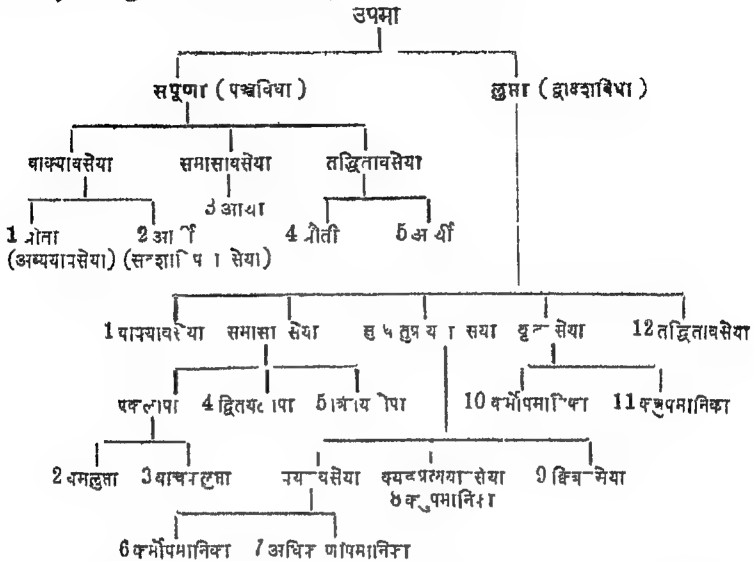
Though तिङन्त can never be an उपमान it can be an उपमेय with another in a few cases such as—ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय (Compare the whole passage in the Mahabhashya on Panini s Sūtra धातो कर्मण &c 3 1 7 quoted above) Mammata seems to follow the Mahābhashyakara in all these instances

P 28 L 15—अत एव दण्डिना । For this reason Dandin has said with a great display of reasoning that there is a kind of उत्प्रेक्षा involving अतिशयोक्ति in the instance लिम्पतीव तमोऽङ्गानि &c लिम्पतीव तमोऽङ्गानि is a मूर्द्धाभिषिक्त example of उत्प्रेक्षा and is discussed by almost all Alankarikas This reference to Dandin strikes one as most opportune and proper Dandin has an elaborate discussion on the example लिम्पतीव° in which he refutes the arguments in favour of the opinion that it constitutes an उपमा and establishes with great force of argument that it is a clear instance of उत्प्रेक्षा (Vide काव्यादर्श—२ २२६- २३)

P 28 L 18—तन कदा देवदत्त । Thus in instances like कदा देवदत्त ग्राम गमिष्यसि—एष गच्छामि the future tense is identified with the present tense being very close to it hence it should be regarded as an instance of अतिशयोक्ति **L 21**—एवमन्यत्र । The same reasoning may be applied in the case of other instances also

P 28, L 22 to P 29, L 3—एवमेषा द्विविधस्वम् । The whole passage summarises the various divisions of उपमा

They are given in the subjoined table —

P 29 L 4—तदनम । । Thus 17 kinds of उपमा are explained by the Commentator 5 kinds of संपूर्णा + 12 kinds of लुप्ता = 17 Mammata recognises 25 kinds of उपमा 6 पूर्णा and 19 लुप्ता Udbhata s divisions of लुप्तोपमा as well as of संपूर्णा are based on the difference of the substratum (e g वाक्य समास etc) in which the उपमा is found while Mammata s divisions are mainly based on the principle of the लोप of one two or three of the requisites of उपमा

It is sometimes interesting to see how two commentators differ in their interpretations of the same text We have pointed out many instances where the विवृतिकार criticises the views of Induraja but the occasions where the विवृतिकार vitally differs from the actual interpretation of the text given by Indurāja have been comparatively few We have already alluded to one such instance viz the different interpretations of मिथ्याविभजनप्रसादि etc (Karika 15) given by Induraja and the विवृतिकार The present case is another instance in point Induraja sees in the Karikas of Udbhata only 17 varieties of Upama described, while the विवृतिकार can bring out as many as 21 varieties from the same Karikas Such divergence is perhaps rendered possible by the

laconic and incomplete expression of Udbhata It would seem that all minutiæ of division were not settled in Udbhaṭa s time and that he did not even intend to state or imply any definite number of the divisions of Upama But the commentators coming later according to the developed ideas of their times try to fix upon a definite number of divisions and ascribe those to the original author Thus the discrepancy between the interpretations of Induraja and the विवृतिकार would only indicate that the divisions of उपमा had increased in number and in scientific precision in the age that passed between Induraja and the mode n commentator

The विवृतिकार thus states his 21 divisions—एषा (उपमा) च द्विभेदा सक्षपाभिहिताप्येषेत्युक्ते । पूर्णा लुप्ता च । आग्ना त्रिधा वाक्य समास-तद्धित गम्यत्वात् । प्रत्येक श्रौतत्वार्थत्वभेदाद्द्वैविध्यम् । एव षट् पूर्णाभेदा ।६। लुप्तायास्तु वाक्य समास-सु धातु-कृत्तद्धितावसेयत्वात् पाञ्चवि यम् । वाक्यगम्याया श्रौतत्वा र्थत्वभेदाद्द्वै वि यम् । २ । समासगम्यायाश्चैक द्वि त्रि लोपभेदात्साधारणधर्मलोपे श्रौतत्वार्थत्वभेदाद्द्वौ भेदौ द्योतकलोपे त्वेक इत्येकलोपस्य भेदत्रयसद्भावात् पाञ्चाव्यम् । ५ । सु धातुगम्यायास्तु क्यङ्-क्यङ-क्विप्-प्रत्ययगम्यत्वात् क्यच्प्रत्ययगम्यायाश्च कर्माधिकरणोपमान त्वात् कर्मोपमानिकायाश्च धर्मलोप त्मभेदद्वयवत्त्वा पाञ्चवि यम् । ५ । कर्मकर्त्रुपमानत्वेन कृदवसया द्विधा । २ । तद्धितगम्यात्वेकैव । १ । एव पञ्च[दश] लुप्ताभेदा (२+५+५+ +१=१५) पूर्णाभि सह एकविंशति । (१५+६=२१)

It will be seen that the विवृतिकार recognises two divisions (viz श्रौती and आर्थी) of पूर्णा वाक्यगम्या and लुप्ता वाक्यगम्या while Induraja recognises only one variety viz आर्थी of these two वाक्यगम्या उपमाs Thus the विवृतिकार s number of varieties is increased by two Again the विवृतिकार puts down two divisions श्रौती and आर्थी for एकलोपे साधारणधर्मलुप्ता समासावसया while Induraja here also recognises only the आर्थी division The विवृतिकार is thus enabled in all to increase his varieties by three on the strength of the example नेत्रैरिवोत्पल पद्मैर्मुखैरिव सर श्रिय । etc Following the dictum of the grammarians viz इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च the विवृतिकार optionally regards नेत्रैरिव as a compound accordingly this becomes in his opinion समासगा उपमा which as it is accompanied by इव is to be regarded as a श्रौती variety When we regard the समानधर्म as उपात्त in the form of the verb भाति this becomes an example of पूर्णा समासगा आर्थी When we take असितोदरत्व etc as the समानधर्म which is

here अनुपास्त this verse becomes an example of एकलोपे धमलुप्ता समासगा or वाक्यगा according as we consider नेत्रैरिव as forming or not forming a समास

The increase of three varieties is thus accounted for The addition of the fourth variety is made by regarding the कर्मोपमानिका क्यजवर्गेया लुप्तोपमा as two fold while Induraja regards it as one कर्मोपमानिका द्विधा एकलोपे द्विलोपे च भावात् । द्विलोपे यथा– सदु स्थायन् कृताथाऽपि etc (St 26) । एकलोपे पुत्रीयति शिष्यम् – इत्याद्युदाहार्यम् ।—विवृतिकार ।

It is to be remarked that Induraja does not seem to be aware of the dictum इवन समासो विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च । It is a वार्तिक on 'सह सुपा (पा सू २ १ ४) and thus possesses supreme authority only next to that of Panini for the grammarians It is really a puzzle how Induraja fails to notice it as the वार्तिक cannot be a spurious one being noticed by the महाभाष्यकार in his exegesis on सह सुपा (पा सू २ १ ४) Compare महाभाष्य 2 1 2—इवेन विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च । इवेन सह समासो विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च वक्त यम् । वाससी इव कन्ये इव ।

P 29 L 4—तदाहु —। The commentator Induraja gives a quotation in support of his 17 divisions of उपमा —कृत्तद्धितसमासेभ्य &c The first line gives the five principal divisions of लुप्तोपमा the second line the two broad divisions of उपमा—पूर्णा and लुप्ता the third gives the 3 divisions of लुप्ता based on the लोप of one two or three of the requisites of उपमा at a time The first two of these are of two kinds each the third is of one kind only having no subdivisions **L 8**—पूर्वौ भेदौ द्विधा । एकलोपा is of two kinds —धमलुप्ता and वाचकलुप्ता द्विलोपा also is of two kinds—धमवाचकलुप्ता and उपमेयवाचकलुप्ता **L 11**—एषा चोपमा । Although this उपमा is of varied kinds it assumes the character of अलकार only where it pleases the mind and not otherwise

P 29, LL 14-17—प्रतिवस्तूपमा । उपमानसन्निधाने । (Karika 22) यत्रोपमानोपमेययो —That is called प्रतिवस्तूपमा where the word expressing similarity is used severally with reference to the उपमान and the उपमेय both

The विवृतिकार explains the कारिका in a few words thus — यत्रोपमानोपमेययोर्द्वयोरपि समीप साधारणधर्मोपादान सा प्रतिवस्तूपमा । अत एव वस्तु

वाक्यार्थं उपमानं वस्तुनो वाक्यार्थान्तरस्यात्र चानेकवाक्यत्वे इवादेरप्रयोगे किमुपमेयं किंवोपमानमिति प्रकरणाद्धि व्यवस्थेत्याह प्राकरणिकेतरेति ।

P 29 LL 17-20—ननु । Now there is a doubt If the word expressing similarity is used more than once then there must be more sentences than one The words इव and the like are not used in different sentences as their power of expressing the meaning is known to exist when they are used in one sentence Then how can the idea of similarity be understood there in the absence of इव and other words of similar nature? To remove this doubt the author says — प्राकरणिकेतरस्य शून्यत्वम् । (Karika 23) **L 23** नानावाक्यत्वात् । Here though the words like इव are not used as there are different sentences the relation of उपमान and उपमेय is determined by the force of the meaning when the nature of the प्राकरणिक as well as of the अप्राकरणिक is clear to the mind

The विवृतिकार reads उपमावाचिशून्येयम् instead of उपमावाचिशून्य त्वम् and adds in the comment यत्प्राकरणिकम् तदुपमेयम् इतरत्तूपमानमिति । शब्दशून्येयामित्यतोऽनन्तर द्रष्टव्य ।

P 29 L 25—इवादेरप्रतीतापि निबन्धना । इह प्रकारत्रयेण । उपमा (comparison) is known in three way in poetry In some places उपमा is apparent being distinctly expressed by the sorce of the words इव and the like as in the instances चन्द्र इव मुखं अस्या &c In other places it is cognised as indicated through the door of the expressed meaning of the words assisted by the peculiar power which they assume when they are in a particular position *i e* in a compound as in the instance शस्त्रीश्यामा See the Mahabhasya on उपमानानि सामान्यवचनै (Panini 2 1 55) **P 30, L 5**—अत्र हि । Here the words शस्त्री and श्यामा form one expression by compound which possesses a peculiar power of expressing a specific meaning and through the medium of this direct meaning an indirectly indicated उपमा is apprehended **L 6**—क्वचित्तूपमानोपमेय । While in other places, its cognisance is apprehended merely by the force of the meaning in the absence of a word or a particular operation (संस्कार) capable of bringing out the relation of उपमान and उपमेय as in रूपक दीपक प्रतिवस्तूपमा etc **L 8**—अतश्चास्यां । Therefore in this प्रतिवस्तूपमा the relation of उपमान

and उपमेय is apprehended by the force of the meaning alone so there is no fault or discrepancy (in the definition)

P 30 L 11—तादृश । Nominative plural of तादृश् feminine gender विरला । Rare are the treasures of good disposition and beauty of that kind in this world how many nights are there in a year in which the moon is full? सपद् =सभारा =treasures तादृशा =सकललोकोत्कृष्टा =surpassing all men excellent विरला =कतिपयजनजुष =found in some men, i a e **L 17**—विरलत्वम् is the common property which is expressed by the word कियत्य in connection with the उपमान—निशा and by विरला in connection with the उपमेय—॰सपद **L 18**—इवाद्यनुपादानेपि । Here the relation of उपमेय and उपमान is known by comprehending the nature of the प्राकरणिक and of the अप्राकरणिक though no words like इव are used **L 19**—वस्तुनि वस्तुनि । प्रतिवस्तूपमा is so called because the common property is attached severally to each वाक्यार्थ (वस्तुनि वस्तुनि) Mammata derives the word प्रतिवस्तूपमा in a different way-वस्तुनो वाक्यार्थस्य उपमानत्वात् प्रतिवस्तूपमा (See Kavyaprakasa, 10 P 634)

VARGA II

This Varga treats of six alankaras The order of enumeration is the same as that of Bhamaha and Dandin

Bhamaha —

आक्षेपोर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ।
समासातिशयोक्ती च षडलङ्कृतयोपरा ॥

—भामहालंकार –२ ६६

Dandin —

आक्षेपोर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ।
समासातिशयोत्प्रेक्षा हेतु सूक्ष्मो लव क्रम ॥

—काव्यादर्श –२ ४–५

This order is quite unscientific and is not followed by modern authors The figures हेतु सूक्ष्म and लव of Dandin are not accepted by Bhāmaha and Udbhata, and generally by

Kasmirian writers although some of them recognise सूक्ष्म See our Introduction pp xi-xii

P 31 L 3 —समासातिशयोक्ती च । Here the word उक्ति is to be connected with both समास and अतिशय so that the alankaras are समासोक्ति and अतिशयोक्ति

P 31, LL 6-7— प्रतिषेध इवेष्टस्य (Karika 25) । Poets always call that [figure] Ākṣepa which is an apparent negation of the desired meaning with a view to convey some speciality [of it] This definition of Ākṣepa is practically the same as that of Bhamaha Mammata also speaks of आक्षेप in nearly the same terms

भामह —प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।
वक्ष्यमाणोक्तविषयस्तत्राक्षेपो द्विधा मत ॥
—काव्यालकार –२ ६७

मम्मट —निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिवित्सया ।
वक्ष्यमाणोक्तविषय स आक्षेपो द्विधा मत ॥
—काव्यप्रकाश –१ १ ६

P 31, L 8— वक्रभणिति । Artificial form of description In आक्षेप the thing of which some विशेष is to be eventually impressed is apparently negatived The negation is not real Hence वक्रभणिति

P 31 LL 9-11— स प्रतिषेध पर्यवसानात् । Supply निषेधस्य before अवान्तर अवान्तर वाक्यार्थ—Subordinate meaning of the sentence The sentence then means The negation of the desired sense being subordinate the sentence does not culminate in it therefore the negation becomes an apparent one and not a real one

P 31, LL 11-14— अवान्तर धाद्भवति । The subordinate position of निषेध in the sentence arises from its conflict with the meaning desired to be prominently established तत्र हि र्थीकरोति ।—तत्र = वाक्ये The meaning desired (विवित्सितार्थ) being introduced first in the sentence stands as firm and predominent and deprives (प्रच्याव्य etc) the negation of its negatory purport as it is contradictory to itself (i e विधित्सितार्थ) Therefore the निषेध assumes a subordinate position before it and loses its reality and instead of opposing the विधित्सितार्थ by its subordinate position it even

implies some special excellence (विशेष) residing in the principal meaning (विवित्सितार्थ) निषेध इव न तु निषेध एव—negation as it were but not actual negation

P 31 L 16— इष्टार्थनिराकरणस्य लेशेन । With only a bit of the negation of desired meaning i e with practically no negation संभवदाक्षेपसंज्ञक —Construe as follows [इष्टार्थनिराकरणस्य लेशेन] संभवन्ती आक्षेपसंज्ञा यस्य ।

Induraja s comment on Kārika 25 directly explains the nature of Aksepa and does not diviate from the text at all But the विवृतिकार here refers to a fanciful objection and gives its rebuttal along with it But further on he says that both the objection and its refutation are out of place here as they cannot arise out of the definition of Aksepa as it stands The whole passage reads thus—
प्रतिषेध इवेष्टस्य । (Karika 25)—अभिमतस्याशक्यवचनत्वादिविशेषप्रतिपादनाय य प्रतिषेध प्रतिषेध इव मुख पद्म पद्ममिवेतिवत् न तु प्रतिषेध एव तमाक्षेप वदन्ति । न च वाच्य प्रतिषेधे सति इष्टमिष्टमिव भवत्विति । यस्मात्प्राकरणिकत्वात्प्रधानस्येष्ट इष्टोऽयस्तस्य च निषेध क्रियमाणोऽङ्गता प्रतिपद्यते नासौ प्रतिषेध इव न त्विष्ट इष्ट इवत्ययुक्ते चोद्यप्रतिसमाधाने । यतोऽस्त्वेव तथापि नाक्षेपलक्षणप्रसक्तिरिष्टस्येव प्रतिषेध इत्यनभिधानात् । The gist of the objection is Why should not the वक्तुमिष्ट itself be regarded as इष्टमिव instead of regarding the प्रतिषेध as प्रतिषेध इव That is why should we not regard the negation as real and the desired meaning only apparently so instead of regarding the negation as unreal? But this objection cannot says the विवृतिकार arise out of the लक्षण of आक्षेप for इव cannot be construed with इष्ट as the author has not said इष्टस्येव The wording is प्रतिषेध इव, and इव can go only with प्रतिषेध

P 31 L 20— वक्ष्यमाण धानात् । The negation refers to the desired thing (इष्ट) which is to be said or is already said

P 31, L 21 to P 32, L 2— इष्टत्व चेच्छाकर्मता कर्मत्व भवति । Now इष्ट means the object of one s wish and it is not necessarily always the object of expression A thing which is इष्ट (desired) may or may not be actually expressed The division वक्ष्यमाणविषय and उक्तविषय would not therefore be proper for both these terms would require the desired thing (इष्ट) to be the object of actual speech To remove this difficulty

the author says निषेधेनेव etc The विवृतिकार introduces the Karika निषेधेनेव thus —ननु चेष्टमिच्छाकर्म तत्कदाचिन्नोच्येत । तद्वक्ष्यमाणोक्त विषयतया द्वैविध्यमित्याह—निषेधेनेव०

P 32,L 3—निषेधेनेव तद्बन्धो (Karika 26 b) । —विधेयस्य निषेधेनेव तद्(—आक्षेप—)बन्ध । Aksepa is made up by the apparent negation of the thing to be asserted

The chief point is that the word विधेय is used here instead of इष्ट In the first definition it was the negation of वस्तुमिष्ट and here it is the negation of the actual विधेय Combining these two definitions Induraja says—विधानकर्मताद्वारेणत्र इष्टत्वमवसीयते निबन्धनान्तराभावात् इष्टत्व can only be known in a sentence by the fact that a thing is being asserted (lit being made the object of the action of asserting) for there is no other clue to know it Thus when a thing desired to be asserted (वक्तुमिष्ट) is actually expressed (either verbally or by implication) then the apparent negation of it is called आक्षेप

P 32 LL 6 11—विधानकर्मता उक्तविषयता आक्षेपस्य । विधान कर्म—that which is asserted an assertion An assertion is of two kinds (1) implied and (2) verbal When the विवक्षितार्थ is not directly expressed in words but is learnt from the निषेध (helped by other clauses) made of it then the assertion (विधानकर्मता) is only implied (आर्थी) But when it is directly expressed it is verbal (शाब्दी) In the first case viz when the assertion is not made but is understood by the negation of it the आक्षेप is वक्ष्यमाणविषय In the second case it is उक्तविषय

विवृतिकार —विवक्षितत्वरूप विधेयत्वमत्रेष्टत्वम् । तेन विधेयस्यावश्यमुक्तिक्रिया सम्भावदर्थत्वे शाब्दत्वे च सति द्वैविध्यम् ।

P 32 LL 15-16— अहो स्मरस्य माहात्म्यम् । — Oh the greatness of the God of love that even Rudra should be reduced to such a plight! (Or) let us forbear what are we to measure off the water of the ocean by pitchers? This is वक्ष्यमाणविषय आक्षेप Here the विवक्षितार्थ or वक्तुमिष्ट अर्थ is मन्मथमाहात्म्यम् तदवस्थाविशेषयुक्तम् Here निषेध is expressed by words इयदास्ताम् let us forbear The निषेध is made because the मन्मथमाहात्म्य and its विशेषs are impossible of description on

account of their infinity Therefore मन्मथमाहात्म्य is not elaborately described but only in a meagre way such as स्वेपि नाम ईदृशी दशा etc

The विवृतिकार s comment on the verse is—अत्र स्मरमाहात्म्य प्रतिपादयितुमिष्टम् । तस्य चेयदास्तामिति निषेध । स चाङ्गत्वादशक्यतद्गणनत्व विशेष प्रतिपादयतीति निषेध इव । माहात्म्यस्य च यद्गुद इत्यादिना सामान्येनैवोक्ते विशेषेणानभिधानाद्वक्ष्यमाणविषयत्वम् ।

Thus obviously the निषेध of स्मरमाहात्म्य is here an apparent one because it is subordinate to the विवक्षितार्थ viz स्मरमाहात्म्य Now by the clause समुद्राम्भ कुम्भैमातु तु के वयम् the आनन्त्य of स्मरमाहात्म्य is set forth by the similarity of समुद्राम्भस् with स्मरमाहात्म्य The आनन्त्य of स्मरमाहात्म्य is the principal वाक्यार्थ and निषेध is the अवान्तर वाक्यार्थ

The rest of Induraja s discussion amounts to nothing more it only elaborately shows the subordinate nature of निषेध He means to say —'It cannot be said in this example that the sentence culminates in प्रतिषेध and therefore प्रतिषेध is principally meant In रक्त पटो भवति no one can say that the principal meaning of the sentence is only पटभवन as the sentence culminates in भवति But the principal aim in the sentence is on the रक्तत्व of पट Similarly in Āksepa the sentence cannot be said to convey negation as it is not the meaning desired to be expressed

In Āksepa the निषेध does not obliterate the principal अर्थ on the contrary it heightens the greatness of the principal अर्थ by the semblance of प्रतिषेध Thus here the प्रतिषेध—इयदास्ताम् brings into prominence the infiniteness of स्मरमाहात्म्यावस्थाविशेष

P 33 LL 12-15—अत्र च वक्ष्यमाणतया सूचनम् । In this example the मन्मथमाहात्म्यविशेष are not verbally stated they are only understood by the निषेध made of them by 'इयदास्ताम् etc Therefore this is वक्ष्यमाणविषय आक्षेप The वक्ष्यमाणविषयता of this example is really open to objection as the स्मरमाहात्म्य is actually stated by the words अहो स्मरस्य माहात्म्यम् etc This objection is elaborated by the विवृतिकार for which see our extract *infra*

P. 33, L 19—इति चिन्तयतस्तस्य । While musing in this way it is strange that his thoughts had no end,

or (there is no strangeness in this) where is the end seen of thoughts inspired by Cupid as well as of time? अत्र आक्षिप्यते। The assertion of चित्रत्व which is expressed is objected to by क्व वा etc on account of the celebrity (of the आनन्त्य of कामविकल्पs) As the infiniteness of musings inspired by love is well known there could be no strangeness (चित्रत्व) in Siva s endless musings

The विवृतिकार follows रुद्रट and apparently इन्दुराज He says—अत्र चित्रत्वस्योक्ति क्व वेति निषिध्यते। प्रसिद्धत्व चात्रहेतु। पुनत्र विरुद्धत्वम्। न हि तद्वर्णनसंभव। आभ्यामेव निमित्ताभ्यामाक्षेपो भवति।

P 33, L 21—पूर्वत्र खलु परिदृष्टत्वादिति। Induraja here introduces रुद्रट s definition and divisions of Āksepa and applies the same to उद्भट s examples रुद्रट s definition is वस्तु प्रसिद्धमिति etc (रुद्रट s काव्यालंकार ८ ८९) It means—when a thing (वस्तु) described is प्रसिद्ध or विरुद्ध and the statement about it is objected to by another statement the intention being to affirm the thing (वस्तु) described then the figure is आक्षेप Induraja says that the first example viz अहो स्मरस्य माहात्म्यम् etc is विरुद्ध आक्षेप For the words स्मरस्य माहात्म्यम् etc are अशक्यत्वाद्विरुद्ध useless and therefore they are objected to In the Ex इति चिन्तयतस्तस्य कामविकल्पानामानन्त्य is प्रसिद्ध and therefore it is प्रसिद्ध आक्षेप To support the प्रसिद्धत्व of कामविकल्पानामानन्त्य the similitude of time (काल) is introduced

We see here no propriety in introducing the definition of रुद्रट and trying to apply it to उद्भट s examples His definition is of a different type and only with great difficulty can be applied to उद्भट s examples Some confusion of ideas is to be seen as regards the example इति चिन्तयतस्तस्य According to the definition of Rudrata the प्रसिद्धवस्तु itself should be objected to to constitute आक्षेप while in the example इति चिन्तयतस्तस्य all that Induraja has been able to prove is that चित्रत्वस्य उक्ति is objected to *on account of* प्रसिद्धत्व of something else i e कामविकल्पानन्त्य The चित्रत्व itself cannot be said to be प्रसिद्ध For Rudrata s Āksepa and its examples see his काव्यालंकार ८ ८९ P 117

P 34, LL 2-6— कालतुल्यतया उक्तविषयता आक्षेपस्य। In the example इति चिन्तयतस्तस्य the विवक्षितार्थ is the endlessness of कामविकल्पs The सविज्ञानपदशून्य (incomprehensible) आनन्त्या

त्मक विशेष is the principal वाक्यार्थ and hence the निषेध is the अवान्तरवाक्यार्थ Thus the निषेध is only apparent therefore this is आक्षेप and the चित्रत्व of which निषेध is made is expressly stated therefore it is उक्तविषय आक्षेप

It should be noted here that the meaning of which विशेष is established is the endlessness of कामविकल्पs But the निषेध is not made of it but of चित्रत्व And by the निषेध of चित्रत्व the विशेष of the endlessness of कामविकल्पs is understood It will be seen from this that it is not quite necessary that the निषेध should always directly apply to वक्तुमिष्ट The विशेष understood must however always pertain to the वक्तुमिष्ट Induraja does not seem to have noticed the fact that the निषेध here is not of वक्तुमिष्ट but of चित्रत्व which can only be identified with वक्तुमिष्ट by a far fetched relation कामविकल्पानामानन्त्य is really the वक्तुमिष्ट

P 34 LL 7-8— शब्दस्पृष्टेयवाच्यर्थे । Construe—(वक्तुमिष्टस्य) निषिद्धता यत्र तद्विरोधेन तदङ्ग भवति असौ आक्षेपो भवेत् । निषिद्धता = (apparent) प्रतिषेध तद्विरोधेन = वक्तुमिष्टस्य विरोधेन तदङ्गम् = वक्तुमिष्टस्य अङ्गम्

The विवृतिकार at the end of his comment on आक्षेप brings in the views of other critics who regard both the examples of Ākṣepa given by Udbhaṭa as improper He plunges into a prolonged discussion stating the *pros* and *cons* on each side though at the end he seems to have thrown his weight on the side of those who demur to Udbhata s examples as improper He says— अत्र केचिद्व्याचक्षते । एतदुदाहरणद्वयमपि न युक्तम् । तदा (द्यम) प्युदाहरणमुक्तविषयमेव । अहो स्मरस्य माहात्म्यमिति सामा येन यद्युद्रेऽपि दशेदृशीति च विशेषेण स्मरमाहात्म्यस्योक्तत्वात् । न च सामान्यविशेषाभ्यामुक्त तथैव नुक्तमुच्यते सर्वमिदानीमनुक्त स्यादेवमपि वा चित्रत्वमप्यनुक्तमिति कथमुक्तविषयता । प्रत्युतात्र सामा येनैवोक्ति । अथोच्यते नात्र स्मरमाहात्म्यमाक्षिप्यते अपि तु यद्वद्रेऽपि दशेदृशीति तदयुक्तम् । तस्या इष्टत्वेनाप्रतीते । यद्युद्रेऽपि दशेदृशी ति स्मरमाहात्म्योपोद्बलनार्थं न तु विपर्यय । प्राकरणिकत्वादस्याप्राधान्यमिति चेत् एवमपीदृशीत्येतत्पद प्रत्यक्षनिर्देश्यविषयत्वात् निराकाङ्क्षमतो नात्र किंचिद्वक्ष्यमाणम् न हि तादृशीति पदवदस्य साकाङ्क्षत्वमिति पुनरप्युक्तविषयता । न च चात्राक्षेप यपदेश । न हि तन्निमित्तात्र चारुत्व प्रतीतिरपित्वतिशयोक्ति स्वहिताक्षेपहेतुका । तेन सङ्करोऽयम् । द्वितीयस्मिन्नपि श्लोके क्वचेत्यनेन न चित्रत्वमाक्षिप्यते । अपि त्वन्तेदिनत्वम् । तच्चाक्षेपपर्यवसानमिति चेदन्यथे ऽप्याक्षेपप्रसक्तिरपह्नुतिरूपकदीपकादावपि उपमाप्रसङ्गश्च । अथ तत्र सदप्यन्तरेण आक्षेपादीना स्थितिरिति नाक्षेपादित्वमिहापि विच्छित्त्यन्तरेणाक्षेपस्थितिरिति कथनीयत्वम् । अथ गम्यमानोत्प्रेक्षावत् गम्यमानत्वेऽप्याक्षेपस्यालङ्कारान्तरत्वानभिधानादा

क्षेपत्वमेवेष्यत। तद्युत्प्रेक्षालक्षणवदिह विशेषो वक्त य। तदेवमन्यत्रापि सभवी विचार प्रकृतक्षतिमादधाति नास्माभिर्दर्शित इत्यनया दिशा सर्वं विचार्यम्। एते तूदाहरणे वक्ष्यमाणविषये—

सुहअ विलम्बसुयोय जावलमविरहता अरिहिअअ।
उविविऊणभिर्णिस अहवा बोलेसु का भणिमो॥
बालअनाहदूर ताअविदसितिणम्हवावारो।
सामरइ तुज्झअसेए अधमक्खर भणिमो॥

At least he seems to have decided that the verse अहो स्मरस्य माहात्म्यम् cannot be cited as an example of वक्ष्यमाणविषय आक्षेप as the वक्तुमिष्ट is directly expressed therein He therefore brings in his own examples to illustrate वक्ष्यमाणविषय

It will be observed that Udbhata s definition of Aksepa is practically the same as that of Bhamaha Bhamaha has —

प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया।
आक्षेप इति त सन्त शसन्ति द्विविध यथा॥

—का यालकार २ ६८

Udbhata extends this definition and adds the appendage—

वक्ष्यमाणोक्तविषय स च द्विविध इष्यते।
निषेधेनेव तद्वधो विधेयस्य च कीर्तित॥ (Karika 26)

by way of further explanation Hav ng stated the द्विविधत्व of Āksepa here (in karika 26) he substitutes कथ्य सदा for Bhāmaha s द्विविध यथा in the first Karika Bhamaha states here that Aksepa is of two kinds But in the immediately preceding verse No 67 i e after the enumeration of the 6 alankaras beginning with आक्षेप he gives the explanatory clause—

वक्ष्यमाणोक्तविषयस्तत्राक्षेपो द्विधा मत।
एकरूपतया शेषा निर्दक्ष्य ते यथाक्रमम्॥ (Verse 67)

Bhamaha first introduced the varieties and named them as वक्ष्यमाणविषय and उक्तविषय which are accepted by Udbhata Mammata and others after him Mammata has in fact borrowed all ingredients of his definition from the two Karikas 25 and 26 of Udbhata He has—

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया।
वक्ष्यमाणोक्तविषय स आक्षेपो द्विधा मत॥

—का यप्रकाश १ पृ ६५४

Mammata substitutes निषेधो वक्तुमिष्टस्य for Udbhata s प्रतिषेध

इवेष्टस्य But he brings in the sense of इव by his वृत्ति — निषेधो निषेध इव etc He also omits आक्षेप इति तº (*Karika* 2७ b) which serves no useful purpose in the definition Thus we see that the figure Āksepa of these Kasmirian writers is essentially of the same type and that their definitions closely resemble each other

Now if we see the treatment and definitions of Āksepa given by such writers as Dandin Vagbhata and Bhoja we shall have a clear idea how these authors intrinsically differ from Kasmirians like Bhamaha, Udbhata and others and at the same time resemble one another as exponents of one school are expected to do Dandin defines Āksepa thus— प्रतिषेधोक्तिराक्षेप —का यादर्श २ १२० Bhoja has — विधिनाथ निषेधेन प्रतिषेधोक्तिरत्र या। शब्दा मिश्रा च साक्षेपो रोधा नाक्षेपत प्रक्रम् ॥—सरस्वती कण्ठाभरणम् ४ ६४ Vagbhata (of Vagbhatālankara) says—उक्तिर्यत्र प्रतीतिर्वा प्रतिषधस्य जायते। आचक्षते तमाक्षेपालङ्कारं विबुधा यथा ॥—वाग्भटालङ्कार ४ ७५ It will be seen that all of them have प्रतिषेधस्य उक्ति as the principal constituent of Aksepa none of them does say that प्रतिषेध should be प्रतिषेध इव and none of them does notice the varieties वक्ष्यमाणविषय and उक्तविषय From what has been said above it will be noticed that the figure Āksepa is treated mainly in two ways by different writers One way is that adopted by Udbhata Other writers of the same type are Bhamaha Mammaṭa, Ruyyaka and the writers of modern times who follow Mammata In the opinion of these writers Āksepa is only an apparent denial for the purpose of putting special emphasis on the विधित्सितार्थ The other way of defining is that of Dandin, Bhojarāja and others whose Āksepa may include real contradiction The प्रतिषेधोक्ति need not be apparent Thus in the treatment of आक्षेप it will be seen the Kāśmīrian writers are marked out as distinct from the non Kāśmīrians or Vaidarbhas like Dandin Bhoja and others Vāmana has a peculiar kind of Āksepa viz the denial of उपमान उपमानाक्षेपश्चाक्षेप । काव्यालङ्कारसूत्र—४ ३ २७

P 34 LL 14-17—अथान्तरन्यास । समर्थकस्य पूर्व यत् (Kārikās 27 28 a[1]) The four varieties of Arthāntāranyāsa are —

(1) यत् समर्थकस्य पूर्व वच (उक्ति) अन्यस्य (समर्थ्यस्य) च पृष्ठत [उक्ति]।

(2) यद् वा [प्रथमभेदस्य] विपर्ययेण स्यात ।

(3) हिश दोक्तता ।

(4) अ यथापि वा ।

It will be seen that Udbhata is only explaining the four varieties of Arthantaranyasa he does not give any regular definition of the figure Induraja notices this and gives a definition gleaned form the above कारिका in his own words —यत्र समर्थ्यसमर्थकभाव सोर्थां तर यास which is the same as समर्थकस्य समर्थ्यस्य च उक्ति ।

The विवृतिकार explains the Karika and gives the varieties in his own way thus —

अनुपपद्यमानतया अराभा यमानस्यार्थस्य समर्थनायमर्थान्तरस्यैव यन्न्यसन सोऽर्थान्तर न्यास । स च समर्थकस्य प्रागुपादाने समर्थ्यस्यवेति द्विभेद प्रतिभेद च हिशब्देन योगो वियोगो वेति चतुर्वि ा ।

P 34, LL 18-20—तत्र हि गर्भीकृतत्वात् । Really speaking the figure Arthantaranyasa is very meagrely connected with the अनुमान of Logicians but Induraja seems to indicate that Arthantaranyasa is really अनुमान having the व्याप्ति and पक्षधर्मता in a veiled form Arthantaranyansa requires समर्थ्यसमर्थकभाव which is not the same as कार्यकारणभाव or व्याप्य यापकभाव that is required for the logical अनुमान As a matter of fact the figures हेतु and का यलिङ्ग are somewhat allied to the logical अनुमान and the figure अनुमान is still more akin to it in fact it is the same as logical अनुमान (inference) plus the poetical charm

P 34 L 19— यासि — यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निरिति साहचर्यनियमो यासि । —तर्कसंग्रह । The invariable concomitance of the thing to be inferred (यापक) and the indicatory mark (व्याप्य)' is यासि This यासि is the basis on which अनुमान or inference is founded पक्षधमता— व्याप्यस्य (धूमस्य) पर्वतादिवृत्तित्व पक्षधर्मता । —तर्कसगह । The connection of the याप्य (the indicatory mark i e धूम) with the पक्ष (i e पर्वत etc) is पक्षधर्मता

The students will not fully understand the process of inference from the above scanty explanation Some more lines are therefore added with a view to bring to their mind a clear idea of the process as treated in our Indian logic

याप्ति is of three kinds—केवला वयि केवलव्यतिरेकि and अन्वयव्यतिरेकि अन्वयव्याप्ति is the positive concomitance e g यत्र यत्र धूमोस्ति तत्र तत्र वह्निरस्ति यतिरेकव्याप्ति is the negative concomitance e g यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोपि नास्ति The याप्ति which holds good both positively and negatively is called अन्वय यतिरेकव्याप्ति Where it holds good only in the positive way it is केवलान्वयव्याप्ति and where it holds good only in the negative way it is केवलव्यतिरेकव्याप्ति लिङ्ग is the cause or indicatory mark of anything that is inferred लिङ्गपरामर्श or simply परामर्श is the whole process of infernce as वह्नि याप्यधूमवानय पवत These are the important terms concerning the अनुमान Now the nature of the whole process of अनुमिति is shortly this We must have first three things for a valid inference—(1) पक्ष i e the thing about which something is to be proved e g पर्वत (2) साध्य i e the thing which is to be proved in connection with पक्ष e g अग्नि and (3) साधन or the cause e g धूम This last is also called लिङ्ग or याप्य Two things are necessary for the fulfilment of the inference viz याप्ति and पक्षधर्मता यत्र यत्र धूम तत्र तत्र वह्नि is याप्ति तथा वह्नि याप्यधूमवान् अयं पर्वत is पक्षधर्मता तस्मात् वह्निमानय पर्वत is the inference If either the याप्ति or the पक्षधर्मता does not exist the साध्य cannot be proved For instance पर्वता वाह्निमान् पाषाणमयत्वात् or अश्मवत्त्वात् here the व्याप्ति i e यत्र यत्र अश्मवत्त्वम् तत्र तत्र वह्निमत्त्वम् does not exist Therefore the अनुमान is false Also पर्वतो वह्निमान् महानसी यधूमवत्त्वात् here the पक्षधर्मता i e merely धूमवानयं पर्वत does not exist Therefore the अनुमान is invalid

Now take any example of अर्थान्तरन्यास It will be seen that the logical अनुमान cannot be said to be existing there Take the verse तन्नास्ति यन्न कुरुते etc There the meaning stated in a logical form will be शर्वो बहुभूय वर्तत अत्यन्तकार्थिकस्य अगतिकगतित्वात् The पक्ष here will be शर्व, the साधन or व्याप्य (cause) will be अगतिकगतित्वम् and the साध्य will be बहुभूयवर्तनम् Here the पक्षधर्मता viz शर्वे अगतिकगतित्वात् holds good But the याप्ति viz यत्र यत्र अगतिकगतित्वम् तत्र तत्र बहुभवनम् cannot hold good, All people who have pressing needs do not become बटुs or celibates Thus the real process of causation or inference does not exist in अर्थान्तरन्यास What exists is the समर्थ्यसमर्थकभाव and not कार्यकारणभाव or याप्यव्यापकभाव

P 34 L 21—स च चतुर्विध etc । The four varieties are —

(1) समर्थक first and समर्थ्य afterwards हिशब्द present
(2) हिशब्द absent
(3) समर्थ्य first and समर्थक afterwards हिशब्द present
(4) हिशब्द absent

The examples of these are given in order

P 34 LL 25-27—तन्नास्ति यन्न कुरुते etc । Example of the first variety अत्यन्तकार्थिक—One having very pressing needs and having no ostensible means of satisfying them

P 35 L 11—प्रतस्थे वृजटिरत etc । This half is only a paraphrase of एष शर्वोऽपि भगवान् बद्धभूय स्म वर्तत

P 35 L 22—हरोथ ध्यानमास्थितो etc । The meaning is— Then Hara having settled himself began to meditate for the knowledge gained by meditation does not fail to agree with the reality (प्रत्यक्ष) A different meaning of the second half is also possible— Even the knowledge gained directly by the senses (प्रत्यक्ष) would disagree with the reality but the knowledge gained by meditation will never do so

P 35 L 24—अत्र हरस्य हर इति । Induraja shows here the propriety and the necessity of the समर्थकवाक्य Hara has his own power of senses unimpeded therefore he can have प्रत्यक्षज्ञान of anything he chooses Thus his resorting to meditation would be improper for the knowledge gained by meditation would only be secondary and inferior to the प्रत्यक्ष knowledge Now to remove this impropriety and to support हर s ध्यानाश्रयण the author says that the knowledge gained by meditation is not at all liable to be mistaken

P 36 L 5— तप्यमानां तपोस्तुमाम् । Here the form तप्यमानां is passive but its significance is active When the verb तपति has तपस् for its object then the subject of तपति acts like the object Compare 'तपस्तप कर्मकस्यैव —पा ३ १ ८८ When a subject acts like an object the form of the verb is made passive and it is made to agree with the real object viz तपस् (कर्मणि) The प्रथमा विभक्ति of the subject is retained but the verb is conjugated in the passive form e g तपस्तप्यते तापस In Sanskrit the relations of the subject object and the verb with one another are peculiar and intricate, and a special

study of Grammar, especially the Kārakas only will reveal the real nature of the subject

Our authors definition of अर्थान्तरन्यास has hitherto been something like समर्थ्यसमर्थकयोर्वच अर्थान्तरन्यास He has not given a clear definition himself but the above definition can be gleaned from his Karika Now this sort of definition is rather loose from the modern point of view Dandin has also a very loose statement—

ज्ञेय सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।
तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुन ॥
—काव्यादर्श २ १६९

Bhoja has adopted this same definition of Dandin Bhamaha also gives quite a simple definition—

उपन्यसनमन्यस्य यदर्थस्योदितादृते ।
ज्ञेय सोऽर्थान्तरन्यास पूर्वार्थानुगतो यथा ॥
—भामहालङ्कार २ ७१

Vāmana has उक्तसिद्धये वस्तुनोऽर्थान्तरस्यैव न्यसनमर्थान्तरन्यास ।

In the first place those authors seem to have very imperfect ideas about the two parts of अर्थान्तरन्यास From the modern point of view the peculiar feature of अर्थान्तरन्यास is that one part of it is always a सामान्य (a general statement) and the other part a विशेष (a particular example of that general statement) And one of these parts (either सामान्य or विशेष) is प्रकृत and समर्थ्य and the other is समर्थक and अप्रकृत The समर्थ्यसमर्थकभाव is present in many other alankaras such as अप्रस्तुतप्रशंसा दृष्टान्त समासोक्ति etc This is not the only distinguishing feature of अर्थान्तरन्यास It is the सामान्यविशेषभाव that is the chief characteristic of अर्थान्तरन्यास Thus it will be seen that the definition of Dandin Bhamaha and Udbhata will equally apply to दृष्टान्त अप्रस्तुतप्रशंसा समासोक्ति and others of like nature

The second thing is that these early authors seem to have had no idea of the divisions साधर्म्येण and वैधर्म्येण समर्थनम् Out of the Vaidarbha school of alankarikas only भोजराज has noticed it But the first in respect of time to notice the साधर्म्यसमर्थन and वैधर्म्यसमर्थन seems to be Rudraṭa the author of Kavyalaukāra For his treatment of अर्थान्तरन्यास see his काव्यालङ्कार, ८ ७९–८४

Thus although Udbhata s definition seems to be crude before the precise statement of Mammaṭa viz —

सामा य वा विशेषो वा तद्न्येन समर्थ्यते ।
यत्तु सोर्था तर्न्यास साधर्म्येणेतरेण वा ॥

—का यप्रकाश, १ p 661

on the whole he seems to be more advanced than Dandin and even Bhamaha For he has noticed that only समर्थ्य समर्थकभाव is not a sufficient description of अर्था तर यास though he has not exactly hit upon the characteristic feature of it namely the सामान्यविशेषभाव अप्रस्तुतप्रशसा and दृष्टा त also contain समर्थ्यसमर्थकभाव and Udbhata tries to distinguish अर्था तर यास from these by the Karikā प्रकृतार्थसमर्थनात् । अप्रस्तुतप्रशसाया दृष्टान्ताच्च पृथक् स्थित ॥ २८

The विवृतिकार in introducing the Kārikā प्रकृतार्थसमर्थनात् similarly observes —नन्वप्रस्तुतप्रशसादृष्टा ताभ्या नाय भिद्यते । तथा हि ।

प्रीणितप्रणयि स्वादु काले परिणत बहु ।
विना पुरुषकारेण फल पश्यत शाखिनाम् ॥

इत्यप्रस्तुतप्रशसया विशेषेण शाखिवृत्ता तेन वाच्येन सर्वं जगच्चेष्टित देवप्रधानमिति सामान्य गम्यमान समर्थ्यते । तथा—

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् ।
आलोके हि हिमाशोर्विकसति कुमुद कुमुद्वत्या ॥

इति दृष्टा तेन दार्ष्टान्तिक समर्थ्यते । तेनास्य लक्षणस्यातिव्याप्तिरित्याह प्रकृतार्थ समर्थनादिति ।

The विवृतिकार however being thoroughly imbued with the modern notions on the nature of alankaras chiefly brought into vogue by the genius of Mammata brings in the सामान्यविशेषभाव which is the chief characteristic of अर्था तरन्यास He also notices the varieties caused by साधर्म्येण समर्थन and वैधर्म्येण समर्थन which are not noticed by Udbhaṭa and by Induraja too He says by way of commenting on Karikā प्रकृतार्थसमर्थनात् etc (28 a b)—इदमत्र तात्पर्यम् । विशेषे सामा येन सामान्ये वा विशेषेण सामर्थ्ये सामान्यस्य तथाभूत निमित्तमुच्यते । विशेषसामर्थ्यात्प्रतिपन्न सामर्थ्य स्यानुपपद्यमानता निरस्यति । विषयापेक्षया स्वसामा यमर्था तरमिवाप्रस्तुतप्रशसायामे तस्यानुपादानमेव दृष्टा ते बिम्बप्रतिबिम्ब यायेनैव न्यसनहेतुकथन तेन नैतल्लक्षणम् । What the commentator drives at in this passage is that a cause or निमित्त of the general proposition i e सामान्य is stated in अर्था तरन्यास This cause is obtained on the strength of the facts of the विशेष statement and this cause, therefore

being connected both with सामान्य and विशेष removes the incapability of one of them supporting the other While such is the case in अर्थान्तरन्यास in अप्रस्तुतप्रशंसा there is only the statement of the अर्थान्तर and in दृष्टान्त the motive of mentioning the two parts is बिम्बप्रतिबिम्बभाव and not सामान्य विशेषभाव Therefore this definition of अर्थान्तरन्यास does not apply to them (नैतल्लक्षणम्)

Again at the end of his whole comment on अर्थान्तरन्यास the विवृतिकार observes —

होइण गुणाणुराओ जडाणणपर पसिद्धिसरणाण ।
किरपण्हुपससिमणी चन्देण विआ मुहे दिण्ठे ॥

इत्यादौ सामान्य विशेषेण समर्थ्यते । शशिमणेश्च शीतलत्व जाड्यम् । अत्रापि पृथग्वच्चत्वारो भेदा । एव न पर साधर्म्येण समर्थन यावद्वैधर्म्येणापि । तत्र विशेषस्य सामान्येन समर्थन यथा—

उदिते भास्करे क्वापि गम्यते तिमिरोत्करै ।
तेजस्विनमनालोक्य प्रभवन्ति मलीमसा ॥

अत्राप्यन्यद्भेदत्रयम् । सामान्यस्य विशेषेण समर्थन यथा—

गुणानामव दौरात्म्याद्धुरि धुर्यो नियुज्यते ।
असजातकिणस्कन्ध सुख स्वपिति गौर्गडि ॥

अत्रापि भेदत्रयमन्यत् । The विवृतिकार has here alluded to 16 varieties The four examples given by Udbhata all contain विशेषस्य सामान्येन समर्थनम् The number of varieties will be doubled when we take into account the four types in which the सामान्य is supported by विशेष These eight varieties are again made sixteen according as the समर्थन is either साधर्म्येण or वैधर्म्येण

P 36, LL 16-17—प्राणितप्रणयि स्वादु । Induraja brings in this verse to show that अप्रस्तुतप्रशंसा also contains समर्थ्य-समर्थकभाव just like अर्थान्तरन्यास This verse is given by Bhamaha as an example of अप्रस्तुतप्रशंसा (See Bhamaha s काव्यालकार, ३ ३५) Here पुरुषकारेण विना वनशाखिनां फलप्रसूति is the समर्थक and अप्रस्तुत, and अत सर्वं जगति दैवप्रधानम् is the समर्थ्य and प्रस्तुत understood Thus समर्थ्यसमर्थकभाव is present here

P 36, L 21—पुरुषकारान्वयव्यतिरेकाननुविधायित्वात् । Not originating or vanishing according to the association or dissociation of manly effort The फल of trees is produced when पुरुषकार is not present and does not appear even when

पुरुषकार is present Thus the cause and effect have no invariable concomitance (व्याप्ति) between them In the same manner there is no relation of cause and effect between पुरुषकार and all happenings in the world पुरुषकार or the effort of man cannot do or undo anything Everything is controlled by destiny Here the alankāra is अप्रस्तुतप्रशंसा for the अप्रस्तुत which is समर्थक is only expressed

P 36, L 22—अलक्ष्यव्याप्ति दोष । अलक्ष्ये व्याप्ति यस्य । The fault committed when the province of a definition (लक्षण) includes examples which really ought not to come under the definition It is really a sort of अतिव्याप्ति or excessive pervasion

P 36 LL. 24-25—त्वयि दृष्ट एव तस्या । This is the example of दृष्टान्त brought in to show the difference between दृष्टान्त and अर्थान्तरन्यास The verse is taken from Rudraṭa s काव्यालंकार ८ ९५, where it occurs as an example of दृष्टान्त It is also quoted as an example of दृष्टान्त in काव्यप्रकाश Here the first half of the verse is समर्थ्य and the second half समर्थक But both are particular statements (विशेष)

P 37, L 4-5—प्रकृतार्थसमर्थनात् । (Kārikā 28 a²b) '[अर्थान्तरन्यास] is distinguished from अप्रस्तुतप्रशंसा and दृष्टान्त as it supports the original subject of description (प्रकृतार्थ) This is rather a clumsy way of stating the difference between अप्रस्तुतप्रशंसा दृष्टान्त and अर्थान्तरन्यास It is really no statement of difference it is only the common characteristic of the three alankāras that is stated as the difference He gives प्रकृतार्थसमर्थन as the distinguishing feature of अर्थान्तरन्यास, as if in अप्रस्तुतप्रशंसा and दृष्टान्त there is anything like अप्रकृतार्थसमर्थन ! Where ever the समर्थ्यसमर्थकभाव exists the प्रकृत is always the समर्थ्य and its समर्थन is made by the अप्रकृतार्थ In अप्रस्तुतप्रशंसा and दृष्टान्त as well as in अर्थान्तरन्यास समर्थन is always made of the प्रकृतार्थ The अप्रकृतार्थ is never in need of समर्थन

Really speaking the main difference between अप्रस्तुतप्रशंसा and अर्थान्तरन्यास is that in अप्रस्तुतप्रशंसा the प्रकृत is not stated (उपात्त) but is understood (आक्षिप्त) by the force of the अप्रकृत while in अर्थान्तरन्यास both are stated (स्वकण्ठेनोपात्त) Indurāja has brought out this point very ably To remove the inaccuracy of the text he suggests that प्रकृतार्थ in the text should mean

स्वकण्ठोपात्त प्रकृताय Thus अप्रस्तुतप्रशंसा will be excluded as the प्रकृता ी is not स्वकण्ठोपात्त in it

About दृष्टान्त even the Commentator fails to hit the mark In दृष्टान्त समर्थ्य and समर्थक are both of them either सामान्य or विशेष in अर्थान्तरन्यास one is सामान्य and the other is विशेष Induraja does not touch this point at all His point is different and it is also important In अर्थान्तरन्यास समर्थ्य-समर्थकभाव is prominent in दृष्टान्त it is not so In दृष्टान्त the बिम्बप्रतिबिम्बभाव between the two statements is chiefly sought to be conveyed समर्थ्यसमर्थकभाव is known in a secondary manner Having thus pointed out the difference between दृष्टान्त and अर्थान्तरन्यास to bring out his meaning from the **Kārikā**, Induraja suggests that the word समर्थन in the text is to be taken to mean समर्थन in उपक्रमावस्था i e the leading position Thus when the समर्थ्यसमर्थकभाव is in the leading position the alankara will be अर्थान्तरन्यास But when बिम्बप्रतिबिम्बभाव will be in the leading position it will be दृष्टान्त

P 37, LL 6-8— ननु तत्रा समर्थनम् । But in अप्रस्तुतप्रशंसा and दृष्टान्त the समर्थ्यसमर्थकभाव of the type of अर्थान्तरन्यास is not possible For in अर्थान्तरन्यास the समर्थन is made of the समर्थ्य which is actually expressed as such being described as happening either before or after as the case may be But in अप्रस्तुतप्रशंसा by the force of the अप्रकृत the प्रकृत is implied but not actually expressed

P 37, LL 10-14—तत्र हि न्यासत्वम् । For there in that instance the प्रकृत i e the predominence of destiny pervading the whole world is implied by showing the अप्रकृत i e the fruit of sylvan trees controlled by destiny but not actually stated in so many words just as in अर्थान्तरन्यास Therefore though there is समर्थ्यसमर्थकभाव, it does not rest on the प्रकृतार्थ expressed in words

P 37, LL 14-19— दृष्टान्तेऽपि वोपक्रम । Even in दृष्टान्त though the समर्थ्यसमर्थकभाव rests on the प्रकृतार्थ actually expressed as both the समर्थ्य and समर्थक are stated in so many words there is no possibility of अर्थान्तरन्यास as दृष्टान्त does not become manifest by the pre eminence of समर्थ्यसमर्थकभाव Indeed, it does not proceed mainly from समर्थ्यसमर्थकभाव, as

only the बिम्बप्रतिबिम्बभाव is there expressed in words, and the समर्थ्यसमर्थकभाव is understood by implication But in अर्थान्तरन्यास it is the समर्थ्यसमर्थकभाव which takes the lead or makes the beginning

P 37, L 23 to P 38, L 5— व्यतिरेक । विशेषापादनं यत्स्यात् (Karika 29) । विशेषापादन— विशेषस्य आधिक्यस्य आपादन ख्यापनम् । 'The statement of the superiority of उपमान or उपमेय (over उपमेय or उपमान respectively) is व्यतिरेक It is of two kinds according as the reason (of the superiority) is stated or not The Madras Ms gives only the first half of the Karika 29 the second half which contains the name of the अलङ्कार is somehow omitted

Bhāmaha s definition of व्यतिरेक is —

उपमानवतोऽर्थस्य यद्विशेषनिदर्शनम् ।
व्यतिरेक तमिच्छन्ति विशेषापादनाद्यथा ॥

Udbhaṭa seems to have followed the wording of भामह's definition but has improved upon it by introducing therein the expression निमित्तादृष्टिदृष्टिभ्या thus bringing in the two broad divisions of व्यतिरेक Udbhata here says nothing about इवादिवाचकशब्दs Yet Induraja brings them in here and divides व्यतिरेक into two more varieties on account of the presence or absence of इवादिवाचक

The two examples given below do not contain इवादिवाचकशब्दs We cannot definitely say whether Udbahṭa had in his mind divisions of व्यतिरेक based on इवादिवाचकs The one thing which is certain is that Udbhaṭa distinctly lays down only two varieties of व्यतिरेक and does not say anything about इवादिवाचकs in Karika 29 Induraja brings in for his support Karika 30 and by combining it with Kārika 29 he manages to make the varieties four in number But we shall see further that Induraja s interpretation of Karika 30 need not be accepted as correct as that Kārika is capable of being construed in a decidedly better way

Udbhata in this Karika divides व्यतिरेक into two divisions according as the निमित्त for the आधिक्य is stated or not Induraja in his comment further divides these two into four on the principle that उपमानोपमेयभाव is either ex

pressed by इवादिवाचक or is आर्थ (i e implied) The विवृतिकार also mentions four varieties but his principle of division is very different The निमित्त according to him is of two kinds उपमेयोत्कर्षनिमित्त and उपमाननिकर्षनिमित्त Thus the उपात्तनिमित्त and अनुपात्तनिमित्त varieties of Udbhata are doubled according as the निमित्त is either उत्कर्षनिमित्त or निकर्षनिमित्त He says — स (यतिरेक) चोपमेयोत्कर्षोपमाननिकर्षरूपव्यातिरेकनिमित्तस्योपादाने उत्कर्षनिकर्षोभय निमित्ताना पर्यायेणानुपादाने च भवतीति चतुर्भेद । His comment on the example सा गौरीशिखर etc will illustrate his mode of treating these varieties He says —तत्र उत्कर्षनिमित्तानुपादाने उदाहरणम्— सा गौराशिखर गत्वा etc । गौराशिखर हिमवदेश्देश । अत्रे दुतनुरुपमानम् । उमोपमेयम् जय तामिति व्यतिरेकाभिधानम् । राहुपीतप्रभत्व निकर्षनिमित्त शाब्दमुत्कर्षनिमित्त मक्षतलावण्यत्व त्वार्थम् । निकर्षनिमित्ते आर्थे उदाहरणम्— सदा कान्तिमतीमि दोरि ति पाठे । उभयानुपादाने यथा— पीयूषदीधितेस्तस्ये ति पाठ । उभयोपादाने उदाहरणम्— पद्म च निशि नि श्रीक etc Thus he brings out three varieties by proposing changes in the wording of the first example and by the second example he illustrates his remaining fourth variety

It will be seen that this sort of division is after the manner of Mammata Mammata has 24 divisions in all and our विवृतिकार also states as many in the course of his commentary on यतिरक Mammata describes his 24 varieties thus — व्यतिरकस्य हेतु उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तम् उपमानगतमपकर्षकारणम् तयोर्द्वयोरुक्ति एकतरस्य द्वयोर्वा अनुक्तिरित्यनुक्तित्रयम् एतद्भेदचतुष्टयमुपमानोपमयभावे शब्देन प्रतिपादिते आर्थेन च क्रमेणोक्ताश्चत्वार एव भेदा आक्षिप्ते चौपम्य तावन्त एव एव द्वादश। एते श्लेषेऽपि भवन्तीति चतुर्विंशतिर्भेदा । काव्यप्रकाश—X p 647

P 38, LL 8-10— स गौराशिखर गत्वा etc । The Ms followed by our printed text reads here सा गौरी शिखर गत्वा etc This reading makes no relevant sense The stanza therefore should be read as स गौराशिखर गत्वा etc The reading in the Madras Ms is सा गौरीशिखर

This example illustrates अनुपात्तनिमित्तव्यतिरेक इन्दोस्तनु is the उपमान and उमा is the उपमेय The superiority of उपमेय is shown over the उपमान Here the cause of the superiority is not stated राहुतोऽपि तपस सातिशयत्वम् or some such thing is to be understood Even राहु has not made the disc of the moon so thin as तपस् has made पार्वती s body thin For the विवृतिकार s comment on this stanza see above

P 38 LL 22-23—पद्म च निशि नि श्रीक etc । Here the superiority of मुख over पद्म and चन्द्र is described The reason for the superiority of मुख is stated viz सतत स्फुरच्छायेन The reason for the inferiority of चन्द्र and पद्म are also stated viz दिवा निष्प्रभत्व and निशि नि श्रीकत्वम् respectively The moon loses her light by day and the lotus loses its beauty by night But the beauty of Pârvatî s face is constant Whether the statement of both these reasons is necessary for व्यतिरेक to be उपात्तनिमित्त or only one of them is sfficient is not made clear either by Induraja or Udbhaṭa most probably the latter supposition is correct Udbhata now goes on to describe one more variety of व्यतिरेक by यो वैधर्म्येण दृष्टान्तो etc

P 39 L 7—इवाद्युपात्ते तमाह । Induraja has describ ed before his divisions of व्यतिरेक based on इवादिवाचकs He now says that Udbhata describes those divisions in the Karikā यो वैधर्म्येण etc But really Udbhata is describing here an altogether different variety of व्यतिरेक as will be explained presently

P 39 LL 8, 9—यो वैधर्म्येण दृष्टान्तो etc । वैधर्म्येण दृष्टान्त = An illustration by contrast The illustration is opposite or antagonistic to the thing illustrated The Karika means— An illustration by contrast furnished with [the वाचकs] यथा इव etc is also व्यतिरेक for the establishment of superiority (विशेषख्यापन) exists there

P 39, LL 10-12—यो वैधर्म्येण पमेयभावस्याह । Induraja has not brought out Udbhata s meaning clearly in the commentary He says—यो वैधर्म्येण दृष्टान्त इति विशेषापादनान्वयादिति च व्यतिरेकलक्षणे योजितम् Of this Induraja s remark about विशेषापादनान्वय is correct for it is the व्यतिरेकलक्षण विशेषापादन is the most important term in Udbhata s definition of व्यतिरेक (Karika 29) But वैधर्म्येण दृष्टान्त is not an item of व्यतिरेकलक्षण at all It is the description of the new variety of व्यतिरेक which Ubbhaṭa introduces in this Karika By saying इति व्यतिरेकलक्षण योजितम् Induraja wants to impress the idea that Udbhaṭa is treating the same व्यतिरेक that he defined in the last Karika only that he is putting forth the new divisions of it based on इवादिशब्दs But that is not the real purport of the Karika Udbhata s point is that wherever a वैधर्म्यदृष्टान्त i e a compari son by contrast occurs the alankara should be व्यतिरेक and

not उपमा etc for there the constrast shows the विशेष of the उपमेय over the उपमान When the उपमान is placed as antagonistic to the उपमेय it means that the उपमान is deficient in those qualities which the उपमेय possesses Thus व्यतिरेक is the proper figure there But Induraja seems to ignore this point He has all his eyes on यथेवादिवाचक्s which he wants to make the basis for the division of व्यतिरेक He misses the real purport of the words वैधर्म्येण दृष्टान्त which are really the nucleus of the Karika

P 39 LL 14 15—शीर्णपर्णाम्बुवाताश । Example of वैधर्म्य दृष्टान्त Here the उपमेय is उमा and the उपमान is अन्यतपस्वी यथा अन्यतपस्विन गर्वं समुद्वहन्ति तथा इय गर्वं न समुद्वहति । This is a वैधर्म्य दृष्टान्त in as much as the दृष्टान्त of गर्वसमुद्वहन is opposed to the प्रकृत statement of गर्वसमुद्वहनाभाव The वैधर्म्य or contrast between उमा and अन्यतपस्वी is quite clear The आधिक्य of उमा over अन्यतपस्वी is indicated therefore this is व्यतिरेक

The विवृतिकार has a long note on this stanza wherein he brings in the other divisions of व्यतिरेक by making slight changes in the text of the verse and giving other examples He observes —अशनमाश । उपशान्तचित्तत्वमुत्कर्षहेतु । तदभावो निकर्षहेतु । तद्द्वयमप्यार्थम् । निकर्षहेत्वनुपादाने उदाहरणम्—शान्त पर्णाम्बुवाते त्यादौ पाठे । उत्कर्षहेत्वनुपादाने यथा—शीर्णपर्णाम्बुवाते त्यादौ नो गर्वमन्यतुच्छतपस्विवत् इति च पाठे । उभयोपादाने उदाहरणम्—शान्तामि त्यादा अन्यतुच्छे त्यादौ पाठे । अत्र च वतिप्रत्ययोपादानसामर्थ्यादौपम्य शब्दस्पृष्टम् तेनतुल्यमि त्यादिना वतेर्विहितत्वात् । श्रौतत्व यथेवादिना तत्र तस्यवे त्यनेन वतिना च भवति अन्यस्येवास्य न स्मय । एष उभयानुपादाने । निकर्षहेत्वनुपादाने यथा—सुमतेरन्यवतास्य स्मय इति । उत्कर्षहेत्वनुपादाने यथा—अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्ये ति । उभयोपादाने यथा—अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्य महामते ।

P 39 LL 25 26—एवमय सुज्ञेयम् । This is written owing to the misunderstanding or rather on the supposition that Udbhata is describing इवादिवाचकयुक्त व्यतिरेक

Induraja by his explanations on Karikas 29 and 30 seems to imply that the two varieties viz उपात्तनिमित्त and अनुपात्तनिमित्त occurring when इवादिशब्दs are *not* उपात्त are stated in Karika 29 and those varieties occurring when इवादिशब्दs *are* उपात्त are stated in Kārika 30 But this position is untenable since इवादिशब्दs are not mentioned or even alluded to in Kārika 29 Besides Kārikā 30 mentions a distinct kind of व्यतिरेक which has nothing to do with उपात्तनिमित्त and

अनुपात्तनिमित्त varieties of व्यतिरेक detailed in Kārikā 29 The fact that Udbhata has given only one stanza as the exam ple of Karika 30 also points to the fact that a distinct type of व्यतिरेक is defined in Karika 30 which cannot be split up into the divisions उपात्तनिमित्त and अनुपात्तनिमित्त

Thus Induraja s contention that Karika 30 puts forth the broad division इवादिद्योतितोपमानोपमेयभाव which is capable of subdivision into the two varieties उपात्तनिमित्त and अनुपात्त निमित्त according to the principle laid down in Karika 29 seems to be without foundation Hence it will be seen that his words एवमय निमित्तादर्शने वस्तुपात्तोपमानोपमेयभावो व्यतिरेक उदाहृत निमित्तोपादाने तु तस्योदाहरणमुनेयम् (P 39 LL 25, 26) do not speak out the real intention of Udbhata The words तस्योदाहरणमुनेयम् really betray the weak point in Induraja s interpretation If Udbhata had really created two more varieties by his Karika यो वैधर्म्येण दृष्टान्त (30) why did he com pose the example for one only and leave the example for the other to be understood? Even the example शीर्णपर्णा म्बुवाताश॰ if rather closely examined will be seen to be not fitting in with the interpretation of the Karikā as proffered by Indurāja It is an example of वैधर्म्येण दृष्टान्त Illustration by contrast which constitutes व्यतिरेक according to Udbhata उमा is here contrasted with अन्यतपस्विन्s अन्यतपस्विन्s possess गर्व which उमा does not possess This is the point of dissi milarity (वैधर्म्य) between उमा and अन्यतपस्विन्s which are res pectively the उपमेय and the उपमान here By pointing out the dissimilarity between उमा and अन्यतपस्विन्s the superior excellence of उमा is established Hence the अलंकार is व्यतिरेक there being विशेषापादन

Thus the division of व्यतिरेक according to Udbhata s standpoint will be—

I The general type viz उपमानोपमेयया विशेषापादन { 1 उपात्तनिमित्त; 2 अनुपात्तनिमित्त }

II वैधर्म्येण दृष्टान्त Illustration by contrast

From Induraja s standpoint it will be—

I The general type of व्यतिरेक viz उपमानोपमेययो विशेषापादन
- उपात्तनिमित्त
  - 1 इवादिवाचकस्य उपादान
  - 2 इवाद अनुपादाने
- अनुपात्तनिमित्त
  - 3 इवादे उपादाने
  - 4 इवादे अनुपादाने

P 40, L 1—चत्वारो व्यतिरेका । Really speaking only three व्यतिरेकs are mentioned by Udbhata He does not say that वैधर्म्यदृष्टान्त व्यतिरेक is to be divided further and no such division is really possible

Of course such varieties of व्यतिरेक as are made by Induraja viz (1) इवादिवाचकोपादाने and (2) इवादिवाचकानुपादाने are quite possible in व्यतिरेक and Mammata and other authors have actually made divisions on these principles The only thing is that Udbhata does not speak anything about such varieties All these varieties containing or not containing इवादिशब्दs are to be included according to him under the broad divisions उपात्तनिमित्त and अनुपात्तनिमित्त stated in the 29th Karika

The intentional solicitude of Induraja in fathering upon Udbhata the further divisions of व्यतिरेक which he himself recognises as they must have been current in his time is a clear proof of the development which was taking place in the science of Poetics in general and in the province of alankaras in particular from the time of Bhamaha and Dandin to the time of Mammata and even to that of Jagannatha

P 40 LL 6 7—श्लिष्टोक्तियोग्यशब्दस्य etc (Karika 31) । When a word capable of expressing double meaning is repeated separately if there is establishment of superiority (विशेषापादन) then that also is व्यतिरेक This cannot be called a श्लेषयुक्त व्यतिरेक श्लिष्टोक्तियोग्यशब्दयुक्त व्यतिरेक would be a proper title for it If a word stated only once has two meanings it becomes श्लेष Here the same word is twice stated having two different meanings in its different positions therefore it cannot be a श्लेष

P 40, L 9—त न्त्रेण न क्रियते । Repetition of the word having two meanings is necessary Either the statement of the word only once or the use of a different word having the same meaning will not do

P 40, LL 13, 14—या शैशिरी श्रा । The example of the variety described above Here तपस् has two different meanings in its two different positions (1) the month माघ

and (2) austerities Here उमा is उपमेय शैशिरी श्री is उपमान and the आधिक्य of उमा over शैशिरी श्री is shown by the twice stated word तपस् The निमित्त of the superiority of उपमेय and the निमित्त of the inferiority of उपमान are shown by सुदार्घतपस्त्व and एकतपस्त्व respectively शैशिरी श्री is known to exist only for the single month of तपस् while पार्वती has a very long तपस्

The विवृतिकार comments on this stanza according to his own ideas about the divisions of व्यतिरेक which we have mentioned before He says —एषा द्वादशभेदाना न केवल गम्यमानोपादायमानो [मान उपा] वा साधारणधर्मौपम्यामूलम् [वम उपमा] यावच्छ्लेषेण स्थित इत्याह —श्लिष्टोक्तियोग्यशब्दस्येति । एक प्रयत्नोच्चार्याणामित्यादिवक्ष्यमाणत श्लिष्ट तदुचितस्य द्व्यर्थशब्दस्य यदोपमानोपमेये च पृथगुच्चारण विशेषनिमित्ते सति तदा सोऽपि व्यतिरेक वक्ष्यमाणोदाहरणसग्रहप्रसङ्गात् पृथागत्यादि न वाच्यम् । उदाहरणम्—या शैशिरी श्रीरित्यादि । तपा माघमास । तपश्च व्रतम् । एष चोभयोपादाने । निकषहेत्वनभिधाने मासेन भुवि विश्रुता इति पाठ । उत्कर्षहेत्वनभिधाने तपसा सहसेवेनामिताते पाठ । उभयानभिधाने यथोक्त पाठद्वयम् । एष चार्थे औपम्ये । [शाब्दे तु] ।

नाल्प कविरिव स्वल्पश्लोको देव भवा महान् ।

अत्राप्यन्यद्भेदत्रयम् ।

He then goes on to criticise the example given by Vamana—

सत्य हरिणशावाक्ष्या प्रसन्नसुभग मुखम् ।
समान शशिन किं तु सकलङ्क विडम्बित [स कलङ्कविडम्बित] ॥
वामन—काव्यालङ्कारसूत्र ४-३-२२

इति वामनेन यद्व्यतिरेकोदाहरणमुक्त तत्प्रभृताना सकरता न व्यतिरेकत्वम् । अथ सत्य पदेनोपमा न प्ररोहतीत्युच्यते तदस्तु व्यतिरेकत्वम् ।

It will be seen that superiority of उपमान over उपमेय might also constitute व्यतिरेक in the opinion of Udbhata for his definition उपमानोपमेययो विशेषापादन व्यतिरेक is general and can be applied both ways but he gives no example to illustrate that sort of व्यतिरेक And that is very easy to explain for in all cases of उपमा there is already a latent (गर्भित) superiority of उपमान over उपमेय उपमान is always a thing that contains to the utmost the qualities that are desired to be established in उपमेय But उपमान in all poetry is always अप्रकृत and any special eulogy of उपमान at the expense of उपमेय which is the प्रकृत will have a marring effect on poetry The प्रकृत is always to be extolled and not the अप्रकृत This is the reason why examples of the

superiority of उपमान are not found and are generally not given by alankara writers though it is included in the definition of the figure by many The discussion about क्षीण क्षीणोपि शशी in काव्यप्रकाश (Ullasa 10 fig यतिरेक) shows the sa ı e thing The verse क्षीण क्षीणोपि शशी is the only one that is given by some few authors to illustrate the superiority of उपमान over उपमेय And even that is wrongly done says Mammaṭa the real aim of the verse not having been properly grasped Thus it is shown that describing यतिरेक as उपमेयादुपमानस्यात्कर्ष is wrong and useless

Other authors besides Udbhata who sanction the superiority of उपमान over उपमेय as a valid यतिरेक are Rudrata and Ruyyaka Dandin has a loose definition which may include anything He has—

शब्दापात्ते प्रतीते वा साहश्ये वस्तुनोर्द्वयो ।
तत्र यद्भेदकथन व्यतिरेक स कथ्यते ॥

—काव्यादर्श २ १८०

Nothing definite can be ascertained from this loose statement as to what was really meant by Dandin from the obvious meaning it can be said to include the superiority of the उपमेय over the उपमान as well as of the उपमान over the उपमेय Definitions of both the वाग्भटs of का यानुशासन and वाग्भटालकार are also of such ambiguous nature But Rudraṭa and Ruyyaka are quite definite on this point

Rudrata says—

यो गुण उपमेये स्यात्तत्प्रतिप थी च दोष उपमाने ।
व्यस्तसमस्तन्यस्ता तौ व्यतिरेक त्रिधा कुरुत ॥

— काव्यालकार ७ ८६

भेदा तरमाह—

यो गुण उपमाने वा तत्प्रतिप थी च दोष उपमेये ।
भवतो यत्र समस्तो यतिरेकोऽयमन्यस्तु ॥

—काव्यालकार ७ ८९

उदाहरणम् (of the second type)—

क्षीण क्षीणोपि शशी भूयो भूयोभिवर्धते नित्यम् ।
विरम प्रसीद सु दरि यौवनमनिवर्ति यात तु ॥

—काव्यालकार ७ ९०,

Ruyyaka has —

भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः । अलङ्कारसर्वस्व, P 9 As the example of the second variety he gives the verse of Rudrata—क्षीण क्षीणापि शशी etc and explains चन्द्रापेक्षया च यौवनस्य न्यूनगुणत्वम् । शशिवैलक्षण्येन तस्यापुनरागमात् ।

The verse क्षीण क्षीणापि शशी must be a composition of Rudrata as it is found in his काव्यालङ्कार and is in the arya metre All the verses in काव्यालङ्कार are his own Therefore if we accept the view of Mammata we must say that Rudrata himself did not grasp the real meaning of his verse for he has cited it to illustrate the superiority of उपमान over उपमेय Mammata has very clearly shown that the आधिक्य in this verse is of उपमेय over उपमान i e of यौवन over शशी and not *vice versa* He says—क्षीण क्षीणोऽपि शशी —इत्यादावुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति केनचिदुक्तं तदयुक्तम् । अत्र यौवनगतास्थैर्याधिक्यं हि विवक्षितम् । काव्यप्रकाश X p 645

It is peculiar to note that Bhamaha does not include आधिक्य of उपमान over उपमेय He says—

उपमानवतोऽर्थस्य यद्विशेषनिदर्शनम् ।
व्यतिरेकं तमिच्छन्ति विशेषापादनाद्यथा ॥

—भामहालङ्कार २ ७५

But Udbhata who always follows Bhamaha seems to have intentionally abandoned him here Bhamaha has attempted no divisions of व्यतिरेक But we have seen that Udbhata does so though his divisions are not so scientific and exact as those of Mammata Mammata has 24 divisions in all See the passage partially quoted above from काव्यप्रकाश X pp 646-47

P 40 L 24—विभावना । This figure and विशेषोक्ति are complements of each other and they are consecutively treated by modern Rhetoricians like रुय्यक मम्मट अप्पयदीक्षित जगन्नाथ and others But the old order of अलङ्कारs generally accepted by Bhamaha Udbhata Dandin and others seems to have followed no scientific principle

P 40, LL 25 26 क्रियायाः प्रतिषेधे या । The displaying of the result [of any action] while the action (i e the cause) itself is denied is to be regarded as विभावना when satisfaction (as to how the result took place) is easily obtained

P 41, LL 1-3—इह यत्किंचित् कारणम् । Whatever is produced in this world is the result of action Action is the immediate cause of all things All other causes can only produce a कार्य through action alone It is a matter of every day exprience प्रातीतिकेन रूपेण परिदृश्यमानत्वात्

The विवृतिकार has कारणभूतक्रियाप्रतिषधे तत्कार्यस्य यत्प्रकटन सा विभावना । न दैवसगतेत्याह समाधाविति । परिहारे सतात्पर्यं ।

P 41 L 5—विरुद्धाभास विभावना ।- A production (भावना) that seems unnatural (विरुद्धाभासा) *i e* without causes is therefore विभावना This is a new and certainly original and ingenious way of accounting for the name विभावना The general method of derivation is अप्रसिद्धकारणस्य स्वाभाविकत्वस्य वा विभावनात् कल्पनात् विभावना or फलप्रकाशन विभावना

P 41 LL 10-11—अङ्गलेखामकाश्मीरसमालम्भन । Example of विभावना Here the क्रियाs (causes) काश्मीरसमालम्भन and सालक्तकत्व are denied Therefore the results पिञ्जरत्व and ताम्राभत्व seem for a time to be unaccounted for But then स्वाभाविकत्व removes the anomaly समालम्भन=Smearing anointing ओष्ठमुद्रा=The expression of sealed or closed lips

In order to bring in the idea of कारणभूतक्रिया in the case of ओष्ठमुद्रा the विवृतिकार suggests ताम्रोष्ठत्वस्यालक्तकयोजनक्रियात्मक कारणम् । अलक्तकशब्दोऽत्र तद्योजनाया वर्तते । अन्यथा विभावनोदाहरण त्वस्यानुपपत्ते । तच्चात्र कारण निषिद्धम् । परिहारश्चात्र स्वाभाविक सुलक्षणत्वम् ।

In the definition Udbhata has used the word क्रिया in the sense of हेतु According to grammarians क्रिया alone is the cause of a thing The word क्रिया has been used in the definition of विभावना by four authors viz Bhamaha Vamana Udbhata and Mammata Of these Udbhaṭa and Bhāmaha have the same definition Mammata has क्रियाया प्रतिषेधेपि फलव्यक्तिर्विभावना । Vamana has क्रियाया प्रतिषेधे प्रसिद्धतत्फलव्यक्तिर्विभावना । काव्यालकारसूत्र ३ २ Other authors use the word कारण

P 41 LL 23-24—समासोक्ति । प्रकृतार्थेन वाक्येन । (Karika 33)— In a sentence which deals with the principal theme of discription when some other sense not belonging to the theme is conveyed by common adjectives the figure becomes समासोक्ति The विवृतिकारs comment on this is प्रस्तुतार्थेन वाक्येनाप्रस्तुतोऽप्यर्थो यदभिधायते सा समासोक्तिः । नन्वेव श्लेषता प्राप्तेत्याह तत्समानविशेषणै । विशेष्यपद तु प्रस्तुतार्थाभिधाय्येव ।

P 42 LL 2-3—द तप्रभासुमनस पाणिपल्लव । Here the प्रकृत (principal theme) is भगवती and the अप्रकृत which is conveyed by implication (आक्षिप्त) is लता All the adjectives द तप्रभासुमनस etc are applicable to both लता and भगवती All these adjectives contain रूपकs one set of the रूपकs (viz द तप्रभा पाणि and जटा) belonging to भगवती and the other (viz सुमनस् पल्लव and षट्चरण) to लता द तप्रभा पाणि and जटा become the उपमेयs and सुमनस् पल्लव and षट्चरण become उपमानs when the adjectives are applied to भगवती and *vice versa* when they are applied to लता तनुत्व is a common property applicable to both भगवती and लता as well

In this verse all the adjectives are applicable both to to लता and त वी (slender Parvati) But the विशेष्य is only त वी and the sense of लता is understood by the force of the adjectives If the विशेष्य had also been श्लिष्ट (*i e* applicable to both लता and त वी) the alankara would have become श्लेष If the विशेष्य had contained words expressive of both त वी and लता such as तनुलताम् or स्त्रीलताम् then the अलङ्कार would become a समस्तवस्तुविषयरूपक वनगताम्—वन is श्लिष्ट here It means water with reference to त वी and forest with reference to लता and so it gives rise to a distinct notion of रूपक *i e* एकदेशवृत्ति or श्लिष्टपरंपरितरूपक The विवृतिकार has his own way of interpreting the verse He says —द तप्रभाव छाभा हृदय यस्या पाणे पल्लवावग्रे ताभ्या शोभते वन जलम्, लाना जटासु षट्चरणावलिश्च यस्या सा भ[ग]वताति प्रस्तुतोऽथ । द तप्रभावद्धवलानि पुष्पाणि यस्या इति तु यात्यान । एकदेशविवर्तिरूपकता। The omission is probably यात्यानमसत्

Udbhata s definition of this figure is more complete and exact than that of Bhamaha He has advanced greatly in point of exactness and accuracy Bhamaha (and Dandin al o) are not at all particular as to whether the अभिप्रेताथ (the intended sense) should be अप्रकृत and उक्ताथ (the expressed sense) to be प्रकृत or *vice versa* Bhamaha s difinition is —

यत्रोक्ते गम्यतेऽ यार्थस्तत्समानविशेषण ।
सा समासोक्तिरुद्दिष्टा सक्षिप्तार्थतया यथा ॥

—भामहालङ्कार २ ७९

But later writers beginning with our author have stipulated that the expressed sense must be belonging to the subject of description (*i e* प्रकृत) and the sense implied by the force

of the ानुष्ट adjectives is to be the अप्रकृत If the अप्रकृत or अप्रस्तुत thing is expressed and the प्रस्तुत is conveyed by implication the alankara would be अप्रस्तुतप्रशंसा

P 42 LL 12-13—अतिशयोक्ति । निमित्ततो यत्तु ।(Karika 34)— A statement with a cause surpassing the common perception of people—the learned consider it to be the alankara अतिशयोक्ति

P 42 LL 14-17—(Karika 35 36) The four divisions of अतिशयोक्ति of Udbhaṭa are

(1) भेदेऽनन्यत्वम् । Imposing sameness where there is difference in reality

(2) अन्यत्र (अभेदे) नानात्वम् । Imagining difference where there is really no difference

(3) सभान्यमानार्थनिबन्ध । Describing some imaginary thing [which is really impossible] सभा गमान=imaginary

(4) कार्यकारणयोर्यत्र पौर्वापर्यविपर्ययात् । आशुभाव समालम्ब्य बध्यते ॥ The reversion of cause and effect to show the quickness of effect

The विवृतिकार explains the Karikas very succinctly as किञ्चिद्धेतुमवलम्ब्य यदलौकिक वचो निबध्यते सातिशयोक्ति । तस्याश्चत्वारो भेदा । तथा हि । भेदे अभेद अभेदे भेद बहिरसत सम्भावनायां निबद्ध कार्यस्य शाघ्र कालताप्रतिपादनाय पूर्वभावित्व कारणादिति ।

Of these the first two varieties will probably fall under the second variety (प्रस्तुतस्य यद यत्वम्) of Mammata s अतिशयोक्ति because in both the varieties one thing (प्रस्तुत) is described as another thing The first variety of Mammata v z निगार्याध्यवसान (complete submerging of the उपमेय by the उपमान) does not find place in Ubdhata s classification The third and fourth divisions of Udbhata correspond to the same divisions of Mammata The second variety of Mammata is प्रस्तुतस्य यदन्यत्व and it is equal to the first two varieties of Udbhata यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् of Mammata is Udbhata s सभान्य मानार्थनिबन्ध The full description of अतिशयोक्ति given by Mam mata in his Karikas is — (१) निगार्याध्यवसान तु प्रकृतस्य परेण यत् । (२) प्रस्तुतस्य यद यत्व (३) यद्यर्थोक्ता च कल्पनम । (४) कार्यकारणयोयश्च पौर्वापर्य विपर्यय । विज्ञेयातिशयोक्ति सा । —काव्यप्रकाश X p 628

P 42, LL 24-25—तपस्तेन स्फुरितया। Example of the first variety Here पार्वती was first अकृशा then by तपस् she became कृशा Now by reason of the lustre of her austerities she is again described as appearing अकृशा Thus here भिन्ना (from her original condition) i e कृशा पार्वती is described as अभिन्ना i e अकृशा The विवृतिकार has भगवत्या कार्श्यमकार्श्यं चाभिन्नीकृतम्। हेतुश्चात्र तपस्तेजोजनिता सादृश्यसमृद्धि।

P 43 LL 6-7—अचिन्तयच्च भगवान् । Here पार्वती though she is कुमारी is imagined to be भिन्ना i e यौवनवती Thus अभेदेऽपि नानात्वम् is illustrated विवृतिकार—एवैवात्र कुमारी भगवती तरुणा चेत्यन्यत्व गमिता। हेतुश्च तपोजनित रामणीयकम्।

P 44, LL 8-9—मन्ये च निपतन्त्यस्या । The reversion of cause and effect is quite obvious The स्मरबाणपरम्परा shoots out so immediately after the कटाक्ष that it is described as going ahead and कटाक्ष as following afterwards The extreme efficacy of Parvati s glances is here established विवृतिकार—कटाक्षपातस्य पश्चाद्भाव । स्मरबाणपरम्परागमनस्य पूर्वभावित्वमुक्त समानजातित्वप्रतिपादनाय। एव च दाहोऽम्भ प्रसृतिं पच इत्यादावतिशयोक्ति सामान्यलक्षणनैव न तु विशेषलक्षणेन सगृह्यतेति केचित्। प्रसिद्धज्वलितानलदाहाभदे नैवायमध्यवसित इति विशेषलक्षणमप्यत्रास्तीति न दोष । एवम यत्र बोध्यम्।

P 43, LL 12-13—पतेद्यदि शशिद्योत । The example of the third variety The meaning is If a pencil of moon s rays will fall on a blooming sun lotus then that will be a fit comparison for the rosary of pearls that is in her hand विवृतिकार—प्रफुल्ले पद्मे च इकरप्रकराभावादसभवन्नयमर्थ सभावनाया निबद्ध । हेतुश्च गौरीकरे अक्षमालावलोकनम।

P 43, L 13—मुक्ताफलाक्षमाला । मुक्ताफलान्येव अक्षा तेषां माला। Here the कर and माला are respectively compared to a blooming sun lotus (विकाशि पद्म) and a pencil of moon s rays (शशिद्योतच्छटा) When भगवान began to look at Parvati he saw the कर and माला The combined beauty of them was so exquisite that he could not find a fit comparison for it in all the existing things of the world Hence he had to fancy a combination of विकाशिपद्म and शशिद्योतच्छटा not found in the existing world to be the fit उपमान for कर and माला [पद्म is a sun lotus and is closed during the night Thus the rays of the moon falling on a sun lotus is an utter im possibility in the world] This सभाव्यमानार्थनिबन्धन is the

same as यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् of Mammata Mammata gives the example—राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपु । तस्या मुखं तदा साम्यपराभवम् वाप्नुयात् ॥ का प्र १० p 632

As regards अतिशयोक्ति Udbhata has improved a great deal upon Bhāmaha No doubt he has taken the definition of अतिशयोक्ति almost verbatim from him as he does many a time when he thinks that Bhāmaha s definition is correct and fit to be adopted Yet Bhamaha and Dandin have made no attempt to divide the figure into classes and their ideas about the figure seem to be somewhat general and inexact Udbhata has not only attempted classification but has succeeded a great deal in making distinct divisions of the figure which have become the bases of the treatment of later authors like Mammata who have treated the figure very much in the same manner as Udbhata It will be noticed however that Mammata does not give any definition as such of अतिशयोक्ति He only describes the four varieties of अतिशयोक्ति one after another beginning with निगीर्याध्यवसान (See his Karikās on अतिशयोक्ति quoted above on p 79) The निगीर्याध्यवसान is the only feature of अतिशयोक्ति mentioned by modern Rhetoricians which is not noticed by Udbhata निगीर्याध्यवसान is establishing the उपमान by submerging the उपमेय altogether Take the example आयुरेवेदम् and आयुर्घृतम् 'This is life itself becomes the निगीर्याध्यवसान for the उपमेय which is घृत is totally enveloped by or submerged in the उपमान But in ghee is life there is only a charge made of life upon घृत This first निगीर्याध्यवसान constitutes a variety of अतिशयोक्ति according to Mammata and others The variety भेदे अनन्यत्वम् of Udbhata is not the same as this निगीर्याध्यवसान The भेद need not be between the उपमान and उपमेय it may be between two attributes even, such as अकृशा and कृशा as set forth in the example तपस्तेज स्फुरितया etc Thus although the निगीर्याध्यवसान variety of Mammata is not to be found among the varieties put forth by Udbhata all other varieties of अतिशयोक्ति given by Mammata are the same as those pro pounded by Udbhata The wording of Mammata is naturally more neat and concise but that does not conceal his indebtedness to Udbhata which is so largely apparent in his work

It is very interesting to see through the works of all alankara writers the development going on in the ideas about अतिशयोक्ति The first writer Bhamaha has only the vague definition—निमित्ततो यत्तु वचो लोकातिक्रान्तगोचरम् Udbhata coming after him first classifies the figure into the four divisions which are accepted in one form or another by all Alankārikas coming after him But Udbhata's classification still lacked the definite mention of निगीर्याध्यवसान This important variety which is based on औपम्य (similitude) is first included by Mammata among the divisions of अतिशयोक्ति But later on the idea of अध्यवसाय (identification) was generalised It was not regarded as being restricted to उपमानोपमेयभाव but any particular thing established in the place of another thing for some reason or other came to be called अध्यवसाय Thus the establishment of भेद in the place of अभेद of अभेद in the place of भेद the assertion of a संबन्ध as subsisting between two things where no संबन्ध really exists, the पौर्वापर्यविपर्यय of कार्य and कारण were all regarded as different species of the genus अध्यवसाय The sphere of अध्यवसाय being thus widened and made to include all the varieties of अतिशयोक्ति the figure अतिशयोक्ति itself was defined in terms of अध्यवसाय सिद्ध or complete अध्यवसाय was regarded as constituting अतिशयोक्ति and साध्य अध्यवसाय or अध्यवसाय in the process of making was called उत्प्रेक्षा This stage of development we see reached in अलंकारसर्वस्व of Ruyyaka who came a little after Mammata Ruyyaka's definition is—अध्यवसाये व्यवसितप्राधान्ये त्वतिशयोक्ति Visvanatha (14th cent) author of साहित्यदर्पण follows upon the footsteps of Ruyyaka A still further stage in the development of ideas about अतिशयोक्ति is depicted in the रसगङ्गाधर of जगन्नाथ (middle of 17th century) He defines अतिशयोक्ति as —विषयिणा विषयस्य निगरणमतिशय तदुक्ति He does away with the term अध्यवसाय and substitutes the word अतिशय in its place By doing so he does not bring in any new idea into the definition He describes अतिशय as विषयिणा विषयस्य निगरणम् which is practically the same as the अध्यवसाय of अलंकारसर्वस्व and others He also includes all the varieties—भेदे अनन्यत्वम् अभेदे नानात्वम् संबन्धेऽप्यसंबन्ध etc under his अतिशय Thus his अतिशय is the same as the all comprehending अध्यवसाय of Ruyyaka and others But by adopting

the term अतिशय he is able to show the propriety of the name अतिशयोक्ति by giving by the way its निर्वचन which no other author before him had thought of doing

We have thus seen that the figure अतिशयोक्ति passed through various stages of development First the crude definition of Bhamaha then the careful delineation of the four divisions भेदेऽनन्यत्वम् अभेदे नानात्वम् संबन्धेऽप्यसंबन्ध and कार्यकारणयो पौर्वापर्यविपर्यय of Udbhata to these four Mammata adds the all important division निगीर्याध्यवसान After Mammata the idea of अध्यवसान is made still more comprehensive and predominant so that अतिशयोक्ति itself came to be defined in terms of अध्यवसान Lastly the word अतिशय is substituted for अध्यवसान and thus an explanation is given of the name अतिशयोक्ति

The foregoing analysis is restricted to the line of authors who are Kashmirians or who generally follow the Kashmirian trend of thought But even amongst such authors there will be found some who do not fall in line with the development we have traced above Thus Hemachandra, author of काव्यानुशासन who came after Mammata defines अतिशयोक्ति thus—विशेषविवक्षया भेदाभेदयोगायोगव्यत्ययोऽतिशयोक्ति ।—काव्यानुशासन P 264 Here although he mentions the general varieties such as भेदेऽप्यभेद अभेदेऽपि भेद संबन्धेऽप्यसंबन्ध etc he omits to mention निगीर्याध्यवसान It cannot be said in his case as it can be said in the case of Udbhaṭa, that he was not aware of निगीर्याध्यवसान or that he did not accept it as a type of अतिशयोक्ति For he includes निगीर्याध्यवसान under भेदेऽप्यभेद and gives its examples under that variety His omission thus seems to be intentional

---

VARGA III

This chapter consists of three figures viz यथासंख्य, उत्प्रेक्षा and स्वभावोक्ति This instalment and the order of alankaras in it follow Bhamaha as usual who has also the third instalment of alankaras consisting of these three alankaras mentioned in the same order at the end of his second Parichchheda

P 45, LL 4-5—यथासख्यम् । भूयसामुपदिष्टानामर्थानाम् ।—उपदिष्ट=stated enumerated When many dissimilar things once stated are subsequently referred to in the same order then that figure is termed यथासख्य **LL 7-9**—ता हि यथासख्यता । For here the syntactical connection of objects (पदार्थानामन्वय) though not expressed in words (शब्देनानुपात्तोऽपि) [such as respectively &c] is grasped by suggestion (ध्वननात्) which produces the charm that constitutes the अलकार and as the अन्वय of the objects subsequently stated follows exactly the order indicated by the number (सख्योपलक्षितक्रमानतिक्रमेण) of the objects mentioned before the अलकार is called यथासख्य (सख्यामनतिक्रम्य वर्तते इति) Thus Induraja suggests the title is अन्वर्थ **LL 9-13**—स चालकारो प्रयासेन रम्य भवति । Induraja here tries to account for the word भूयसाम् भूयसाम् means of many i e of at least three He says —The alankara becomes charming when the objects mentioned are many even though they are referred to only a few times When only two objects are first stated then the figure will not be charming unless they are referred to a great many times i e at least three or four times If only two things are enumerated and if they are again spoken of only once then it will have no charm at all But when a great number of things is enumerated then only one subsequent reference will convey sufficient charm and if such enumeration of many things is referred to twice or thrice then the charm will be very great indeed Rudrata says just the same thing तद्द्विगुण त्रिगुण वा etc ।—रुद्रट —काव्यालकार, ७ ३५

P 45, LL 18-24—ननु मृणालहसेत्यादौ शोभातिशयमावहतीत्यर्थं । The word असधर्मणाम् should denote we think the dissimilarity of the things that are enumerated Thus in the given example–मृणालहसपद्मानि बाहुचङ्क्रमणाननै मृणाल हस and पद्म must not be similar or similarly spoken to one another Such seems to us to be the meaning of the author But Induraja takes it in a different way He says that the things first enumerated should not be similar to things subsequently enumerated and attributes this meaning to असधर्मणाम् Thus according to him मृणाल हस and पद्म *should* have no similarity i e उपमानोपमेयभाव with बाहु चङ्क्रमण and

आनन But the actual thing is that मृणाल हस and पद्म are very clearly the उपमानs and बाहु चङ्क्रमण and आनन are the उपमेयs and the whole verse becomes a good example of व्यतिरेक as will be shown later Induraja admits all this but still adheres to his own meaning of असधमणाम् and gives an example from Rudrta s काव्यालकार to illustrate his own meaning His plea is that if there be similarity between the two groups of things stated then the alankara will always be उपमा रूपक or व्यतिरेक which will always be prominent in that example and the element of यथासख्य (enumeration in order) will always be thrown into the background

But according to Induraja Udbhata s position becomes very awkward In his definition he is made to say that the different groups of objects should not be similar to each other yet he gives as an example of his definition a verse which goes just against what is said in the definition All this self contradiction is averted if the meaning we have given to असधमणाम् is accepted Of course the meaning extracted by Induraja can be got by a slight twisting He takes भूयसामुपदिष्टानामथानाम् असधमणा य क्रमश अनुनिर्देश । so that the word अर्थानाम् in the Karika refers to असधमणाम् which is related to अनुनिर्देश We take असधर्मणा अर्थानाम् (क्रमश) अनुनिर्देश Here असधर्मणा becomes the adjective of अर्थानाम् and अर्थानाम् is connected with अनुनिर्देश

Bhamaha s treatment of यथासख्य also points to the same conclusion His definition of the figure is just the same as that of Udbhata and his example is also of the same type He has—

पद्मे दुभृङ्गमातङ्गपुस्कोकिलकलापिन ।
वक्त्रका तीक्ष्णगतिवाणावालैस्त्वया जिता ॥

—भामहालकार २ ९

Here the first group of objects पद्मे इन्दु etc are उपमानs and वक्त्र कान्ति etc are उपमेयs and the real alankāra is उपमा or व्यतिरेक Thus here also if we accept Induraja s interpretation of असधर्मणाम् the same difficulties will confront us

There is a line of argument in support of the explanation of the expression असधमणाम् offered by Induraja It

may be said that by the expression असधर्मणाम् Udbhata wants to suggest that the alankara occurs where there is उपदेश or अनुनिर्देश of सधर्म अर्थs also For this reason if we understand the word अपि after असधर्मणाम् the meaning of the author will be clear अपिना सधर्मणामनुक्ताना समुच्चय This sort of construction is not unusual with old authors, and subtle commentators often resort to this kind of artifice to bring out their intended meaning from the very words of the author which they are commenting upon By the words अनलङ्कृता पुन क्वापि in his definition of a Kavya Mammata wants to suggest सर्वत्र सालङ्कारौ [शब्दार्थौ काव्यम्] क्वचित् स्फुटालङ्कारविरहेऽपि न काव्यत्वहानि Udbhata himself in his definition of उत्प्रेक्षा (see p 48) only uses the words वाच्येवादिभिरुच्यते and suggests as Induraja says that there is another kind of उत्प्रेक्षा which is called अवाच्या i e अर्थसामर्थ्याक्षिप्ता or प्रतीयमाना In the same way the word असधर्मणाम् in the definition of यथासङ्ख्य should be understood to mean सधर्मणाम् असधर्मणामपि Thus he interprets the important word असधर्मणाम् in the definition in such a way as to include examples both ways which are given by several writers on alankara By this line of argument Induraja tries to account for the expression असधर्मणाम in the definition of the alankara and for that reason introduces the discussion ननु मृणालहसेत्यादि etc He asks—In the following example मृणालहस etc the charm lies not in the order of objects i e in यथासङ्ख्य but in व्यतिरेकालङ्कार inasmuch as मृणाल हस and पद्म which are उपमानs here are described as having been conquered by the उपमेयs बाहु चङ्क्रमण and आनन how then is यथासङ्ख्य to be considered there as an alankara at all? The author he says tries to answer this question by introducing the word असधर्मणाम् in the definition and thereby he intends to suggest that this alankara produces a great charm also in places where there is neither साधर्म्य nor उपमानोपमेयभाव and conseqently no व्यतिरेक उपमा or रूपक and gives a clear example devoid of उपमानोपमेयभाव as कज्जलहिमकनक etc from Rudrata s काव्यालङ्कार, 7 36 Here in this example हरि, हर and चतुरानन are the three gods first enumerated and then their complexions vehicles, and their places of abode are subsequently stated in order There is no similarity of any kind in any of these, yet

there is a great deal of charm in the appropriate syntactical connection of them all in their just order Here of course the alankara is quite distinct apart from similarity identification or contrast Now if we accept the existence of the alankara यथासख्य where there is no tinge of similarity there is no reason why it should be discarded as an alankara in places where similarity or contrast does exist Therefore in the example मृणालहस etc यथासख्य does exist there though as subordinate to यतिरेक thus there is अङ्गाङ्गिभावसकर of both in the example The author himself says further on that where two or more alankaras mutually assisting each other do not appear as distinct and indepen dent they give rise to अङ्गाङ्गिभावसकर Therefore यथासख्य must be recognised as a separate alankara

The whole of the foregoing discussion may be put in a nut shell and stated as follows —Udbhata s defini tion of यथासख्य is उपदिष्टाना भूयसामसधर्मणामथाना य क्रमश अनुनिर्देश तत् यथासख्यम् The subsequent reference in order of many dis-similar objects previously stated gives rise to the alankara यथासख्य The objects must be many at least more than two and they must be dissimilar i e disconnected with one another having no common standpoint between them Bhamaha gives the same definition Both of them are original and accurate thinkers on matters of alankaras By framing their definition in this way both of them give examples of the alankara which when considered aggregate ly frmo the modern point of view contain an alankara based on similarity They havecomposed their own examples They have not borrowed them from other writers Their examples must be exactly fitting in with their definitions Therefore the objects stated in the examples must be dissimilar (असधम) according to the meaning in which they must have used the expressiom असधर्मणाम् And that mean ing is the one which we have given above, viz the objects in themselves must be dissimilar to each other They as a group may or may not be dissimilar with the other group of objects susequently referred to With this mean ing of the expression असधमणाम् of the author his example मृणालहसपद्मानि becomes quite consistent Here the objects

मृणाल हस and पद्म stated first have no similarity of any kind between them they are quite disconnected with each other Similarly the objects in the subsequent statement also viz बाहु चङ्क्रमण and आनन are all disconnected with each other Thus the conditions of the definition are all fulfilled in the example But Induraja having notions of the अलकारशास्त्र as developed in his time brings in his own views about the alankara यथासख्य and tries to explain the definition of उद्भट in his own way He understands that the *groups* of objects should be असधर्म and thus expatiates upon the propriety of the expression असत्रमणाम् in the definition All his discussion is quite unnecessary if we understand the expression in the way in which we have interpreted it

The definitions and examples of यथासख्य given by रुद्रट मम्मट रुय्यक and जगन्नाथ are clear examples of the alankara quite unmixed with any other alankara and still they have charm But most of the examples of यथासख्य given by Ālankarikas are mixed up with other alankaras such as उपमा रूपक उत्प्रेक्षा and यतिरेक This led to the discussion started by जयरथ and followed by जगनाथ and other modern writers as to the claims of यथासत्य being considered as a separate and distinct alankara Compare जयरथ commentary on अलकारसर्वस्व of रुय्यक (pp 149–150)— चास्यालकारत्व युक्तम् । दोषमात्राभावरूपत्वात् । उद्दिष्टाना क्रमेणानुनिर्देशे ह्यक्रियमाणेऽपक्रमाख्यो दोष प्रसज्यते । यदुक्तम्— क्रमहीनाथमपक्रमम् इति । तच्च यथ — कार्तिप्रतापौ भवत सूर्याचन्द्रमसाविव ’ इति । दोषाभावमात्र च नालकारत्वम् तस्य कविप्रतिभात्मकविच्छित्तिविशेषत्वेनोक्तत्वात् । तत्त्वे चास्य यथासत्यमनुदेश समानाम् इत्यादिसूत्रोदाहरणाना आयनेयीनीयिय फढखछघां प्रत्ययादानाम् इत्यादीनामप्यलकारत्वप्रसङ्ग । See also रसगङ्गाधर (p 478)— इद बोध्यम् । यथासत्या वयबोधो यथातथास्तु नाम । नात्रागृह्णीम । यथासत्य मलकारपदवामेव तावत्कथमारोढु प्रभवतीति विचारणीयम् । नह्यस्मिँल्लोकसिद्धे क्रम प्रतिभानिर्मितत्वस्यालकारजीवातोर्लेशतोऽप्युपलब्धिरस्ति येनालकारव्यपदेशो मनागपि स्थाने स्यात् । अतोऽपक्रमत्वरूपदोषाभाव एव यथासत्यम् । एव चोद्भटमतानुयायिनामुक्तय कूटकार्षापणवदरमणीया एव । एतेन यथासख्यमेव क्रमालकारसज्ञया यवहरतो वामनस्यापि गिरो यारयाता इति तु नव्या ।

That is the view of the modern Ālankarikas But the old Ālankārikas such as भामह दण्डि उद्भट, रुद्रट रुय्यक and मम्मट did recognise a kind of charm even in the orderly succes

sion of things and so accorded to यथासंख्य the position of an independent alankara, in the same way as they have done to the second दीपक कारणमाला सार and एकावली

The विवृतिकार disposes of this alankara in a very few words He says —असधर्मणाम्। असधर्मणामित्युपमाया अभावेऽपि भवतीत्याह। उदाहरणम्—मृणालहंसेत्यादि। अत्र तूपमा व्यतिरेकेऽपि यथासंख्यकृत चारुत्वमस्त्येव। इदं तु स्पष्टमुदाहरणम्—कज्जलहिमकनकेत्यादि। But his comment though short is to he point and is highly suggestive He says Udbhata uses the expression असधर्मणाम् in the difinition thereby intending to suggest that the alankara यथासंख्य is possible in the absence as well as in the presence of उपमा The example given by Udbhata viz मृणालहंसेत्यादि is of course of the first kind i e in the presence of उपमा Here the विवृतिकार says though there is उपमा or व्यतिरेक still the charm produced by the alankara यथासंख्य does exist there But a clear example i e in the absence of similarity caused by उपमा or व्यतिरेक is the following viz हिमकनकेत्यादि (given by रुद्रट and quoted by Indurāja himself)

P 46, L 15—मृणालहंसपद्मानि । The meaning is very clear Here many i e three things are mentioned but they are referred to only twice According to the modern stand point the principal figure here is व्यतिरेक and यथासंख्य is its accessory (अङ्ग) It seems that the old authors ignored the claims of other alankaras and gave prominence to यथासंख्य For almost all the examples cited by them contain व्यतिरेक or some other alankara Bhamaha s example is given above Dandin has —

ध्रुवं ते चोरिता तन्वि स्मितेक्षणमुखद्युतिः ।
स्नातुमम्भः प्रविष्टाया कुमुदोत्पलपङ्कजैः ॥

—Here also the alankara is व्यतिरेक Vāmana takes उपमानोपमेयक्रम as the basis of his alankara and has even his definition modelled on such examples His definition is उपमानोपमेयानां क्रमसंबन्धः क्रमः and his example is —तस्याः प्रवृद्धलीलाभिरालापस्मितदृष्टिभिः। जीयन्ते वल्लकीकुन्दकुसुमेन्दीवरस्रजः ॥ Vamana s क्रम is the same as यथासंख्य of other writers

The modern writers from whose stand point Induraja is criticizing Udbhata have of course no such ambiguity of ideas Their examples contain no other alankāras,

Rudrata s example viz कज्जलहिमकनकरुच etc is clearly of this type For other examples of this sort see यथासख्य in काव्यप्रकाश अलकारसवस्व रसगङ्गाधर and other writers

P 46, L 20—उत्प्रेक्षा । साम्यरूपाविवक्षायाम् । अतद्गुणक्रिया योगात् । न तत् अतत् । अतस्य गुणक्रियाणा योग अतद्गुणक्रियायोग । तत्= प्रकृत उपमेय therefore अतत्=अप्रकृत उपमान When the form of similarity [between प्रकृत and अप्रकृत] is not desired to be spoken but the qualities and actions of the अप्रकृत are placed in प्रकृत in a hyperbolic manner it is called उत्प्रेक्षा and is denoted by words like इव '

P 46 LL 23 26—यत्रेवादिपदनिबन्ध क्रियायोगादिति। Induraja has a very able comment on this Karika The gist of the discussion is as follows —Udbhata says that the form of similarity is absent yet words like इवादि which are साम्यवाचक are present How is this? This difficulty is removed when we look to the word अतद्गुणक्रियायोगात्

P 46 L 24—असभवो नाम लक्षणदोष । When one or more of the conditions laid down in any लक्षण are impossible to be fulfilled by some reason or other then the लक्षण is असभव लक्षणदोषयुक्त In the present case इवादिपदनिबन्ध and साम्यरूपाविवक्षा are incompatible with each other One of them is possible both together are impossible Hence असभव occurs

P 46, L 26—द्रव्यधर्म सिद्धो गुण रूपेणान्तर्भावात् । The property (धम) of matter (द्रव्य) that is accomplished or perfected (सिद्ध) is गुण and that which is in the process of being perfected (साध्य) is क्रिया The whole universe is twofold as it consists of independent and dependent things That which is independent is called धर्मि and it is द्रव्य as it is capable of being indicated by pronouns this or that The dependent thing is the property It is of two kinds सिद्ध or साध्य Now that property which is सिद्ध is गुण and that which is साध्य is क्रिया These are all the objects in this world सामान्य विशेष etc can be included among these as they are cognised as one or other of them On this whole passage see Kavyaprakaśa (Third edition) उपाधिश्च द्विविध धालम्बनभेदात् ' । Ullasa 2 pp 33–37

This description of पदार्थs is made from the grammarians point of view They reconize जाति, गुण, क्रिया and सज्ञा

Compare चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति महाभाष्यकारा । Here संज्ञा and जाति are included under द्रव्य सामान्य and other पदार्थs that the Naiyayikas and Vaiseshikas have sanctioned fall under one or other of these categories for they have a form of their own that is cognisable to our mind

P 47 L 6—अत्र असौ अप्रकृतो यो अथ । Though there is no regular comparison in उत्प्रेक्षा the qualities and actions of the अप्रकृत i e उपमान are imagined to be residing in उपमेय Thus in उत्प्रेक्षा there is no total absence of similarity and the इवादिशब्दs are quite appropriately used there In उत्प्रेक्षा the अप्रकृत is not distinctly described as उपमान but there is a sort of अध्यास (superimposition) made of the qualities of अप्रकृत upon the प्रकृत in such a way as to help the sentiment in poetry

P 47 L 14—न हि वस्त्वन्तरधर्मो । But it is not possible in the natural order of things to charge one thing with the actions and qualities of another Therefore to account for this अध्यास of one's qualities upon another the word अतिशयान्विता comes in Any quality which is impossible in the ordinary world can be attributed to anything by the poet creator to heighten the charm of it

P 47 L 21—Udbhata again describes उत्प्रेक्षा in another way—लोकातिक्रान्तविषया । A fancy either positive or negative beyond the pale of worldly possibilities is उत्प्रेक्षा वाच्या [उत्प्रेक्षा] is denoted by इव etc

P 48 L 1—वाच्येवादि । By the words वाच्या इवादिभिरुच्यते the author suggests that a sort of उत्प्रेक्षा exists which is not वाच्य To prove that such an उत्प्रेक्षा exists Induraja brings in an examplefrom out side viz चन्दनासक्तभुजग etc Both the examples of Udbhata s contain इवादिशब्दs

P 48, L 5—चन्दनासक्तभुजगेत्यादौ इवादीनामप्रयोग । In the verse चन्दनासक्त etc the मलयमारुत (wind from the मलय mountain) is said to be mixed up with the breaths of the serpents and this is shown as a cause of its stupefying effect on travellers Now this is a mere fancy, for though the मारुत may be निश्वासमूर्च्छित it does not make the travellers faint on that account at all Here the cause of the

fainting of travellers is *imagined* to be residing in निःश्वासमूर्च्छितत्व of मलयमारुत इवादिशब्दs do not exist

P 48, L 12—अस्या सदार्कबिम्ब । This example is of गुणयोगाध्यासेन भावोत्प्रेक्षा The meaning is 'On account of her austerities (mutterings) during which her eyes which were ever steadily fixed on the orb of the sun had drunk his rays The black spot had as it were fallen on her face having mistaken it for the moon Induraja s explanation here is as follows —In the first place अङ्क is to be taken to mean शश (on the moon) Then the compound is to be रूपक समास viz श्यामिका एव अङ्क (शश) शश (hare) is अप्रकृत and it is चेतन, श्यामिका is प्रकृत but it is अचेतन Now श्यामिका is describ ed as falling on the face on account of चन्द्रभ्रम But चन्द्रभ्रम is a quality belonging to a living being i e शश for अचेतन वस्तु cannot have any भ्रम (confusion or mistake) Hence the quality चन्द्रभ्रम which belongs to शश is implanted on श्यामिका by the poet Therefore this is गुणयोगाध्यासेन उत्प्रेक्षा What ultimately falls is the प्रकृत i e श्यामिका blackness

This explanation is ingenious but unnatural and the real beauty of the verse is left out unnoticed by such explanation More naturally चन्द्र should be the अप्रकृत मुख should be the प्रकृत and श्यामिकाङ्कत्व having the black spot should be the गुण implanted upon मुख it being the natural गुण of चन्द्र The real idea of the verse is there had grown a sort of blackness on Pārvatī s face by constant austerities and constant looking at the sun On this the poet exercises his fancy As Parvatī was constantly looking at the sun and the moon (in the form of the face) also comes face to face with the sun and drinks his light on this account and on account of its beauty the face of Pārvatī was so very alike the moon that the black spot alighted on her face mistaking it for the moon Thus the quality of having the black spot which naturally belongs to चन्द्र is implanted upon मुख Here we need not stretch the mean ings of words at all such as अङ्क=शश etc अङ्क means only a spot and nothing else Here also we can catch the real beauty of the epithet अर्कबिम्बस्थदृष्टिपीतातपे Pārvatī is drinking the light of the sun by her eyes, and चन्द्र is also well known

for drinking the light of the sun In this way पीतातपत्व can also be the आरोपितधर्म For Parvati does not actually drink the light but the moon drinks and thus पीतातपत्व can be transferred from the moon to Parvati

P 49 L 6—कपोलफलकावस्या । The example of अभाव विषयक्रियाध्यासोत्प्रेक्षा Here the अभावरूपक्रिया viz परस्परादर्शन (not seeing each other) is attributed to the कपोलफलकs The action of seeing or not seeing belongs to a living being having eyes But the कपोलफलकs are no beings and have no eyes Therefore the action of not seeing is imposed upon the कपोलफलकs

The विवृतिकार s comment is short and to the point It runs thus —उपमानोपमेयभावस्याविवक्षणे नत्वभावे इवमन्येध्रुवमित्यादिभि पदै प्रतिपाद्यात्प्रेक्षा किरूपेत्याह सभावनेयमिति । कुत सभावनेत्याह तद्गुणेति । [अ]तस्या प्रकृतस्य सभाव्यस्य सबन्धी यो गुण क्रिया वा तद्योगादयात्प्रकृतस्य किंफलेत्याह अति शयेति । उत्कर्षपर्यवसायिनीत्यर्थ । एषा च बहिरसभवदर्थनिष्ठा कार्येत्याह लोकेति । भावस्याभावस्य च सभावनया सा प्रथम द्विधा । उदाहरणम् । अस्या सदाकबिम्बस्थे त्यादि । अत्राङ्कस्य मुखविषयपातक्रियायोगादिन्दभ्रमो भारूपो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षित । द्वितीयस्यो दाहरणम् । कपोलफलके त्यादि । अत्र क्षामतागमनाक्रियायोगाददर्शनहेतुत्वेनाभावरूप सभावितम् । लक्षणहेत्वो क्रियाया इति ह्यत्र शतृप्रत्यय ।

बालेन्दुवक्राणी त्यादीन्यतद्गुणक्रियायोगादुत्प्रेक्षोदाहरणा युन्नेयानि । अतद्गुणक्रिया या सभावनमिति तु व्याख्यानमयुक्तम् । अशब्दार्थत्वात् । कपालेनो मुक्तस्फटिकधवले नाङ्कुर इवे त्यादेर्लक्ष्यस्यासग्रहप्रसगाच्च ।

ननु चन्दनासक्तभुजगे त्यादौ नेवादिपदप्रयोग तत्कथमुत्प्रेक्षेत्याह । उत्प्रेक्षा वाच्येवादिभिरुच्यते । गम्यमानातु नोच्यत इत्यर्थ ।

P 49, L 12—स्वभावोक्ति । क्रियाया सप्रवृत्तस्य । A description of the movements of some animal or a child that is engaged in its natural actions is called स्वभावोक्ति

नष्ट्वा—The indeclinable form of the root नश् with the termination त्वा Here the नुम् (i e न्) is first introduced by मस्जिनशोर्झलि पा ७।१।६ Hence the forms ननष्ठ नष्टा नंक्ष्यति etc This नुम् is made optional before त्वा by जा तनशा विभाषा पा ६।४।३२ Hence we can have नष्ट्वा and नष्टा

The विवृतिकार s comment is—व्यापारप्रवृत्तस्य बालमृगादे समुचित हेवाकनिब धनस्वभावोक्तिर्न तु स्वभावमात्रकथनम् । उदाहरणम् । क्षण नष्ट्वे ति । नष्ट्वा ह्दित्वा, नुदन् पीडयन् ।

The two principal terms are रस and भाव (स्थायि) रस is a sentiment in a fully developed form and स्थायिभाव is a feeling which is latent in the mind of a person A स्थायिभाव when it is roused to a great pitch with the help of its accessories assumes the form of रस If it is not heightened sufficiently so as to be termed रस it remains all the while as a भाव The accessories which tend to develop a स्थायिभाव are विभावs अनुभावs and व्यभिचारिभावs A विभाव is any causative or exciting property by the help of which the latent स्थायि-भाव develops The things चन्द्रिका गन्ध माल्य अनुलेपन etc excite the feeling of रति in a person s mind therefore these are (उद्दीपन-) विभावs The कान्ता or beloved woman is the root cause on which the feeling of रति in a person s mind rests and so it is termed the (आलम्बन-) विभाव of रति or शृङ्गार अनुभावs are the gestures or actions denoting the effects of स्थायिभाव or रस upon a person Thus the gestures and actions which a man exhibits under the influence of रति or शृङ्गार would be called the अनुभावs of शृङ्गार यभिचारिभावs are minor feelings which cannot have any great importance by themselves but can heighten the principal feeling i e स्थायिभाव These यभिचारिभावs are thirty three or thirty four in number viz निर्वेद ग्लानि शङ्का etc The सात्त्विकभावs i e pure emotions which hold a middle position between the स्थायिभावs and यभिचारिभावs and which are indicated by particular conditions of body and mind are eight viz स्तम्भ स्वेद, रोमाञ्च etc (The appropriate English equivalents of these and other kinds of भावs may be studied from Monier Williams "Sanskrit English Dictionary) स्थायिभावs are nine (or eight according to writers on dramaturgy) viz रति हास शोक, क्रोध उत्साह, भय जुगुप्सा विस्मय and सम These correspond respectively to the nine रसs which are शृङ्गार हास्य करुण, रौद्र वीर भयानक बीभत्स अद्भुत and शान्त शृङ्गार is the developed expresion of love between a man and a woman Any other kind of love or affection e g वात्सल्य भक्ति etc cannot rise to the pitch of रस and so it remains only in the state of a स्थायिभाव although it is heightened by अनुभावs etc so also with the other स्थायिभावs and रसs

Now प्रेयस्वत is a figure where a स्थायिभाव is only suggest ed by the help of अनुभावs etc

इय च सुतवाञ्छ्यानिर्विशेषा etc । Example of प्रेयस्वत् Here वात्सल्य or अपत्यविषयकरति is manifest It is heightened by the contact of स्पृहा a व्यभिचारिभाव The आलम्बनविभाव and others are described in the commentary

Here the स्थायिभाव i e मातृविषयक रति does not rise to the height of रस Had it been स्त्रीपुरुषविषयक रति it would have risen to शृङ्गार In such a case where the development of a रस is described the alankara रसवत् occurs The रस itself is stated in words स्थायिभाव is expressed and अनुभावs विभावs and व्यभिचारिभावs are all described Although any of these five categories are not actually expressed but are inferred still the figure remains रसवत् The existence and not the expression of all these five is necessary

इति भावयतस्तस्य etc —is the example of रसवत् Here the development of शिव s शृङ्गार is described For all the five parts स्वशब्द स्थायि etc the commentary should be looked into

In प्रेयस्वत् we were concerned with स्थायिभाव in रसवत् with रस Now in ऊर्जस्वि we have to deal with रसाभास and भावाभास and in समाहित we have to do with the शान्ति (abatement) of रस भाव रसाभास or भावाभास आभास means अनौचित्येन प्रवृत्ति here Any sentiment or feeling that is developed in an improper and objectionable manner is called रसाभास or भावाभास When any passion like love or anger exceeds beyond control then the sentiment makes its effect in a rash and morally objectionable manner and then it is called रसाभास or भावाभास The description of such a रसाभास or भावाभास con stitutes the figure ऊर्जस्वि ऊर्जस्वि=बलवत्=rash disdainful

तथा कामोऽस्य ववृधे etc । The desire of Hara was heightened to such a degree that he abandoned the righteous path and began to act improperly This constitutes रसाभास

The शान्ति of रस भाव and others is the quiescence or abating condition of the same रस, भाव etc When such रसशान्ति or भावशान्ति is illustrated and no other रस or भाव is sought to be introduced with the abatement of the previous one then the figure is समाहित

अथ का ता दृश दृष्ट्वा etc । Here the abatement of Hara's desire is described He allayed all the marks of previous passion on his body and then approached Parvati The appeasing of passion indicated by the allaying of the marks on his body constitutes समाहित

The nature of these four alankaras with their examples is thus succinctly described The general purport of the commentary on these alankaras will be seen to be included in the above Now we notice from the beginning some places requiring particular explanation

P 51, L 1—एतेषा पञ्चाशतग्याख्यानाम् सूचका । The nine स्थायिभावs, eight सात्विकभावs and thirty three यभिचारिभावs make up the number fifty The indicators of each of these fifty भावs are अनुभाव विभाव यभिचारिभाव and स्वशब्द The स्वशब्द is the verbal statement of the very thing which is to be indicated (सूच्य) such as रति and the like It will be seen that यभिचारिs or minor feelings are included both in सूच्यs and सूचक The reason is that they are sometimes themselves principally described in some poetry with other यभिचारिs and अनुभावs etc as their accessories Therefore the यभिचारिs are included both in सूच्यs and सूचकs The सात्विकभाव are of two fold nature They are sometimes r garded as principal feelings at others they are included in अनुभावs which are accessories Of course cases where the यभिचारिभावs and सात्विकभावs are described as principal are very rare Generally स्थायिभावs are indicated and यभिचारिs are their accessories Mammata has given one example where यभिचारिभाव is principal (का प्र ४ p 120)

जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेय दृष्टा मया
मा मा सस्पृश पाणिनेति रुदती ग तु प्रवृत्ता पुर ।
नो यावत्परिरभ्य चाटुशतकैराश्वासयामि प्रिया
भ्रातस्तावदह शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृत ॥

Here [निर्वे प्रति] असूया is the यभिचारि described

The विवृतिकार takes objection to the interpretation पञ्चाशद्भावाना सूचनम् of Induraja and especially to the number fifty of these Bhavas He says—पञ्चाशद्भावसूचनमिति व्याख्यानमयुक्तम् । हासादीनां भावानां हास्यादीना च रसाना भेदस्यासिद्धत्वात् । By the expres

sion रत्यादि he does not understand रति as a स्थायिभाव and other स्थायिभावs but takes रति as a mere भाव by the dictum it seems of the Ālankārikas viz —रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जित । भाव प्रोक्त and not as one of the 9 स्थायिभावs as Indurāja takes it and makes his list of 42 भावs by adding only रति to 33 व्यभिचारिभावs plus 8 सात्त्विकभावs thus making 42 भावs only He insists that out of the 9 स्थायिभावs and रसs रति can only be accepted as a mere भाव separately with reference to गुरु नृप etc and not हास शोक and the रसs हास्य करुण etc as these latter cannot be distinctly apprehended with reference to देव गुरु नृप or any other being as रति is Thus he says रतिरिह देवगुरुनृपादिविषया गृह्यते । का तद्विषयाया स्तुत सूचने रसवदलकारो वक्ष्यते ।

He reads सूचने instead of सूचन The word सूचन may mean अवगमन or अनुमान i e indication or inference As शीतनिवृत्ति is indicated or shown by वह्नि as the latter is the productive cause of it and as the taste of a mango can be inferred from its colour which may be said to be a ज्ञापक cause of taste so the विभावs and अनुभावs may be said to be सूचक of रति and other भावs But a भाव thus indicated by or inferred from विभावs and अनुभावs is not the soul of poetry The soul of poetry is रस which is the subject of enjoyment or pleasure in general and as such it is neither indicated nor inferred but only enjoyed and therefore रस भाव and other emotions are said to be व्यङ्ग्य (capable of being suggested) and not अनुमेय (capable of being inferred) by those who understand the real nature of poetry The विभावs अनुभावs and व्यभिचारिभावs are not the productive causes of रस If they were so भरत and others would have said रसनिष्पत्ति and not रसाभिव्यक्ति

The whole passage of the विवृतिकार bearing on this discussion is worth extraction —आदिग्रहणान्निर्वेदग्लानीत्यादयो व्यभिचारिभावा तथा स्तम्भ स्वेद इत्यादय सात्त्विकभावा गृह्य ते । तेषा च [द्वा]चत्वारिंशतो रत्यादिभावानाम् भावं सात्त्विकवाचिकाहार्याङ्गिकरूपैरभिनयैरादिग्रहणादुद्दीपनालम्बनरूपै र्विभाव स्थायिभावत्वादतेस्तु व्यभिचारिभिरपि सूचने व्यक्तौ यत्काव्यबन्धन प्रेयस्विदत्या प्रियतरया उपलक्षित भावद्‌दमत्रास्तीति । वह्ने शीत[नि]वृत्तिरनुमीयत इति कारणस्यापि क्वचिद्गमकत्वाद्विभा भिर्वत्येव सूचनम् । रूपाद्रसानुमान भवतीति व्यभिचारिणा सहकारि रूपाणामप्यस्ति गमकत्वम् । काव्यस्य तु सिद्धे गमकतो निर्विवादैवानुभावाना सूचकता ।

न चानुमितमात्रतया स्थितो भाव का यत्नीवितमपि तु साधारण्येन प्रतिपन्नो रसन। ग्रापारगोचर । एव रसेऽपि ग न्त यमत एव यङ्गचा रसभावतदाभासतत्प्रशमा का यतत्त्वविद्भिरभिधाय ते। एतच्चाभ्युपगम्योक्तम्। वस्तुवृत्तपरीक्षाया रसभावादयोऽनुमेया एव न भवन्ति । न हि विभावानुभाव यभिचारिण कारणकार्यसहकारिरूपा । तद्रूपत्वे कारणकार्यसहकारिसयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति ब्रूयात् । यथा चैतत्तथा परीक्ष्यमाण ग्र थ गौरवमानयतीति न प्रतन्यते ।

P 51 L 2—तत्रानुभावश्चतुर्विध । Of these अनुभाव i e gesture or condition of mind or body is fourfold (1) आङ्गिक of body such as gestures of hands eyes &c (2) वाचिक of speech such as the use of a particular tone or voice (3) सात्त्विक natural or pure state of mind such as stupor perspiration &c (4) and आहार्य adventitious or borrowed such as head dress or bodice **L 5** — एवमयमनुभाव । Thus this fourfold अनुभाव being the कार्य (effect) conveys or indicates the feelings which are the cause **L 10**—यथा हि कार्यस्य । As a well investigated effect (कार्य) necessarily leads to its cause (कारण) so also a well a certained cause invariably leads to its effect as it is usually seen in worldly transactions **L 17**—रत्यादीना च शब्दाना । Though the words रति and others are not found to indicate the sentiments love and others in the way in which they are indicated by their peculiar and natural characteristic by अनुभावs yet they possess partially this characteristic of the अनुभावs As indeed the अनुभावs convey the idea of feelings generally and not particularly so the indicatory words रति and others also do the same **L 22**—वत्तृरूपा भावा इति। Where Udbhata has said this and पञ्चरूपा रसा occurring a little further on we can not at present determine Perhaps it may be in his भामहविवरण **L 27**—प्रेय श दवाच्येन लक्षणया व्यपदेश । This is certainly originial and very ingenious Induraja explains the propriety of the word प्रेयस्वत् प्रेयस originally means a dear person Now a dear or beloved person is the आलम्बनविभाव of the स्थायिभाव रति Therefore by लक्षणा the word प्रेयस् comes to mean रति Again रति is one of the nine (or fifty) भावs mentioned before Therefore when we use the word प्रेयस् chiefly intended for रति all t e other भावs also come in with it and are meant by he word प्रेयस् (by लक्षणा)

Thus प्रेयस् means ultimately all the भावs that are indicated And प्रेयस्वत् is that which contains such भावs

P 52, L 5 -इय च सुतवाहुभ्यात् । The विवृतिकार comments on this verse almost in the same words as Induraja — क्रोडे वक्षसि कृत्वेति सब य । अत्र वक्षसि निधानमाङ्किकोऽभिनय उल्लापन वाचिक इदृश दावाच्यो मृगाभक आलम्बनविभाव बाहुभ्यो मीलितमौत्सुक्य यभिचारिभाव । एतैश्चतुभिर्भावो रत्यात्मक सूच्यते ।

"यभिचारिणस्तु सूचन उदाहरणम्— एव वादिनि देवर्षौवि त्यत्र । एव देवर्षिवदन पितृपार्श्ववतनरूपाभ्या विभावाभ्यामधोमुखता पद्मगणनाभ्यामनुभावाभ्या लज्जा व्यज्यते । एवमन्येष्वप्युदाहार्यम् ।

P 52, LL 19-24—एते च शृङ्गारादयो प्रवृत्तिरविरुद्धा । And these 9 sentiments viz शृङ्गार and others, as they are the means of acquiring the fourfold objects of human pursuit and of avoiding their contraries are nothing but the nine स्थायिभावs themselves रति and others in a highly developed form **L 21**—अतस्तथानिवेन । The sentiments being capable of relishment in a peculiar way (described above) are *technically* called by the word रस showing the difference in relishment The word रस *in general* denotes all the different shades of relish or pleasure (आस्वाद) निर्वेद etc do not contain that kind of relishment which शृङ्गार and others contain therefore the *technical* word रस whose connotation is once fixed for a particular kind of relish cannot be applied to निर्वेद etc When only general relishment is sought to be expressed then the word रस may be used for निर्वेद ग्लानि etc as in the case of मधुर अम्ल and the like In this way Induraja determines the meaning of the word रस The Karika रसनाद्रसत्व etc has the same meaning as above तान्त्रिक = technical (तन्त्र a science)

The विवृतिकार thus comments on the whole passage — एते च वमाभिप्रापकतया तदितरपरिहारतया च । इति प्रसिद्धरत्यादिव्यक्तिरूपास्तान्त्रिकरसशब्दवाच्या । निर्वेदादाना तु रमणीयत्वेऽपि न तान्त्रिकरसशब्दवाच्यतति भावत्वमेव । एपा च स्वश दादिभि प्रतिभिरवगतिर्भवति । यत्र स्वश दस्तद्वाचकस्तद्वाचक सामान्ये । न तु तदभि यक्ता श । एव हि शृङ्गारहास्येत्यादिश्लोकानाट्यादिव सकलरसप्रतिपात्त स्यात् । य का तादृश मवलम्ब्य रत्याश्रितवृत्तिविशेष उत्पद्यते स आलम्बनकारणम् । यत्र वस ते कृदयादि वध्यत तदद्दीपनकारणम् । यदुत्पद्यते स स्थायी भाव । तस्मि सकृत्सूत्रकल्पे यत्सहकारितयादेति स यभिचारिभाव । सति च स्थायिनि येऽङ्गविकारास्तेऽनुभावा अभिनयश दप्रतिपाद्यास्तेषामास्पद यत्का य

बध्यते तत्का यबन्धनम् । रसवद्गमोऽस्तीति तत्रविभावादिका ये वाच्यतया यभिचारिणा तु क्वचित्प्रतीयमानतयापि स्थिति । स्थायिनस्तु प्रतायमानतयैव । पतायमानो हि स्थायी रस । स्थायिनस्तु वाच्यत्वेऽभिनयादिरूप लिङ्गमकिञ्चित्करमवेति हासादिसभत्वाच्च का यस्य प्राप्नोति । यतश्च विभावाद्यास्पद अतश्च दाशतमतत्र शृङ्गारादिरसम् । When the words expressive of these भावs &c are used they are capable of indicating them generally but are not powerful enough to manifest them in a developed form If such were the case by the verse शृङ्गारहास्य etc which enumerates the रस in their own names cognisance of all the Rasas will be an accomplished fact In a sentimental poem (विभावादिका ये) the व्यभिचारि भावs are expressed by their own names they are rarely suggested but the स्थायिभाव is always suggested for a स्थायी is always suggestive but if a स्थायी is expressed then its indicatory marks such as अभिनय and others will be all nugatory

The विवृतिकार reads रसवद्दर्शितस्पष्टशृङ्गारादिरसोदयम् instead of दर्शितस्पष्टशृङ्गारा and mentions the स्थायिभावs just after the Karika 45 शृङ्गारहास्य etc and not along with व्यभिचारिभावs as Induraja does He thus makes the number of these भावs 42 and not 51 as Induraja takes (See *supra* p 98)

P 53, L 4—चतुर्वर्गैतरौ । These lines also describe रस चतुर्वर्गैतरौ यत — By reason of which the four पुरुषार्थs are secured and their contraries are avoided चैतन्यभेदात्—रस is a sort of चैतन्य or life principle It imparts life to poetry and as it is relishable it is called रस a relishable thing

P 53, L 9—पञ्चरूपारसा इति । The five forms of रस are the रसs themselves together with their स्थायिभावs विभावs अनुभावs and सञ्चारिभावs The inception development and manifestation of these is already explained in detail (See the Notes Varga iv pp 95–96)

Udbhata recognises five forms of रसs namely (1) 9 स्थायिभावs i e permanent feelings such as love &c (2) 33 सचारिण i e desultory mental conditions such as निर्वेद ग्लानि &c (3 and 4) विभावs and अनुभावs i e causes and effects of sentiments such as कामिनी उद्यान &c and कटाक्ष भुजक्षेप &c and (5) sentiments themselves in their own names just as he mentions four kinds of भावs namely स्थायिभाव विभाव अनुभाव and सचारिभाव

P 54 L 8—एवमन्येपि रसा उदाहृताः । The विवृतिकार also has the same remark at the end of the explanation of this example Induraja s remark is consistent as he includes all the रस in his enumeration of 51 भावs but the विवृतिकार s remark seems to be inconsistent with his contention that only रति is capable of being the subject of रसवदलङ्कार and not हास शोक etc as he mentions only 42 भावs capable of leading to the alankaras रसवद् etc (See *supra* p 98)

P 54, L 9—रसानां भावानां च वक्तव्यत्वाच्च । Induraja here passingly alludes to the important question which was probably very hotly contested in his own times and which was very ably put forth by आनन्दवर्धन in his ध्वन्यालोक viz whether रस and भावs and in fact all kinds of ध्वनि, are merely the ornaments of poetry or the soul of it but declines to discuss it here on the plea of swelling the volume of the work He says the nature of रस and भाव is not dis criminated here as it is foreign to our subject and as it requires a fuller exposition

P 54 L 21—ज्योत्स्नातमिस्रेत्यत्र । The word ऊर्जस्विन् is a मत्वर्थे निपातन of Panini The termination विन् is irregularly applied to ऊर्जस् for मत् Therefore विन् conveys the sense of मत् ज्योत्स्नातमिस्रा etc —पा ५ २ ११४

These four alankaras are generally accepted by old writers But treatises like those of Vamana and others con tain no mention of them Writers of the modern school starting from Dhvanikara and Ānandavardhana onwards generally do not accept these as arthalankaras They regard रस as the soul (आत्मा) of poetry and the arthalankaras are in their opinion only outer ornaments Therefore the dif ferent varieties of रस भाव etc that are mentioned by old authors as alankaras are not regarded by them as alankaras at all Evidently Udbhata s view about these alankaras seems to be the old one and he has no idea of the great importance attached to ध्वनि in poety by the writers of the New School who include रस भाव etc under divisions of ध्वनि Now ध्वनि or व्यङ्ग्यार्थ is a sense of words Hence रस भाव etc which are included under it are also understood as a sense of words in poetry And a sense of

words obviously cannot be included in alankaras Also रस being the chief element to be enjoyed in poetry it is styled by them as the soul of poetry But sometimes रस assumes the nature of अलङ्कार even in the opinion of the writers of the New School In mediocre (गुणीभूत व्यङ्ग्य) poetry ध्वनि or व्यङ्ग्यार्थ is subordinate to the वाच्यार्थ Hence रस भाव etc which always belong to ध्वनि assume a subordinate position in such poetry and they can be included under the category of alankaras in that case

Udbhata evidently was not in touch with this view point He regards रस as a charm of poetry and as such includes it in alankaras Induraja also though he was acquainted with the ध्वनि theory as is already pointed out and as will be more clear from the sequel was not so far advanced in his views as to remove रस भाव etc from arthalankaras altogether On the contrary he likes to include all ध्वनि under alankaras

P 55, L 10—पर्यायोक्तम्। This figure is needlessly in serted between ऊर्जस्विन् and समाहित These latter ought to have been mentioned together as they are both connected with रस But Bhamaha and Dandin seem to have been unnecessarily followed here They both have the enumeration in this order—ऊर्जस्वि पर्यायोक्त समाहितम् But here Dandin s enumeration is not liable to fault as that of Bhāmaha and Udbhata For his figure समाहित is not con nected with रस at all He has a very different kind of समाहित that which is named by modern writers as समाधि

P 55 L 11—पर्यायोक्त यद् येन । पर्यायोक्त is a statement made in a peculiar way which is void of the functions of वाच्य and वाचक and which consists of suggestion

Induraja explains वाचकवृत्ति and वाच्यवृत्ति by वाचकस्या ससर्गगमनम् वाचकवृत्ति is the function of an expressive word i e the function of denoting the direct sense (वाच्यार्थ) of a word वाच्यवृत्ति is the process of the वाच्यार्थ (direct sense) combining itself with other वाच्य senses (of words) for the purpose of forming a consistent meaning आकाङ्क्षा—पदस्य पदा तर व्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुबोधकत्वम् आकाङ्क्षा The syntactical expectation of a word for others (in a

sentence) is आकाङ्क्षा When a word in प्रथमाविभक्ति is uttered it invariably requires a verb to produce some cogent meaning and if the verb is not expressed we have to take it as understood Thus if a verb is uttered it has the natural expectations of its karakas and so on This expectation is आकाङ्क्षा In गौ-चलति the words have आकाङ्क्षा of each other but in गौरश्व पुरुषो हस्ती they have no आकाङ्क्षा at all योग्यता is defined as बाधविरहो योग्यता or अर्थाबाधो योग्यता absence of contradiction between the senses of words In वारिणा सिञ्चति वारि and सिञ्चन are mutnally योग्य for each other But in अग्निना सिञ्चति there is no योग्यता (though there is आकाङ्क्षा) for अग्नि is not a thing with which सिञ्चन is made सनिधि—पदानामविलम्बेनोच्चारण सनिधि गां आनय—these two words (which have both आकाङ्क्षा and योग्यता) uttered with an interval of many hours between them will convey no meaning for there is no सनिधि When all the words in a sentence are uttered at one time they are said to have सनिधि between them आकाङ्क्षा योग्यता and सनिधि are things which make a word cambine its meaning with the meanings of other words in a sentence and form a consistent meaning of the whole

In पर्यायोक्त the sense which is मुख्य is not spoken directly but conveyed by some round about way Here a peculiar sort of व्यञ्जना (अवगमन) occurs In real व्यञ्जना the sense which is implied is quite different from the वाच्य sense But in the case of पर्यायोक्त the meaning conveyed by व्यञ्जना is in substance the same as the वाच्यार्थ (the sense directly expresssed) सान्तरेण शब्दव्यापारेणावगम्यमानत्वात्—as the sense is suggested by mediate or indirect process of words

The विवृतिकार s comment on पर्यायोक्त is similar to that of Induraja It runs thus—वाचकवृत्तिरभिधा । वाच्यवृत्तिराकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशात् ससर्गगमन ताभ्या विनार्थसामर्थ्यात्मनावगमस्वभावेन यत्प्रतिपाद्यते तत्पर्यायेणान्येन रूपेणाभिधानमिति पर्यायोक्तम् । अवगम व्यापारेण कथमभिधानमिति चेत् पर्यायोक्ततत्त्वमप्रस्तुतप्रशसा व्याख्याने वक्ष्याम । He has not explained the nature of पर्यायोक्त i e the principle of round about saying in which the conveyance of the expressed meaning by means of the process of suggestion is involved He promises to do so when he has to comment upon the nature of अप्रस्तुतप्रशसा

P 55, L 20—येन लम्बालक साश्र । Only the first verse constitutes the example Here गजासुर हत (Gajasura was destroyed) is the व्यङ्ग्य sense The वाच्य sense viz गजासुरवधूजन लम्बालक etc कृत is really the same in substance as the व्यङ्ग्य sense only the प्रकार is different

The विवृतिकार reads the last line of this example as नमोऽस्त्वपारवीर्याय तस्मै कुसुमधन्वने ।

The story of गजासुरवध occurs in काशीखण्ड ch 68, and in स्कन्दपुराण गणेशखण्ड ch 10 which may be consulted The loose tresses tears breaking of bangles—all these being the effects of शोक after the death of the husband convey the idea of the destruction of गजासुर though not by the direct process of the expressed meaning of words Therefore here the disordered hair dress etc are embellished by the suggested sense conveyed by the lamentable state of the females therefore the alankara is पर्यायोक्त

P 56 L 6—इह रसभावाना । The twofold character of रस and भावs when they are consistent or not with the convention of scriptures has been already explained Out of them those that are consistent are spoken of as रस and भावs and those that are inconsistent are termed रसाभासs and भावाभासs And when the abatement of the operation of these sentiments and feelings and their semblances with reference to the objects of their origin is described in poetry it gives rise to the alankara समाहित, for there their abatement or complete resignation takes place The word समाहित is derived by the termination त in the sense of the action of समाधान, as समाधीयते इति समाहितम्

P 56, L 11—ननु यदि । Now if the operation of the sentiments and feelings is withheld in that poem then in that case by the cessation of the old sentiments new sentiments etc being introduced they will give rise to such alankāras as रसवत् and others The author removes this doubt by the expression अन्यानुभाव etc It mens the cessation should be completely void of the अनुभावs etc of another sentiment Thus where notwithstanding the deep impression of the former sentiments and feelings they are completely set at rest, and new sentiments do not rise at

all or when they do rise they are somehow subdued there the alankara समाहित makes its appearance

The विवृतिकार s comment on these lines is shortly as follows —अनौचित्यप्रवृत्ता रसभावा रसाभासभावाभासश इवाच्या । तेन शास्त्र विरुद्धानामशास्त्रविरुद्धाना वा रसभावानां या प्रशान्तिर्निबध्यते तत्परिहाररूपत्वात्समाहितम् । न च रसान्तरप्रादुर्भावोऽत्रेत्युक्तमन्यस्य रसस्यानुभावैनश्शेषेण शून्यरूपमिति ।

P 57, L 1—उदात्तम् । उदात्तमृद्धिमद्वस्तु । उदात्त is [the description of] a thing possessed of immense wealth or a deed of a great person both of which are not the principal themes [of the poem]

The ऋद्धिमद्वस्तु or महात्मचरित must be only touched upon secondarily they must not be dwelt upon to a great length

उवाच च यत क्रोडे etc पुष्टेन्द्रनीलवैडूर्ये etc उत्तरोपत्यका यत्र etc बभूव यस्य पाताल etc —all this is a description of the wealthy Himālaya The idea in the last verse is worth noticing At the time of the final chaos the earth fell down to hell but Himalaya did not fall with it on the contrary the [immense] length of it became manifest its bottom being severed from the earth

The विवृतिकार reads पुष्येन्द्रनील etc and explains as पुष्यो मणिभेद

P 57 L 24—न च विपुलाशयचेष्टिते । If the deeds of a hero (महात्मचरित) is the principal theme of description then the sentiments occurring in the deeds of the hero will invite the possibility of रसवदलंकार in that case Therefore the condition is laid down as उपलक्षणता प्राप्तम् etc When the महात्मचरित is subordinately brought in then that is the province of उदात्त For रसवत् requires the sentiment to be working prominently in the sentence which is impossible when the source of the sentiment i e महात्मचरित is subordinate

विवृतिकार —अर्थप्राप्तावनर्थपरिहारे चोद्यताना महता चरितमुदात्तम् । न चात्र रसवदलङ्कारतेति उक्तमुपलक्षणतामित्यादि । नह्यत्र महात्मचरितमङ्गितया स्थितम् अपि त्वङ्गता गतम् ।

P 58, LL 13-17—श्लिष्टम् । एकप्रयत्नोच्चार्याणाम् । The composition (1) of words (of different meanings) which are pronounced in the same manner and (2) of words which *appear* to have the same pronunciation but

which really differ in some attributes such as स्वरित etc is called श्लिष्ट

P 58 L 16—अलङ्कारान्तरगता प्रतिभाम् । Thus composed of two kinds of words (पद्s) [the figure श्लिष्ट] which produces an image of other alankaras should be regarded as [two fold] distinguished by an expression of अर्थ and शब्द

P 58, L 18 to P 59 L 5-इह खलु विशिष्ट तत्प्रतीयतामिति। The words having different meanings are regarded by Udbhata as different words though they are made up of exactly the same letters and are pronounced alike Now some words are exactly alike each other in both meanings and some words differ slightly by a स्वरित व्यञ्जन प्रयत्न etc When the two forms are exactly alike the word employed only once can convey both meanings In this case the श्लेष is अर्थश्लेष But when the two forms of the word (or the two different words according to Udbhata s doctrine) are not exactly alike but differ in some minor attributes such as स्वरित etc one form is expressed and the other form comes in jointly with the first by similarity In this case it is शब्दश्लिष्ट for not only the meaning but the verbal form even has to come in jointly

P 59 LL 6-9—एतच्च श्लिष्टं पदबन्ध इत्यर्थ । Indurāja explains the second Karika Here he argues in a grammatical style श्लिष्ट becomes an alankāra by creating an image of some other alankāra Therefore wherever श्लिष्ट exists some other alankāra necessarily exists and so श्लिष्ट cannot have any independent existence (अवकाश) But the other alankaras have their own independent provinces quite unconnected with श्लिष्ट while श्लिष्ट cannot have the same Therefore in cases where श्लिष्ट occurs the claims of other alankāras are ignored and श्लिष्ट only is noticed

According to grammar there is a rule येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति There is another axiom of a similar import viz निरवकाशत्वमपवादत्वम् When a greater category completely overlaps a smaller one and extends further, there remains no province for the smaller category Therefore it becomes an exception and wrests its own

province from the larger category The larger category thus exists in the province outside the reach of the smaller one Now as श्लिष्ट in all cases produces some other alankāra wherever श्लिष्ट exists some other alankara invariably exists These other alankaras have their own independent examples also Thus if the claims of श्लेष are ignored श्लेष is entirely lost but if the claims of other alankāras are ignored they are not entirely lost Therefore wherever श्लिष्ट occurs other alankaras recede and give place to श्लेष

P 59, L 12—तस्योदाहरणम् । Udbhata gives three verses to illustrate श्लिष्ट The examples of अर्थश्लिष्ट and शब्दश्लिष्ट are interspersed in them and it requires a great grammatical labour to determime whether a particular word contains अर्थश्लिष्ट or शब्दश्लिष्ट according to the views of Udbhata It will always require an extensive knowledge of Panini s Grammar to determine whether two forms of a word differ by उदात्त अनुदात्त or स्वरित or by स्थान प्रयत्न etc

P 59 L 13—Verse 1 स्वयं च पल्लवाताम्र । Here the alankāra is उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतु श्लिष्ट i e श्लिष्ट is the principal figure and there is only a tinge of उपमा प्रभातस या is compared to Pārvatī by paronomastic adjectives भास्वत्कर and अस्वाप are paronomastic (श्लिष्ट) भास्वत्कर=(1) arms that are resplendent (2) rays of the sun अस्वाप=(1)अ सु आप=दुर्लभ difficult to be obtained (2) remaining awake not sleeping The पदच्छेद in the case of the first meaning of अस्वाप in अस्वापफललुब्धेहितप्रदा is अस्वाप यत्फल तत्र ये लुब्धा तेभ्य ईहित प्रददातीत्यसौ and in the case of the second meaning is अस्वापफललु धे हितप्रदा स्वापस्य यत्फल तत्र यो न लुब्ध तस्मिञ्जने हित प्रददातीत्यसौ Thus the compound is quite different in both the meanings Hence a change of स्वरs and प्रयत्नs takes place when the meaning is changed But on account of similarity of both the forms the one is expressed and the other is आक्षिप्त hence this is शब्दश्लिष्ट

In the case of भास्वत्कर the compound in the first meaning (भास्वन्तौ करौ) is कर्मधारय (i e a variety of तत्पुरुष) and in the second meaning (भास्वत करा) it is षष्ठीतत्पुरुष Therefore there is no change in स्वरs etc and the figure is अर्थश्लेष for the form is the same and the meaning is only श्लिष्ट (adhering to the principal meaning)

P 59, L 15-16—Verse 2 इन्दुका तमुखी । Here the alankara according to Udbhata is रूपकप्रतिभोत्पत्तिहेतु श्लिष्ट. There is रूप्यरूपकभाव between Paravatī (understood) and त्रिजगद्रत्न Parvatı is termed त्रिजगद्रत्न i e अलौकिकरत्न All the attributes इन्दुका तमुखी etc qualify Parvatī and त्रिजगद्रत्न as well त्रिजगद्रत्न also has a double use it qualifies Pārvatī once and at another time it becomes an independent word and produces an image of रूपक as said above

Here त्रिजगद्रत्न does not differ in its two forms either by स्वर or प्रयत्न for both the meanings of it are only side lights of one and the same meaning Therefore it is an example of अर्थश्लेष In मुक्ताश्री the स्वर is changed and in इन्दुकान्तमुखी and other adjectives the प्रयत्न is changed Hence they become examples of शब्दश्लेष

Verse 3 (first half) अपारिजातवार्ता । Here the alankara according to Udbhata is रूपकानुप्राणितविरोधोत्पत्तिहेतु श्लिष्ट श्लिष्ट is principal and रूपकानुप्राणितविरोध is subordinate नन्दनश्री =(1) [one] whose beauty is delighting (2) the splendour of the Nandana garden अपारिजातवार्ता=(1) [one] in whose connection tidings of enemies are absent (2) [garden] in which there is no trace of पारिजात tree

The first meaning of नन्दनश्री qualifies Pārvatī and the second being an independent one becomes उपमान and produces प्रतिभा of रूपक The first meaning of अपारिजातवाता qualifies Parvatī and the second meaning qualifies the second meaning of नन्दनश्री Thus the रूपक becomes Parvatı is नन्दनश्री (splendor of the garden नन्दन) itself having no पारिजात tree in it Now here विरोध or विरोधाभास is produced which is based on the रूपक that is created by the word नन्दनश्री पारिजात tree is said to be not existing in Nandana which is absurd, for पारिजात is invariably associated with Nandana The परिहार of this विरोध is to be made by accepting the first meanings of both the words which qualify Parvatī

Here there is a change in the स्वरs of both the words when the meaning changes For the compounds become different when the meaning is changed Hence both are शब्दश्लिष्टs and not अर्थश्लिष्टs

Verse 3 (latter half) अबिंदुसुंदरी । Here the alankara is विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतु श्लिष्ट

अबिंदुसुंदरी = (1) beautiful like the moon [reflected] in water (2) a beautiful lady having no बिंदु (spot) गलल्लावण्यबिंदुका = [Lady] from whom are issuing drops of lustre

Here the second meaning of अबिंदुसुंदरी is contradictory to the meaning of गलल्लावण्यबिंदुका A lady having no बिंदु is said to be the source of बिंदु drops (of lustre) hence the विरोध The विरोध is removed by accepting the first meaning of अबिंदुसुंदरी

Although in अबिंदुसुंदरी the compound is different when the meaning changes the स्वर does not change But the प्रयत्न does change when the compound is changed and the two forms of the word become different in that respect Therefore शब्दश्लेष is present here

The differences occurring in the स्वरs of these three verses are not explained at length It is always laborious and many times useless to explain the intricate technicalities of grammar about स्वरs which are invariably found in Vedic literature Those who are interested in these स्वरs should study the commentary and those who want to enter deeper into the subject should see Macdonell s Vedic Grammar for students Ap III The best way however will be to consult the स्वरप्रकरण in सिद्धांतकौमुदी especially the समासस्वरs

But to understand the text and especially the commentary on this portion, it is necessary and sufficient to explain here the modifications of स्वरs in three cases viz थाथादि बहुव्रीहि and तत्पुरुष स्वरs

P 60, L 2—थाथादिस्वरेणा तोदात्तत्वम् । The sutra which enjoins the थाथादिस्वर is थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् (पा ६ २ १४४) which is explained in काशिका as—थ अथ घञ क्त अच् अप्, इत्र, क इत्येवमन्तानामुत्तरपदानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तो भवति and means 'the last syllable of words ending in suffixes थ अथ etc becomes उदात्त when they are the latter members of com

pounds with prepositions or substantives ending in cases forming the first members The words ending in—

suffix थ are सुनीथ अवभृथ प्रभृथ
अथ आवसथ उपवसथ
घञ् प्रभेद काष्ठभेद रज्जुभेद
क्त दूरादागत पुरुष्टुत
अच् प्रक्षय प्रजय
अप् प्रलव, प्रसव
,, इत्र प्रलवित्रम् प्रसवित्रम् and in
क गोनृष खरीवृष

The last syllable of all these words becomes उदात्त Our example is अस्वापफलल्लु घेहितप्रदा which is a compound the last member of which ends in suffix अच् and is preceded by the preposition प्र and the substantive इहित or हित in the accusative case, therefore its last syllable becomes उदात्त

P 60, L 4—तत्पुरुषे तुल्यार्थेति। The sutra prescribing the प्रकृतिस्वर in a तत्पुरुष compound is तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्यय द्वितायाकृत्या (पा ६ २ २) It is explained in काशिका very clearly thus —तत्पुरुषे समासे तुल्यार्थं तृतीया त सप्तम्य-तमुपमानवाचि अव्यय द्वितीया-त कृत्या-त च यत्पूर्वपद तत्प्रकृतिस्वर भवति In a तत्पुरुष compound the first member retains its original accent Thus अस्वापफलल्लुब्धे being a तत्पुरुष compound its first member has the original accent and is therefore आद्युदात्त i e its first syllable is उदात्त

P 60 L 23—बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् (पा ६ २ १) In a बहुव्रीहि compound the first member retains its original accent It does not get all अनुदात्त accents by the rule अनुदात्त पदमेक वर्जम् Thus मुक्ताश्री being a बहुव्रीहि compound retains the original accent in its first member and does not take all अनुदात्त स्वर्s except the last one which becomes उदात्त by the general rule समासस्य अ-तोदात्तत्वम्

The nature of the प्रयत्नकृतभेद in two forms of a word is as follows When the compounds in a composite word change following the change in the meaning, then there is प्रयत्नकृतभेद between the two forms of the word Thus we have in इ दुका-त-मुखी two different compounds in its two different meanings, (1) इ-दुरिव का-त मुख यस्या सा इ-दुका तमुखी पार्वती and (2) इ-दुका-त

मुखं or मुखे यस्य तद् इन्दुका तमुख त्रिजगद्रत्नम् । Thus here though the compound is बहुव्रीहि in both still the nature of them is quite different Therefore a प्रयत्नकृतभेद exists here though there is no भेद in the accents (स्वरs) But in त्रिजगद्रत्नम् we have the same compound त्रिजगत्या रत्नम् in both the meanings When we apply the word to Parvati रत्न means उत्कृष्टवस्तु and when it becomes an independent word रत्न means a jewel.

Thus by means of difference in स्वर (accent) and प्रयत्न (stress or effort) the same expression consisting of the same letters is pronounced differently in different situations and in this way becomes instrumental in bringing out the kind of शब्दश्लेष or the figure श्लिष्ट recognised by Udbhata and supported by Induraja

All this dry labour about the differences of स्वर and प्रयत्न becomes unbearable in the province of poetry Therefore Mammaṭa tells us to ignore it in a काव्य–काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते etc । का प्र ९

The विवृतिकार explains the Kārikas 50 and 51 in the same strain and almost in the same words as Indurāja but he takes the three examples together and simultaneously remarks on them thus —

न केवल हिमाद्रेरेवविधस्य त्व सुता यावत्स्वयमेवविधेति चशब्द । तत्र गौरीपक्षे किसलयवद्रक्ताभ्या दीप्यमानाभ्यां शोभते सुखेनाप्तु यत्र शक्य फल तत्र लुब्धानामीहित प्रददाति इन्दुवत्कान्त मुख यस्या स्निग्धा अत्यन्तकृष्णाश्च केशा यस्या त्यक्ता अलक्ष्मीर्यया त्रैलोक्ये चोत्कृष्ट (ष्टा) पद्मवद्रागो ययोस्तादृशौ पादपल्लवौ यस्या अपगता शत्रुप्रकारचर्चा यस्या आह्लादिनी शोभा यस्या अप्सु प्रतिबिम्बितो य इन्दु तद्वत्सुन्दरी नित्य च गलन्तो लावण्यबिन्दवो यस्या इति व्याख्या । सन्ध्यादिपक्षेऽत्र ज्वलत्सूर्यमरीचिभि शोभिता रवापफले विश्रान्तौ यो न लुब्ध तद्विषयेऽहित ददाति चन्द्रकान्तमहानीलमुक्तापद्मरागा मणिविशेषा अविद्यमानपारिजाताख्यवृक्षविशेषवार्ता देवोद्यानलक्ष्मी अविद्यमानैर्बिन्दुभि सुन्दरीति । श्लोकत्रये यथाक्रममुपमारूपकविरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतव श्लेषा । अत्र प्रथमश्लोकाद्यावेदितत्रिजगद्रत्नामित्यत्र भुवि स्थितेत्यत्र च स्वरादिसाम्यादर्थश्लेषत्वम् अन्यत्र तु शब्दश्लेषता । तथा ह्यस्वापेत्यदावेकपद्ये थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् लघुप्रयत्नत्व च । पदद्वये तु सत्याद्ये पदे तत्पुरुषे तुल्यार्थे ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् आकारैकारयोश्च गुरुप्रयत्नत्वमन्त्यपदे तु थाथादिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । द्वितीयस्मिन् श्लोके उक्तैकपदवर्जं सर्वत्रापि भिन्नपदपाठात्प्रयत्नभेद । मुक्ताश्रीरित्यत्र स्वरभेदेऽपि बहुव्रीहिपक्षे हि बहुव्रीहौ प्रकृत्ये ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तृतीयस्मिन् श्लोके प्रयत्नभेद क्वचित्स्वरभेदश्च । अपगतारिजातवार्तत्वे हि बहुव्रीहौ प्रकृत्ये ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अविद्यमानपारिजातवार्तत्व नञ्सुभ्यामि त्यन्तोदात्तत्वम् । नन्दनश्रीरित्यत्र

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व तत्पुरुषे तु समासा तोदात्तत्वम् । अबि दुसु दरीत्यत्रोपमान त्वा त्तपुरुषे तुल्यार्थे ति पूवपदप्रकृतिस्वर तस्य सप्तम्य तपूवपदत्वात् अनेनैव सूत्रेण प्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । अबि दुसु दरात्यत्र तु अव्ययत्वान्न पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तदेव तेनात्र स्वरभेद ।

He however takes objection to the definition of श्लेष itself as given by Udbhaṭa and prefers to take all these examples as instances of सकर or more equitably those of उपमा and others He goes on to say —एतच्च श्लेषलक्षण परीक्ष्यमाणमयुक्तमिव प्रतिभाति । तथा हि—

ते गच्छन्ति महापद भुवि पराभूति समुत्पद्यते
तेषा ते समलकृत निजकुल तैरेव ल धा क्षिति ।
येषा द्वारि नद ति वाजिनिवहास्ते भूषिता नित्यशो
ये दृष्टा परमेश्वरेण भवता रुष्टेन तुष्टेन वा ॥

इत्यादौ श्लेषप्राप्तप्रतिष्ठे पल्लवताम्रेत्यादौ सकरत्वमेव युक्तम् । अथवा यायपरीक्षायामुपमा रूपत्वमेव । तथा हि । यथा गुणक्रियासाम्योपमा तथा श दमात्रसाम्येऽपि दृश्यते । न च तत्र श्लेषत्वमिति वक्तु युक्तम् पूर्णोपमाया निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । गुणक्रियासाम्ये सा भ विष्यतीति चेन्न अर्थश्लेषस्य निर्विषयतापत्तिप्रसङ्गात् ।

अथास्मदुपदर्शितशब्दश्लेषवदुपमाविरहितोऽर्थ श्लेषस्य विषय कल्प्यते तद्द्वयोर यत्र ल धसत्ताकयोरेकत्र सनिपाते सकरतैव प्राप्नोत्यपि गुणक्रियासाम्यमुपमा श दसाम्य तु श्लेष इति विशेषस्याभिधानात् शब्दसाम्यमुपमाया विषय श्लेषस्य तूपमाविरहित इति पल्लवेत्यादावुपमैव न्याय्या । एव च प्रसाध्यते स्मेत्यादावेकदेशविवर्तिरूपकमुचितम् । अन्यथास्य श्लिष्टत्व वा वाच्य स्यात् ।

न च भास्वत्करविराजितेत्यर्थश्लेष उपपन । वैचि यमलकारोऽभिधीयत इति कवि प्रतिभासारम्भगोचरार्थोऽलकार्य तद्धर्मश्चालकार्य । न च भास्वदित्यादावथ सरम्भगोचर इति श दस्यालकृतत्वम् । का ये दोषगुणालकाराणा च शब्दार्थगततया वय यतिरेकाभ्या विभाग क्रियते । न च भानुदीप्यमानादिश दसद्भावेऽलकारोऽत्रेति श दा वय यतिरेकानु विधायिनोऽस्य श दालकारत्वमेव युक्तम् । एकप्रयत्नोच्चार्याणामित्यनेकाक्षेपे श दानां श्लिष्टताभ्युपगतैव । इत्यर्थोक्तिविशिष्ट इत्य त शून्यमेवाभङ्गसभङ्गत्वेनानयोस्तु शब्दश्लेषयो र्भेद । अर्थश्लेषस्य तु

आकृष्यादावमन्दग्रहमलकचय वक्त्रमासज्य वक्त्रे
कण्ठे लग्न सुकण्ठ प्रभवति कुचयोर्दत्तगाढाङ्गसङ्ग ।
बध्द्वासक्तिं नितम्बे पतति चरणयोर्य स तादृक् प्रियो मे
बाले लज्जा प्रलीना न हि न हि सरले चोलक किं त्रपाकृत् ॥

(See अलकारसर्वस्व under श्लेष p 103)

इत्याद्युदाहरण देयम् । एव चाबि दुसु दरीत्यादौ श दालकारो विरोध । अत्र हि श्लेषस्य तु प्रतिभामात्र न तु प्ररोह । न च विरोधाभास इव विरोध श्लेषाभास इव श्लेष । एव मन्येऽपि शब्दालकारा ज्ञेया । तथा हि रुद्रटेनोक्तम् (रुद्रट-काव्यालकार ४ ३२)—

स्फुटमर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयौ किंतु ।
आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतः ॥ इति ।

उदाहृतं च (रुद्रट—काव्यालंकार ४ ३३ ३४)—

यदनेकपयोधिभुजस्तवैव सदृशोऽस्यहीनसुरतरसः ।
ननु बलिजितः कथं ते सदृशस्तदसौ सुराधिकृतः ॥
[वि]सुधामहितसुराजितनीरागमना भवांश्च वर्षश्च ।
सुरचितवराहवपुषः तव च हरेश्चोपमा घटते ॥

इति । एवं चेह चतुर्थं रूपकं श्लेषव्यतिरेकश्च यदुक्तं तस्योक्तनयेन शब्दालंकारत्वमेव युक्तम् । एवमादौ शब्दमूलालंकारे न तु शब्दस्यालंकार इति चेदुक्तमत्र वैचित्र्यमलंकार इति । यद्वैचित्र्यं तस्यालंकार इति यथोक्तमेव साधु । भवन्तु वा परमेवंभूता उभयस्यालंकारा अर्थस्य वेति विचार्यमेतद्विद्वद्भिर्न तु झटित्येवासूयितव्यम् ।

A great deal could be said about the views and ideas acceptable to Udbhata concerning the alankāra श्लिष्ट Udbhata has quite an independent treatment of it But already Mr K P Trivedi in his edition of Ekāvalī has detailed the view of Udbhata in his notes and has compared it with Mammata s view (Vide The Ekāvalī ' B S S No 63 pp 622-628) To describe the position of Udbhata with regard to the alankara श्लिष्ट a brief statement will suffice here

The difference between Udbhata and the writers older than Udbhata such as Bhāmaha Dandin and others is as follows —

Older Writers	*Udbhata*
1 No scientific subdivision of श्लेष attempted Only Dandin has अभिन्नपद and भिन्नपद श्लेष	1 Udbhaṭa attempts a scientific division and has two distinct divisions viz शब्दश्लिष्ट and अर्थश्लिष्ट
2 The province of श्लेष and of other alankaras not defined at all	2 The province of श्लेष and other alankāras clearly defined wherever श्लेष occurs other alankāras are to be subordinated to श्लेष and श्लेष is to be given the prominent place
3 When श्लेष and other alankaras come together it was not settled whether प्राधान्य is to be given to श्लेष or the other alankaras	3 According to Udbhaṭa प्राधान्य is always to be given to श्लेष which only produces an image of other alankāras

On the whole the ideas of the older writers seem to be more general and inexact Bhamaha in particular has treated the figure very scantily

The difference between Udbhata and the modern writers of the Mammaṭa school is as under —

Udbhata	*Mammata and others*
1 The title of the figure is श्लिष्ट.	1 The title of the figure is श्लेष
2 Udbhaṭa s divisons of श्लिष्ट are शाब्दश्लिष्ट and अर्थश्लिष्ट Both are अर्थालकारs	2 Mammata s divisions of श्लेष are शाब्दश्लेष and अर्थश्लेष But these are quite different from Udbhata s divisions शाब्दश्लेष is regarded as a शब्दालकार and अर्थश्लेष as an अर्थालकार
3 When the two forms of the word are exactly alike in स्वर प्रयत्न etc the alankara is अर्थश्लिष्ट When the two forms of the words are similar but differ in स्वर प्रयत्न etc शब्दश्लिष्ट occurs there Thus the criterion of difference between the two varieties is एकप्रयत्नोच्चार्यता	3 Mammata s criterion of difference between the two varieties is शब्दपरिवृत्तिसहत्व When the words in a श्लेष being replaced by their synonyms the श्लेष is lost then the श्लेष is regarded as शाब्दश्लेष for it is dependent upon a particular word When the श्लेष is not lost by a change of the words for their synonyms the श्लेष is अर्थश्लेष
Thus in पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी there is अर्थश्लिष्ट For the word भास्वत्कर is exactly the same in स्वर etc in both of its meanings But अस्वापफलसुधेहितप्रदा is an example of शब्दश्लिष्ट. For the स्वरs and प्रयत्नs change considerably when the meaning is changed	Both भास्वत्करविराजिनी and अस्वापफलसुधेहितप्रदा are examples of शब्दश्लेष according to this view For if we put सूर्यकिरण for भास्वत्कर and निद्रा for स्वाप all the श्लेष is lost त्रिजगद्रत्न is an example of अर्थश्लेष according to this view

4 When श्लिष्ट and other figures come together Udbhaṭa thinks that prominence is to be given to श्लिष्ट for if श्लिष्ट is removed the charm of other alankaras is lost Thus in

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी ।
प्रभातसंध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा ॥

the figure is उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतु श्लिष्ट according to Udbhata

4 Mammata's view is quite the reverse श्लेष is only accessory and helps to develop other figures in the sentence Therefore the other figures in his opinion are principal and श्लेष is their accessory Thus in स्वयं च पल्लवा–ताम्र the figure is श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतु उपमा The श्लेष in भास्वत्कर and अस्वाप is utilised to make the साधारण धर्म of the उपमा and therefore it is subordinate here

5 The figure श्लिष्ट is never alone its province is always invaded by other alankaras If we give prominence to other alankaras and throw श्लिष्ट into background श्लिष्ट will be entirely lost (अनवकाश) For this reason says Induraja other alankāras recede and give place to श्लिष्ट

5 Mammata refutes the view of Induraja that श्लेष is always अनवकाश He actually cites examples where no figure besides श्लेष is present Thus श्लेष also has its own province and it cannot be said to be निरवकाश

Mammata has two sub varieties of शब्दश्लेष viz सभङ्गश्लेष and अभङ्गश्लेष These generally correspond with the शब्दश्लेष and अर्थश्लेष of Udbhata If the component parts of an epithet become different when the meaning is changed the श्लेष is सभङ्ग e g अस्वापफललुब्धेहितप्रदा Here the component words in one case (1) अ+सु+आप+फल+लुब्ध+ईहित+प्रदा and in the other (2) अ+स्वाप+फल+लुब्धे हित+प्रदा are different therefore it is सभङ्गश्लेष In such a case generally the स्वर, प्रयत्न etc become different when the component words are changed and thus it becomes Udbhata s शब्दश्लेष Similarly अभङ्गश्लेष of Mammata becomes generally the अर्थश्लेष of Udbhata

But this is a general statement Sometimes शब्दश्लेष of Udbhaṭa may not have a change in its component parts

Hence Ruyyaka remarks प्रयत्नभेदाच्च शब्दान्यत्वे शब्दश्लेष यत्र प्रायेण पदभङ्गो भवति *Generally* पदभङ्ग occurs where there is प्रयत्नभेद etc

In all this peculiar treatment of the alankara श्लेष Ruyyaka of अलङ्कारसर्वस्व is a companion of Udbhata Bhamaha seems to have not even dreamt of such varieties as Udbhata has found in श्लिष्ट Mammata distinctly refutes the principle of एकप्रयत्नोच्चार्यता in the division of श्लिष्ट by laying down the dictum that स्वर प्रयत्न etc are not be taken into account in poetry

The principle of एकप्रयत्नोच्चार्यता must really be a stumbling block to those students of alankara who have no knowledge or only a scanty knowledge of Panini s system of grammar In former times the case was different All students who were initiated into Vedic or S astric lore first used to acquire a considerable knowledge of Panini s system which always stood them in good stead in whatever further branch of learning they wanted to pursue The study of alankāra was still more akin to Vyakarana as Alnkaraśastra was primarily based on Vyākarana All the authors and learners too in that science were chiefly grammarians and any subject concerning the technicalities of grammar was freely introduced in their discussions

---

VARGA V

P 62 LL 2-4—(Karikas 52, 53) The order of enumeration followed here is that of Bhamaha Bhamaha has—

अपह्नुतिं विशेषोक्तिं विरोधं तुल्ययोगिताम् ।
अप्रस्तुतप्रशंसां च व्याजस्तुतिनिदर्शने ॥
उपमारूपकं चान्यदुपमेयोपमामपि ।
सहोक्तिपरिवृत्ती च ससंदेहमनन्वयम् ॥

काव्यालङ्कार—३ १-२

Udbhata has no उपमारूपक and Bhāmaha fails to recognise वक्र, otherwise the alankaras and their order of enumera

tion are the same in both But if we consult Dandin s Kāvyadarsa we shall find that his order differs materially from the order of these two Kashmirians We give below the lists of alankāras in order from the works of these three authors

Bhamaha	Udbhata	Dandin (Kavyadarsa ii 6–7)
उदात्त	उदात्त	उदात्त
श्लिष्ट	श्लिष्ट	अपह्नुति
अपह्नुति	अपह्नुति	श्लिष्ट
विशेषोक्ति	विशेषोक्ति	विशेषोक्ति
विरोध	विरोध	तुल्ययोगिता
तुल्ययोगिता	तुल्ययोगिता	विरोध
अप्रस्तुतप्रशसा	अप्रस्तुतप्रशसा	अप्रस्तुतप्रशसा
व्याजस्तुति	व्याजस्तुति	व्याजस्तुति
निदर्शना	निदर्शना	निदर्शना
उपमारूपक		
उपमेयोपमा	उपमेयोपमा	
सहोक्ति	सहोक्ति	सहोक्ति
	सकर	परिवृत्ति
परिवृत्ति	परिवृत्ति	आशी
		सकीर्ण (सकर)

These lists clearly indicate that Dandin followed a tradition which was distinct from the Kashmirian tradition upheld by Bhamaha and Udbhata

However if we compare the whole lists of alankaras of these three authors we find that Dandin s list agrees very closely with the list of Bhamaha and Udbhaṭa so much so that we can almost say that the order followed in the treatment of alankaras is the same in the works of the three authors

It is also curious to see that no other writer in alankara literature substantially follows this order Vamana has his own distinct order Rudraṭa arranges alankaras

according to an intrinsically different principle of classi fication his treatment has very little in common with other writers Mammaṭa arranges his 61 alankaras on a somewhat scientific basis and most writers after him more or less follow his grouping

As between Bhamaha Udbhaṭa and Dandin we have pointed out that Dandin s order of enumeration differs in a few important points from that of the other two Dandin places स्वभावोक्ति at the very beginning of his list His list has in order स्वभावोक्ति उपमा रूपक दीपक and आवृत्ति while the Kash mirians have रूपक दीपक and उपमा at the beginning of their treatment They have no आवृत्ति and स्वभावोक्ति stands thirteenth in their order Dandin puts in हेतु सूक्ष्म and लव after उत्प्रेक्षा while the Kashmirians do not recognise these three alankaras at all Some further difference in the order occurs after उदात्त which we have specially referred to in the beginning of this discussion (Vide the lists quoted above)

P 62 L 6-7—अपह्नुति । अपह्नुतिरभीष्टा च । (Karikā 54)

That cherished figure is अपह्नुति which includes उपमा (simi larity) in a slight degree Wise men compose it by con- cealing the object belonging to the theme (भूतार्थ=प्राकर णिकार्थ=उपमेय)

Udbhaṭa s definition of अपह्नुति is practically the same as that of Bhamaha Bhamaha has भूतार्थापह्नवात् instead of भूतार्थापह्नवेन (भामहालङ्कार—३ २) But Dandin has quite a vague description of अपह्नुति viz अपह्नुतिरपह्नुत्य किंचिदन्यार्थदर्शनम् । काव्यादर्श—२ ३०४

He does not seem to hold that उपमानोपमेयभाव is necessary to form अपह्नुति hence the denial of उपमेय for the sake of estab lishing its own excellence is not at all wanted by him and his examples also point to the same fact His example is—

न पञ्चेषु स्मरस्तस्य सहस्र पत्रिणामिति ॥
काव्यादर्श—२ ३०४

The real अपह्नुति as recognised by all other writers is e g तत्वापह्नवरूपक by him

नैत-मुखमिद पद्म न नेत्रे भ्रमराविमौ ।
एतानि केसराण्येव नेता द तर्चिषस्तव ॥
मुखादित्व निवर्त्यैव पद्मादित्वेन रूपणात् ।
उद्भासितगुणोत्कर्ष तत्त्वापह्नवरूपकम् ॥

का थादर्श —२ ९८-९५

Vamana s definition is — समेन वस्तुनान्यापलापोपह्नुति । का या लङ्कारसूत्र—४ ३ ५ Here though he does not clearly state whether the अपह्नव is to be made of उपमेय or उपमान yet his example shows that he means the अपह्नव of उपमेय and of nothing else All other writers such as Mammata Ruyyaka Rudrata and those who came after them follow the definition of Bhamaha and Udbhata which has (1) उपमानोपमेयभाव and (2) the suppression of उपमय as its two integral elements and Dandin seems to be all alone with his ideas about अपह्नुति

P 62, LL 9 10—The MS presents two blanks here It is evident that some such words as those that are put into brackets must be originally existing there

P 62, LL 21 22—विशेषोक्ति । य सामग्र्येपि शक्तीनाम् (Karika 56) । Setting forth the non-production of effect even when the powers (causes) are all present with a view to establish some peculiarity is called विशेषोक्ति

P 63 LL 6, 7—दर्शितेन निमित्तेन (Karika 56) । The varieties of विशेषोक्ति are here described In poetry the beautiful structure of it (विशेषोक्ति) is observed to have two varieties the one with the reason why the effect was not produced expressed and the other with the reason not expressed We have taken लक्ष्य (the object) where the लक्षण (of विशेषोक्ति) is seen to be fulfilled i e a poem and have translated it accordingly Another interpretation is also possible viz the thing to be impressed i e the फलानुत्पत्ति then the construction will be लक्ष्ये (फलानुत्पत्ता) निमित्तादर्शनेन etc

The second variety viz by निमित्तादर्शनेन is illustrated first

P 63 LL 10, 11—महर्द्धिनि गृहे जन्म । रूप=सुरूप लावण्य here Here जन्म रूप and वय are the causes which are generally seen to produce सुखप्राप्ति But the फल-सुखप्राप्ति is here said to be not forthcoming The विशेष that is sought to be conveyed

here is the wonder that springs from the सुखहेतुs having failed to produce सुख Here the reason (निमित्त) why सुख was not produced is not given therefore this is अदृष्टनिमित्ता विशेषोक्ति

P 63 Ll 19 23—इत्थ विसंष्ठुल दृष्ट्वा । A hasty man always does his work very hastily But here even a hasty man is described as not doing the action of asking in a hasty manner सत्वरत्व is the cause मे वच नोदेति is the denial of effect विचेष्टित विसंष्ठुल दृष्ट्वा is the reason why his speech does not come out Though the cause viz सत्वरत्व exists yet the effect does not take place hence a sort of wonder is produced which is the विशेष sought to be conveyed Or better the विशेष may be taken to be the extremeness of विसंष्ठुलत्व Parvatī s action was so strange (विसंष्ठुल) that even the impatient Sankara was stunned to silence विसंष्ठुल= cross perverse whimsical strange

Much need not be said about Udbhata s विशेषोक्ति His definition of the figure appears to be the undeveloped form of the definition of Mammata which runs thus विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावच । काव्यप्रकाश—१ पृ ६५८ Here अखण्डेषु कारणेषु is a paraphrase of Udbhata s सामग्र्येऽपि शक्तीनाम् and फलावच is the same as फलानुत्पत्तिबन्धनम् We have always pointed out with emphasis the fact that although Mammata s wording does not always agree with that of Udbhata his ideas and his treatment of alankaras in most cases bear a close resemblance with the contents of Udbhaṭa s work H definitions of alankāras always borrow their ideas from Udbhaṭa Udbhata on his own part is indebted to Bhamaha in much the same way as Mammata is indebted to the former But while admitting the general indebtedness of Udbhaṭa to Bhamaha we must not omit to notice the great stride of advance effected by Udbhaṭa over the comparatively primitive structure of Bhamaha Bhamaha s ideas are in many places crude vague and unsuited to the advanced notions that were in vogue in the time of Udbhaṭa therefore Udbhata polishes or improves upon them Sometimes he puts his own wording in the place of that of Bhamaha The figure विशेषोक्ति is an instance in point Bhamaha s definition and example are—

एकदेशस्य विगमे या गुणा तरसस्तुति (or सस्थिति)।
विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथा ॥
स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुध ।
हरतापि तनु यस्य शम्भुना न हृत बलम् ॥
भामहालकार—३ २२-२३

' When along with the withdrawal of one quality the existence of another quality i sought to be established for the purpose of conveying excellence the figure is विशेषोक्ति – according to Bhamaha It will be seen that this definition is of a different type from that of Udbhata and others Bhamaha does not require (1) the presence of कार्यकारणभाव and (2) the non-occurrence of फल or कार्य as the important elements of the figure It is true that his illustration is an excellent example of विशेषोक्ति even from the modern point of view and is quoted by Mammata as अचिन्त्यनिमित्ता विशेषोक्ति But the view point of Bhamaha and the modern Alankarikas is different Bhamaha seems to regard तनु and बल as two qualities of कुसुमायुध (मदन) of which the former is suppressed and the latter extolled while the modern Alankārikas would regard बलहरण (which is here denied as the result (फल) of the cause (कारण) तनुहरण It will thus be clear how Udbhata has abandoned Bhāmaha and has created a new definition of विशेषोक्ति which has proved acceptable to all who came after him

P. 63, LL 25, 26—विरोध । गुणस्य वा (Kārikā 57)। " The expression of a thing different and contradictory to the quality or action [of the वर्ण्यवस्तु] for the purpose of establishing the excellence [of it] is called विरोध

Here गुणस्य वा क्रियाया वा seems incomplete Hence Indurāja supplies द्रव्य by the reptition of the word वा—द्वितीयवाशब्दस्योपात्तत्वात् द्रव्यस्य The विवृतिकार supplies जाति and द्रव्य,—वाशब्दोऽनवक्लृप्तिं द्योतयति तेन जातिद्रव्ये अपि गृह्येते But the word विरुद्धा यत्क्रियावच seems to have proved a hard nut for the commentators to crack Induraja s explanation amounts to this—विरुद्धा या अन्या क्रिया (i e उत्पादन पदार्थं कविप्रतिभया निर्मित अभिनव पदार्थ) तत्प्रधान वच i e imaginary creation by the poet of a thing contradictory (to the वर्ण्यवस्तु) etc The विवृतिकार has अन्यस्य विरुद्धस्येव क्रिया स्वप्रतिभय(ट)करणम् which is rather

unintelligible It amounts to what Induraja has given as his explanation It seems better to take क्रिया in the ordinary sense viz action This word क्रिया should include under it गुण and द्रव्य by लक्षणा The expanded definition will then become— गुणस्य वा क्रियाया वा (द्रव्यस्य वा) विरुद्ध-अन्य-(गुण-द्रव्य)-क्रिया-वचन्त विरोध विदु etc which is quite correct intelligible and suitable to the example given

P 64, L 10—भवत्या कायमाकार । In this example the two opposite गुण viz कोमलता and तप पाटव reside in the same person (पार्वती) at the same time

Bhamaha s definition of विरोध is —

> गुणस्य वा क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रियावच ।
> या विशेषाभिधानाय विरोध त विदुर्बुधा ॥
>
> भामहालकार— ३ २४

Rudrata s definition very clearly confirms the interpretation of विरुद्धान्यक्रियावच (Karika 57) that we have offered above He has —

> यस्मिन्द्रव्यादीनां परस्पर सर्वथा विरुद्धानाम् ।
> एकत्रावस्थान समकाल भवति स विरोध ॥
>
> काव्यालकार—९ ३

द्रव्यादीना=द्रव्यगुणजातिक्रियाणाम् In the above example the two opposite गुणs viz कोमलता and तप पाटव reside in the same thing (पार्वती) at the same time

All these writers of course have no idea about the real nature of विरोध such as is defined by Mammata viz विरोध सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वच They are not at all aware of the notion that the विरोध (contradiction) between things should not be real but an apparent one Real contradiction according to Mammata is a fault in poetry Hence it should not exist at all Thus all the examples of the authors like Bhamaha Udbhata and others do not fall under Mammata s विरोध The present example of Udbhata—भवत्या कायमाकार छेद तपसि पाटवम् is an example of विषमालकार (first variety) according to Mammata क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटना मियात्—का प्र १ p 719

Vamana in his काव्यालकारसूत्र gives the definition of विरोध according to Mammata s standpoint He has विरुद्धाभासत्व

विरोध But the examples given by Vamana fall under the असंगति अलङ्कार of Mammata and later writers

The underlying reason of this vagueness—and inaccuracy from the modern point of view—in the ideas of the older writers such as Bhamaha Udbhata Vamana and others is in the fact that they failed to discriminate between different types of contradiction or antagonism of sense to be found in poetry Later writers from the age of Mammata mention alankaras such as विरोध असगति विषम and अधिक each of which contains a distinct type of contradiction All the alankaras viz विरोध असंगति विषम and अधिक of modern authors contain some kind of contradiction and the old authors, not being very minute in their descrimination called all these different types of contradiction by one and the same name विरोध Hence their definitions are rather vague and their examples also do not stand the modern test of criticism and sometimes do not even satisfy the conditions laid down by their own definitions

P 64 LL 20-21—तुल्ययोगिता । उपमानोपमेयोक्ति ।(Karika 58) The prose order of words is उपमानोपमेयोक्तिशून्यै अप्रस्तुतै प्रस्तावभाग्भिर्वा [शब्दै] साम्याभिधायि [यत्] वच [सा] तुल्ययोगिता । The expression conveying similarity between things that are both अप्रस्तुत or between things that are both प्रस्तुत the things themselves not being intended either as उपमान or उपमेय is तुल्ययोगिता

The things between which similarity is expressed must all be either अप्रस्तुत or प्रस्तुत naturally therefore there cannot be any उपमानोपमेयभाव between them For उपमान is a thing which is always अप्रकृत while उपमेय is that which is always प्रकृत

P 64, L 25—पूर्वभेदस्योदाहरणम् । पूर्वभेद is that which is indicated by अप्रस्तुतैर्वा in the Karika त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टु etc । Here मालती शशलेखा and कदली are all अप्रस्तुत कठोरता is the साधारणधर्म between them Though Udbhata like Mammata does not say in his definition that साधारण धर्म is necessary for the formation of तुल्ययोगिता yet he states it in his examples for really there is no other way of conveying similarity between things which are all either प्रस्तुत or अप्रस्तुत

P 65, LL 6-8—द्वितीयभेद योगपट्टो जटाजाल । Here similarity between योगपट्ट तारवीत्वक् and मृगाजिन is shown by the साधारणधर्म शरीरानौचित्य (unfittedness for the delicate frame of Parvatī)

In तुल्ययोगिता Udbhata has approached very near towards Mammata and has left Bhāmaha and Dandin far in the distance Mammata has नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता (का प्र १ p 642) as his definition of तुल्ययोगिता Udbhata does not expressly say that one and only one साधारणधर्म of the things that are similar must be stated for साम्य in साम्याभिधायि cannot be taken to mean साधारणधर्म It can only mean similarity or commonness and not common quality Yet it will be seen that in तुल्ययोगिता there is no other way of expressing similarity except by the statement of साधारणधर्म There is no उपमानोपमेयभाव no वाचकशब्द nothing of the kind The statement of साधारणधर्म therefore comes as a matter of course though not included in Udbhata s definition But the rule established by Mammata that only one साधारणधर्म should be stated is absent in Udbhata

Bhamaha s तुल्यायोगिता is —

न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया ।
तुल्यकार्यक्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगिता ॥

काव्यालकार—३ २६

Dandin has —

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत्समीकृत्य कस्यचित् ।
कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥

काव्यादर्श—२ ३३

Both the definitions are very similar though differently worded There is no restriction that both the parts must be either प्रकृत or अप्रकृत On the other hand it seems clear that one part of the comparison is to be प्रस्तुत and the other to be अप्रस्तुत The तुल्ययोगिता of these writers therefore, does not very much differ from दीपक Modern authors like Mammata would certainly include it under दीपक In दीपक one of the parties between which similarity is sought to be expressed is प्रस्तुत and the other is अप्रस्तुत The प्रस्तुत thing is the उपमेय and the अप्रस्तुत is the उपमान In तुल्ययोगिता both or all the parties are either प्रस्तुत or अप्रस्तुत and there

is no उपमानोपमेयभाव existing between them This is the point of difference between दीपक and तुल्ययोगिता other wise they are all similar Udbhata and following him Mammata have discerned this point of difference while Bhamaha and Dandin have failed to do so Udbhata s definition of दीपक is—

आदिमध्यान्तविषया प्राधान्येतरयोगिन ।
अन्तर्गतोपमा धर्मा यत्र तद्दीपक विदु ॥ (Karika 14)

प्राधान्येतरयोगिन =प्रस्तुताप्रस्तुतसबन्धिन Mammata also clearly brings out this difference His दीपक is सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृता प्रकृतात्मनाम् and his तुल्ययोगिता is नियताना सकृद्धर्म सा पुनस्तुल्ययोगिता नियताना is explained as प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा

P 65, LL 12-15—अप्रस्तुतप्रशसा । अधिकारादपेतस्य (Karika 59) । The commendatory statement of an object removed from the principal theme of description but conveying with it a sense of the principal theme (प्रस्तुत) is called अप्रस्तुतप्रशसा

P 65 LL 16-17—न चैवमपि प्रत्यता । If the प्रस्तुत is driven away and the अप्रस्तुत is elaborately described in its place then it will only have the value of the ravings of a mad man who does not even understand what he has to describe But such is not the case in अप्रस्तुतप्रशसा यत सा नुबन्धिनीति ।— For in अप्रस्तुतप्रशसा the अप्रस्तुत which is stated brings with it by suggestion the principal theme of description (प्रस्तुत)

P 65 L 17—स्वाज येन=सब धेन Some kind of relation exists between the अप्रस्तुत and the प्रस्तुत and it is owing to this relation (सब ध) the प्रस्तुतार्थ comes in by implication The सब ध is either कार्यकारणसब ध सामान्यविशेषसब ध or उपमानोपमेयसब ध

P 65 LL 20-21—यान्ति स्वदेहेषु जरा । The rustic charms of inaccessible regions consisting of an abundance of fruits and flowers wither in their places not having found any enjoyer All this is अप्रस्तुत and conveys the प्रस्तुत sense that Parvati's beauty will die away not having found any enjoyer in this condition of ascetic life

Bhamaha has as his definition of अप्रस्तुतप्रशसा—

अधिकारादपेतस्य वस्तुनोन्यस्य या स्तुति ।
अप्रस्तुतप्रशसेति सा चैव कथ्यते यथा ॥

भामहालकार—२, २८,

P 65, LL 6-8—द्वितायभेद योगपट्टो जटाजाल । Here similarity between योगप॰ तारवीत्वक् and मृगाजिन is shown by the साधारणधर्म शरीरानौचित्य (unfittedness for the delicate frame of Parvati)

In तुल्ययोगिता Udbhata has approached very near to wards Mammata and has left Bhamaha and Dandin far in the distance Mammata has नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता (का प्र १ p 642) as his definition of तुल्ययोगिता Udbhata does not expressly say that one and only one साधारणधर्म of the things that are similar must be stated for साम्य in साम्याभिधायि cannot be taken to mean साधारणधर्म It can only mean similarity or commonness and not common quality Yet it will be seen that in तुल्ययोगिता there is no other way of ex pressing similarity except by the statement of साधारणधर्म There is no उपमानोपमेयभाव no वाचकशब्द nothing of the kind The statement of साधारणधर्म therefore comes as a matter of course though not included in Udbhata s definition But the rule established by Mammata that only one साधारणधर्म should be stated is absent in Udbhata

Bhamaha s तुल्यायोगिता is —

न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया ।
तुल्यकार्यक्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगिता ॥

काव्यालंकार—३ २६

Dandin has —

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत्समीकृत्य कस्यचित् ।
कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥

काव्यादर्श—२ ३३

Both the definitions are very similar though differently worded There is no restriction that both the parts must be either प्रकृत or अप्रकृत On the other hand it seems clear that one part of the comparison is to be प्रस्तुत and the other to be अप्रस्तुत The तुल्ययोगिता of these writers therefore, does not very much differ from दीपक Modern authors like Mammata would certainly include it under दीपक In दीपक one of the parties between which similarity is sought to be expressed is प्रस्तुत and the other is अप्रस्तुत The प्रस्तुत thing is the उपमेय and the अप्रस्तुत is the उपमान In तुल्ययोगिता both or all the parties are either प्रस्तुत or अप्रस्तुत and there

is no उपमानोपमेयभाव existing between them This is the point of difference between दीपक and तुल्ययोगिता otherwise they are all similar Udbhata and following him Mammata have discerned this point of difference while Bhamaha and Dandin have failed to do so Udbhata s definition of दीपक is—

आदिमध्यान्तविषया प्राधान्येतरयोगिन ।
अन्तर्गतोपमा धर्मा यत्र तद्दीपक विदु ॥ (Karika 14)

प्राधान्येतरयोगिन =प्रस्तुताप्रस्तुतसबन्धिन Mammata also clearly brings out this difference His दीपक is सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् and his तुल्ययोगिता is नियतानां सकृद्धर्म सा पुनस्तुल्ययोगिता नियताना is explained as प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा

P 65, LL 12-15—अप्रस्तुतप्रशसा । अधिकारादपेतस्य (Karika 59) । The commendatory statement of an object removed from the principal theme of description but conveying with it a sense of the principal theme (प्रस्तुत) is called अप्रस्तुतप्रशसा

P 65 LL 16-17—न चैवमपि प्रत्यता । If the प्रस्तुत is driven away and the अप्रस्तुत is elaborately described in its place then it will only have the value of the ravings of a mad man who does not even understand what he has to describe But such is not the case in अप्रस्तुतप्रशसा यत सा नुबन्धिनीति ।—For in अप्रस्तुतप्रशसा the अप्रस्तुत which is stated brings with it by suggestion the principal theme of description (प्रस्तुत)

P 65 L 17—स्वाजन्येन=सबन्धेन Some kind of relation exists between the अप्रस्तुत and the प्रस्तुत and it is owing to this relation (सबन्ध) the प्रस्तुतार्थ comes in by implication The सबन्ध is either कार्यकारणसबन्ध सामान्यविशेषसबन्ध or उपमानोपमेयसबन्ध

P 65 LL 20-21—यान्ति स्वदेहेषु जरा । The rustic charms of inaccessible regions consisting of an abundance of fruits and flowers wither in their places not having found any enjoyer All this is अप्रस्तुत and conveys the प्रस्तुत sense that Parvatl s beauty will die away not having found any enjoyer in this condition of ascetic life

Bhamaha has as his definition of अप्रस्तुतप्रशसा—

अधिकारादपेतस्य वस्तुनोन्यस्य या स्तुति ।
अप्रस्तुतप्रशसेति सा चैव कथ्यते यथा ॥
भामहालकार—३, २८,

Udbhata has improved this happily by putting प्रस्तुतानुबन्धिना Bhamaha has not that word in his definition but he means it otherwise his definition would only apply to the ravings of a madman as Induraja says above Neither Bhamaha nor Udbhata try to distinguish the different varieties of अप्रस्तुतप्रशंसा Ruyyaka in his अलङ्कारसर्वस्व writes down distinct varieties (१) सामान्यविशेषभावे (२) कार्यकारणभावे and (३) सारूप्ये i e उपमानोपमेयभावे Mammata has a similar but still more elaborate and minute treatment of अप्रस्तुतप्रशंसा (Vide काव्यप्रकाश १० pp 618-627)

The modern commentator विवृतिकार brings in his commentary these divisions of अप्रस्तुतप्रशंसा recognised by modern authors He says —

(१) एषा च (i e याति स्वदहेतु etc) स्वरूप प्रस्तुते स्वरूपस्याभिधाने ।

(२) परमभिन्ननरकासुरगर्वं यदि शार्ङ्गिण निहत्य नि शोका करोषि त वमेव श्लाघ्य इति विशेषे प्रस्तुते क्वचित्सामान्याभिधान यथा—

सुहृद्वधूबाष्पजलप्रमार्जन करोति वैरप्रतियातनेन य ।
स एव पूज्य स पुमान् स नीतिमान् सुजीवित तस्य स भाजन श्रिय ॥

(३) य कश्चिद्राजा रात्रावागत तमेव पश्यतीति क्वचित्सामान्ये प्रकृते विशेषस्याभिधा यथा—

ऐरावण स्पृशति म न्यते मरुद्भिवज्र परामृशति पश्यति योषसायान् ।
मेरोस्तटान विषमाकुरुते महे द्रस्वच्छङ्कया निशि न याति नर द्र निद्राम् ॥

(४) प्रस्थानबुद्धिमया त्यक्तेति कार्ये क्वचित्प्रस्तुते कारणस्योक्ति यथा—

याता किं न मिल ता त्यादि ।

(५) यात्रामात्रत्वात् ज्ञात्वैव विस्मृतशुकादिमोक्ष कल त सह त्वदरय पलाय्य गता इति कारणे प्रस्तुत क्वचित्कार्यस्य वचन यथा—

राजराजसुता न पाठयति मामिति ।

All this is after the manner of Mammata and Ruyyaka Mammata lays down five varieties of अप्रस्तुतप्रशंसा —(१) कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वच (२) निमित्ते प्रस्तुत कार्यस्य वच (३) सामान्ये प्रस्तुत विशेषस्य वच (४) विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्य वच and (५) तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य वच Thus it will be seen that the passage above quoted from विवृतिकार exactly follows Mammata

Dandin has a very different sort of अप्रस्तुतप्रशंसा viz the praise of any अप्रस्तुत thing with a view to condemn the प्रस्तुत Bhojaraja who belongs to the same school of Alankarikas as Dandin has also the same sort of अप्रस्तुतप्रशंसा

But the generality of alankara writers does not seem to have accepted Dandin s अप्रस्तुतप्रशंसा and Dandin with his follower Bhoja seems to be all alone with his rather queer ideas about this alankara

P 66, LL 1-3— व्याजस्तुति । श दशक्तिस्वभावत ।— Where censure is meant by the [direct] potentiality of words but where praise is really desired to be principally under stood the figure is व्याजस्तुति शक्ति =अर्थप्रत्यायनोन्मुख्यम् = the tendency to express the meaning स्वभाव = नियतार्थनिष्ठत्वम् = the natural disposition (of the शक्ति) to indicate a settled meaning शब्दशक्तिस्वभाव is the natural tendency of a word to express a settled meaning i e the अभिधा process of a word

P 66, L 6— वाक्यार्थीभूतत्व अवान्तरवाक्यार्थ । See the words occurring in the commentary and notes on आक्षेप P 48

P 66, LL 13-15— धिग्वादोपहतत्व न तत्स्वात्मपर्यवसितम् । तत्स्वात्म =itself i e the धिग्वाद itself The condemnation meant by the word धिक् does not end in itself Though the word धिक् means condemnation outwardly its true aim is different It really suggests the unrivalled beauty of Parvati

P 66 LL 11-12— धिगनर्थो । This is not a very good example of व्याजस्तुति for the censure of Parvati s लावण्य can be taken to be a real one Parvati s लावण्य is really cen surable if it hinders her union with a fit husband For the sole aim of लावण्य is to obtain a fit companion for one s life This kind of meaning indicating the reality of निन्दा lingers in our mind when we read the verse Such a thing is not at all desirable in व्याजस्तुति The examples हित्वा त्वामुपरोधवन्ध्य etc and हे हेलाजितबोधिसत्त्व etc given by Mammata (vide का प्र १ pp 670-71) are very appropriate and beautiful In them the outward निन्दा and स्तुति are absolutely unreal Mammata s definition of व्याजस्तुति is—

व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा ।

काव्यप्रकाश—१ p 670

It means —'censure or praise at first sight the final apprehension (रूढि) being the reverse of it is called व्याजस्तुति Thus it will be seen that Mammata and fol

lowing him other modern authors, recognise व्याजस्तुति as twofold (1) where निन्दा is apparent and स्तुति is real and (2) where स्तुति is apparent and निन्दा is real Udbhata recognises only the first variety of these two and frames his definition and example accordigly Mammaṭa gives a twofold derivation of the word व्याजस्तुति to suit his two varieties व्याजरूपा व्याजेन वा स्तुति Udbhaṭa seems to admit only व्याजेन स्तुति व्याजस्तुति

P 66, LL 20-21—विदशना । अभवन्वस्तुसबन्ध । (Karika 61) When an impossible relation between two things or a possible one causes comparison (उपमानोपमेयभाव) between the two things to be understood then the figure is called विदर्शना

P 66 LL 22-24—यत्र पदार्थानां तत्र विदर्शना । (1) When the expressed relation between two things being impossible suggests उपमानोपमेयभाव between these two things then the figure is विदशना (2) Also when the possible connection between two things brings in उपमानोपमेयभाव as a support to itself the figure is विदर्शना

P 66 L 24— विशिष्टस्यार्थस्यो पदर्शनात् । Induraja explains the word विदशना according to its etymology Now the word विदशना as the name of this alankara is very peculiar and uncommon All writers on alankara except Udbhata have uniformly used the word निदशना and nobody even hints there is a variant विदर्शना in use somewhere Our original MS invariably writes विदशना and Induraja also derives the word with the उपसग वि and not with नि by the expression विशिष्टस्यार्थस्य etc This circumstance precludes any possibility of a mistake at the hands of the scribe and we can feel certain that Udbhata s text as received by Induraja contained the title विदशना and not निदर्शना But the Madras MS containing the commentary विवृति has the name निदर्शना everywhere This certainly raises some difficulty but it cannot deter us from adopting निदर्शना as the true title originally intended by Udbhata Induraja is a very old commentator and he must have had a reliable text in his possession to comment upon His declared authority is on the side of the name विदर्शना While the

Madras MS is not always trustworthy and the commentator is silent on the point

Bhamaha s definition of विदर्शना or निदर्शना is

क्रिययैव विशिष्टस्य तदर्थस्योपदर्शनात् ।
ज्ञेया निदर्शना नाम यथेववतिभिर्विना ॥

भामहालंकार—३, ३२

The definition is not quite clear in meaning Still it is obvious that its sense is different from that of the definition of Udbhata Thus Udbhata has here abandoned Bhamaha and has created a new definition of his own, which was adopted by Mammata in later times अभवन्वस्तु सम्बन्ध उपमापरिकल्पक ।—काव्यप्रकाश १ p 613

P 66, LL 26-27—विनोचितेन पत्या च । Here the विशोभता (pallidity) of विभावरी (night) is said to be borne by कामिनी which is impossible For the शोभा of night is inherently different from the शोभा of a lady Thus the connection of विभावरी and कामिनी expressed through विशोभता is impossible A lady cannot bear the विशोभता of night This impossibility brings in the comparison यथा विधुवन्ध्यविभावरी विशोभता प्रबिभर्ति तथा उचितेन पत्या विना कामिनी विशोभतां प्रबिभर्ति ।

This is the first variety illustrated Example of th second variety is not given by Udbhata Induraja there fore brings in a verse of Bhamaha to illustrate it

The विवृतिकार s comment runs thus —ननु भिन्नयोर्विशोभतयोरैक्यमध्यवसित इति भेदे अभेद इत्येवमात्मिकेयमतिशयोक्ति । विशोभताख्यो गुण एको न तु स्वरूपभिन्नसम्बन्धिभेदात्तु भिद्यते । स्वरूपभिन्नयोरैक्यत्वेऽतिशयोक्ति । यथा—स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियत इति । अत्र हि यासिलेपनयो स्वरूपभेदैक्यमध्यवसितम् । द्वितीयस्योदाहरणमिह नास्तीत्यन्यत इद देयम् । अय म दद्युतिरिति ।

P 67 LL 10-11—अय मन्दद्युतिर्भास्वान् etc । भामहालंकार ३ ३३ Bhamaha has no varieties of निदर्शना like Udbhata He gives this single verse as the example of निदर्शना

Induraja enters into a rather stiff discussion on this verse As usual he has brought in the science of grammar to dilate upon His discussion has two parts : (1) तत्र प्रथमोदय वासयतीति यथा here the discussion is grammatical and (2) तेन च प्रयोज्य विदर्शनाया भेद , this explains how the

alankāra विदर्शना is formed in the example अय म द्युति etc We take the second first

P 67, LL 19-23—तेन च प्रयोज्य द्वितीयो विदर्शनाया भेद । Here Indurāja makes the लक्षणसमन्वय i e shows how the example fits in with the definition of the alankara In this example the connection between श्रीमन्त and भास्वान् is possible and real not impossible as in the first variety For the rich people are really made to understand by the sun that prosperity is followed by adversity This relation between श्रीमन्त and भास्वान् is called प्रयोज्यप्रयोजकभाव श्रीमन्त is the प्रयोज्य (that which is directed or caused) and भास्वान् is the प्रयोजक (subject of the causal action) Now to establish the cogency of this प्रयोज्यप्रयोजकभावसम्बन्ध comparison comes in The sun (भास्वान्) causes the rich people to under stand that rise terminates in a fall *just as* his own rise terminates in setting Thus the sun teaches the thing which is similar to, and is easily deduced from his own conduct viz rising and setting Similarity between the sun s movement and the instruction derived by the rich is quite essential here otherwise no instruction can be derived from the sun who cannot directly impart any instruction by speaking etc If the sun were to instruct some thing which is not similar to his own conduct then his instruction would have proved useless and the प्रयोज्यप्रयोजकभावसम्बन्ध between the sun and the rich would have failed But the similarity between the sun s conduct and the instruction imparted give support to the प्रयोज्यप्रयोजकभाव Then the उपमा (which is not expressed but implied) helps the भवन् (possible) वस्तुसम्बन्ध here Hence this is the second variety of विदर्शना

P 67 LL 12-19—तत्र प्रथमोदय वासयतीति यथा। Here Induraja explains how the प्रयोज्यप्रयोजकभाव really exists (भवन्) between श्रीमन्त and भास्वान् भास्वान् cannot impart any instruction as he cannot speak or make signs which will be understood by men Thus it would appear at first sight that the connection of श्रीमन्त and भास्वान् expressed through बोधनक्रिया is impossible But it will now be proved that the प्रयोज्यप्रयोजकसम्बन्ध between श्रीमन्त and भास्वान् is real and consistent

In a causal form there are always two subjects and two actions One is the primary (प्रयोज्य) action which in this case is understanding The other is the causal (प्रयोजक) action which is causing to understand in this case One subject is the प्रयोज्यकर्ता He is the object of the causal action but subject of the primary ac . The other is the हेतुकर्ता or प्रयोजककर्ता who causes another to do something Here भास्वान् who makes to understand (बोधयन्) is the हेतुकर्ता and श्रीमत who understand (बुध्यति) is the प्रयोज्यकर्ता Now हेतुकर्तृत्व is of two kinds one is direct and the other is in the form of समर्थाचरण e g (1) देवदत्तो वासयति and (2) भिक्षा वासयति (1) देवदत्त causes some one to live Here देवदत्त directly says उष्यतामत्र and makes the person stay Thus देवदत्त becomes directly the हेतु (producer) of वसतिक्रिया (2) Alms cause some man to stay (in a place) Here alms do not directly say to the man उष्यताम् etc He gets plenty of alms in the place and therefore he is induced to stay there Thus alms *behaves in such a way* as to make the man stay This is called तत्-(प्रयोजन)-समर्थाचरण In our present case also there is no direct causation and भास्वान् is तत्समर्थाचरणवान् हेतुकर्ता The sun does not directly instruct the rich people just as a teacher instructs his pupils The sun only sets and the rich people derive their instruction from the sun s setting Hence समर्थाचरण

P 67 L 18—प्रेषणाध्येषणयोरभावात् । प्रेषण is ordering and अध्येषण is reque ting These actions are present in directly causal subjects they are absent in समर्थाचरण For the समर्थाचरणवान् हेतुकर्ता is not capable of giving direct order by speech or otherwise The Mahabhāshya of Patanjali contains a very clear exposition on this point of समर्थाचरण which is the basis of Induraja s discussion It has :—यावद्ब्रूयान्निमित्त कारण तावद्धेतुरिति । किं प्रयोजनम् । भिक्षादिषु दर्शनात् । भिक्षादिषु हि णिज् दृश्यते भिक्षा वासयति कारीषोऽग्निरध्यापयति इति । किं पुन कारणम् । पारिभाषिके हेतौ न सिध्यति । एव मन्यते चेतनावत एतद्भवति प्रेषणमध्येषण चेति । भिक्षाश्चाचेतना । नैष दोष । नावश्य स एव वास प्रयोजयति य आहोष्यतामिति ब्रवीति । किं तर्हि । तूष्णीमप्यासीनो यस्तत्समर्थाचरति सोपि वास प्रयोजयति । यथा कारीषोऽग्निर्निवाते एकान्ते समज्वलितो अध्ययनं प्रयोजयति ।—महाभाष्य । अ ३ । पाद १ । आह्निक २ । सू २६ ।

Thus although the sun is not the direct हेतुकर्ता it is still the समर्थाचरणवान् हेतुकर्ता and the प्रयोज्यप्रयोजकसंबन्ध is existent and hence possible

The विवृतिकार comments on the example very succinctly thus —अत्र भास्वतोऽतिसम्बन्ध उपपद्यते । स च सममेव । हे श्रीमन्त युष्माकमुदय पातायेति उपमापर्यवसायी किल रविं दृष्ट्वा श्रीमन्त एव प्रतिपद्यन्ते । रविस्तु तत्समया चरणेन प्रयोजक ।

P 67 L 24—संकर । संकर is the blending together of two figures It is not an alankara by itself and as such its treatment should in the fitness of things be deferred till all other alankaras are treated Later writers like Ruyyaka and Mammata have done the same thing Even Dandin gives संकर the last place in his treatment of alankaras Bhāmaha too has enumerated संसृष्टि (he has no संकर) at the end of all other alankaras

संकर according to Udbhata is of four types (1) संदेहसंकर (2) शब्दार्थवर्त्यलंकारसंकर (3) एकशब्दाभिधानसंकर and (4) अङ्गाङ्गिभावसंकर

P 68, LL 2-3—संदेहसंकर । अनेकालंक्रियोल्लेखे (Kārikā 62)।— [A sort of] संकर occurs when more than one alankāras seem to exist yet all of them cannot exist at a time and there is neither any reason for nor any reason against accepting any of those alankaras [in preference to others]

P 68, LL 4-20—अनेकस्यालंकारस्योल्लेखे इत्याशङ्क्योक्तम् तत्र न संदेहसंकरता । Indurāja according to his usual habit takes अनेकालंक्रियोल्लेखे as the primary epithet and accounts for all other epithets one by one If possibility of many alankaras (अनेकालंक्रियोल्लेख) is laid down as the sole condition then in एकशब्दाभिधानसंकर also there exist many alankaras e g मुरारिनिर्गता etc Here गङ्गेव चक्रधारा is उपमा and नरकप्रतिपन्थिनी contains श्लेष नरकप्रतिपन्थिनी=(1) The destroyer of नरकासुर (2) enemy (antidote) of hell Thus the verse contains two alankaras and hence would claim to be संदेहसंकर To avoid the possibility of such examples becoming संदेहसंकर the words सम तद्वृत्त्यसंभवे are put The alankāras must be such as cannot exist at one time If one is accepted the other must vanish In मुरारिनिर्गता etc श्लेष and उपमा can exist side by side

Therefore it is not संदेहसंकर ननु यत्रानेकालंकारो प्रमाणाभावस्तत्र संदेह एव। Even these two conditions do not sufficiently describe संदेहसंकर Two alankaras exist and both of them cannot exist at one time—these two conditions are fulfilled But there is some बाधकप्रमाण for one and साधकप्रमाण for the other Therefore the former is abandoned and the latter is accepted Such an example will also fall under संदेहसंकर To exclude such examples the condition viz एकस्य च etc is put When no reasons either for or against any alankara exist and both alankaras are equally possible then only it becomes संदेहसंकर The साधक and बाधक प्रमाणs must all be absent If साधक and बाधक are both existent then that alankara having साधकप्रमाण will be accepted and that having बाधकप्रमाण will be rejected If only साधक is present the alankara having the साधक प्रमाण will be accepted If only बाधक is present the alankara having that बाधक will be rejected and the other will be accepted In all these cases there will be no संकर at all one alankara being totally rejected and the other accepted Thus when all साधकs and all बाधकs are absent there is a possibility of संदेहसंकर Illustrations of all these cases having साधक or बाधक प्रमाणs are given in काव्यप्रकाश–१ pp 761-764 which may be consulted with advantage

Our modern commentator विवृतिकार also cites examples in which the alankara is determined by the existence of साधक or बाधक प्रमाणs It will be to our purpose to take down the passage here अरिगिरिपु हरिस्त्वम् इत्यादौ तु रूपके कुलिशभृदिव देव त्वं सपत्नाचलानाम् इत्यादौ चापमायामस्ति साधक प्रमाणम्। स्मरन्ति ज्योत्स्नाया शशिमुखि चकोरास्तव दृशि इति रूपके बाधकम्। तद्भावे हि पिबन्ति ज्योत्स्नाम् – इति स्यात्। राजनारायण लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् इत्युपमाया बाधकम्। न हि सदृश प्रियाभिरालिङ्ग्यते। The last example is drawn from काव्यप्रकाश Further on he continues the discussion after the manner of काव्यप्रकाश and tries to assign a reason why Udbhata used the word अनेक instead of उभय in the Karika अनेकाल क्रियाल्लेखे etc Thus he says— नयनानन्ददायी इन्दोबिम्बमेतत्प्रसादति इति मुख्यस्याध्यवसानात्किमतिशयोक्ति किमेतदिति मुख निर्दिश्य इन्दुसमारोपणाद्रूपकम् किं मुखानैर्मल्यप्रस्तावेऽप्रस्तुतप्रशंसा किं दीपक किं तुल्ययोगिता किं प्रदोषवर्णने विशेषणसाम्यात्समासोक्ति किं मदनोद्दीपक कालो वर्तते इति पर्यायोक्तम् इति बह्ललंकारसंदेहो भवति। इत्युभयशब्दमपास्यानेकग्रहणम्।

P 69, LL 11-12—यद्यप्यस्य तमुचितो । This is an example of संदेहसंकर according to Udbhata for in वरेन्दु there is a possibility in his opinion of two alankaras उपमा and रूपक The compound may be solved either as वर एव इन्दु or वर इन्दुरिव This is according to Udbhata (and Induraja also) According to later canons of criticism this would not at all be an example of संदेहसंकर उपमा and not रूपक will be the alankara here The verse is addressed to Parvati and we ought to have वर as the word principally meant If we accept रूपक (वर एव इन्दु) the अन्वय culminates on इन्दु and not on वर By उपमा (वर इन्दुरिव) we can have the word वर the prominent member in the compound Therefore उपमा is to be accepted and not रूपक The verb लभ्यते and all other words in the sentence are consistent with वर and not with इन्दु Thus there is no possibility here of संकर at all Udbhaṭa seems to have no idea of this line of thinking which is displayed in the works of Ruyyaka Mammata and other later writers

P 69 L 22—शब्दार्थवर्त्यलंकारा वाक्ये (Karika 63 a) । ' When alankāras pertaining to words and those pertaining to sense appear (separately) in one sentence (or verse as the case may be) it becomes [a sort of] संकर This is the संसृष्टि of later writers Ruyyaka says तेषां (अलंकाराणां) तिलतण्डुलन्यायेन संसृष्टि । नीरक्षीरन्यायेन संकर ।—अलंकारसर्वस्व pp 192 and 197 संसृष्टि is of three kinds (1) of two शब्दालंकारs (of course occurring separately) (2) of two अर्थालंकारs and (3) of one शब्दालंकार and the other अर्थालंकार This third kind is the शब्दार्थवर्त्यलंकारसंकर of Udbhata The other two kinds only are संसृष्टि (q v p 78 of the text) in his opinion

P 70 LL 2-3—इत्थं स्थितिर्वैरार्थी चेत् । Here अनुप्रास is the शब्दालंकार and अर्थान्तरन्यास is the अर्थालंकार अर्थान्तरन्यास (q v p 34 of the text) of Udbhata only requires समर्थ्यसमर्थकभाव statement of सामान्य and विशेष is not required by him Here रूपेण ते etc is the समर्थक of मा कृथा व्यर्थमर्थिताम् But according to the definition of Mammata and other modern writers this figure will not be अर्थान्तरन्यास For both the statements are विशेष रूपेण ते युवा etc is a विशेष (particular) statement for it is addressed to Parvati and pertains to Parvati s case only

Had it been रूपवत्या युवा सर्वं पादबद्धो हि किंकर it would have been a good example of अर्थान्तरन्यास for it would have referred to beautiful ladies in general and not to a particular lady

P 70 L 12—एकवाक्यांशप्रवेशाद्वाभिधीयते (Karika 63 b)। संकर is also formed when two alankaras come together in a part of a sentence वाक्यांश is a word or a group of words that form a part of a sentence

P 70 LL 16-17–मैवमेवास्त्व(स्य) सच्छायवर्णिका चारुकर्णिका। Here the alankāras उपमा and श्लेष are present and both are expressed by the one word इव The उपमा is clear in अम्भोजिनीव चित्रस्था श्लेष occurs in सच्छायवर्णिका and चारुकर्णिका वर्ण means the pink colour of the lotus and the fair complexion of Parvati Also कर्णिका is the central cup of the lotus and कर्ण means the ear of Parvati This श्लेष exists together with the उपमा because the word इव is present If इव is removed the उपमा is lost and the double meaning of चारुकर्णिका and सच्छायवर्णिका is also lost Thus the two alankaras श्लेष and उपमा have entered into one word इव

The विवृतिकार has a very serious difference of opinion as regards the nature of the एकशब्दाभिधानसंकर of Udbhata While Indurāja says that एकशब्दाभिधानसंकर is a mixture of two अर्थालंकारs the विवृतिकार insists that this संकर occurs when a शब्दालंकार and an अर्थालंकार combine in one वाक्यांश He severely criticizes Induraja and explains the stanza मैवमेवास्त्व etc very differently The whole of his comment on the stanza is worth quoting —चारुकर्णौ चारुकर्णिका च यस्याः। सच्छायेत्यादौ पादद्वये श्लेषानुप्रासयो स्थिति। यस्त्वेकवाक्यांशत्यादिना अर्थालंकारसंकरो व्याख्यातस्तदसत्। चतुर्थे संकरे संसृष्टौ चास्यान्तर्भावात्। उदाहरणे च श्लेषोपमयोर्यत्सांकर्यं व्याख्यातं तदप्युपेक्ष्यम्। श्लेषस्य निर्विषयतापत्तेः। 'येन ध्वस्तमनोभवेन' इति अस्यादाहरण मितिचेदनुद्भटमिति चेत्। The विवृतिकार is here acute and piercing On the whole it seems to us that the विवृतिकार is in the right if we look to the wording of Udbhata

P 71, LL 2-3—अनुग्राह्यानुग्राहक or अङ्गाङ्गिभावसंकर। परस्परोपकारेण (Kārikā 64)। When the alankaras are not independent of each other but exist by helping each other to develop, then that also is called संकर

P 71, LL 5-8—उपकार्योप्युपकारक परस्परोपकारेणेति । The alankara which helps another to develop clearly does some उपकार And the alankāra which is thus helped in directly does उपकार by being the receptacle of the help of the other Thus both are परस्परोपकारक helping each other

P 71, LL 10-11—हरेणेव स्मरव्याव । Here there are three outstanding figures हरेणेव त्वया is the उपमा अनङ्गीकृत means (1) not accepted despised (अनङ्गीकृत) and (2) deprived of body (अशरीरत्वमापादित) Hence it contains श्लेष धाष्ट्यादिव न मुञ्चति is (हेतु) उत्प्रेक्षा the cause (धाष्ट्यात्) of the action of releasing being a fanciful one Here the उत्प्रेक्षा is based on the first meaning of अनङ्गीकृत It is only through boldness that a despised person does not leave the despiser Thus here the श्लेष in अनङ्गीकृत helps the उत्प्रेक्षा and उत्प्रेक्षा also lends additional charm to the श्लेष The उपमा हरेणेव त्वया is also based on the श्लेष in अनङ्गीकृत for अनङ्गीकृत becomes the श्लिष्ट साधारणधर्म Parvatī has abandoned (अनङ्गीकृत) cupid and हर has deprived cupid of his body (अनङ्गीकृत) But according to Udbhata श्लेष is predominant wherever it occurs other alankaras are to be thrown to the back ground Thus according to him श्लेष is the principal figure here and उपमा and उत्प्रेक्षा are its accessories

P 71 LL 17-23—एवमय चत्वार सकरभेदा । Indurāja s recapitulation of all the divisions of सकर described before

It is to be noted that the names given to the four varieties of सकर are of Indurāja s invention The Karikas do not contain any names of varieties

The ideas of Dandin and Bhāmaha about सकर are not at all so elaborate and systematic as those of Udbhata Dandin uses the words सकीर्ण and ससृष्टि rather promiscuously Bhāmaha has only the name ससृष्टि Exactly what kind of संसृष्टि he intends to put forth is not quite clear either from his definition or from his examples He has —

वरा विभूषा ससृष्टिर्बह्वलंकारयोगत ।
रचिता रत्नमालेव सा चैवमुदिता यथा ॥

—भामहालकार, ३ ४८

From the expression रत्नमालेव it seems that he does not want to include the सकर of modern writers in his ससृष्टि Dandin has —

नानालङ्कारसंसृष्टि संकीर्णं तु निगद्यते ।
—काव्यालङ्कार, २, ३५९

He has two varieties —

अङ्गाङ्गिभावावस्थान सर्वेषां समकक्षता ।
इत्यलंकारसंसृष्टेर्लक्षणीया द्वयी गति ॥
—काव्यादर्श २ ३६०

It will be clear from this that Udbhaṭa is greatly advanced in ideas about सकर beyond Bhāmaha and Dandin

P 71, LL 25-26—उपमेयोपमा। अन्यो पमेव यत्र । (Kārikā 65) ' When comparison (उपमानोपमयता) is reciprocal the object being to remove the possibility of all other comparisons [the figure] is called उपमेयोपमा उपमानोपमेयता = the relation between उपमान and उपमेय comparison

P 72, LL 2-11—ननु च प्राकरणिकम् पक्षान्तरहानौ तात्पर्यात् । उपमेय is that which being a party to the comparison is प्राकरणिक (belonging to the theme) Now in उपमेयोपमा the real उपमेय is made उपमान and the real उपमान is made उपमेय Thus the प्राकराणिकत्व of उपमय will not be experienced in that case Therefore the auothor says पक्षा तरहानिगाम् The chief object of उपमेयोपमा is to exclude the possibility of other उपमानs The real उपमानत्व and उपमेयत्व of the respective things is not violated by reversing the उपमानोपमेयभाव between them By saying वरं विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुक्त्वा one does not mean that the person addressed should eat poison The chief intention is only to dissuade him from dining at a particular man s house In the same way the reversion of उपमानोपमेयभाव is not important here but the sense that there is no third thing comparable to the two things (उपमान and उपमेय) is important Thus in कमलमिव मुख मुखमिव कमलम् the sense that there is no third thing comparable to मुख and कमल is important and not the उपमानोपमेयभाव

The विवृतिकार has —उपमानान्तरसद्भावरूप पक्षान्तराभावमवगमयितु यदुपमयोपमेवोपमानीक्रियते सा उपमेयेनोपमा इत्युपमेयोपमा । अन्योन्यशब्दोपादानाच्चात्र वाक्यार्थद्वयवर्त्ययमलङ्कार । अनन्वयस्त्वेकवाक्यार्थवर्ती ।

Bhāmaha s definition is—

उपमानोपमेयत्व यत्र पर्यायतो भवेत् ।
उपमेयोपमा नाम ब्रुवते ता यथोदिताम् ॥

भामहालकार–३, ३६

He probably uses the word पर्याय in the sense of परिवृत्ति Dandin calls this figure अ या्यापमा and includes it under the varieties of उपमा Udbh^ta s definition of this alankāra is a good one that of Mammaṭa being too elliptical viz विपर्यास उपमेयोपमा तयो ।—का प्र १ p 583

P 72 LL 12 13—शिरासि पङ्कजानाव । Here कर and चक्र are made उपमेय and उपमान by turn The real उपमेय is कर the साधारणधर्म is वेगोत्पातन (quick annihilation) the implication is that there is no third thing comparable to कर and चक्र in speedily destroying the enemies This verse and the following upto verse 5 Varga VI are relative clauses connecting themselves with the principal clause त्वत्कृते सोपि वैकुण्ठ etc (verse VI ^)

In this verse it happens that कर and चक्र are both प्राकरणिक for the prowess of विष्णु s कर and चक्र both is described and both therefore can be उपमयस Thus there is no difficulty here But in a case like कमलमिव मुख मुखमिव कमलम् where one thing is प्राकरणिक and the other अप्राकरणिक the प्राकरणिक (viz मुख here) is always to be regarded as उपमेय according to Induraja Though it is expressed as उपमान in मुखमिव कमलम् still by its real nature it is उपमेय and not उपमान

P 72 LL 21-22—सहोक्ति । तुल्यकाल क्रिये यत्र ।—(Karikā 66) When two actions taking place at the same time but depending upon two different things are described by one word (पद) [the figure] is सहोक्ति

P 72, L 24—P 73 L 2—ननु सजहार शरत्काल etc न चैव दीपक इति नाति याप्ति । Induraja says In the example of दीपक viz सजहार शरत्काल etc (q v p 15) also two actions concerning two different things are spoken of by one word सजहार कुसुमश्रिय and सुखमपद are both objects of the verb सजहार That is the two different actions belonging to कुसुमश्रिय and to सुखसपद are indicated by the one word

संजहार Thus this example of दीपक also would come under सहोक्ति But such a possibility is averted by the word तुल्यकाले The two actions must be taking place simultaneously and from the construction of the alankara the simultaneous nature of the actions must be impressed on the reader s mind This is absent in दीपक In सजहार शरत्काल etc the destruction of कुसुमश्रिय and सुखसपद is not done at the same moment or occasion first the कुसुमश्रिय were destroyed and consequently सुखसपद were done away with On this point विवृतिकार remarks—न चात्र दीपकस्तेत्याह तुल्येति । तत्र हि एकविश्रा तक्रिया अनुषङ्गणोपकारकसब धर्मेति । इह तु युगपदुभयगतत्वेन प्रतिपद्यते।

P 73 LL 2-9—सहादिना चशब्देन वक्रभणिते सद्भावात् । Now this तुल्यकालता is expressed in two ways (1) देवदत्तयज्ञदत्तौ सह भुञ्जाते । Here both the actions (of dining) are equally predominant and both have their respective subjects directly connected with the verb (2) देवदत्तो यज्ञदत्तेन सह भुङ्क्ते । Here देवदत्त is directly connected with the action of dining (भोजन क्रिया) as दवदत्त is in the nominative case But the connection of यज्ञदत्त with भोजनक्रिया is through the word सह This second sort of way of expressing तुल्यकालता is resorted to in सहोक्ति for this is included in वक्रभणिति (indirect way of speaking) And वक्रभणिति must always be a necessary element in alankaras The विवृतिकार similarly ramarks—अलङ्कारप्रस्तावाच्चात्र चैत्रेण सह मैत्रो भुङ्क्त इत्यत्र सहोक्तिर्न तु चैत्रमैत्रौ सह भुञ्जाते इत्यत्र ।

P 73, LL 12-13—द्युजनो मृत्युना सार्धम् । Here the two actions are मृत्यो मनोरथावाप्तिकरण and द्युजनस्य मनोरथावाप्तिकरण They are expressed by the same words आप्तमनोरथ चक्रे Now these are two words and the definition says पदेनैकेन कथ्येते But the purport of the definition is to exclude two verbs separately expressing the actions concerning two things And we have no such two verbs here Only the verb चक्रे expresses the action concerning मृत्यु and द्युजन On the other hand the answer is that the action चक्रे is a general one and without any particularizing attribute it is quite incapable of conveying the sense Therefore the particular मनोरथावाप्ति is embraced by the general verb चक्रे and the whole then appears as one word and not two The विवृतिकार also remarks here—आप्तमनोरथश्चक्र इति पदद्वयेनाप्यभिधाने साधारणत्वेनोक्ति स्थितैव । साधारणार्थो ह्येक

श दो यात्यात इति केचित् । एकेन पदेनैकक्रियाकारकगतैकक्रियाभिधायिना सहार्थे पर्यालोचनयार्थपरक्रियाक्षेपिणा द्वे क्रिये कथ्येते सा सहोक्तिरिति तु युक्तम् ।

P 73 LL 25-26—परिवृत्ति । समन्यूनविशिष्टै । (Kārika 67) Exchange of something with its equal inferior or superior having an unacceptable a positively dis advantageous and an acceptable nature respectively is called परिवृत्ति

The order in अर्थानर्थस्वभावम् is changed in the translation अर्थस्वभाव means of acceptable nature अनर्थस्वभाव has been made to yield two meanings (1) of indifferent and hence unacceptable nature and (2) of positively harmful nature

P 74, L 2—परिवर्तनकारक—That with which our thing is exchanged i e the thing which we take परिवर्तनाय—The thing which we give for some other thing (परिवर्तनकारक)

P 74 LL 3-14—तत्र यस्या समोऽर्थे उपादेयत्वादर्थस्वभावता । The परिवृत्ति in which equal things are exchanged is अनर्थस्वभाव i e of not an acceptable nature अनर्थ means here अर्थत्वस्य अभाव absence of desirableness In an exchange with equals there is no desirableness The परिवृत्ति in which a superior thing is given for an inferior thing is also अनर्थस्वभाव Here अनर्थ means अर्थस्य प्रतिपक्ष the opposite of desirable i e harmful Thus अनर्थस्वभाव is made to yield two meanings The six meanings of नञ् are well known viz (१) तत्सादृश्य (२) तद् यत्व (३) तद् प त्व (४) विरोधिता । (५) अप्राशस्त्य-(६) मभावश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिता ॥ Of these the sixth and the fourth are respectively made use of here The परिवृत्ति in which an inferior thing is given and a superior thing is recieved is अर्थस्वभाव i e of a desirable nature

P 74 LL 16-17—उरो दत्वामरारीणा । Example of समपरिवृत्ति Here उरो दत्वा conveys उत्साह by लक्षणा उरोदान is the means to display valour and it implies उत्साह Here उरस् and यशस् are regarded as equal to each other and hence समपरिवृत्ति The word येन is connectsed with सोपि वैकुण्ठ in verse 5 Varga VI

P 74 LL 23-24—नेत्रोरगबलभ्राम्यन् । Here some minor jewels are offered to the milky sea and the great jewel कौस्तुभ is taken in return A paltry thing is given and a valuable thing is taken Hence it is न्यूनपरिवृत्ति, for the परिवृत्तिs

are named according to the thing that is given Of course this परिवृत्ति is of an acceptable nature

P 75 LL 2-3—यो बलौ यासभूसीनि । A great thing such as अभय is given and a bad attribute such as खवता is accepted Therefore it is विशिष्टपरिवृत्ति This is really of a despicable nature

P 75 LL 5-7—अभिधेयापेक्षया परिगृहीतत्वात् । Induraja here says that this example यो बलौ यास etc is like the preceding one only in its outward sense Looking to its purport we shall see that it is not परिवृत्ति at all For खवता (shortness) was voluntarily accepted by Vishnu (in the वामनावतार) as a means for giving अभय to Gods Vishnu has not first given अभय to Gods and in return recieved खर्वता from them Therefore this is in its real nature not an exchange and not परिवृत्ति also

Now the alankara परिवृत्ति in itself is not constituted as Induraja imagines परिवृत्ति does not contain a real exchange at all An imaginary description of exchange where there is no real exchange at all is परिवृत्ति Any real exchange such as क्रीणन्ति यत्र मुक्ताभिर्बदराण्यपि बालिका cannot become charming and hence cannot be termed alankara even In यो बलौ यास etc as well as in नेत्रोरगबल etc and उरो दत्वामरारीणा etc there is no real exchange but only a poetical description of exchange

This unreal nature of the exchange in परिवृत्ति is explicitly pointed out by Jagannātha in his रसगङ्गाधर He says —
एषु (i e परिवृत्तिभेदेषु) दानादानव्यवहार कविकल्पित एव । यत्र वास्तवस्तत्र नालकार । यथा— क्रीणाति तप्रविकचलोचना सम ता मुक्ताभिर्बदरफलानि यत्र बाला ।
—रसगङ्गाधर, p 482

Bhāmaha s परिवृत्ति is quite of a different nature It is this—

विशिष्टस्य यदादानमन्यापोहेन वस्तुन ।
अर्थान्तर यासवती परिवृत्तिरसौ यथा ॥
प्रदाय वित्तमर्थिभ्य स यशोधनमादित ।
सता विश्वजनीनानामिदमस्खलितव्रतम् ॥

भामहालकार—३, ४०-४१

We do not know what has made him link अर्थान्तरन्यास with परिवृत्ति Probably his परिवृत्ति does not include in it अर्थान्तरन्यास he is only giving in this place an example of परिवृत्ति + अर्थान्तरन्यास and not only of परिवृत्ति To agree with this we have also अर्थान्तरन्यासवती परिवृत्ति यथा अर्थान्तरन्यासवती should not be included in the definition It should refer to the example

Udbhata s definition of परिवृत्ति is deficient in one respect He repeats the word परिवर्तन in the definition Thus by putting a word (viz परिवर्तन) derived from the same root in the definition he leaves the word परिवृत्ति unexplained More advanced writers like Ruyyaka and Mammata have avoided this inaccuracy They use the word विनिमय instead of परिवर्तन Thus Mammata s definition is —

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः ।
काव्यप्रकाश—१ p 674

Similarly Ruyyaka has —

समन्यूनाधिकानां समाधिकन्यूनैर्विनिमयः परिवृत्तिः ।
अलंकारसर्वस्व—p 152

VARGA VI

P 76, LL 1-2—अनन्वय ससंदेह (Kārikā 68) ।—This is the last instalment of alankāras This does not agree either with the enumeration of Bhāmaha nor with that of Dandin though it bears some likeness to that of the former Bhāmaha has —

सहोक्तिपरिवृत्ती च ससंदेहमनन्वयम् ॥
उत्प्रेक्षावयवं चान्ये संसृष्टमपि चापरे ।
भाविकत्वं च निजगुरलंकारं सुमेधसः ॥
भामहालंकार—३ ३४

of these उत्प्रेक्षावयव like उपमारूपक is altogether dismissed by Udbhaṭa, and काव्यहेतु and काव्यदृष्टान्त he has added of his own These two important alankāras are not mentioned by Daṇḍin, Bhāmaha and Vāmana, and as far as our know-

ledge of the history of alankaras goes Udbhata is the first to introduce and treat these among the established alankaras Probably because of their newness Udbhata has mentioned them at the end of the whole list

P 76 LL 3-6—अत्र इतिशब्दस्य द्वितीया । These lines display what an astute commentator and accurate grammarian Induraja is The word इति presents a difficulty इति has a conjunctive force and the substantives that are connected with इति are always in the first case Thus we can have राम कृष्ण देवदत्त इत्येता भोजय or simply राम कृष्ण देवदत्त च भोजय but *not* राम कृष्ण देवदत्तम् इत्येता भोजय But such an objectionable use of इति is made by Udbhata in the Karikā अनन्वय ससंदेह etc are governed by इति and still they are all in the accusative case The word अलङ्कारान् stands for अनन्वय ससंदेह etc and it is in the accusative case in addition to अनन्वय ससंदेह etc Induraja finds a way out of the difficulty He says that by the word इति अनन्वय ससंदेह etc are not referred to at all Therefore disregarding इति we can have अनन्वय ससंदेह and others in apposition to अलङ्कारान् and the second case thus becomes quite lawful इति is to be taken to mean in the manner described afterwards The विवृतिकार also has a similar remark on this point He says—इतीति वक्ष्यमाणलक्षणयुक्तां। न त्विति शब्दस्वरूपसंस्थापनार्थोऽनन्वय मिति द्वितीयानुपपत्ते ।

P 76 LL 7-9—अभ्यर्हितत्वात् । अभ्यर्हित=honoured, fit, venerable दृष्टान्तहेतू is a द्वन्द्व compound The general rule is that a word having fewer and shorter vowels should come first (अल्पाच्तरम् । पा २।२।३४) But the exception to this rule is that a word signifying a more honoured or weighty object should precede the other members of the compound even if it is not composed of fewer and shorter vowels. Now in दृष्टान्तहेतू दृष्टान्त having more vowels is placed first therefore it must be regarded as the more honoured and the more important figure of the two This importance given to दृष्टान्त is thus accounted for by Induraja There is व्याप्ति (q v under अर्थान्तरन्यास) between the two parts of दृष्टान्त and therefore दृष्टान्त suggests the alankara हेतु (for हेतु also contains व्याप्ति)

P 76 LL 11-12—ससदेह । उपमानेन तत्व च (Karikā 69)। A statement containing a doubt [of the poet] who first expresses the sameness and then tne difference [of the उपमेय] from the उपमान in order to convey excellence [of the उपमेय] is called ससदेह by the wise

First the उपमेय is said to be the same as उपमान in a doubtful manner but afterwards some difference of the उपमेय from the उपमान is set forth to convey the doubtful state of mind of the speaker All this is done to eulogise the उपमेय

P 76 LL 20-24—हस्ते किमस्य नि शेष । नाभिपद्मस्पृहायात । Here the conch-shell in the hand of Vishnu is first des cribed as यश सचय In a रूपक the manner of ascribing sameness is definite here it is doubtful किं यश सचय स्यात् etc After this the difference is stated पिण्डीभावोस्य किंकृत यश सचय is not पिण्डीभूत on the contrary it spreads far and wide

In the second stanza the same type of ससदेह occurs again Is this a swan come with a desire for the lotus in the form of the navel ? But this is not moving [as a swan always is] Here first the question is made whether यश सचय is the same as swan but afterwards the differentiating quality is put forth viz नैष चञ्चल

The विवृतिकार has a rather interesting note on these two stanzas He says –अत्र शङ्ख उपमेयो यशस्सचयो हसश्च उपमाने । आध्मान च शङ्ख । समग्रदैत्यहृद्दलनसभवो यशस्राचय स्वहस्तिनश्चेति (?) त्वतिरिक्त यभिचारिता । एव विधकायकारित्वस्पस्तुतिवस्तुप्रतिपादनायायमेव यशस्सचय इति पूर्वमभेद उपनिबद्ध । तस्य च यशस्सचयस्य समग्रत्रैलोक्यव्यापित्व न त्वेवविध परिमितदेशत्वमिति स्तुतिप्रतिपादनाय पुनर्भेदनाभिधानम् । दैत्यविदारणकारिध्वानोऽप्यसौ स्वभावतो मन्द्रध्वनित इति हसेनाभेद उक्त । हसस्य चलत्वमस्य स्थिरप्रकृतित्वामिति प्रतिपादनार्थं भेद उक्त । Thus he interprets the अभेद and the भेद of the उपमानs in a rather different way from that of Induraja

P 77, LL 12-13—अलकारान्तरच्छाया (Kārikā 70)। Another variety of ससंदेह Any composition containing an apparent doubt when really there is no doubt [set forth] with a view to produce a charm of other alankāras is termed सदेह It is to be noted that the name here is सदेह and not ससदेह The विवृतिकार remarks ससदेहसदेहशब्दाभ्यां द्वाभ्यामप्यभिधानमित्युपदेशलक्षणयोर्न विरोध

P 77 LL 19-20—नीलाद् किमय मेरौ । 'Who seated on the lord of birds bright as the sun is thus mistaken (by others) Is this a dark cloud seated on the mountain Meru? or Is this the smoke gathering on the fire of destruction?' Here there is really no doubt in the mind of the speaker whereas in the former variety the speaker himself was speaking in doubt Here the poet says— इति य शङ्कयते who is thus mistaken The poet himself is not at all mistaken he only puts forth the possibility of a mistake on the part of others Doubt is merely brought in here to express imaginary comparisons The अलकारान्तरच्छाया here produced is that of उत्प्रेक्षा

Of course speaking from the standpoint of sheer commonsense in both these varieties the doubts and comparisons are all the product of the poet s imagination There is no doubt or uncertainty about the real thing in the poet s mind in both these varieties The difference is only in the form and not in the substance

The definition of ससदेह of Bhamaha is exactly the same as that of the first variety of Udbhata But he has no second variety Dandin has सशयोपमा instead of ससदेह which he illustrates thus —

किं पद्मम तश्रान्तालि किं ते लालेक्षण मुखम् ।
मम दोलायते चित्तमितीय सशयोपमा ॥

—कायादर्श २ २६

Vamana s definition of ससदेह and his example are very similar to this

Devotees of काव्यप्रकाश will remember the wellknown line किं तु निश्चयगर्भ इव नात्र (i e निश्चयान्ते ससदेहे) निश्चय प्रतीयमान इति उपेक्षितो भट्टोद्भटेन of Mammaṭacharya under ससदेह (का प्र १० पृ ५९१) It means निश्चयान्तसन्देह is neglected by Bhattodbhaṭa for there the निश्चय is not conveyed by suggestion but is actually expressed For the charm exists in implication and not in bare expression Udbhaṭa has given three verses in all as examples of ससदेह Therefore he could have easily inserted an example of निश्चयान्तससदेह if he had meant to include it This fact indeed shows that he disregarded the निश्चया तससदेह as Mammaṭa remarks But in

this work Udbhata does not any where say in so many words that he wants to exclude निश्चयान्तससन्देह for such and such reason All other old writers viz Bhāmaha Dandin and Vamana do not give any example of निश्चयान्तससन्देह There fore they can also be said to have neglected that variety Whether Udbhata had expressly written somewhere else condemning निश्चयान्तससन्देह for the reason given by Mammaṭa we do not at present know निश्चयान्तससन्देह is that where the end is made by a final decision after the doubts and fancies are expressed The example given by Mammata is

इन्दु किं क्व कलङ्क सरसिजमेतत्किमम्बु कुत्र गतम् ।
ललितविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चितं परत ॥

—काव्यप्रकाश १० p 590

P 78 LL 2-3—अनन्वय । यत्र तेनैव तस्य (Karika 71) । When comparison of one thing is made with the thing itself in order to convey the absence of any other similar thing the alankara is अनन्वय This definition of अनन्वय is the same as that of Bhamaha

Here also Induraja brings in the discussion that he dilated upon in उपमेयोपमा उपमेय is the thing which is प्राकरणिक How can it be the उपमान which is always अप्राकरणिक ? The answer is that such a discrepancy is allowed in अनन्वय and उपमेयोपमा For उपमानोपमेयभाव is not the important element in them the absence of any other similar thing is to be emphasised prominently

In this Karika also इति does not govern अनन्वयम् If it did so अनन्वय would have to be in the first case It must be taken to refer to the example that follows

P 78, LL 13-14— यस्य वाणी स्ववाणीव । The meaning of the verse and the alankara in it are quite clear

P 78 LL 18-19—ससृष्टि । अलङ्कृतीनां बह्वीनाम् ।— (Kārika 72) Sheltering together in one place [i e either in words or in sense] of many or even two alankaras that are independent of each other is called ससृष्टि

The respective provinces of ससृष्टि and सकर as defined by Udbhata are different from those of more modern writers such as Mammata and others Two alankaras can come

together in two ways (1) They can be intermingled into one another so that one cannot be separated from the other (2) They can be quite independent of one another the only connection between them being their coming together in one sentence or one verse The first kind of combination is termed सकर by Mammata and others and the second is called ससृष्टि by them Thus they have these two categories having a natural and fundamental difference between them But Udbhata s division is peculiar He calls the first kind of combination (सापेक्ष उपनिबन्ध) सकर But he extends the province of सकर to the second kind of combination also In it he makes a division (1) The alankaras that निरपेक्षतया come together belong some of them to letters and some of them to sense promiscuously the only tie being that they exist in one sentence or verse Udbhata brands this as a variety of सकर (2) The alankaras that come together either belong all of them to letters such as यमक अनुप्रास etc or belong all to sense such as उपमा रूपक etc This is ससृष्टि according to Udbhata (and Induraja also) It will be thus seen that एतेषा (अलकाराणाम्) अन्योन्यनिरपेक्षतया यत् एकत्र (१) शब्दभागे एव (२) अर्थभागे एव (३) उभयत्रापि वा अवस्थानम् सा ससृष्टि । (काव्यप्रकाश १ पृ ५५२) Out of these three categories (of ससृष्टि) set down by Mammaṭa the first two categories are the ससृष्टि of Udbhata the third category is शब्दार्थवर्त्यलकारसकर The example given below illustrates the combination of two अर्थालकारs (उपमा and रूपक)

P 78, LL 26-27—त्वत्कृते सोपि वैकुण्ठ । वैकु =विष्णु निर्विशन्ती =entering in attaining enjoying Here two alankaras occur having no connection between them शशीवाषसि चान्द्रिकाम् is उपमा and अधारा सुधावृष्टि is रूपक (or दृढारोपरूपक according to नागोजीभ)

This is the culminating verse of the long sentence describing विष्णु The sentence begins with शिरासि पङ्कजानीव etc (Varga 5 st 14)

P 79, L 8—तयो केवलाभिधेयाश्रयत्वात् । अभिधेय is the directly expressed theme of description The अभिधेय is वैकुण्ठ श्रिय त्यजति in this verse,

P 79, LL 1-2—तदुक्तिष्ठातिवन्येन । This is not an example of ससृष्टि It is a verse in the poem inserted to keep the chain of the story unbroken But to free it from the charge of uselessness Induraja says that this verse should be appended to the former and the whole should be considered as an example of ससृष्टि of many (not two) alankāras in consideration of the उपमा contained in कमलक्षणे

P 79, LL 13-14—भाविकम् । मत्यक्षा इव यत्रार्था ।(Karika 73) ' When wonderful things that belong either to past or to future are seen as if they are perceptible to the eye by the unimpeded power of words then the alankara is भाविक

P 79 LL 15-16—साप्रतिकेन प्रध्वसाभावेन भूता । साप्रतिकेन प्रागभावेन भाविन । These are definitions in the न्याय style प्रागभाव=the non existence of a thing before its production This अभाव has not a beginning but has an end अनादि सा त प्रागभाव उत्पत्ते पूर्व कार्यस्य । —तकसग्रह प्रध्वसाभाव=the non existence of a thing after its destruction This अभाव has no end but has a beginning सादिरनत प्रध्वसाभाव उत्पत्त्यनतर कार्यस्य ।—तर्कसग्रह

अभावs are of four kinds —

प्रागभाव —(described above) e g इदानीं कल्किन अभाव ।

प्रध्वसाभाव —(described above), e g इदानीं युधिष्ठिरस्याभाव ।

अत्यन्ताभाव —e g भूतले घटो नास्ति । The total absence of any thing

अन्योन्याभाव —e g घट पटो नास्ति । The absence of one thing in another

P 79, L 18—साप्रतिक विविक्ततया । By casting of the now existing प्रध्वसाभाव or प्रागभाव

P 79, LL 21-22—वाचामनाकुलता यस्त प्रतातिकारिता । अनाकुलता is the unimpededness of language conveying the meaning quickly by the use of well known words and absence of involved construction (व्यस्तसन्ध)

P 79, L 22,—P 80, L 4—तस्या हि सत्या द्रष्टव्यम् । It is to be noted that Udbhata has used the word दृश्यन्ते in his

definition His aim is It is not at all sufficient that the poet should only describe absent things as perceptible to the eye The reader must also see and feel the things as such And for this purpose there must be enough of force (अनाकुलता) in the style of the poet and enough of wonderfulness in the things themselves Induraja lays stress on this point in the passage When there is (अनाकुलता) force and vividness in the style the भाव or the feelings of the poet are experienced by the appreciative readers as the reflection produced by that poetry and are felt by them as forcibly as by the poet himself Their own feelings converge on the thought as their minds are melted by the forcible words Therefore they also see those things described in the poem as presented to the eye for the things become as intimate to their feelings as they were to those of the poet As a forcible and vivid description is a cause of this process so also wonderfulness of the theme is a cause of it too

P 80 LL 5-6—चित्रोदात्ता प्रचक्षते। Occurs in Bhamaha (3 53) Bhamaha has —

भाविकत्वमिति प्राहु प्रब धविषय गुणम्।
प्रत्यक्षा इव दृश्य ते यत्रार्था भूतभाविन ॥ ३ ५२
चित्रोदात्ताद्भुतार्थत्वम् । ३ ५३

P 80 LL 9-10—श्रोतृभावाभेदाध्यवसितस्य। श्रोतृभावे अभेदेन अध्यवसितस्य। अध्यवसित=definitely established as the same The thought of the poet is identified with the thought of the reader in भाविक

P 80, LL 12-15—रसोल्लासी कवेरात्मा । सवातस्वच्छशब्दार्थं । Whence these stanzas are taken cannot be determined प्रतिबिम्ब=getting himself reflected [in शब्दार्थदर्पण] The subject is कवेरात्मा

P 80, LL 20-21—करोपि पीडा प्रार्ति । Parvati generates pain (पीडा) because she is without any ornament (भूषण) or अञ्जन etc She evokes pleasure (प्रीति) because she is so beautiful that the charm of ornaments is seen in her without the ornaments themselves Thus the भूषणसम्बन्ध (the wearing of ornaments) which existed

before is here expressed as seen by the eye The reader as well as the poet feels as if the ornaments are present on the body of Parvati This constitutes भाविक This expression is not verbal as in भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् It is implied by the words करोषि प्रीतिं and समुद्वीक्ष्य नानाभरणशोभया In भाविभूषणसंभारां the poet himself says तवाकृतिं साक्षात्कुर्वे *I see before myself* your figure with the future ornaments

P 81, LL 2-3—काव्यहेतु (-लिङ्ग) । श्रुतमेकं यद्‌न्यत्र (Karika 74)। When one thing heard becomes the cause of calling to mind or experiencing some other thing, the alankara is called काव्यलिङ्ग

P 81 LL 5-8—पक्षधर्मत्वा उपनिबध्यमानत्वात् । The terms पक्षधर्मता and others are explained before under अर्थान्तरन्यास (See Notes pp 60-61) Induraja s point of assertion is that the हेतुs that are detailed by logicians are quite insipid and harsh but काव्यहेतु which is set in composition that is rich in flavour and is intensely appealing to the heart of all people (i e in poetry) cannot but be charming

P 81, LL 8 10—अत प्रतिपाद्यते । Therefore the name काव्यलिङ्ग is quite appropriate For it suggests the opposite ness of शास्त्रलिङ्ग (i e the logical अनुमान) which is insipid

P 81, L 15—रसाभिव्यक्त्यनुगुणता । Tendency to help the manifestation of *rasa* (sentiment)

P 82 LL 6-9—युवतेरिव रूपमङ्ग । यदि भवति वचश्च्युतं । These verses are found in Vamana s काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति on ३ १ २ Authorship of them is uncertain They express the same thing that Vamana puts in his सूत्र—काव्यशोभाया etc । ३ १ १-२-३ and may possibly belong to Vamana himself The meaning is clear

P 82 LL 14-15—काव्यशोभाया कर्तारो । तदतिशयहेतव । पूर्वं नित्या । Vāmana s काव्यालङ्कारसूत्र ३ १ १-२-३

P 82 L 17—अनिबद्ध=Either (1) not artificial natural or (2) not impeded rushing head long The first meaning is more desirable the second meaning does not agree with the epithet स्यन्दी which means oozing, dribbling

P 82 Ll 18-21—कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ । अमरुशतक, ७५ This example is brought in to show that the best form of poetry can exist without alankaras but not without gunas प्रत्यापत्ति=reunion, re agreement उत्तरस्खलन or गोत्रस्खलन=an unconscious slip of a secret thing e g the unconscious utterance of the name of the नायक or नायिका उपनायक or उपनायिका The translation When the dear one who had some how effected a reunion unconsciously dropped some hints (of his secret intercourse) the lady emaciated by separation feigned non hearing and having found the apartment empty with a glance that was hasty on account of the fear lest the unpardoning सखी might have heard it (the गोत्रस्खलन) breathed a sigh of relief

The lady was in separation and the lover was attached to another woman The lover afterwards came and by पादपतन etc effected an agreement But in talking he dropped some hints of his secret connection The lady had of course some spark of jealousy of this but she being विरहकृशा was eager for union But if the सखी (these सखीs are always very obdurate people) had been there she would not have allowed union so meekly Therefore when the lady saw that सखी was not present she sighed in relief Here by कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ it is suggested that there was विरहविप्रलम्भ before and there is an agreement (सामुख्य) now By स्खलितोत्तरे the ईर्ष्याविप्रलम्भ or the jealousy (of the नायिका) is suggested By विरहकृशया it is suggested that the jealousy aroused in the mind of नायिका is subdued for she was too emaciated to suffer separation any longer By असहनसखी etc it is suggested that if the सखी had heard the गोत्रस्खलन she would again have caused विरह (separation) with this fear the नायिका looked around and when सखी was not seen संभोग was again established (समुच्छ्वसित etc) Thus here ईर्ष्याविप्रलम्भ and विरहविप्रलम्भ vanish giving place to संभोग

विप्रलम्भशृङ्गार is of five kinds अभिलाषविरहेर्ष्याप्रवासशापहेतुक इति पञ्चविधः । —काव्यप्रकाश ४ p 102 The terms explain themselves More detailed treatment of these and रस in general should be seen in दशरूपक ४, or in रसतरङ्गिणी

P 81, L 11 to **P 84, L 9**—ननु काव्यग्रहणेन etc शास्त्र लिङ्गवदित्युपपन्नम् । In this passage Induraja enters into a short but very valuable dissertation on the nature of poetry He discusses the relative importance of alankaras gunas and rasas in poetry And his views on these topics form a blend of the dogmas of the old and new as well as the Kashmirian and non-Kashmirian schools of thought All this should be read in the original Only a summary of it is attempted here

First how does the use of the word काव्य in काव्यलिङ्ग for instance implies सरसत्व i e richness in flavour? The answer is Because a काव्य is सरस as its form consisting of words and sense is polished by gunas (merits) The gunas are माधुर्य sweetness ओजस् floridity and प्रसाद lucidity Of these प्रसाद is the chief as it is always essential for an easy expression of (रस) the sentiment Thus the outer body of poetry being furnished with these merits especially प्रसाद which are helpful to the manifestation of the sentiment poetry itself becomes in its essence rich in sentiment The alankaras are additional ornaments to poetry which is primarily and principally embellished by gunas As a woman having natural excellences (gunas) receives additional charm from ornaments so also the charm of poetry primarily endowed by gunas is heightened by alankaras Gunas can be charming without alankaras but alankaras are useless in a place where there are no gunas Vamana says—युवते-रिवरूपमङ्ग etc —यदि भवति वच etc —काव्यालकारसूत्र ३ १,१० Poetry is no poetry without merits or gunas But without alankaras poetry can exist Similarly he says—' Producers of charm in poetry are gunas and the elevators of that charm are alankāras the former (i e the gunas) are essential —काव्यालकारसूत्र ३ १ १-२-३ Even examples of poetry having no alankaras but having gunas are seen e g the verse of Amarusataka containing a flow of intense erotic sentiment viz कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ etc —अमरुशतक ७५ In this verse no alankara is seen It attains a poetical form by the presence of the guna प्रसाद helped by माधुर्य and ओजस् One may say that रसवत् अलकार exists here for here the sentiments ईर्ष्याविप्रलम्भ and विरहविप्रलम्भ vanish and the सभोगशृङ्गार

develops in their stead But that is not true For sentiments (रसs) are not of the nature of alankaras The रसs are the soul of poetry and words and sense are the body Alankaras are the ornaments of words and sense Therefore rasas (i e the soul) cannot be said to be the ornaments of the outer body Hence in the above verse सभोग helped by the vanishing विप्रलम्भ is the soul and not an outer embellishment of the poetry The same is the case with other रसs भावs आभासs of रस and भाव and their प्रशमs etc As to what is said before (in this work) that rasas constitute alankaras such as रसवत् etc it is said in a condition when this discrimination about the real nature of रसs was not meant (by the author) तदेव गुणसस्कृत etc शास्त्रलिङ्गव दित्युपपन्नम Now if a काव्य is सगुण and सरस व्याकरण and भरत (नाट्यशास्त्र) cannot be a काव्य for it has neither गुणs nor रसs But then this will go against the verse of Bhamaha viz — वृत्तदेवादिचरित etc (—भामहालङ्कार १ १७) in which he says that works dealing with arts and sciences are one of the four varieties of a काव्य This conflict is removed by applying the word काव्य to sciences and arts in a secondary sense (उपचार) The principal sense of काव्य is always गुणसस्कृतशब्दार्थशरीर etc It is applied to गुणरहितशब्दार्थ by its secondary sense which it gets on account of the similarity of गुणरहितशब्दार्थ with गुणसहितशब्दार्थ (poetry) as both of them are literary compositions Thus this much is clearly established that काव्यलिङ्ग does not belong to insipid compositions just like शास्त्रलिङ्ग but it always belongs to compositions rich in flavour on account of the गुणs that exist in it

Various points inviting consideration suggest them selves to us when we read this short yet important passage of Indurāja

The first point that presses itself upon our considera tion is Whether the views of Indurāja on काव्य belong to the Kashmirian or to the non Kashmirian school of alankarikas The obvious answer to the question may be that Induraja belongs essentially to the Kashmirian and the ध्वनि school, and generally it is correct Induraja

speaks of रस as the soul of a काव्य and speaks of गुणs and alankaras as the ornaments of the body of poetry He has only three gunas and not ten as propounded by Dandin and Vamana So far his views are at one with the Kashmirian school of alankarikas But there are also some very marked differences between the views of that school and his own views In the first place he gives the utmost importance to gunas and says after Vamana that poetry having no gunas is no poetry at all—गुणरहित हि ना यमका यमत्र भवति (p 82) This view we have already said (vide Introduction pp xviii–xx) is the view of the non Kashmirian writers Further in Induraja s opinion gunas are the embellishments of the body (i e the style and language) of poetry and they help the manifestation of रस—गुणसस्कृतश दार्थशरारमेव काव्यम् (p 84 1 3) This view is refuted by Mammata who says — आत्मन एव हि यथा शायादयो नाकारस्य तथा रसस्यैव माधुर्यादयो गुणा न वर्णानाम् —का यप्रकाश ८ p 463 In respect of these gunas the ideas of Induraja follow Dandin and Vamana to a great extent Yet he tries to harmonise the theory of रस with the dogmas of Vamana which are to some extent irreconcilable with the रस theory Thus he says गुणसस्कृतशब्दार्थशरारत्वात्सरसमेव का यम् Poetry is rich in sentiment because its form consisting of words and sense i embellished by gunas which is almost meaningless from both points of view For Vamana does not at all recognise रस and सरस in his opinion is a useless word The modern writers would never say that a का य is rich in sentiment *because* the outer form of it is embellished by gunas They do not accept that gunas are the cause of the manifestation of रस But Induraja says रसाभि यक्तिश्च माधुर्यादोभ्या उपबृहितो प्रसादात्मा गुणस्तेन क्रियते Induraja has too much followed Vamana to be able to reconcile himself with the रस and ध्वनि theory which he wants to establish

The gunas are the attributes of sentiments (रस) and not of the body (i e शब्द and अर्थ words and sense) of a का य according to Mammata and others But the non Kashmirians such as Dandin and Vamana make gunas the attributes of रीति (style) which is the principal element of a काव्य in their opinion Riti is determined according as

it contains or excludes the various gunas and thus gunas have come to be of primary importance in their treatment The pioneers of the ध्वनि theory hold that रस is the main element of poetry and gunas are quite unimportant Now Induraja admits that रस is the soul of poetry but he also want to give so much importance to gunas that his discussion cea es to harmonise with the ध्वनि theory

Another question that suggests itself is whether all these views expressed by Induraja were also shared by Udbhata No definite answer to this question can be obtained in this state of our knowledge Induraja has brought all this discussion about the nature of poetry while explaining the Karika of Udbhata viz श्रुतमेक यद् यत्र (Karika 74) and generally it is the custom of commentators not to propound any view that is unacceptable to the author If they propound such views in the body of the commentary they would generally affix some such words वय तु मन्यामहे etc —we for ourselves think—denoting some difference with the author Induraja makes no such remark on the contrary he has brought in this subject in the course of explaining the title काव्यलिङ्ग (against शास्त्रलिङ्ग) given by Udbhata He wants to say that the word काव्यलिङ्ग (as against शास्त्रलिङ्ग) is used to express सरसता And to explain this सरसता he brings in the discussion about rasas and gunas Thus it would seem from his way that all those views which he has set forth are shared by Udbhata and he has adopted the title काव्यलिङ्ग with all those views in mind

Approaching the question from another point of view an altogether different state of things presents itself to us Udbhata as we have seen is the follower of the system of Bhamaha and not of Dandin and Vamana Bhāmaha according to the published version of his book gives very little importance to gunas which are as it were held up to the sky by Dandin and especially by Vamana Bhamaha only mentions माधुर्य, ओजस् and प्रसाद and takes a cursory notice of them in three verses (भामहालङ्कार–२ १–२–३) And Udbhaṭa if he shared Bhāmaha s views—which is probable—

would never have given so much importance to gunas as is given by Induraja in the above discussion

We have at present no first hand means to ascertain what the actual views of Udbhata were about the exact nature and importance of gunas The few references that are made to Udbhata s opinions in other alankara works point to some different direction In the first place there are the lines of Ruyyaka in his लकारसर्वस्व (p 7)— उद्भटादिभिस्तु गुणालङ्काराणां प्रायश साम्यमेव सूचितम् । विषयमात्रेण भेदप्रतिपादनात । सघटनाधर्मत्वन चेष्टे । The commentary रत्नापण on Vidyanatha s प्रतापरुद्रयशोभूषण (p 337) also says —अलङ्कारविभाग करिष्यमाणस्तदुपयोगितया उद्भटादिमतेनो क्तमेव गुणालङ्कारभेदमनुवदति। चारुत्वहेतुत्वेपि गुणानामलङ्काराणां चाश्रयभेदाद्भद यप देश । सघटनाश्रया गुणा शब्दार्थाश्रयास्त्वलङ्कारा । These references and a few similar ones found in other places indicate that Udbhaṭa made very little distinction between alankāras and guna The only difference according to him between gunas and alankaras was that their provinces were dif ferent Gunas belong both to शब्द (words) and अर्थ (sense) at once and alankaras either belong to words or to sense This is the only reason for any distinction made between them There is also a quotation taken by Mammata in the 9th Ullasa (p 470) with the purpose of refuting it It is this समवायवृत्त्या शौर्यादय सयोगवृत्त्या तु हारादय इत्यस्तु गुणालङ्काराणां भेद । ओज प्रभृतानामनुप्रासोपमादीनां चोभयेषामपि समवायवृत्त्या स्थितिरिति गड्डरिकाप्रवाहेनैवेषां भेद । Some commentators of काव्यप्रकाश say that this is a quotation from Udbhata s भामहविवरण This quota tion if it really were taken from a work of Udbhata makes our position more confused These lines mean that there is absolutely no difference between alankaras and gunas Both are inherent qualities (समवायवृत्त्या स्थिति) of poetry This view is slightly different from the view that is notic ed by Ruyyaka and the author of रत्नापण which professes to belong to Udbhata Still both these views agree in the main point that there is no essential difference between alankaras and gunas And it is possible that both may be expressed by the same person in different contexts But none of these views can agree with the view of Vamana which is set forth and accepted by Induraja in the passage in question

Another crucial question which Induraja raises is about the position and importance of रस in poetry Induraja himself is of opinion that रस is the soul of poetry while gunas and alankaras are the embellishments of the body of poetry Of these gunas are of primary importance while alankaras are merely शोभातिशयविधायिन Here again it seems difficult to determine whether these opinions about रस etc were held by Udbhata or not But there is some indication from which we can say that the views set forth by Induraja must not be acceptable to Udbhata Udbhata mentions the alankara रसवत् which occurs in his opinion when a रस is prominently expressed in a poetical passage This obviously contradicts the position of Induraja who says that रस is the आत्मा and alankaras are outer embellishments of subsidiary importance in poetry If रस was the आत्मा in Udbhata s opinion he would never have relegated it to the position of an alankara Induraja himself feels this difficulty and says—यत्तु रसादानां पूर्वमलङ्कारत्वमुक्तं तदेवविधभेदाविवक्षया (p 83 1 23) But this after all is a meagre satisfaction and it shows the more clearly that Udbhata did not know or at least did not accept the theory that rasa was the soul of poetry

P 84 LL 10-15—तार्किकाणां च स्मृतेरनुभवस्य वेति । Logicians are divided in their thoughts about the process of causation Some say that the process of causation consists only in calling to mind the effect of those things whose impression is revived by seeing the cause Others aver that the connection between the fire and the hill which was unknown before is understood after the process of inference is completed Thus they say that an experience of the effect is created by the cause In short the first set of people affirm that the knowledge that such and such effect is produced by such and such cause was already existent only it was recalled to the mind newly The second party says that the knowledge of the cause and effect was non existent and it was newly produced by the अनुमान i e by the process of inference To include both these views Udbhata has said स्मृतेरनुभवस्य वा

P 84, LL. 17-18—छायेय तव । The example of का यालिङ्ग The lustre of the whole body of Parvatī excepting the places where ornaments were worn was a little diminished and therefore showed the places of ornaments more clearly

P 84 LL 24-25—दृष्टान्त । इष्टस्यार्थस्य (Karika 75) ' The clear manifestation of a counterpart of the subject of description not containing words such as यथा इव etc is called दृष्टान्त by the wise

P 85 LL 2-11-ननु कोपादेकतराघात अतो नाति याप्ति । Induraja proceeds to account for the epithet विस्पष्ट In the verse कोपादेकतराघात he says इष्टार्थप्रतिबिम्बन exists The इष्टार्थ is Rama s easy victory over Maricha and its reflexive representation (प्रतिबिम्ब) is laid before us by the description of the lion matching with the deer Thus here there is प्रतिबिम्बदर्शन and consequently दृष्टान्त follows But in the definition above there is the word विस्पष्ट The image of the इष्टार्थ is not *clearly* set before us for we have first to imagine the इष्टार्थ and then to understand that the thing described in the verse is an image of it Therefore this is not a दृष्टान्त In a दृष्टान्त there must be a verbal expression of both the parties for the sake of perspicuity Thus विस्पष्ट is accounted for The epithet यथेवादिपदशून्य is also accounted for It is put to exclude the possibility of उपमा By the word आदि the साधारणधर्म is meant Thus in दृष्टान्त there must not be any वाचकशब्द like इव, any साधारणधर्म like अह्लादकत्व etc The वाचकशब्द if present will make the alankara amount to उपमा and the साधारणधर्म if stated will make it प्रतिवस्तूपमा

P 85 LL 15-16—किं चात्र बहुनोक्तेन । The meaning of the verse and the alankara in it are quite clear The first half is इष्टार्थ and the second half is प्रतिबिम्ब

As we have pointed out again and again दृष्टान्त is one of those alankaras which first find mention in the work of Udbhata Bhamaha Dandin and Vamana not to speak of more ancient authors such as Bharata and Bhaṭṭi do not mention this important alankara in their works But all writers after Udbhata include this alankara in their lists All of them also borrow the important word प्रतिबिम्ब in

their definitions from Udbhata Mammaṭa s definition is —दृष्टान्त पुनरेतेषां (उपमानोपमेयसाधारणधर्माणां) सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ।—काव्यप्रकाश, १० p 636

We have here reached the end of Udbhata s text The commentary however does not end here Induraja enters into a rather lengthy discussion of an independent nature in order to show his own views on the subject of ध्वनि

P 85 L 21—ननु यत्र काव्ये । स्वशब्दव्यापार=अभिधाव्यापार the direct power of words स्वशब्दव्यापारास्पृष्टत्वेन—The व्यापार of the प्रतीयमान अर्थ is quite different from the स्वशब्दव्यापार It is the व्यञ्जनाव्यापार

P 85 LL 23-24—कैश्चित्सहृदयैर्ध्वनिर्नाम अभिहित । From these words it appears quite clearly that the subject of ध्वनि was newly introduced by a set of writers not a long time before Induraja The well known and the earliest extant work propounding the ध्वनि theory is ध्वन्यालोक composed by Ānandavardhana This Ānandavardhana flourished in the latter half of the 9th century that is about a century earlier than the time of Induraja It is Ānandavardhana s theory of ध्वनि which undergoes adverse criticism at the hands of Induraja in the following pages and it seems from the tone of his criticism that although the ध्वनिमुख्यत्व theory was gaining ground it was a comparatively recent theory in Induraja s time and was far from being universally accepted by critics as an established dogma

As Ānanadvardhana was a comparatively recent author in Indurajas time Induraja never mentions him by name but alludes to the propounders of the ध्वनि theory by the title सहृदया (connoisseurs of poetry) These सहृदयs were a group of critics who first originated and then promulgated the ध्वनि theory in the science of poetics These critics probably styled themselves सहृदयs as they deemed themselves possessed of a truly appreciative heart which readily perceived where the charm of poetry lay This appears to be the true significance of the word सहृदय from the manner in which Ānandavardhana repeats it *ad nauseum* and makes much of it in his work ध्वन्यालोक

Prof Sovani conjectures and Mr P V Kane (vide his Introduction to Sahityadarpana Second Ed 1923 pp LX-LXIV) definitely holds that सहृदय was the name or title of the author of the ध्वनिकारिकाs Now on a review of all the numerous references to the word सहृदय in the alankāra works of the 9th and 10th centuries it seems to us that it is never intended as the name of a single individual It is always used in its ordinary sense viz connoisseurs of poetry and is applied to a group of individuals who had taken part in the promulgation of the ध्वनि theory Mr Kane is at great pains to show that सहृदय must be the name of the author of the ध्वनिकारिकाs But his contention it seems to us is inadmissible for the following reason (1) The word सहृदय wherever it occurs in connection with the ध्वनि theory is always found used in the plural number It is never used in the singular by any writer The word सहृदय occurs scores of times in ध्वन्यालोक and also in लोचन the commentary on ध्वन्यालोक it occurs three times in Induraja s लघुवृत्ति and about as many times in Mukula s अभिधावृत्तिमातृका In all these works सहृदय is always used in plural while the names of all other writers are mentioned in singular Mr Kane s explanation of सहृदया (plural) as 'the respected सहृदय is very grotesque for Induraja and Mukula mention even such venerable writers as पतञ्जलि कात्यायन कुमारिल etc in singular and cannot be said to have made use of the plural to show respect for a modern author like ध्वनिकारिकाकार whose views they disapproved and freely criticized (2) कान्यजीवितभूत कैश्चित्सहृदयै ध्वनिर्नाम व्यञ्जकत्वभेदात्मा काव्यधर्मोऽभिहित । (P 85 L 23 of our text) Here Mr Kane has missed the force of the word कैश्चित् कैश्चित्सहृदयै means by certain सहृदयs सहृदय cannot be made here to indicate a definite individual The word कैश्चित् implies indefiniteness (3) Ānandavardhana in his ध्वन्यालोक uses the word सहृदय (plural) many times in its ordinary sense viz real appreciators of poetry Now it cannot, with any plausibility be said that in one or two places only he uses the word with a *double entendre* wishing thereby to hint at the name of the author of ध्वनिकारिकाs (4) Of all those writers who use the word सहृदय in connec

tion with the ध्वनि theory not a single one does ever distinctly mention that सहृदय was the author of ध्वनिकारिकाs If सहृदय was the real author why should these writers not even once mention it directly so as to render it beyond doubt? In the whole range of alankara literature no writer says or unmistakably indicates that सहृदय was the author of ध्वनिकारिकाs (5) Besides ध्वन्यालोक the word सहृदय is found used with a sort of specialised application in connection with the ध्वनि theory in लोचन of Abhinavagupta, लघुवृत्ति of Induraja and अभिधावृत्तिमातृका of Mukula All these works belong to the 10th century As far as our know ledge goes the word सहृदय is not used with such special sense in later works and our conclusion is that सहृदया as a special title of a school who promulgated and spread the ध्वनि theory was quit fresh and recent in the 10th century but later on the coterie of सहृदयs having done its work probably ceased to exist and its name conse quently died out of memory and vanished

Thus सहृदया it appears to us is a somewhat specialised title of a group of critics who were the promulgators of the ध्वनि theory in Induraja s time Who then was the actual author of the ध्वनिकारिकाs? The question is perhaps to remain insoluble We have all along mentioned the author of the ध्वनिकारिकाs as distinct from Anandavardhana, the author of ध्वन्यालोक But even this fact cannot be said to be settled beyond doubt overwhelming evidence, however in which the testimony of Abhinavagupta is most important is on the side of regarding the authors of the कारिकाs and the वृत्ति on them (i e ध्वन्यालोक itself) as distinct We have stuck to this evidence in regard ing ध्वनिकारिकाकार as distinct from Anandavardhana the ध्वन्यालोककार

As regards the word सहृदय it is to be noted that Indurāja uses it many times in another connection where its significance cannot be mistaken In his commen tary on भाविक he says —स कविनेव सहृदयै श्रोतृभि स्वाभिप्रायाभेदे। तत्तत्काव्यप्रतिबिम्बितरूपतया साक्षात्क्रियते। श्रोतॄणामपि हि सहृदयानां स्वाभिप्रायमुद्रा तत्र संक्रामति। अत कवेर्योऽसावभिप्रायस्तद्गोचरीकृता भूता भाविनोऽपि पदार्थास्तत्र

सहृदयै श्रोतृभि प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते । (P 79 L 24—P 80 L 2) Obviously सहृदया means here persons having a truly appreciative heart Naturally of course सहृदया must have the same significance when it occurs in the discussion on Dhvani or elsewhere in Induraja s commentary

P 85 L 24—एष्वेवालङ्कारेष्व तर्भावात् । We have no means at present to determine whether Udbhata did not treat ध्वनि separately because he thought that it was completely included in the aforesaid alankāras We cannot even say with any certainty whether Udbhata was at all aware of the ध्वनि theory or not The time of ध्वनि कारिकाकार is not fixed with certainty and we are not sure whether he was the very first man to propound the ध्वनि मुख्यत्व theory Even if we suppose that Udbhata was acquainted with ध्वनि the reason given by Induraja for his not mentioning ध्वनि does not necessarily follow This treatise deals with alankaras only and there was no necessity even to mention the word ध्वनि in it In the whole of the 10th Ullāsa of काव्यप्रकाश the word ध्वनि does not occur except in the discussion on स्वाधीनपतिका यथा in the example of वाक्यगा श्रौती पूर्णोपमा

Having first declared that the absence of a separate treatment of ध्वनि in Udbhata s work is due to the complete inclusion of ध्वनि in the alankaras in Udbhata s opinion Indurāja henceforward begins to show how all sorts of ध्वनि are included in the alankāras mentioned by Udbhaṭa If ध्वनि is of three kinds he will show that all these three kinds are included under the alankāras of Udbhaṭa

P 85 L 25—त्रैविध्यं तैरुक्तम् । तै refers to सहृदयै See our note on p 85 L 21 above

P 86, LL 1-2—चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव । Induraja first wants to illustrate वस्तुध्वनि and to point out how it is included under an alankara (namely, पर्यायोक्त) This verse is a description of विष्णु The meaning is—'Who (विष्णु) made the love enjoyments of the consorts of Rāhu consist only in kisses and not in embracing and other more solid sports as if by the forcible order in the form of the stroke of his disk

P 86 LL 3-9—अत्र हि वस्तुमात्ररूप कल्पयति । Here the cause by which the love sports were made futile is not expressed The राहुशिरश्छेद which is the cause of चुम्बनमात्रशेषकरण is understood by suggestion राहुशिरश्छेद is neither a रस or the like nor an alankāra it is simply a वस्तुमात्रध्वनि अतोत्र पर्यायोक्तालकारस्पार्शित्वम्— Now such sort of implication comes under पर्यायोक्तालकार for पर्यायोक्त is the alankāra where the thing wanted to be said is conveyed by implication

P 86 LL 11-17—ननु पर्यायोक्तशब्देन न विरुद्धयते । Now an objection is raised By the word पर्यायोक्त is meant the thing that is implied In the present case the thing that is implied is principal Therefore in the fitness of things it should be the thing to be adorned (अलङ्कार्य) and not an adornment (अलकार) itself How can it be an alankara then ? The answer is Even the principal thing becomes the means of adorning (i e adornment) when it becomes the beautifier of guṇas Thus here although the प्रतीयमान (implied sense) is predominant still it becomes an alankāra for it elevates the beauty of the subordinate verbal sense (i e गुणs)

P 86 LL, 17-18—यदि वा दलकारता । Or as an alternative the वीररस of विष्णु that is implied should be regarded as the principal and राहुशिरश्छेद being then subordinate can be in a fit position to become an alankara

The verse चक्राभिघात etc is given by Ānandavardhana in his ध्वन्यालोक (p 89) as an example where alankāra is the अङ्गि (principal) and rasa is the अङ्ग (ubsidiary) Thus in this verse the पर्यायोक्त alankāra is मुख्य or अङ्गि and the वीररस of विष्णु which is व्यङ्ग्य is subordinate In his opinion the व्यङ्ग्य is not पर्यायोक्त but वीररस (Vide ध्व यालोक ८९), and it is subordinate to पर्यायोक्त

P 86, LL 20-23—स्निग्धश्यामलकान्ति । This verse also illustrates वस्तुमात्रव्यङ्ग्य which is पर्यायोक्त alankara according to Indurāja The clouds which have covered the sky with darkness and which were interspersed by बलाकाs the sprayful winds and the cries of the friends of clouds (i e , peacocks) are all उद्दीपनविभावs (exciting causes) of विप्रलम्भशृङ्गार

P 86, L 24 to **P 87, L 4**—इत्येवमादावपि पयार्योक्तता न स्यात्। Here the word राम implies राज्यभ्रंश वनवास सीताहरण पितृमरणाद्यो दु खैकहेतव The word राम is understood not only as the name of a particular individual but it also implies with it all these qualities The alankara is पर्यायोक्त here as before Here implication rests only on one word But that does not debar it from being पर्यायोक्त if it satisfies the definition of that alankara

The verse स्निग्धश्यामलकान्ति &c is brought here as an example of वस्तुध्वनि It would seem to be a useless repetition as one example of वस्तुध्वनि viz चक्राभिघात etc is already given But it is not so The व्यङ्ग्य in चक्राभिघात and in रामोस्मि सर्वं सहे is not of the same type The former is विवक्षितवाच्य and the latter is अविवक्षितवाच्य These examples will be made use of in explaining those divisions of ध्वनि The verse स्निग्धश्यामल etc is given by Anandavardhana in his ध्वन्यालोक as an example of अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनि (Vide ध्वन्यालोक ६१) Induraja also does almost the same afterwards Mammata has cited the verse in his treatment of ध्वनि as an example of संसृष्टि अनुग्राह्यानुग्राहक and एकपदवाच्य संकर of ध्वनि (Vide का प्र ४ p 188)

P 87, LL 5-6—एवमन्यत्रापि ध्वनिनामार्थान्तरम् । Thus it is now established that in all cases of वस्तुमात्रध्वनि there is no necessity of regarding ध्वनि as a separate category

P 87 L 8—लावण्यकान्ति । Here the sea is described as not having become agitated even in the presence of the face (मुख) And the reason given for this unusual phenomenon is that the sea is जडराशि (डलयोरभेद) a heap of dullness, Therefore it has not the quick sense to become inflated by the vision of मुख Here the आरोप of चन्द्र upon मुख is implied For the sea is heaved in the presence of the moon Thus here the implied alankara is रूपक and Induraja even allows that But by our usual method the alankāra should be पर्यायोक्त here, for there is वाच्यवाचकशून्य अवगमन व्यापार In this way Indurāja is not at all particular which alankāra is to be accepted as covering the ध्वनिव्यापार Take whichever alankāra

you please you must accept some alankara to cover the province of ध्वनि This seems to be his main standpoint

This verse belongs to Anandavardhana and is given by him in his ध्वन्यालोक as an example where the ध्वनि is of the nature of alankara but still ध्वनि is the principal and वाच्य is its subordinate आनन्दवर्धन says here यथा वा ममैव— लावण्यकान्तिपरिपूरित । —इत्येवविधे विषयेऽनुरणनरूपकाश्रयेण काव्यचारुत्व व्यवस्थानाद्रूपकध्वनिरिति व्यपदेशो न्याय्य ।—ध्वन्यालोक P 110 And therefore though it is रूपकध्वनि it is not a simple रूपक अलकार

P 87, L 22—सुवर्णपुष्पा पृथिवी । Verse in महाभारत उद्योगपर्व अ ३६ श्लो ७४ The acquisition of the gold blossomed earth by शूर कृतविद्य and सेवनकर्मज्ञ is described here But verbally it is impossible For the earth cannot have any blossom Therefore सुवर्णपुष्पा here means बहुलाभा and the like and by the help of this लक्षणा the प्रतीयमान अर्थ or ध्वनि (viz the उपमानोपमेयभाव) is understood This उपमानोपमेयभाव is between बहुलाभत्व (which is the उपमेय) and सुवर्णपुष्पत्व and between शूर कृतविद्य etc and the मालाकार (gardener who culls the flowe s) Thus the impossible connection between शूर and others and सुवर्णपुष्पचयन brings in उपमा —यथा मालाकारा सुवर्णपुष्पाणि चिन्वन्ति तथा शूरा बहुलाभा पृथिवीं प्राप्नुवन्ति — and the alankara here is निदर्शना according to the definition अभवन्वस्तुसबन्ध उपमापरिकल्पक

The verse is given by Anandavardhana as an example of अविवक्षितवाच्य ध्वनि (Vide ध्वन्यालोक p 49) Here the वाच्य viz सुवर्णपुष्पचयन is not at all wanted for the theme Therefore it yields place by लक्षणा to बहुलाभप्राप्ण and from it the व्यङ्ग्यार्थ is then understood The व्यङ्ग्यार्थ may be here taken to be the predominance of the prowess of शूर and others

P 88, LL 5 6—सर्वैकशरणमक्षय । In this verse the words शरण क्षय अधीश हरि कृष्ण चतुरात्मन and अरिमथन have double meanings The couplets of epithets (1) सर्वैकशरण (the one home of all) and अक्षय (having no home) (2) अधीश and धियामीश (3) हरि (tawny) and कृष्ण (black) (4) चतुरात्मन् (having a clever soul) and निष्क्रिय (dull) (5) अरिमथन (destroyer of wheels) and चक्रधर (upholder of wheels)—all appear to contain contradictory meanings But the विरोध (conflict) disappears when the other meanings of the

words are accepted Thus if we take शरण=रक्षितृ and क्षय=नाश the विरोध between सर्वैकशरण and अक्षय goes away The comment of Abhinavagupta on this verse is given here as it clearly explains the विरोध— शरण गृहमक्षयरूपमगृह कथम् । यो न धीश स कथ धियामाश । यो हरि कपिल स कथ कृष्ण । चतुर पराक्रमयुक्तो यस्यात्मा स कथ निष्क्रिय । अरीणामरयुक्ताना यो नाशयिता स कथ चक्र बहुमानेन धारयति । —लोचन on ध्वन्यालोक p 101

Here the alankara is श्लेष Here some words e g सर्वैकशरण अक्षय etc are एकप्रयत्नोच्चार्य as they are identical in both their meanings therefore that is अर्थश्लेष and others like अधीश चतुरात्मन् etc are not identical differing either in स्थान or प्रयत्न therefore this is शब्दश्लेष This श्लेष is विरोधोत्पत्तिहेतु for it creates विरोध

Here the प्रतियमान अर्थ is that sense of the words by which विरोध is produced But both the meanings of the words सर्वैकशरण etc constitute the alankāra श्लेष Thus here the ध्वनि is included in the alankara श्लेष

Thi verse is of the composition of Ānandavardhana and is cited by him in ध्वन्यालोक (p 101) as an example where विरोध is साक्षाच्छब्दावेदित and therefore not included in ध्वनि Udbhata and hence Indurāja are of opinion that whenever श्लेष and some other alankāra come together श्लेष is to be given predominance That was not the opinion of Ānandavardhana and so he says that the alankara is विरोध and not श्लेष as Induraja asserts

We have seen that Ānandavardhana regards the alankāra here as directly understood by words and not a province of ध्वनि And in all the five examples including this that have gone before we have seen that there is a great deal of difference between the opinions of Ānandavardhana and Indurāja There were no settled and stereotyped views about the topics of the Alankara Sāstra and the science of poetics was in making Every one had his own views which he used to put forth vigorously Even the views on the foregoing stanzas which Indurāja has refuted are not the views set forth by Ānandavardhana in his ध्वन्यालोक

P 88, LL 11-12—एवमलकारान्तरेष्वपि । Indurāja has given three examples to prove that अलकाररूपध्वनि is included

in the alankāras that are mentioned in Udbhata s work Similarly any other अलङ्काररूपध्वनि should be included in the alankara which is most akin to it Ānandavardhana and ध्वनिकार of course do not approve of these views of Induraja they reckon अलंकारध्वनि as a separate type of ध्वनि and do not include it under alankaras which belong to the वाच्य sense

P 88 LL 14-17—याते गोत्रविपर्यये । This example is brought in to illustrate the रसादिध्वनि and to show how it is included in alankaras like प्रेयस्वत् and others

गोत्रविपर्यय=गोत्रस्खलन (q v) The meaning of the verse is When the words betraying the guilt of the lover came to her ears the lady who had approached the bed contemplated turning back and began to do so again and again having one of her hands loosened (from the embrace) She could do so [the परिवर्तन] to a great extent but was not at all able to draw her own bosom away from that of the lover Here the ईर्ष्याविप्रलम्भ is conveyed by गोत्रविपर्यय etc But संभोग is finally established predominantly by saying that the lady could not separate herself from her lover Thus here संभोग is the प्रतीयमानार्थ and it is included in the रसवदलंकार as described before (in the 4th Varga)

P 89, LL 1-3—यत्रापि भावा । Where the प्रतीयमान अर्थ is भाव or रसभावाभास or रसभावतदाभासप्रशम there the alankaras will respectively be प्रेयस्वत् ऊर्जस्वि and समाहित (Vide these alankāras treated in Varga 4 pp 50–56)

P 89 LL 4-5—गुणभूतेषु । The whole of the above discussion applies to the cases where the रस, भाव etc are prominent Where they are subordinate to other रस etc or to the वाच्यार्थ then the figure will be उदात्त described as चरितं च महात्मनाम् Thus in रसादिप्रतीयमानार्थे, whether it is the principal one in poetry or not there is no need of supposing any separate ध्वनि

In all this discussion it has evidently been the effort of Induraja to save Udbhaṭa from the charge of incompleteness on the score of his not having treated the subject of ध्वनि at all But standard writers on the ध्वनि theory such

as ध्वनिकार Anandavardhana Mammata and others have altogether a diffeient view of the subject and Induraja can have no support from them in his pleadings for Udbhata The main differences between the views of Induraja and those of Mammata and otheis in this respect are —

(1) ध्वनि in the best poetry or ध्वनिका य can never be an alankara It is always the अलकाय (a thing to be adoined) and the alankāras which only belong to the वाच्य sense are its adornments

(२) In गुणीभूत यङ्गयकाव्य only where वनि is in a subordinate position ध्वनि comes to the position of an alankara for it beautifies the principal वाच्य or लक्ष्य sense

This is the view of Mammata Induiaja s position on these points is clear He regards all ध्वनि to be included in alankaras whether subordinate or otherwise

Induraja also foi a time admits that the प्रतीयमानार्थ where it is the principal cannot by its nature be an alankara तत्रेह प्रतायमान प्रधानत्वादलङ्कार्यतया वक्तु युक्तम् न त्वलङ्कृतिकरणतया But he removes the objection characteristically The प्रतायमान lends a beauty to the gunas therefore by the similitude स्वाम्यलकरणका भूत्वा ध्वनि is also spoken of as alankara or beautifier [of the gunas]

Induraja hereafter has a dissertation on the varieties of ध्वनि We shall first explain his theory of division and then point out in what places Mammaṭa and Ananda vardhana differ from him

P 89 LL 8-9—षट्प्रकारता क्षितत्वाभ्यामुक्ता । The त्रिविध प्रतीयमानार्थ here alluded to is the रसादि वस्तुमात्र and अलकाररूप Indurāja here says that these three are each twofold For each of them has two varieties-विवक्षितवाच्य and अविवक्षितवाच्य Thus 6 types of ध्वनि are obtained But this description is rather inaccuiate in the light of what Induraja himself says later n The six types of ध्वनि are obtained in anothei way as explained further on Thus the meaning of Induraja s passage given above does not seem to fit in with the facts he himself puts forth later

P 89 LL 9-15—द्विविध यञ्जकत्व हेतुत्वात् त्रिविधम् । The यञ्जकत्व is first of two kinds वाचक-(शब्द-) शक्त्याश्रय (proceeding from words) and वाच्य-(अर्थ-) शक्त्याश्रय (proceeding from the sense) Of these वाचकशक्त्याश्रय is only of one kind because it is of the nature of alankaras only The suggestive sense proceeding from words only suggests अलकारs and not वस्तु or रसादि आक्षिप्त एवालकार ।—This Karika is one of the celebrated ध्वनिकारिकाs commented upon by Ānadavardhana in his ध्वन्यालोक (See ध्वन्यालोक ९५ उ २ कारिका २५) The ध्वनि proceeding from sense (वाच्यशक्त्याश्रय) is of three kinds viz रसादि अलकाररूप and वस्तुमात्र Thus we have got so far four types of ध्वनि

P 89 LL 16-19—तत्र यत्तावद्वाचकशक्त्याश्रय वाच्यस्य विवक्षैव । Now the वाचकशक्त्याश्रयध्वनि which is only of the nature of alankaras is always विवक्षितवाच्य For there the direct (वाच्य) meaning is accepted along with the suggested meaning Thus in the verse सवकशरण etc the ध्वनि is obviously dependent upon the words शरण क्षय e c and the ध्वनि is of the nature of विरोधालकार Therefore this is वाचकशक्त्याश्रय अलकाररूपध्वनि Now the direct sense is not here abandoned the suggested sense only produces विरोध and the direct sense is necessary to make the विरोधपरिहार Therefore this is विवक्षितवाच्य and all ध्वनिs of this kind are विवक्षितवाच्य

P 89, LL 19-22—यत्तु वाच्यशक्त्याश्रय उत्पादात् । Now the वाच्यशक्त्याश्रय रसादिरूपध्वनि as illustrated in याते गोत्रविपर्यये etc is all विवक्षितवाच्य only In याते गोत्रविपर्यये° and in such other verses where the व्यङ्ग्य is रसादि the रस is produced by विभावs अनुभाव etc which are always directly expressed (वाच्य) by words Therefore the वाच्य sense cannot at all be disregarded Thus all रसादिध्वनि is विवक्षितवाच्य only and *not* अविवक्षितवाच्य

P 89, L 25 — P 90 L 5—वस्तुमात्रालकारविषयस्य विवक्षा विवक्षे । Now two kinds of ध्वनिs viz वाच्यशक्त्याश्रय—(1) वस्तुमात्र and (2) अलकाररूप remain to be accounted for Each of these is twofold viz विवक्षितवाच्य and अविवक्षितवाच्य In the example चक्राभिघात etc the वाच्य is विवक्षित The वाच्य is चुम्बनमात्रशेषता and the व्यङ्ग्य is राहुशिरश्छेद The former is the कार्य and the latter is the कारण The कार्य is necessary to produce any implica

tion of कारण But in स्निग्धश्यामलकान्ति etc the वाच्य sense of राम viz the name of an individunal is not विवक्षित Therefore the word राम is transferred from its वाच्य sense to something like दु खाभिभूतपुरुष Therefore the वाच्य is here अविवक्षित

P 90 LL 6-11—अलकारविषयेपि वाच्यमूलत्वात् । How the विवक्षितवाच्य and the अविवक्षितवाच्य types exist in अलकाररूपध्वनि is explained In लावण्यकान्ति etc there is एकपदप्रवेशसकर of उत्प्रेक्षा and विशेषोक्ति in the word मन्ये Then there is a सकरप्रतिभोत्पत्तिहेतु श्लेष The वाच्य which thus contains these alankaras is विवक्षित for the suggestion of रूपक proceeds from it In लावण्यकान्ति etc the alankara विशेषोक्ति occurs because the कारण viz मुख being there the कार्य viz समुद्रक्षोभ is not produced The उत्प्रेक्षा is clearly manifest by the word मन्ये But the एकपदप्रवेशसकर of Indurāja can be questioned as विशेषोक्ति seems to have no connection with the word मन्ये The श्लेष in जल-(ड) राशि is clear The suggested रूपक is that of चन्द्र upon मुख which is explain ed befor In सुवर्णपुष्पा etc the सुवर्णपुष्पत्व is totally aban doned and बहुलाभत्व is brought in in its stead by लक्षणा There fore it is अविवक्षितवाच्य ध्वनि

P 90 LL 12-17—यदि त्वत्र तदानामत्र गुणीभवति । In the verse सुवर्णपुष्पा etc बहुलाभत्व is the उपमेय and सुवर्णपुष्पा पृथिवीं चिन्वन्ति is the उपमान Now if the maxim न तिङन्तेनोपमानमस्ति (उपमान cannot exist with a verb) is accepted then सुवर्णपुष्पपृथिवीचयन will be the substantive उपमान expressed From it the उपमेय बहुलाभत्व will be understood by प्रौढोक्ति Thus the उपमान and उपमेय are sought to be conveyed by the same words though they are really different The alankara will therefore be अतिशयोक्ति according to the definition भेदेऽनन्यत्वम् The suggested उपमा will then be subordinate Thus in the verse the व्यङ्ग्य (viz the उपमा) being गुणीभूत the काव्य will be of a mediocre type and the question whether the ध्वनि is विवक्षितवाच्य will not arise very prominently

P 90 LL 19-24—अत्र चाविवक्षा विवक्षायामपि । Here Induraja explains the सलक्ष्यक्रमध्वनि and the असलक्ष्यक्रमध्वनि सलक्ष्यक्रमध्वनि occurs in that place where the process of im plication i e how the implied sense is produced from the primary sense is clearly noticed and असलक्ष्यक्रमध्वनि is that

in which that process is so quick and instantaneous that it cannot be noticed (असलक्ष्य)

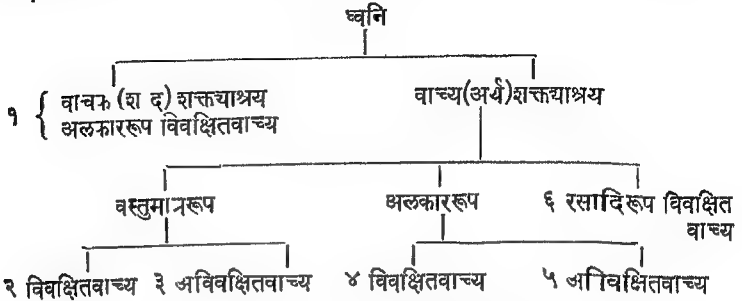
According to Indurāja this असलक्ष्यक्रम exists in the अलङ्काररूप or वस्तुमात्र ध्वनि which is अविवक्षितवाच्य For there the sentiments etc in the व्यङ्ग्य sense are at once noticed Where the ध्वनि is विवक्षितवाच्य the suggested वस्तु and अलङ्कार are produced by a distinguishable process (क्रमव्यवहार) from the वाच्य and it is therefore called अर्थशक्तिमूलानुरणनरूप व्यङ्ग्य (the same as सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य)

P 90 L 25 to **P 91 L 3**—यत्र च वाच्यस्याविवक्षा पर्यायोक्तभेदत्वात् । Induraja again brings the topic of alankaras and revises and recasts his own views expressed before In रामाऽस्मि and in सुवर्णपुष्पाम् he had stated the alankaras to be पर्यायोक्त (see p 87) and निदर्शना (see p 88) respectively Now he says that both of them contain अप्रस्तुतप्रशंसा for in both there is वाच्यस्य अविवक्षा and the व्यङ्ग्य is प्रस्तुत and विवक्षित The सुवर्णपुष्पचयन and the epithet राम are both अविवक्षित and therefore अप्रस्तुत or अधिकारापेत Thus this is अधिकारापेतोपनिबन्धादप्रस्तुतप्रशंसा Now in स्निग्धश्यामलकान्ति the words राम etc were said to be a type of पर्यायोक्त But it was said rather loosely as it was the beginning of the subject पर्यायोक्तभेद really belongs to विवक्षितवाच्यध्वनि In अविवक्षितवाच्यध्वनि the वाच्य which is अप्रस्तुत is abandoned and the व्यङ्ग्य or suggested sense is brought in which is really the प्रस्तुत Thus it is in reality the province of अप्रस्तुतप्रशंसा

P 91 LL 4-9—यत्र तु ...न्तर्गतिर्वाच्या । In those four examples beginning with the verse चक्राभिघात etc where the वाच्य is विवक्षित the alankara is a type of पर्यायोक्त For when the definition of अप्रस्तुतप्रशंसा is taken into account the definition of पर्यायोक्त appears to extend elsewhere than the province of अप्रस्तुतप्रशंसा अप्रस्तुतप्रशंसा exists wherever there is अविवक्षित वाच्यध्वनि Thus पर्यायोक्त and अप्रस्तुतप्रशंसा include the विवक्षित and अविवक्षित वाच्य ध्वनिs and hence the whole province of ध्वनि

P 91 LL 10-13—सुवर्णपुष्पां पृथिवीं ... उपपद्यत एव । In सुवर्णपुष्पां etc the alankara was said to be निदर्शना before (see p 88) But the असम्भवद्वाच्यार्था निदर्शना is only a kind of अप्रस्तुतप्रशंसा for it contains अप्रस्तुतार्थोपनिबन्ध

P 91 LL 14-18—तदेव पद्प्रकारता भवति। Induraja now once more enumerates the six divisions of ध्वनि hitherto explained We also give them here —

It will be clearly seen that this division is quite different fr m that put forth in पद्प्रकारता विवक्षितत्वाभ्यामुक्ता (See p 89 ll 8-9) There all the three ध्वनिs, viz वस्तुरूप अलकाररूप and रसरूप are each said to be twofold viz विवक्षितवाच्य and अविवक्षितवाच्य

P 91 LL 19-23—यत्र च दश सपद्य ते। Out of these six the four विवक्षितवाच्य varieties are each divided into two according as the वाच्य sense is either स्वत सभवी (possible in itself) or कविप्रोढोक्तिसिद्ध (created by the hyperbolic descrip tion of the poet such as यशसो धवलत्वम् etc) Thus the विव क्षितवाच्य varieties become eight and the total ध्वनि varieties become ten

P 91 LL 23-26—एत एव तु वाक्यप्रकाश्यता। These ten are again made double according as the व्यङ्ग्य is either ex pressed by a word (पद) or by a sentence (वाक्य) The व्यञ्जकत्व (power of suggestion) resting in letters words sentences or terminations such as कृत् तद्धित etc is manifested either in a word or in a sentence e g रामोस्मि etc Here the व्यङ्ग्य is पदप्रकाश्य But in चक्राभिघात etc the whole sentence is need ed to manifest the व्यङ्ग्य viz राहुशिर छेद

P 91, L 26 P 92, L 1—यथा च प्राधान्यभूते योज्येति। Thus the power of suggestion (व्यञ्जकता) becomes twentyfold in प्रधानभूतव्यङ्ग्य काव्य These twenty types are also to be seen in गुणाभूत व्यङ्ग्यकाव्य according to possibility

P 92 LL 3-8—विवक्ष्यमविवक्ष्य च । This Karika and the three following enumerate the varieties of व्यङ्ग्य or

ध्वनि The order of the first Kārika is अर्थशक्त्याश्रये वस्त्वलङ्कारगोचरे ध्वनौ वाच्य विवक्ष्यमविवक्ष्य च । (1) शब्दशक्ति-(2)रसास्पदे तु विवक्ष्यम् । शब्दशक्तिरसास्पदे । e शब्दशक्त्यास्पद-अलङ्काररूपे and अर्थशक्त्याश्रय-रसास्पदे । The other two Karikas are very clear and they only embody what has gone before

P 92 LL 12-13--Now Induraja has his final say in the line एवमेतद्व्यञ्जकं पर्यायोक्तादिष्वन्तर्भावितम् His principal object in the foregoing discussion wa to prove that व्यञ्जकत्व is completely included in the alankaras He seems to have a great aversion to the theory that ध्वनि is quite separate and can never be included in alankaras Further he seems also to have an abhorrence even for the word ध्वनि which is a very pet word of those who like Ānandavardhana propound the व्यङ्ग्यमुख्यत्व theory He does not use the word ध्वनि except for once in the beginning but always tries to express the idea by the words व्यङ्ग्य व्यञ्जक and the like though they are sometimes more inconvenient It is also to be particularly noted that he never mentions the name either of Ānandavardhana or of ध्वनिकार though he has many times taken verses from their works as illustrations to explain his own views He takes two verses owing their authorship to Ānandavardhana and quotes one कारिका from the ध्वनिकारिकाs The probable reason for not naming Ānandavardhana is that he was a recent author in the time of Induraja

There is a great deal of difference between the views of Indurāja which we have just explained on the one hand and those of Ānandavardhana or Mammaṭa on the other hand

We have seen that the total inclusion of ध्वनि among alankaras which Induraja lays so much stress upon is not endorsed by Mammaṭa or Ānandavardhana the two great writers on ध्वनि among the Kāśmīrakas Similar is the case with Induraja s divisions of ध्वनि The divisions of Induraja differ essentially in certain respects from the divisions of Ānandavardhana and Mammaṭa We explain the divisions of Mammaṭa first as he is the more exact and more minute of them both The treatment of both

these critics is essentially the same Mammata being naturally more minute and systematic, as he comes at a fairly later age than Ānandavardhana

Now Mammata first divides ध्वनि in two main branches अविवक्षितवाच्य and विवक्षितवाच्य Of these अविवक्षितवाच्य is twofold (1) अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य and (2) अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य This branch closes here it has no more divisions विवक्षितवाच्य is divided into two असंलक्ष्यक्रमध्वनि and संलक्ष्यक्रम ध्वनि असंलक्ष्यक्रम is the रसादिध्वनि and is of one type only संलक्ष्यक्रम is of three kinds शब्दशक्त्युद्भव अर्थशक्त्युद्भव and उभयशक्त्युद्भव Of these शब्दोद्भव is of two kinds अलंकाररूप and वस्तुरूप अर्थोद्भव is divided into 12 varieties in the following manner First the व्यञ्जक अर्थ is of three kinds viz (1) स्वतःसंभवि (2) कविप्रौढोक्तिसिद्ध and (3) वक्तृप्रौढोक्तिसिद्ध Each of these three kinds is doubled according as the व्यञ्जक is either a वस्तु or an alankara These six are again made twelve according as the व्यङ्ग्य अर्थ (suggested sense) is either alankara or वस्तु उभयशक्त्युद्भव is only of one kind Thus in all Mammata has eighteen varieties of ध्वनि Of these all varieties except उभयशक्त्युद्भव are twofold viz पदप्रकाश्य and वाक्यप्रकाश्य This brings the number of varieties up to 35

अविवक्षितवाच्य—

अर्थान्तरसंक्रमित (पद वाक्य)	2
अत्यन्ततिरस्कृत (पद, वाक्य)	2

विवक्षितवाच्य—

संलक्ष्यक्रम	शब्दशक्त्युद्भव (वस्तु २, अलंकार २)	4
	अर्थोद्भव	24
	शब्दार्थोभयोद्भव	1
असंलक्ष्यक्रम —रसादि, (पद, वाक्य)		2
		35

Ānandavardhana s treatment is not so developed and systematic but he has on the whole divided ध्वनि on the same principles In संलक्ष्यक्रमध्वनि he has not the variety उभयशक्त्युद्भव The शब्दशक्त्युद्भव is only अलंकाररूप according to him (like Indurāja) and not twofold as Mammaṭa has it Also Ānandavardhana has not so minutely stated the

twelve divisons of अर्थोद्भव, though he points out the direction which was probably the basis of Mammaṭa's minute divisions

It will be easily seen where this system of division is at variance with the system of Indurāja Indurāja makes वाचक-(शब्द)शक्त्युद्भव and वाच्य-(अर्थ)शक्त्युद्भव the principal branches of ध्वनि The former is only अलंकाररूप and the latter is threefold viz वस्तुमात्र अलंकार and रसादि Now these four divisions are further divided according as the वाच्य is विवक्षित or अविवक्षित Induraja has not a separate branch of अविवक्षितवाच्य as Ānandavardhana has Further he makes अविवक्षितवाच्य coexistent with असंलक्ष्यक्रम and विवक्षितवाच्य co existent with संलक्ष्यक्रम which is quite absurd in the opinion of Ānandavardhana and Mammaṭa

Many other minor yet important differences between the two systems can be detected as their principles of division are at variance with each other ध्वनि is by its very nature a subject appealing to the sense of beauty of the mind And a difference in the treatment of it between two critics of an original bent of mind is just what is inevitable Induraja supposes that वस्तु and अलंकारध्वनि can be अविवक्षितवाच्य, while Ānandavardhana and Mammaṭa do not think so Because both of them do not see eye to eye, we cannot say that one of them must be wrong and the other must be right Both of them give examples and explain them away so as to support their own opinions and many a time it happens that one example is cited by all of them to illustrate quite different, nay opposite views This sort of thing has actually happened in the case of our commentator We have seen that the examples चक्राभिघात°, स्निग्धश्यामलकान्ति लावण्यकान्ति सुवर्णपुष्पाम्° and सर्वैकशरणमक्षय are all brought in both by Induraja and by Ānandavardhana in their dissoussions on ध्वनि But every one of these examples is interpreted and utilized in a different way by them both

P 92, LL 17-20—मीमांसासारमेघात् । This verse is a very beautiful example of मालापरपरितरूपक

Induraja gives here a fitting tribute of gratitude and praise to his Preceptor the eminent Brahman मुकुल in describing him as a cloud pouring incessant showers of मीमांसा a moon heaving the ocean of व्याकरण a treasure of the jewels of तर्कशास्त्र the विष्णु of the श्री (goddess of wealth) of the science of poetics the honey of the flowers of the learned a bee in the lotuses of the feet of श्रीकृष्ण a sea of goodness and generosity and the bed of the creeper of fame and says that he wrote a short commentary (लघुविवृति) on the काव्यालंकारसार after receiving oral instruction from him

THE END

APPENDIX I

Variæ Lectiones

The MS acquired by Buhler and diposited in the Deccan College Mss Library (now removed to the Bhandarkar Oriental Research Institute Poona is called D) Our Edition is mainly based on this MS

The MS deposited in the Government Oriental MSS Library Madras a copy of which has been acquired by us is designated M

The commentaries contained in both these MSS are different The Appendix therefore consists mainly of the variant readings occurring in the Karikas and the examples of Udbhata Sometimes however readings in the commentary of Induraja (MS D) are also quoted to point out aberrations in the Nirnaya Sagara Edition

Thus, those quotations which do not concern the text of Udbhata occurring either in Karikas or examples but are taken from the commentary of Induraja are marked with an asterisk All others not bearing the mark of an asterisk, are genuine variæ lectiones of the text of Udbhata The Nirnaya Sagara Edition of Kavyalankarasangraha' is briefly referred to as N S Ed

VARGA I

D begins thus ॥ नमो वीतरागाय ॥ यल्लक्ष्म्या हसिते ॰ After the three stanzas which constitute the commentator s मङ्गल it gives the Karikās of the original author as पुनरुक्ताभास etc

M begins directly with the stanza सर्वैर्न विकस्वरता॰ (quoted in our Notes p 1) after that it proceeds with the Kārikas

P 1 L 1 D पुनरुक्तवदाभास छे॰ M पुनरुक्तवदाभास छे॰
P 1 L 2 D प्रासस्त्रिवा M प्रासस्तथा
P 1 L 3 M omits प्रतिवस्तूपमा it has a lacuna place
P 2 L 7 D पुनरुक्ताभास M पुनरुक्तपदाभास
P 3 L 2 D तदाप्रभृति M तत प्रभृति
P 3 L 21 D छेकानुप्रासस्तु M has somehow the m less words अत एव वस्तु instead of छे F
P 4 L 16 * D गुरुश दन our printed text गुरुशा Ed गुरुश दस्य
P 6 L 17 D भ्रमम् M भ्रम
P 7, L 2 D थाविशषे M थैविशेषे
P 7 L 4 D स पद M सपद
P 7 L 5 D द्वयोर्वैक M द्वयोर्द्वैक

The order of the five stanzas illustrating is different in M from the order of those in D Our text of course follows the ord The stanzas in M occur in the following

(1) क्वचिदुत्फुल्लकमला
(2) पद्मिनी पद्मिनागाढ॰
(3) जितान्यपुष्ट॰
(4) काशा काशा इवा॰
(5) स्त्रियो महति भर्तृभ्य

P 7 L 20 D इवोद्भासि M इवाभाति (N S इवोद्भाति)
P 8 L 20 * D तयाश्रयत्वे (N S Ed तयाश्रयता)
P 9 L 12 D पुष्ट्य M पुष्ट (Our text पुष्प)
P 9 L 23 D पद्मिनी M पद्मिनी
P 9 L 23 D ॰गाढ M गाढ
P 11, L 24 * D द्वे अवस्थे N S Ed has made th missible Samdhi here as द्वेऽवस्थे !
P 13 L 1 * D शोरित शेवलित
P 13 L 12 D बाल M बाल
P 16 L 25 * D ॰नुसारेण समाधि N S Ed नुसारणस
P 17 L 5 D ॰दन्ययेत्युदिता M ॰दन्यावेत्युदिता
P 17 L 6 D विच्युतै M विच्युते
P 17 L 10 D दाचारक्यच्प्रत्यय M दाचारक्यच्प्रत्यय has दाचारे क्यच्प्रत्यय on the authority Commentary q v , See P 24, L 1

P 19, L 6 * D दूरे भूते N S Ed दूरीभूते
P 19 L 26 D पूर्णेदुबिम्बप्रतिममासात्कुमुदकाननम् । M शशाङ्कबिम्बेन सम बभो कुसुदकाननम् ।
P 20 L 9 * D उपमेयस्यमवगम्यते
P 21 L 24 D किं स्युरुत्कलिका M किंस्विदुत्कलिका In M this stanza precedes अपि सा सुमुखी (st 22)
P 21 L 25 D समर्थिता (?) M समर्पिता
P 23 L 2 D शादूल M शादूल
P 23 L 4 D कर्णिका दधौ M कलिका दधे
P 23 L 14 * D साम्यविच्यवाचोपमायामसभवात् Our text ०विच्य वस्योपमायामसभवात् N S Ed वाचोपमाया असभवात्
P 24 L 22 * D दप्यवसीथमाना
P 24 L 25 D कमनीयेऽपि M कमनायोऽपि
P 25 L 15 D कृशानाज्ज M कृशानुवज्ज०
P 26, L 16 D उमा M इमा
P 27 L 8 D क दर्प छुष्ट्वा M क दपकुश
P 29 L 19 * D सामर्थ्यस्यावसितत्वात् N S Ed सामर्थ्यावसितत्वात्
P 29 L 22, D ०सू यत्वम् M शू येयम्

VARGA II

P 31, L 19 D स च M स तु
P 32 L 14 * D न विरुध्यते N S Ed निबध्यते ।
P 32 L 17 D कुमाने M कुम्भैर्मोने
P 32 L 20 * D विरोध आन त्येन Our text विरोध आनन्त्येन N S Ed विरोध वक्ति । आन त्येन
P 33 L 7 * D वाक्या त्वात् N S Ed वाक्यत्वात्
P 34, L 6 * D निषेधे एव Our text निषेध एव
P 34 L 26 D ह्यत्य तकार्यिक M अत्य तकार्यिक N S Ed has ह्युत्पन्नकार्यिक the result of confounding the letter प for य
P 34, L 26 D लोको ह्यत्य तकार्यिक M लोकेऽप्यत्य तकार्यिक
P 36 L 16 * D परिणतवद्भा This being a meaningless aberration of the scribe we have corrected it in accordance with the available text of Bhamaha from whose work the stanza is taken M which contains this stanza has also परिणत बहु as we have, N S Ed has परिणत (च यत्)

P 36 L 23 * D समर्थकभावो विद्यते Our text समर्थ्यसमर्थक भावो विद्यते
P 37 L 24 D विशेषोपादान M विशेषापादन
P 37 L 25 This line constituting the latter half of Karika 29 does not at all exist in M
P 38 L 8 D सा गोरा शिखर M सा गौराशिखर N S Ed has सा गौरीशिखर (See Notes on this line p 59
P 38 L 22 D नि श्राक M निश्रीक
P 38 L 22 D नि प्रभ M निष्प्रभम् (Our text निष्प्रभम्)
P 39 L 9 D विशेपोपादना वयात् M विशेषापादना वयात्
P 39 L 14 D स्थितम् M स्थितम् N S Ed has स्थिताम् (how ?)
P 40 L 7 D विशेषापादन M विशेषोपादन
P 41 L 10 D कास्मीर M काश्मीर
P 41 L 18 * D निषेवित फ० Our text निषेवस्तत्फ N S Ed निषेवे तत्फ
P 41 L 23 D समानविशेषण M समानविशेषणै
P 42 L 5 * D ०रूपण या Our text रूपेण लतया N S Ed रूपेण आरोपेण या (सा) (?)
P 43 L 12 D विकाशिनि M विकासिनि

VARGA III

P 46 L 16 D निर्जय त्या० M तज्य त्या
P 46 L 19 * D चक्रभणिति० Our text च क्रमभणिति० N S Ed has वक्रभणिति०
P 48 L 13 D मुखे चन्द्र M मुखमि दु
P 48 L 14 * D मुखनपे Our text and N S Ed मुखजपे
P 49 L 19 D नङ्गाद्धवल्ति M नङ्गार्धवलित

VARGA IV

P 50 L 11 D सूचनै M सूचने
P 50 L 17 * D मोह स्मृति M मोहो मृते०
P 50 L 18 * D चपलता हर्ष M चपलतामप
P 50 L 20 * D सुप्त विबोधोऽमर्षन्वा M सुप्तिर्विबोधो हर्षन्वा०

P 50 L 23 * After त्रयस्त्रिंशदमाभावा M has the pada समाख्यातास्तु नामत ।
P 50 L 24 * D स्वरभेदो M स्वरमादो
P 52 L 15 D स्पष्ट M स्पृष्ट
P 52 L 15 D रसादयम् M रसोदयम्
P 53 L 20 D प्रकरो M प्रसरो॰
P 54 L 13 D ॰दिकारणात् M दकारणात्
P 54 L 25 D प्रवृत्ते M प्रवत्रते Our text प्रवृत्ते
P 54 L 2? D नोपास्य M नापास्य Our text नापास्य
P 55 L 23 D स्त्ववार्यवीर्याय M स्त्वपारवीर्याय
P 55 L 23 D मकरकेतव M कुसमधन्वने
P 56 L 4 D वृत्त M वृत्ते Our text वृत्ते
P 56 L 19 D कान्ता दृशा M का तादृश
P 57 L 9 D पुष्ट्ये द्र M पुष्ये द्र
P 57 L 10 D श्लिष्यत्र M श्लिष्यत्यस्य
P 58 L 8 D स्थितवतो M स्थितिमतो

VARGA V

P 62 L 2 D विदर्शने M निदर्शने
P 62 L 6 D किञ्चिद् M किञ्चद्॰
P 62 L 22 D रुच्यते M रिष्यते
P 63 L 10 D गृहे M कुल
P 63 L 19 D विसस्थुल M विसस्थुल Our printed text विसष्ठुल
P 63 L 20 D वच M मन
P 64 L 26 D द्रष्टु M द्रष्ट्वा
P 65 L 14 D यानुबन्धिनी M यनिबन्धनी
P 66 L 2 D नि देव M नि देव
P 66 L 3 D स्तुतिश्रेष्ठो M स्तुतिश्रेष्ठा N S ED has स्तुतिश्रेष्ठा Our text स्तुति श्रेष्ठा Here there can be no doubt about the true reading of D and of Udbhata also for Induraja clearly cites the pratika in his commentary as वस्तुतस्तु स्तुति श्रेष्ठा—इति । See our text P 66 L 7
P 66 L 21 D विदर्शना M निदशना
P 69, L 12, D आदरो वरे M आदरोऽपरे

P 69 L 22 D ॰वर्त्यलकारा M ॰वत्यलकारा
P 70, L 16 D ॰वास्थ M ॰ास्व
P 71 L 3 D ॰कारेण, M ॰कार्येण

VARGA VI

P 76 L 13 * D उपमानभेद॰ Our text उपमानाभेद॰ N S Ed उपमानभेद॰
P 76 L 20 D हृदललोद्भव M हृद्दलनोद्भवम् Our text हृद्दलनोद्भव
P 79 L 14 D अत्यद्भुता M अत्यद्भुत
P 79 L 14 D ॰मनाकुल्येन M मानुकूल्येन
P 79 L 17 * D कल्की विष्णुयशा N S Ed कल्की भविष्णुयशा
P 81 L 3 D प्रतिपद्यते M प्रतिपद्येत
P 84 L 18 D घटनोदेशान् M घटनोद्देशान्
P 87 L 25 * D सादृश्यस्वाजन्येन N S Ed has सादृश्यस्या वयेन।
P 90 L 24 * D वाच्यविवक्षायामपि Our text वाच्याविवक्षा॰ N S Ed वाच्यविवक्षा
P 92 L 9 * D वस्त्वलकारगोचरे N S Ed ॰कारवाच्ये।
P 92 L 11 * D तद्धि शाब्दशक्ति N S Ed तद्विशिष्टशार्क्ति।

APPENDIX II

— o —

उद्भटालङ्कारसारसंग्रहस्थकारिकासंग्रहः ।

प्रथमो वर्गः ।

पुनरुक्तवदाभासं छेकानुप्रास एव च ।
अनुप्रासस्त्रिधा लाटानुप्रासो रूपकं चतुः ॥ १ ॥

उपमा दीपकं चैव प्रतिवस्तूपमा तथा ।
इत्येत एवालंकारा वाचां कैश्चिदुदाहृताः ॥ २ ॥

पुनरुक्ताभासमभिन्नवस्त्विवोद्भासिभिन्नरूपपदम् ।
छेकानुप्रासस्तु द्वयोर्द्वयोः सुसदृशोक्तिकृतौ ॥ ३ ॥

शषाभ्यां रेफसंयोगैष्टवर्गेण च योजिता ।
परुषा नाम वृत्तिः स्यात् ह्लह्वह्याद्यैश्च संयुता ॥ ४ ॥

सरूपसंयोगयुतां मूर्ध्नि वर्गान्त्ययोगिभिः ।
स्पर्शैर्युतां च मन्यन्ते उपनागरिकां बुधाः ॥ ५ ॥

शेषैर्वर्णैर्यथायोगं कथितां कोमलाख्यया ।
ग्राम्यां वृत्तिं प्रशंसन्ति काव्येष्वादृतबुद्धयः ॥ ६ ॥

सरूपव्यञ्जनन्यासं तिसृष्वेतासु वृत्तिषु ।
पृथक्पृथगनुप्रासमुशन्ति कवयः सदा ॥ ७ ॥

स्वरूपार्थाविशेषेऽपि पुनरुक्तिः फलान्तरात् ।
शब्दानां वा पदानां वा लाटानुप्रास इष्यते ॥ ८ ॥

सपदद्वितयस्थित्या द्वयोरेकस्य पूर्ववत् ।
तदन्यस्य स्वतन्त्रत्वाद्द्वयोर्वैकपदाश्रयात् ॥ ९ ॥

स्वतन्त्रपदरूपेण द्वयोर्वापि प्रयोगतः ।
भिद्यतेऽनेकधा भेदैः पादाभ्यासक्रमेण च ॥ १० ॥

श्रुत्या सम्बन्धविरहाद्यत्पदेन पदान्तरम् ।
गुणवृत्तिप्रधानेन युज्यते रूपकं तु तत् ॥ ११ ॥

बन्धस्तस्य यतः श्रुत्या श्रुत्यर्थाभ्यां च तेन तत् ।
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ॥ १२ ॥

समस्तवस्तुविषयं मालारूपकमुच्यते ।
यद्वैकदेशवृत्ति स्यात्पररूपेण रूपणात् ॥ १३ ॥

आदिमध्यान्तविषया प्राधान्येतरयोगिन ।
अन्तर्गतोपमा धर्मा यत्र तद्दीपक विदु ॥ १४ ॥
यच्चेतोहारि साधर्म्यमुपमानोपमेययो ।
मिथो विभिन्नकालादिश दयोरुपमा तु तत् ॥ १५ ॥
यथेवशब्दयोगेन सा श्रुत्यान्वयमर्हति ।
सदृशादिपदाश्लेषादन्ययेत्युदिता द्विधा ॥ १६ ॥
सक्षेपाभिहिताप्येषा साम्यवाचकविच्युते ।
साम्योपमेयतद्वाचिवियोगाच्च निबध्यते ॥ १७ ॥
उपमानोपमेयोक्तौ साम्यतद्वाचिविच्यवात् ।
क्वचित्समासे तद्वाचिविरहेण क्वचिच्च सा ॥ १८ ॥
तथोपमानादाचारे क्यच्प्रत्ययबलोक्तित ।
क्वचित्सा कर्तुराचारे क्यङा सा च क्विपा क्वचित् ॥ १९ ॥
उपमाने कर्मणि वा कर्तरि वा यो णमुन्कषादिगत ।
तद्वाच्या सा वतिना च कर्मसामा यवचनेन ॥ २० ॥
षष्ठीसप्तम्य ताच्च यो वतिनामतस्तदभिधेया ।
कल्पप्प्रभृतिभिर यैश्च तद्धितै सा निबध्यत कविभि ॥ २१ ॥
उपमानसनिधाने च साम्यवाच्युच्यते बुधयत्र ।
उपमेयस्य च कविभि सा प्रतिवस्तूपमा गदिता ॥ २२ ॥
प्राकरणिकेतरत्वस्थित्यकश्चापमेयता लभते ।
उपमानत्वं चापर इत्युपमावाचिशून्यत्वम् ॥ २३ ॥

द्वितीयो वर्ग ।

आक्षेपोर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ।
समासातिशयोक्ती चेत्यलङ्कारा परे विदु ॥ २४ ॥
प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।
आक्षेप इति त सन्त शसन्ति क्वय सदा ॥ २५ ॥
वक्ष्यमाणोक्तविषय स च द्विविध इष्यते ।
निषेधनेव तद्ध धो विधेयस्य च कीर्तित ॥ २६ ॥
समर्थकस्य पूर्व यद्वचोन्यस्य च पृष्ठत ।
विपर्ययेण वा यत्स्याद्धिशन्दोक्तया यथापि वा ॥ २७ ॥
ज्ञेय सोर्थान्तरन्यास प्रकृतार्थसमर्थनात् ।
अप्रस्तुतप्रशसाया दृष्टान्ताच्च पृथक्स्थित ॥ २८ ॥
विशेषापादन यत्स्यादुपमानोपमेययो ।
निमित्तादृष्टिदृष्टिभ्यां व्यतिरेको द्विधा तु स ॥ २९ ॥

यो वैधर्म्येण दृष्टान्तो यथेवादिसमन्वित ।
व्यतिरेकोत्र सोपीष्टो विशेषापादनान्वयात् ॥ ३० ॥
श्लिष्टोक्तियोग्यशब्दस्य पृथक्पृथगुदाहृतौ ।
विशेषापादन यत्स्याद्व्यतिरेक स च स्मृत ॥ ३१ ॥
क्रियाया प्रतिषेधे या तत्फलस्य विभावना ।
ज्ञेया विभावनैवासौ समाधौ सुलभे मति ॥ ३२ ॥
प्रकृतार्थेन वाक्येन तत्समानैर्विशेषणै ।
अप्रस्तुतार्थकथन समासोक्तिरुदाहृता ॥ ३३ ॥
निमित्ततो यत्तु वचो लोकातिक्रान्तगोचरम् ।
मन्यन्तेतिशयोक्ति तामलङ्कारतया बुधा ॥ ३४ ॥
भेदेनन्यत्वमन्यत्र नानात्व यत्र बध्यते ।
तथा सभाव्यमानार्थनिबन्धतिशयोक्तिगी ॥ ३५ ॥
कार्यकारणयोर्यत्र पार्वापर्यविपर्ययात् ।
आशुभाव समालम्ब्य बध्यते सोऽपि पूर्ववत् ॥ ३६ ॥

तृतीयो वर्ग ।

यथासंख्यमथोत्प्रेक्षा स्वभावोक्ति तथैव च ।
अपरे त्रीनलकारान् गिरामाहुरलङ्कृतौ ॥ ३७ ॥
भूयसामुपदिष्टानामथानामसधर्मणाम् ।
क्रमशो योनुनिर्देशो यथासंख्य तदुच्यते ॥ ३८ ॥
साम्यरूपाविवक्षायां वाच्येवाद्यात्मभि पदै ।
अतद्गुणक्रियायोगादुत्प्रेक्षातिशयान्विता ॥ ३९ ॥
लोकातिक्रान्तविषया भावाभावाभिमानत ।
सभावनेयमुत्प्रेक्षा वाच्येवादिभिरुच्यते ॥ ४० ॥
क्रियायां सप्रवृत्तस्य हेवाकानां निबन्धनम् ।
कस्यचिन्मृगडिम्भादे स्वभावोक्तिरुदाहृता ॥ ४१ ॥

चतुर्थो वर्गः

प्रेयो रसवदूर्जस्वि पर्यायोक्त समाहितम् ।
द्विधोदात्त तथा श्लिष्टमलकारापरे विदु ॥ ४२ ॥
रत्यादिकानां भावानामनुभावादिसूचनै ।
यत्काव्य बध्यते सद्भिस्तत्प्रेयस्वदुदाहृतम् ॥ ४३ ॥

रसवद्दर्शितस्पष्टश्रृङ्गारादिरसादयम् ।
स्वशब्दस्थायिसञ्चारिविभावाभिनयास्पदम् ॥ ४४ ॥

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानका ।
बीभत्साद्भुतशान्ताश्च नव नाट्ये रसा स्मृता ॥ ४५ ॥

अनौचित्यप्रवृत्ताना कामक्रोधादिकारणात् ।
भावाना च रसानां च बन्ध ऊर्जस्वि कथ्यते ॥ ४६ ॥

पर्यायोक्त यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते ।
वाच्यवाचकवृत्तिभ्यां शून्येनावगमात्मना ॥ ४७ ॥

रसभावतदाभासवृत्ते प्रशमबन्धनम् ।
अन्यानुभावनि शून्यरूप यत्तत्समाहितम् ॥ ४८ ॥

उदात्तमृद्धिमद्वस्तु चरित च महात्मनाम् ।
उपलक्षणता प्राप्त नेतिवृत्तत्वमागतम् ॥ ४९ ॥

एकप्रयत्नोच्चार्याणां तच्छाया चैव बिभ्रताम् ।
स्वरितादिगुणैर्भिन्नैर्बन्ध श्लिष्टमिहोच्यते ॥ ५ ॥

अलकारा तरगता प्रतिभा जनयत्पदै ।
द्विविधैरर्थशब्दोक्तिविशिष्ट तत्प्रतीयताम् ॥ ५१ ॥

पञ्चमो वर्ग ।

अपह्नुर्ति विशेषोक्ति विरोध तुल्ययोगिताम् ।
अप्रस्तुतप्रशसां च व्याजस्तुतिविदर्शने ॥ ५२ ॥

उपमेयोपमां चैव सहोक्ति सकर तथा ।
परिवृत्तिं च जगदुरलकारा परे गिराम् ॥ ५३ ॥

अपह्नुतिरभीष्टा च किंचिद् तर्गतोपमा ।
भूतार्थापह्नवेनास्या निबन्ध क्रियत बुधै ॥ ५४ ॥

यत्सामग्र्येपि शक्तीनां फलानुत्पत्तिबन्धनम् ।
विशेषस्याभिधित्सातस्तद्विशेषोक्तिरुच्यते ॥ ५५ ॥

दर्शितेन निमित्तेन निमित्तादर्शनेन च ।
तस्या बन्धो द्विधा लक्ष्ये दृश्यते ललितात्मक ॥ ५६ ॥

गुणस्य वा क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रियावच ।
यद्विशेषाभिधानाय विरोधं त प्रचक्षते ॥ ५७ ॥

उपमानोपमेयोक्तिशून्यैरप्रस्तुतैर्वच ।
साम्याभिधायिप्रस्तावभाग्भिर्वा तुल्ययोगिता ॥ ५८ ॥

अधिकारादपेतस्य वस्तुनोन्यस्य या स्तुति ।
अप्रस्तुतप्रशसेय प्रस्तुतार्थानुबन्धिनी ॥ ५९ ॥

शब्दशक्तिस्वभावेन यत्र नि देव गम्यते ।
वस्तुतस्तु स्तुति श्रेष्ठा याजस्तुतिरसौ मता ॥ ६ ॥

अभवन्वस्तुसब वो भव वा यत्र कल्पयेत् ।
उपमानोपमेयत्व कथ्यते सा विदर्शना ॥ ६१ ॥

अनेकालक्रियाश्लेषे सम तदन्त्रयमभव ।
एकस्य च ग्रहे थायदोषाभावे च सकर ॥ ६२ ॥

श दार्थवर्त्यलकारा वाक्य एकत्र भासिन ।
सकरो वैकवाक्याशप्रवेशाद्वाभिधायते ॥ ६३ ॥

परस्परोपकारेण यत्रालङ्कृतय स्थिता ।
स्वात येणात्मलाभ नो लभ ते सोपि सकर ॥ ६४ ।

अ योन्यमेव यत्र स्यादुपमानोपमेयता ।
उपमयोपमामाहुस्ता पक्षा तरहानिगाम् ॥ ६५ ॥

तुल्यकाले क्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रिते ।
पदेनैकेन कथ्यते सा सहोक्तिर्मता सताम् ॥ ६६ ॥

समन्यूनविशिष्टैस्तु कस्यचित्परिवर्तनम् ।
अर्थानर्थस्वभाव यत्परिवृत्तिरभाणि सा ॥ ६७ ॥

षष्ठो वर्ग ।

अनन्वय ससदेह ससृष्टि भाविक तथा ।
काव्यदृष्टा तहेतू चेत्यलकारा परे विदु ॥ ६८ ॥

उपमानेन तत्त्व च भद च वदत पुन ।
ससदेह वच स्तुत्यै ससदेह विदुर्बुधा ॥ ६९ ॥

अलकारान्तरच्छाया यत्कृत्वा धीषु बन्धनम् ।
असदेहेऽपि सदेहरूप सदेहनाम तत् ॥ ७ ॥

यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ।
असादृश्यविवक्षातस्तमित्याहुरनन्वयम् ॥ ७१ ॥

अलङ्कृतीनां बह्वीना द्वयोर्वापि समाश्रय ।
एकत्र निरपेक्षाणां मिथ ससृष्टिरुच्यते ॥ ७२ ॥

प्रत्यक्षा इव यत्रार्था दृश्यन्ते भूतभाविन ।
अत्यद्भुता स्यात्तद्वाचामनाकुल्येन भाविकम् ॥ ७३ ॥

श्रुतमेक यदन्यत्र स्मृतेरनुभवस्य वा ।
हेतुतां प्रतिपद्येत काव्यलिङ्ग तदुच्यते ॥ ७४ ॥

इष्टस्यार्थस्य विस्पष्टप्रतिबिम्बनिदर्शनम् ।
यथेवादिपदै शून्यं बुधैर्दृष्टान्त उच्यते ॥ ७५ ॥

APPENDIX III

उद्भटालङ्कारसारसंग्रहे लक्षितानामलङ्काराणामुदाहरणसंग्रहः ।

A list of all examples given by Udbhata in the order in which they occur in the text

प्रथमो वर्गः ।

पुनरुक्तवदाभासम् । १

तदाप्रभृति निःसङ्गो नागकुञ्जरकृत्तिभृत् ।
शितिकण्ठः कालगलत्सतीशोकानलव्यथः ॥ १ ॥

छेकानुप्रासः । २

स देवो दिवसान्निन्ये तस्मिञ्शैलेन्द्रकन्दरे ।
गरिष्ठगोष्ठीप्रथमैः प्रमथैः पर्युपासितः ॥ २ ॥

अनुप्रासः । ३

तत्र तोयाशयाशेषव्याकोशितकुशेशया ।
चकाशे शालिकिंशारुकपिशाशामुखा शरत् ॥ ३ ॥

(परुषानुप्रासः ।)

सान्द्रारविन्दवृन्दोत्थमकरन्दाम्बुबिन्दुभिः ।
स्यन्दिभिः सुन्दरस्यन्दं नन्दितेन्दिन्दिरा क्वचित् ॥ ४ ॥

(उपनागरिकानुप्रासः ।)

केलिलोलालिमालानां कलैः कोलाहलैः क्वचित् ।
कुर्वती काननारूढश्रीनूपुररवभ्रमम् ॥ ५ ॥

(ग्राम्यानुप्रासः ।)

लाटानुप्रासः ।

काशाः काशा इवोद्भासि सरांसीव सरांसि च ।
चेतांस्याचिक्षिपुर्यूनां निम्नगा इव निम्नगाः ॥ ६ ॥

(स्वतन्त्रपदात्मक एकैकपदाश्रयः ।)

स्त्रियो महति भर्तृभ्य आगस्यपि न चुक्रुधुः ।
भर्तारोऽपि सति स्त्रीभ्य आगस्यपि न चुक्रुधुः ॥ ७ ॥

(स्वतन्त्रपदाश्रयः पादाभ्यासे पदसमुदायात्मकः ।)

क्वचिदुत्फुल्लकमला कमलभ्रान्तषट्पदा ।
षट्पदक्वाणमुखरा मुखरस्फारसारसा ॥ ८ ॥

(पदद्वितयपरत न्त्रशब्दद्वयाश्रय ।)

जिता यपुष्पकिञ्जल्ककिञ्जल्कश्रेणिशोभितम् ।
लेभेवतसतां नारीमुखे दुष्वसितोत्पलम् ॥ ९ ॥

(एकपदा न्य परत न्त्रशब्दद्वितयवर्ती ।)

पद्मिनीं पद्मिनीगाढस्पृहयागत्य मानसात् ।
अन्तर्द न्तुरयामासुर्हंसा हंसकुलालयात् ॥ १० ॥

(स्वतन्त्रपरत न्त्रपदाश्रय ।)

रूपकम् ।

ज्योत्स्नाम्बुने दुकुम्भेन ताराकुसुमशारितम् ।
क्रमशो रात्रिकन्याभि र्योमोद्यानमसिच्यत ॥ ११ ॥

(रामस्तवस्तुविषय रूपकम् ।)

उत्पतद्भि पतद्भिन्च पिच्छालावालशालिभि ।
राजहंसैरवीज्यन्त शरदैव सरोनृपा ॥ १२ ॥

(एकदेशविवर्ति रूपकम्

वनान्तदेवतावेण्य पान्थश्रीकालशृङ्खला ।
मारप्रवीरासिलता भृङ्गमालाश्चकाशिरे ॥ १३ ॥

(समस्तवस्तुविषय मालारूपकम् ।)

आसारधाराविशिखैर्नभोभागप्रभासिभि ।
प्रासाध्यते स्म धवलैराशाराज्य बलाहकै ॥ १४ ॥

(एकदेशवृत्ति मालारूपकम् ।)

दीपकम् ।

सजहार शरत्काल कदम्बकुसुमश्रिय ।
प्रेयोवियोगिनीना च नि शेषसुखसपद ॥ १५ ॥

(आदिदीपकम् ।)

ान्त्रदेशवसतिर्यातपतिकाजनदर्शनम् ।
दु खाय केवलमभूच्छरच्चारो प्रवासिनाम् ॥ १६ ॥

(मध्यदीपकम् ।)

तदानीं स्फीतलावण्यचन्द्रिकाभरनिर्भर ।
का ताननेन्दुरि दुन्च कस्य नान दकोभवत् १७ ॥

(अन्तदीपकम् ।)

उपमा ।

क्षण कामज्वरोत्पित्त्यै भूय सतापत्न्द्वये ।
वियोगिनामभूच्चान्द्री चन्द्रिका चन्दन यथा ॥ १८ ॥

(यथाशब्दयोगे श्रौती सपूर्णा वाक्यावसेया)

नेत्रैरिवोत्पलै पद्मैर्मुखैरिव सर श्रिय ।
तरुण्य इव भाति स्म चक्रवाक स्तनैरिव ॥ १९ ॥
(इवशब्दयोगे श्रौता सपूर्णा वाक्यावसेया ।)

प्रबोधाद्धवल रात्रौ किञ्जल्कालीनषट्पदम् ।
पूर्णे दुबिम्बप्रतिममासीत्कुमुदकाननम् ॥ २० ॥
(आर्था सपूर्णा लुप्ता च समासावसेया ।)

प्रबोधाद्धवल रात्रौ किञ्जल्कालीनषट्पदम् ।
अखण्डेने दुना तुल्यमासीत्कुमुदकाननम् ॥ २१ ॥
(आर्थी सपूर्णा वाक्यावसेया ।)

अपि सा सुमुखी तिष्ठेद्दृष्टे पथि कथचन ।
अप्रार्थितोपसपन्ना पतितानभ्रवृष्टिवत् ॥ २२ ॥
(आर्था सपूर्णा तद्धितावसेया ।)

किं स्युरुत्कलिका मद्वत्तस्या अपि निरर्गला ।
अकाण्डोड्डामरानङ्गहतकेन समर्पिता ॥ २३ ॥
(श्रौती सपूर्णा तद्धितावसेया ।)

इति काले कलोल्लापिकादम्बकुलसकुले ।
त्रिदशावाशशार्दूल पश्चात्तापेन धूर्जटि ॥ २४ ॥

ता शशिच्छायवदना नीलोत्पलदलेक्षणाम् ।
सरोजकर्णिकागौरीं गौरा प्रति मना दधौ ॥ २५ ॥
(वाचकलोपे एकलोपा द्वितयलोपा त्रितयलोपा च समासावसेया सक्षेपोपमा ।)

स दु स्थीयन् कृतार्थोपि नि शेषैश्वर्यरापदा ।
निकामकमनीयेपि नरकायति कानने ॥ २६ ॥
(कर्मोपमानिका अधिकरणोपमानिका च क्यच्प्रत्यया- सेया सक्षिप्ता सु धातूपमा ।)

शानवज्जगत्तस्य पश्यतस्ता प्रिया विना ।
द्योतायितुमारेभे तत्त्वज्ञानमहामह ॥ २७ ॥
(कर्तुपमानिका क्यङवसेया क्विबवसेया च सक्षिप्ता सुधातूपमा ।)

स्थेतरमनोदाहमदहत्प्रज्वल मन ।
उमा प्रति तप शक्त्याकृष्टबुद्धे स्मरानल ॥ २८ ॥
(कर्मोपमानिका कृदवसेया सक्षेपोपमा ।)

स दग्धविग्रहेणापि वार्यमात्रस्थितात्मना ।
स्पृष्ट कामेन सामा यप्राणिचि तमचिन्तयत ॥ २९ ॥
(कर्तृपमानिका कृदवसेया सक्षेपोपमा ।)

चण्डालकल्पे क्व दर्पं लुब्ध्वा मयि तिरोहिते ।
सञ्जातातुलनैराश्या किं सा शाका मृता भवत् ॥ २ ॥

(तद्धितावसथा सक्षेपानमा ।)

प्रतिवस्तूपमा ।

विरलास्तादृशो लोके शीलसौन्दर्यसम्पद ।
निशा कियत्यो वर्षेपि यास्विन्दु पूर्णमण्डल ॥ ३१ ॥

द्वितीयो वर्ग ।

आक्षेप ।

अहो स्मरस्य माहात्म्य यद्रुद्रेपि दशेदृशी ।
इयदास्ता समुद्राम्भ कुम्भैर्मातु तु के वयम् ॥ ३२ ॥

(वक्ष्यमाणविषय ।)

इति चिन्तयतस्तस्य चित्र चिन्ताविधिर्न यत् ।
क्व वा कामविकल्पानाम त कालस्य चेष्टित ॥ ३३ ॥

(उक्तविषय ।)

अर्थान्तरन्यास ।

तन्नास्ति यन्न कुरुते लोको ह्यत्य तकार्थिक ।
एष शर्वोपि भगवान् बटूभूय स्म वर्तते ॥ ३४ ॥

(हिश दोक्तौ समर्थकपूर्वोपन्यास ।)

प्रच्छन्ना शस्यते ग्रत्ति स्त्रीणां भावपरीक्षणे ।
प्रतस्थे धूर्जटिरतस्तनु स्वीकृत्य बाटवीम् ॥ ३५ ॥

(हिशब्दाभावे समर्थकपूर्वोप यास ।)

हरोय ध्यानमातस्थौ सस्थाप्यात्मानमात्मना ।
विसवदेद्धि प्रत्यक्ष निर्ध्यात ध्यानतो न तु ॥ ३६ ॥

(हिश दोक्तौ समर्थ्यपूर्वोपन्यास ।)

अपश्यञ्चातिकष्टानि तप्यमाना तपास्युमाम् ।
असभा यपतीच्छानां कन्याना का परा गति ॥ ३७ ॥

(हिशदाभावे समर्थ्यपूर्वोपन्यास ।)

व्यतिरेक ।

स गौरीशिखर गत्वा ददर्शोमां तप कृशाम् ।
राहुपीतप्रभस्येन्दोर्जय तीं दूरतस्तनुम् ॥ ३८ ॥

(अनुपात्तनिमित्तो गम्योपमानोपमेयभाव अश्लिष्ट ।)

पद्मं च निशि निःश्रीकं दिवा चन्द्रं च निष्प्रभम् ।
स्फुरच्छायेन सततं मुखेनाधः प्रकुर्वताम् ॥ ३९ ॥

(उपात्तनिमित्तो गम्योपमानोपमेयभाव अश्लिष्ट ।)

शीर्णपर्णाम्बुवाताशकष्टेपि तपसि स्थिताम् ।
समुद्वहन्तीं नापूर्वं गर्वमन्यतपस्विवत् ॥ ४० ॥

(अनुपात्तनिमित्तो वाच्योपमानोपमेयभाव अश्लिष्ट ।)

या शैशिरी श्रीस्तपसा मासेनैकेन विश्रुता ।
तपसा तां सुदीर्घेण दूराद्विदधतीमधः ॥ ४१ ॥

(उपात्तनिमित्तो गम्योपमानोपमेयभाव श्लिष्ट ।)

विभावना ।

अङ्गलेखामकाश्मीरसमालम्भनपिञ्जराम् ।
अनलक्तकताम्राभामोष्ठमुद्रां च बिभ्रतीम् ॥ ४२ ॥

समासोक्ति ।

दन्तप्रभासुमनसं पाणिपल्लवशोभिताम् ।
तन्वीं वनगतां लीनजटाषट्चरणावलिम् ॥ ४३ ॥

अतिशयोक्ति ।

तपस्तेजःस्फुरितया निजलावण्यसंपदा ।
कृशामप्यकृशामेव दृश्यमानामसंशयम् ॥ ४४ ॥

(भेदेनन्यत्वम् ।)

अचिन्तयच्च भगवानहो नु रमणीयता ।
तपसास्याः कृतान्यत्वं कौमाराद्येन लक्ष्यते ॥ ४५ ॥

(अभेदे नानात्वम् ।)

पतेद्यदि शशिद्योतच्छटा पद्मे विकाशिनि ।
मुक्ताफलाक्षमालायाः करेस्याः स्यात्तदोपमा ॥ ४६ ॥

(सम्भाव्यमानार्थनिबन्धनरूपः तृतीयभेद ।)

मन्ये च निपतन्त्यस्याः कटाक्षा दिक्षु पृष्ठतः ।
प्रायेणाग्रे तु गच्छन्ति स्मरबाणपरम्परा ॥ ४७ ॥

(कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपः चतुर्थभेद ।)

तृतीयो वर्ग ।

यथासंख्यम् ।

मृणालहंसपद्मानि बाहुचङ्क्रमणाननैः ।
निर्जयन्त्यानया व्यक्तं नलिन्यः सकला जिता ॥ ४८ ॥

उत्प्रेक्षा ।

अस्या सदार्कबिम्बस्थदृष्टिपीतातपैर्जपै ।
श्यामिकाङ्केन पतित मुखे च द्रभ्रमादिव ॥ ४९ ॥

(भावविषये गुणाध्यासे ।)

कपोलफलकावस्या कष्ट भूत्वा तथाविधौ ।
अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षा क्षामतां गतौ ॥ ५० ॥

(अभावविषये क्रियाध्यासे ।)

स्वभावोक्ति ।

क्षणं नङ्घाधवलित शृङ्गेणाग्रे क्षण नुदन् ।
लोलीकरोति प्रणयादिमामेष मृगार्भक ॥ ५१ ॥

चतुर्थो वर्ग ।

प्रेयस्वत् ।

इय च सुतवात्सल्यान्निर्विशेषा स्पृहावती ।
उल्लापयितुमारब्धा कृत्वेम क्रोड आत्मन ॥ ५२ ॥

रसवद् ।

इति भावयतस्तस्य समस्ता पार्वतीगुणाम् ।
सम्भृतानलसकल्प कन्दर्प प्रबलो भवत् ॥ ५३ ॥

स्विद्यतापि स गात्रेण बभार पुलकोत्करम् ।
कदम्बकलिकाकोशकेसरप्रकरोपमम् ॥ ५४ ॥

क्षणमौत्सुक्यगर्भिण्या चिन्तानिश्चलया क्षणम् ।
क्षण प्रमोदालसया दृशास्यास्यमभूषत ॥ ५५ ॥

ऊर्जस्वि ।

तथा कामोस्य ववृधे यथा हिमगिरे सुताम् ।
सग्रहीतु प्रववृते हठेनापास्य सत्पथम् ॥ ५६ ॥

पर्यायोक्तम् ।

येन लम्बालक सास्र करघातारुणस्तन ।
अकारि भग्नवलयो गजासुरवधूजन ॥ ५७ ॥

सोपि येन कृत प्लुष्टदेहेनाप्येवमाकुल ।
नमोस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥ ५८ ॥

समाहितम् ।

अथ कान्ता दृश दृष्ट्वा विभ्रमाच्च भ्रमं भ्रुवो ।
प्रसन्नं मुखराग च रोमाञ्चस्वेदसकुलम् ॥ ५९ ॥

स्मरज्वरप्रदीप्तानि सर्वाङ्गानि समादधत् ।
उपासपाद्गिरिसुता गिरिशं स्वस्तिपूर्वकम् ॥ ६० ॥

उदात्तम् ।

उवाच च यत काडे वेणुकुञ्जरजन्मभि ।
मुक्ताफलैरलंकारं शबरीणामपाच्छया ॥ ६१ ॥

पुष्टचे न्द्रनीलवैडूर्यपद्मरागमयैर्वियत् ।
शिरोभिरुल्लिखद्यत्र शिखरं गन्धमादनम् ॥ ६२ ॥

उत्तरोपत्यका यस्य प्रधानस्वर्णभूमय ।
महा मरकतोर्वीध्र पादोपान्त च संश्रित ॥ ६३ ॥

बभूव यस्य पातालपातिन्या सक्षये क्षितौ ।
पतनं न तथा सार्वभौमायामस्तु प्रकव्यभूत् ॥ ६४ ॥

(वस्तुसपद्रूपम् ।)

तस्यादिक्रोडपानासनिघर्षेपि पुन पुन ।
निष्कम्पस्य स्थितवतो हिमाद्रेर्भवती सुता ॥ ६५ ॥

(महदुपलक्षणम् ।)

श्लिष्टम् ।

स्वयं च पल्वाताम्रभास्वत्करविराजिनी ।
प्रभातसंध्येवास्वापफलल्लुब्धेहितप्रदा ॥ ६६ ॥

इन्दुकान्तमुखी स्निग्धमहानीलशिरोरुहा ।
मुक्ताश्रीस्त्रिजगद्रत्न पद्मरागाङ्घ्रिपल्लवा ॥ ६७ ॥

अपारिजातवार्तापि नन्दनश्रीर्भुवि स्थिता ।
अबिन्दुसुन्दरी नित्य गलल्लावण्यबिन्दुका ॥ ६८ ॥

पञ्चमो वर्ग ।

अपह्नुति ।

एतद्धि न तप सत्यमिदं हालाहलं विषम् ।
विशेषत शशिकलाकोमलाना भवादृशाम् ॥ ६९ ॥

विशेषोक्ति ।

महर्द्धिनि गृहे जन्म रूप स्मरसुहृद्वय ।
तथापि न सुखप्राप्ति कस्य चित्रीयते न धी ॥ ७० ॥

(अनुपात्तनिमित्ता ।)

इत्थं विसष्ठुलं दृष्ट्वा तावकीनं विचेष्टितम् ।
नोदेति किमपि प्रष्टु सत्वरस्यापि मे वच ॥ ७१ ॥

(उपात्तनिमित्ता ।)

विरोध ।

यद्वा मा किं करोम्येष वाचालयति विस्मय ।
भवत्या क्वायमाकार क्वेद तपसि पाटवम् ॥ ७२ ॥

तुल्ययोगिता ।

त्वदङ्गमार्दव द्रष्टु कस्य चित्ते न भासते ।
मालतीशशभृल्लेखाकदलीना कठोरता ॥ ७३ ॥

(अप्रस्तुतोपनिबद्धा ।)

योगपट्टो जटाजाल तारवी त्वङ् मृगाजिनम् ।
उचितानि तवाङ्गस्य यद्यमूनि तदुच्यताम् ॥ ७४ ॥

(प्रस्तुतोपनिबद्धा ।)

अप्रस्तुतप्रशसा ।

यान्ति स्वदेहेषु जरामसप्राप्तोपभोक्तृका ।
फलपुष्पर्द्धिभाजोपि दुर्गदेशवनाश्रिय ॥ ७५ ॥

व्याजस्तुति ।

धिगनन्योपमामेता तावकी रूपसपदम् ।
त्रैलोक्येप्यनुरूपो यद्वरस्तव न लभ्यते ॥ ७६ ॥

विदर्शना ।

विनोचितेन पत्या च रूपवत्यपि कामिनी ।
विधुव न्ध्यविभावर्या प्रबिभर्ति विशोभताम् ॥ ७७ ॥

सकर ।

यद्यप्यत्य तमुचितो वरेन्दुस्तेन लभ्यते ।
तथापि वच्मि कुत्रापि क्रियतामादरो वरे ॥ ७८ ॥

(सदेहसंकर ।)

इत्थस्थितिर्वरार्थी चेन्मा कृथा यर्थमर्थिताम् ।
रूपेण ते युवा सर्व पादबद्धो हि किंकर ॥ ७९ ॥

(शब्दार्थवर्त्यलकारसकर ।)

मैत्र्यमेवास्त्व सच्छायाणिका चारुकर्णिका ।
अम्भोजिनीव चित्रस्था दृष्टिमात्रसुखप्रदा ॥ ८० ॥

(एकशब्दाभिधानसकर ।)

हरेणेव स्मरव्याधस्त्वयानङ्गीकृतोपि सन् ।
त्वद्वपु क्षणमप्येष धार्ष्ट्यादिव न मुञ्चति ॥ ८१ ॥

(अनुग्राह्यानुग्राहकसकर ।)

उपमेयोपमा ।

शिरांसि पङ्कजानीव वेगोत्पातयतो द्विषाम् ।
आजौ करोपमं चक्रं यस्य चक्रोपमः करः ॥ ८२ ॥

सहोक्ति ।

द्युजनो मृत्युना सार्धं यस्याजौ तारकामये ।
चक्रे चक्राभिधानेन प्रैष्येणाप्तमनोरथः ॥ ८३ ॥

परिवृत्ति ।

उरो दत्वामरारीणां येन युद्धेष्वगृह्यत ।
हिरण्याक्षवधाद्येषु यशः साकं जयश्रिया ॥ ८४ ॥

(समपरिवृत्ति ।)

नेत्रोरगबलभ्राम्यन्मन्दराद्रिशिरश्च्युतैः ।
रत्नैरापूर्य दुग्धाब्धिं यः समाधत्त कौस्तुभम् ॥ ८५ ॥

(न्यूनपरिवृत्ति ।)

यो बलौ यात्सभूसीम्नि मखेन या जिगीषति ।
अभयं स्वर्गसद्भ्यो दत्वा जग्राह खर्वताम् ॥ ८६ ॥

(विशिष्टपरिवृत्ति ।)

षष्ठो वर्गः ।

ससंदेह ।

हस्ते किमस्य निःशेषदैत्यहृद्दलनोद्भवः ।
यशःसञ्चय एष स्यात्पिण्डीभावोस्य किं कृतः ॥ ८७ ॥

नाभिपद्मस्पृहायातः किं हंसो नैष चञ्चलः ।
इति यस्याभितः शङ्खमशङ्किष्टार्जवोजनः ॥ ८८ ॥

ससंदेहस्य भेदान्तरम् ।

नीलाब्दः किमयं मेरो धूमोयं प्रलयानले ।
इति यः शङ्क्यते श्यामः पक्षीन्द्रेकत्विषि स्थितः ॥ ८९ ॥

अनन्वय ।

यस्य पाणी स्ववाणीव स्वक्रियेव क्रियामला ।
रूपं स्वमिव रूपं च लोकलोचनलोभनम् ॥ ९० ॥

संसृष्टि ।

त्वत्कृते सोपि वैकुण्ठ शशीवोषसि चन्द्रिकाम् ।
अप्यधार्यां सुधामूर्ति मन्ये त्यजति तां श्रियम् ॥ ९१ ॥

तदुत्तिष्ठातिधन्येन केनापि कमलेक्षणे ।
वरेण सह तारुण्य निर्विशन्ती गृहे वस ॥ ९२ ॥

भाविकम् ।

करोषि पीडा प्रीतिं च निरञ्जनविलोचना ।
मूर्त्यानया समुद्वीक्ष्यनानाभरणशोभया ॥ ९५ ॥

काव्यहेतु (-लिङ्गम्) ।

छायेय तव शेषाङ्गकान्ते किंचिदनुज्ज्वला ।
विभूषाघटनादेशान्दर्शयन्ती दुनोति माम् ॥ ९४ ॥

काव्यदृष्टान्त ।

किं चात्र बहुनोक्तेन व्रज भर्तारमाप्नुहि ।
उदन्वन्तमनासाद्य महानद्य किमासते ॥ ९५ ॥

APPENDIX IV

Quotations occurring in the Laghuvritti alphabetically arranged and traced to their sources

	Quotations	Pages of the text where they occur
1	अय म॒दद्युतिभास्वान्॰ ।—भामह काव्यालकार ३ ३३	P 67 L 10
2	अय शूलदण्डाजिनाभ्या ठक्ठञौ ।—पाणिनि ५ २ ७६	P 27, I 17
3	अवादय क्रुष्टाद्यर्थे तृतायया ।—कात्यायनवार्तिक on पा २ २ १८	P 5 L 23
4	आक्षिप्तएवालकार श॒दशक्त्या etc ।—ध्वनिकारिका ध्व॒यालाक उद्योत २ कारिका २५	P 89 L 13
5	आशङ्कायामचेतनेषूपसख्यानम् ।—कात्यायनवार्तिक on धातो कर्मण ॰ । पा ३ १ ७	P 28 L 6
6	इवेऽप्रतिकृतो ।—पा ५ ३ ९६	P 27 L 5
7	इवादेरप्रतीतापि etc ।	P 29 L 2,
8	उपमानगतैस्तुल्यानु॰ etc ।	P 12 L 18
9	उपमानाद्वासिद्धम् ।—कात्यायनवार्तिक on धातो कमण ॰ । पा ३ १ ७	P 28 L (
10	उपमानानि सामा॒यवचनै ।—पा २ १ ५५	P 23 L 8
11	उपमित याघ्रादिभि ।—पा २ १ ५६	P 23 L 24
12	उपमाने य सशय स उपमेयाद्यावर्तते ।	P 2? L 5
13	उपसजनोपमेय कृ॒वा etc ।—रुद्रट का यालकार ८ ४०	P 11 L 20
14	उभसर्वतसो कार्या etc ।—कात्यायनवार्तिक on कर्मणि द्वितीया । पा २ ३ २	P 66 L 17
15	एकदेशस्य विगमे etc ।—भामह काव्यालकार ३ २२	P 14 L 23
16	एकद्वयत्रयाणा च etc ।	P 29 L 7
17	कज्जलहिमकनकरुच सुपर्णवृप etc ।—रुद्रट का॒या लकार ७ ९४	P 46, L 1
18	कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ प्रिये etc ।—अमरुक s अमरु शतक ७५	P 82, L 18

19	काव्यशब्दोऽयं गुणालङ्कारसंस्कृतयोः शब्दार्थयोर्वर्तते । भक्त्या तु शब्दार्थमात्रवचनोऽत्र गृह्यते ।—वामन वृत्ति on the सूत्र काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात् । काव्यालङ्कारसूत्र १ १ १	P 84 L 5
20	काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः ।—वामन काव्यालङ्कार सूत्र ३ १ १	P 18 L 5 & P 82 L 14
21	कृत्तद्धितसमासेभ्य etc । कैयट on महाभाष्य on तस्य भावस्त्वतलौ —पा सू ५ १ ११९	P 29 L 5
22	कोपादेकतराघातानिपतन etc ।—	P 85 L 3
23	क्रुधद्रुह॰ ।—पा सू १ ४ ३७	P 8, L 12
24	चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव etc ।—Quoted in ध्वन्यालोक P 89	P 86 L 1
25	चतुर्वर्गेतरौ प्राप्य परिहार्यौ etc ।—	P 53 L 4
26	चतूरूपा भावा ।—भ॰ोद्भट ।	P 51 L 22
27	चन्दनासक्तभुजग॰ etc ।—Quoted in ध्वन्यालोक P 113	P 47 L 26
28	चित्रोदात्ताद्भुतार्थत्व etc ।—भामह काव्यालङ्कार ३ ५३	P 80 L 5
29	छेकान्गृहेष्वभिरतानुशन्ति मृगपक्षिण ।—कोश	P 4 L 7
30	जातनशा विभाषा ।—पा ६ ४ ३२	P 49 L 21
31	ज्योत्स्नातमिस्रा ।—पा ५ २ ११४	P 54 L 21
32	तत्पुरुषे तुल्यार्थ॰ ।—पा ६ २ २	P 60 L 4
33	तत्र तस्येव ।—पा ५ १ ११६	P 21 L 2
34	तत्सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशात्त्रिविधं यथा । —भामह काव्यालङ्कार ३ १७ (The reading in the printed copy of Bhamaha is ॰क्रमशो यथा)	P 50 L 6
35	तदतिशयहेतवस्त्वलङ्कारा ।—वामन काव्यालङ्कारसूत्र ३ १ २	P 18 L 5 & P 82 L 14
36	तद्द्विगुणं त्रिगुणं वा etc ।—रुद्रट काव्यालङ्कार ७ ३५	P 45 L 15
37	तपस्तप कर्मकस्यैव ।—पा ३ १ ८७	P 36 L 11
38	तां जानीया परिमितकथा etc ।—कालिदास मेघदूत उत्तरमेघ २०	P 19, L 30
39	तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति ।—पा ५ १ ११५	P 21 L 4 10
40	त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया etc ।—भरतनाट्यशास्त्र अ ६ श्लो २१	P 50, L 22

41	त्वयि नष्ट एव तस्या निर्वाति etc ।—रुद्रट काव्यालकार ८ ८५	P 36 L 24
42	दशभेदा ध्वनेरेते etc ।—	P 92 L 7
43	द्वित्रिचतुर्भ्यं सुच् ।—पा ५ ४ १८	P 2 L 4
44	न तिङन्तेनोपमानमस्ति ।—चूर्णिकार (महाभाष्यकार) on पा ४ १ ७	P 28 L 15
45	न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ।—पा २ ३ ६९	P 65 L 4
46	न वा तुल्यकारणादिच्छाया ।—कात्यायनवार्तिक on धातो कर्मण ० । पा ३ १ ७	P 28 L 6
47	निरलकारमपि काव्य सगुण दृश्यते ।	P 83 L 18
48	निर्वेदग्लानिशङ्काख्या etc ।—भरतनाट्यशास्त्र ६ १८	P 50 L 16
49	पञ्चरूपा रसा ।—भट्टोद्भट ।	P 53 L 8
50	पूर्वे नित्या ।—वामन काव्यालकारसूत्र ३ १ ३	P 82 L 15
51	प्रियस्थिरस्फिरोरु० ।—पा ६ ४ १५७	P 4 L 15
52	प्रीणितप्रणयि स्वादु etc ।—भामह काव्यालकार ३ २९	P 36 L 16
53	बहुव्रीहौ प्रकृत्या ।—पा ६ २ १	P 60 L 23
54	भेदषट्के चतुर्धा यद्वाच्य etc ।	P 92 L 5
55	मुरारिनिर्गता नून ।	P 68 L 6
56	यदि भवति वचश्च्युतगुणेभ्यो etc ।—वामन काव्यालकारसूत्र cited in the वृत्ति on सूत्र ३ १ २	P 82 L 8
57	याते गोत्रविपर्यये श्रुतिपथ etc ।—अमरुक अमरुशतक १५१	P 88 L 14
58	युवतेरिव रूपमङ्ग काव्य etc ।—वामन का सू० cited in the वृत्ति on सूत्र ३ १ २	P 82 L 6
59	रतिर्हासश्च शोकश्च etc ।—भरतनाट्यशास्त्र ६ १७	P 50 L 14
60	रसनाद्रसत्वमेषां मधुरादीना etc ।—रुद्रट काव्यालकार १२ ४	P 53 L 1
61	रसाद्यधिष्ठितं काव्य जीवद्रूपतया etc ।	P 83 L 21
62	रसोल्लासी कवेरात्मा स्वच्छे etc ।	P 80 L 12
63	लक्षणायां हि झगित्यर्थं ।—वामन काव्यालकारसूत्र वृत्ति on सूत्र ४ ३ ८	P 90 L 21
64	लावण्यकान्तिपरिपूरित etc ।—आनन्दवर्धन cites this as his own verse in ध्वन्यालोक P 110	P 87 L 8

65 लिम्पतीव तमोऽङ्गानि etc ।—शूद्रक मृच्छकटिक १ ३४ —दण्डी का यादर्श २ २२६ (only the first half) and २ ३६२ P 28 L 16

66 वस्तुप्रसिद्धमिति यद् etc ।—रुद्रट काव्यालकार ८ ८९ P 33 L 24

67 विवक्ष्यमाविवक्ष्य च etc । P 92 L 3

68 वृत्तदेवादिचरितशासि etc ।—भामह काव्यालकार १ १७ P 83 L 26

69 व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो etc ।—भरतनाट्यशास्त्र ६ १९ P 50 L 18

70 शब्दस्पृष्टेऽथवाप्यर्थे etc । P 34 L 7

71 शब्दोपचारात्तद्रूप रूपके etc । P 12 L 16

72 सपातस्वच्छशब्दार्थद्राविता etc । P 80 L 14

73 सर्वप्रातिपदिकेभ्य क्विबा वक्तव्य ।—कात्यायनवार्तिक on क्यङ् सलोपश्च । पा ३ १ ११

74 सर्वैकशरणमक्षय॰ etc ।—आनन्दवर्धन quotes this in ध्वन्यालोक (P 101) as a verse of his own P 88 L 5

75 सादृश्याल्लक्षणा वक्रोक्ति ।—वामन काव्यालकारसूत्र ४ ३ ८ P 88 L 3

76 साधारण भवेत्तन्त्रम् । P 58 L 25

77 सुदुरोरधिकरणे ।—कात्यायनवार्तिक on अत्यन्तात्यन्त॰ । पा ३ २ ४८ P 65 L 25

78 सुप्त विबोधोऽमर्षश्चा etc ।—भरतनाट्यशास्त्र ६ २० P 50 L 20

79 सुवर्णपुष्पां पृथिवीं etc ।—महाभारत, उद्योगपर्व, अ॰ ३५ श्लो ७४ P 87 L 22

80 स्तम्भ स्वेदोऽथ रोमाञ्च etc ।—भरतनाट्यशास्त्र ६ २१ P 50 L 24

81 स्निग्धश्यामलकान्ति लिप्त॰ etc ।—Quoted in ध्वन्यालोक ६१ P 86 L 20

82 स्वार्थेऽवधार्यमाणेऽनेकस्मिन् ।—कात्यायनवार्तिक on प्रकारे गुणवचनस्य । पा ८ १ १२

APPENDIX V

(The numbers refer to pages and lines of our printed text)

A

Alphabetical list of authors and works whom Indurāja mentions by name in his Laghuvrtti

1 अमरुक 82 17

2 उद्भट 14 21 51 22 53 8 58 19

3 कात्यायन 27 11 28 5

4 कुमारसम्भव (of Udbhata), 16 23

5 कौङ्कण श्रीन्दुराज 92 20

6 चूर्णिकार (महाभाष्यकार पतञ्जलि) 28 14

7 दण्डिन् 28 15

8 प्रतीहारेन्दुराज (इन्दुराज or भट्टेन्दुराज author of लघुवृत्ति) 1 12

9 भट्टवामन See वामन

10 भट्टोद्भट See उद्भट

11 भरत 83 25

12 भामह 1 16 50 5 67 9 80 4 84 1

13 भामहविवरण 14 21

14 भारत 84 1

15 मुकुल मुकुलक 1 11 92 19

16 वामन 18 5 82 5 88 2 90 20

B

Alphabetical list of authors and works from whom Indurāja draws quotations in his Laghuvrtti

1 अमरुक 82 18 88 14

2 अमरुशतक See अमरुक

3 अष्टाध्यायी See पाणिनि

4 आनन्दवर्धन 87 8 88 5 See also ध्वन्यालोक below

5 उद्भट 51 22 53 9

6 कालिदास See मेघदूत below

7 काव्यादर्श See दण्डिन्

8 काव्यालंकार (of Bhamaha) See भामह below

9 काव्यालंकार (of Rudrata) See रुद्रट

10 काव्यालंकारसूत्र See वामन

11 दण्डिन् 28 16

12 ध्वनिकारिका 89 13

13 ध्वन्यालोक 86 1 86 20 87 8 88,5

14 नाट्यशास्त्र See भरत

15 पाणिनि 2 4 4 15 8 12 21 2 21 4 21 10 23 8 23 24 25,13 36 11 49 21 5 21 60 4 60 23 61 12-2 65 4

16 भरत 50 14-24

17 भामह 14 23 36 16 50 6, 67 10 80 5 83 26

18 महाभारत 87 22

19 मेघदूत 19 9

20 रुद्रट 11 20 33 24 36 24 45 15 46 1

21 वामन 18 5 82 6 and 8 88 3, 90 21

22 वार्तिक 1 25 5 23 25 23, 28 6-7 65,25

APPENDIX VI

Verses cited by other writers and ascribed to Indurāja and Udbhata

1 आदाय वारि परित सरितां मुखेभ्य
किं नाम साधितमनेन महार्णवेन ।
क्षारीकृत च वडवादहने हुत च
पातालमूलकुहरे विनिवेशित च ॥

2 आश्चर्यं वडवानल स भगवानाश्चर्यमम्भोनिधि
र्यत्कर्मातिशय विचिन्त्य मनस कम्प समुत्पद्यते ।
एकस्याशयघस्मरस्य पिबतस्तृप्तिर्न जाता जलै
र्यस्यापि महात्मनो न वपुषि स्वल्पोऽपि जात श्रम ॥

These two verses are cited in Kshemendra s औचित्य विचारचर्चा (काव्यमाला गुच्छक १ पृष्ठ १३९ १५१) as belonging to Induraja

Abhinavagupta the pupil of Indurāja has quoted in all five verses of his teacher Induraja

3 ' यथा भट्टेन्दुराजस्य—

यद्विश्रम्य विलोकितेषु बहुशो नि स्थेमनी लोचने
यद्गात्राणि दरिद्रति प्रतिदिन लूनाब्जिनीनालवत् ।
दूर्वाकाण्डविडम्बकश्च निबिडो यत्पाण्डिमा गण्डयो
र्दृष्टे यूनि सयौवनासु वनितास्वेषैव वेषस्थिति ॥

—ध्वन्यालोकलोचन, पृ २५

Again he says clearly —

4 ' यथास्मदुपाध्यायभट्टेन्दुराजस्य—

प्राणा येन समर्पितास्तव बलाद्येन त्वमुत्थापित
स्कन्धे यस्य चिर स्थितोऽसि विदधे यस्ते सपर्यामपि ।
तस्यास्य स्मितमात्रकेण जनयन्प्राणापहारक्रियां
भ्रात प्रत्युपकारिणां धुरि पर वेतालीलायसे ॥'

—ध्वन्यालोकलोचन, पृ ४२

5 " अपह्नुतिध्वनिर्यथास्मदुपाध्यायभट्टेन्दुराजस्य—

य कालागुरुपत्रभङ्गरचनावासैकसारायते
गौराङ्गीकुचकुम्भभूरिसुभगाभोगे सुधाधामनि ।
विच्छेदानलदीपितोत्कवनिताचेतोधिवासोद्भव
सताप विनिनीषुरेप विनतैरङ्गैनता(ङ्गि) स्मर ॥

—ध्व न्यालोकलोचन ११६

6 यथा वास्मदुपाध्यायस्य विद्वत्कविसहृदयचक्रवर्तिनो भट्टेन्दुराजस्य—

इन्दीवरद्युति यदा विभृया न लक्ष्म
स्युर्विस्मयैकसुहृदास्य यदा विलासा ।
स्यान्नाम पुण्यपरिणामवशात्तदानीं
कीरीकपोलतलकोमलकान्तिरिन्दु ॥

—ध्वन्यालोकलोचन, १६

7 यथा भट्टेन्दुराजस्य—(practically the same as 3)

यद्विश्रम्य विलोकितेषु बहुशो नि स्थमनी लोचने
यद्गात्राणि दरिद्रति प्रतिदिन लूनाब्जिनीनालवत् ।
दूर्वाकाण्डविडम्बकश्च निविडो यत्पाण्डिमा गण्डयो
कृष्णे यूनि सयौवनासु वनितास्वेषैव वेषस्थिति ॥

ध्वन्यालोकलोचन २ ७

Besides these Abhinavagupta many times mentions Induraja and his manner of mentioning is of extreme respect The verse in the beginning of ध्वन्यालोकलोचन in which Abhinavagupta mentions Induraja as his teacher is given in the Introduction p xxv

Two verses occur in the Subhāshitāvali of Vallabhadeva that are ascribed one to Bhaṭṭendurāja and the other to Indubhaṭṭa

That ascribed to Bhaṭṭenduraja is —

8 सर्वाशापरिपूरि हुकृतमदो जन्मापि दुग्धोदधे-
र्गोविन्दाननचुम्बि सुन्दरतर पूर्णेन्दुबिम्बाद्वपु ।
श्रीरेषा सहजा गुणा किमपर भण्यन्त एते इह य
त्कौटिल्य हृदि पाञ्चजन्य भवतस्तेनातिलज्जामहे ॥

—सुभाषितावलि, ११८

That ascribed to Indubhaṭṭa is —

9 चण्डचाणूरदोर्दण्डमण्डलीगण्डमण्डितम् ।
अव्याद्वो बालवर्षस्य विष्णोर्गोपतनोर्वपु ॥

—सुभाषितावलि, ११

Some other verses ascribed to Induraja occur in Śarngadharapaddhati, but those are again ascribed to some other poets in the Subhashitavali They are therefore not quoted here

---

Three verses exist in Subhāshitavali ascribed to Bhaṭṭodbhata

1 अथ बन्धु परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
पुसामुदारचित्ताना वसुधैव कुटुम्बकम् ॥
—सुभाषितावलि ४९८

2 किं कौमुदी शशिकला सकला विचूर्ण्य
सयोज्य चामृतरसेन पुन प्रयत्नात् ।
कामस्य घोरहरहुकृतिदग्धमूर्त
सजीवनौषधिरिय विहिता विधात्रा ॥
—सुभाषितावलि १४६३

3 किमिह बहुभिरुक्तैर्युक्तिशून्यै प्रलापै-
र्द्वयमिह पुरुषाणां सर्वदा सेवनीयम् ।
अभिनवमदलेखालालस सुन्दरीणा
स्तनभरपरिखिन्न यौवन वा वन वा ॥
—सुभाषितावलि ३४५२

A list of Books Consulted in preparing this Edition

Abhidhāvrittimātrikā of Mukula Nirnaya Sagara Edition 1916

Alamkārasarvasva of Ruyyaka Nirnaya Sagara Ed Kāvyamala 35 1893 References are to pages

Alamkarasekhara of Kesavamisra N S Ed Kavyamāla 50 1895 References are to pages

Amaruśataka of Amaruka N S Ed Kavyamala 18 1889

Ashtadhyāyi of Panini References are to Adhyayas Padas and Sutras

Balabodhini of Vamanacharya Zalakikara Com on Kāvyaprakasa Third Edition (edited by N D Banhatti) 1917

Bhamahālamkāra or Kāvyalamkara of Bhāmaha
The text printed as an appendix to R B Trivedi s Edition of Pratāparudrayasobhushana References are to Parichchhedas and Slokas

Bharatanatyaśāstra of Bharata N S Ed Kavyamāla 42, 1894 References are to Adhyayas and Slokas

Dasarupaka of Dhanañjaya N S Ed 1917

Dhvanikārikas

Dhvanyāloka by Ānandavardhana

Dhvanyalokalochana by Abhinavagupta
N S Ed of these three Kavyamala, 25 1891 References are to pages The Karikas are referred to by Udyotas and their own number

Ekavali of Vidhyadhara edited by R B K P Trivedi 1903 Bombay Sanskrit Series 63

History of Alamkara Literature by Mr P V Kane prefixed to his Second Edition of Sāhityadarpana Bombay 1923

Kavyadarśa of Dandin Calcutta Ed of Premchandra Tarkavagisa Bibliotheca Indica Series 1863 References are to Parichchhedas and Slokas

Kāvyālamkara of Rudrata N S Ed Kavyamalā 2 1886
References are to Adhyāyas and verses

Kavyalamkarasūtra of Vāmana N S Ed Kavyamāla 15 1889 References are to Adhikaranas Adhyāyas and Sutras

Kāvyanusasana of Hemachandra N S Ed Kavyamāla 70 1901 References are to pages

Kāvyanusasana of Vagbhata N S Ed Kavyamāla 43 1894

Kavyaprakasa of Mammata References are to Ullāsas Where pages are given they are from Vamanachārya Zalakikara s Edition (Third Ed by N D Banhatti 1917)

Nyāyakosa of Bhīmacharya Zalakikara Second Edition

Mahabhashya of Patañjali B S Series Vols I II, III References are to Sutras of Panini

Pratāparudrayaśobhushana of Vidyanatha edited by R B K P Trivedi B S Series 65

Ratnapana Com on the above Printed in Trivedi s edition of Pratāparudrayaśobhushana References are to pages

Rājatarangini Edition of M A Stein Bombay 1892 References are to Tarangas and Slokas

Rasagangadhara of Jagannatha N S Ed Kavyamala 12 1888

Rasatarangini Bombay edition

Sanskrit English Dictionary by M Monier Williams 1872

Siddhanta Kaumudi of Bhattoji Dikshita References are to Panini s Sūtras

Srikanthacharita of Mankha N S Ed Kavyamāla 3 1887 References are to Sargas and Slokas

Tarkasamgraha of Annambhatta edited by Y V Athalye Bombay Sanskrit Series 55 1897

Udbhatālamkaravivriti in MS form

Vāgbhatalamkara of Vagbhata N S Ed Kavyamala, 48 1895 References are to Parichchhedas and Slokas

Vārtikas of Katyayana on Panini s Sutras References are to Panini s Sutras

ADDITIONS AND CORRECTIONS

Introduction

P xxviii L 29 In place of Appendix II read Appendix VI

Text

P 2 L 13 In place of अलकार्यं read अलंकार्यं

P 3 L 25 After अनेकस्मिन् add (प्रकारे गुणवचनस्य इति पा ८ १ १२ सूत्रे वार्तिकम्)

P 5 L 1	In place of	यवहारा	read व्यवहारा-
P 8 L 21		मेंद	भदै
P 9 L 19		अपरस्यतु	अपरस्य तु
P 10 L 9		गुणवृत्तिप्रधानेन	गुणवृत्ति प्रधानेन

P 10 L 9 Remove the asterisk printed before ११ and insert one before the number ११ in line 20

P 10 L 14	In place of	योगे भवति	read योगे रूपकं भवति
P 11, L 5		लक्षणाया	लक्षणया
P 11 L 11		या	यो
P 12 L 1		०लक्षण०	०ल्लक्षण
P 12 L 23		श्रुत्गा	श्रुत्वा
P 13 L 22		०समस्तविषयै०	०समस्तवस्तुविषयै०
P 14 L 8		एकदेविवर्ति	एकदेशवृत्ति
P 14 L 9		रूपेणरूपणात्	रूपेण रूपणात्
P 15 L 8		श्चदीपकस्य	श्च दीपकस्य
P 16 L 21		पूर्वे	पूर्वं
P 17 L 3		मियो विभिन्न	मिथोविभिन्न
P 17 L 18		चाद्य	चोद्य-
P 19 L 21		०त्रैवविश्रान्ते०	०त्रैव विश्रान्ते०
P 20 L 4		प्रमिता	,, प्रतिमा
P 21 L 15		तिष्ठ०	,, तिष्ठे०

P 25 L 10	In place of सामर्थ्यो॰	read सामर्थ्यो॰
P 28, L 15	॰नापमान	॰नोपमान
P 29 L 11	योगाद्विविध	योगादिविध
P 29 L 25	इवोदर	इवादेर॰
P 30 L 9	वार्थ्य	वार्थ
P 32 L 7	साच शाब्दीच	सा च शाब्दी च
P 33 L 12	॰मय	मर्थ
P 33 L 26	स्या ते	स्या तो
P 38 L 8	सा गौरी शिखर	स गौरीशिखर
P 43 L 24	लाकिसेपि	लोकितेपि
P 45 L 0	यथासत्य	यथासत्थ
P 46 L 25	इवादेनाम	इवादीनाम
P 49 L 21	After जा तनशा विभाषा add (पा सू ६ ४ ३२)	
P 54 L 18	In place of व्यहार	read यवहार
P 54 L 19	॰स्वित्कार्य	स्वि कार्व्य
P 5ɔ L 11	दन्यन	॰द येन
P 56 L 26	मपदर्शितम्	सुपदर्शितम्
P ɔ8 L 7	पीनास	पीनांस
P 58 L 9	स्थेर्ये	स्थैर्ये
P 58 L 15	गण	गुणै॰
P 60 L 4	नास्वरत्वम्	नानास्वरत्वम्
P 60 L 24 / P 61 L 14	Delete पा सू ६ १ १२३ from both the places	
P 60 L 2	In place of अथ श्लेषत्वम्	read अर्थश्लेषत्वम्
P 63 L 17	योवने	यौवने
P 64 L 1	शद	शब्द
P 64 L 5	क्रियाकारण	क्रियाकरण
P 64 L 15	चासिद्ध	न सिद्ध
P 67 L 22	Insert पदार्थसमन्वयेन	after प्रयोजकभावलक्षणेन
P 68 L 14	In place of अनेलक्रा॰	read अनेकालक्रा
P 69 L 11	स्तेन	स्ते न
P 69 L 19	द्वया	द्वयो
P 72, L 12	Before the stanza शिरांसि पङ्कजानीव etc insert the words तस्या उदाहरणम्।	

P 73 L 1 In place of वस्तु द्वितय read वस्तुद्वितय
P 73 L 6 ,, द्यार्थ ,, द्यथ
P 76 L 21 and P 77 L 1 In place of यश सच्य read यश सच्चय
P 79 L 15 In place of इदा read इदानीं
P 82 L 6 ,, °मङ्गकाव्य ,, °मङ्ग काव्य
P 84 L 8 ,, का यस्य ,, त्काव्यस्य
P 85 L 15 ,, किंचात्र ,, किं चात्र
P 85 L 21 ,, °ह्लदिन ,, °ह्लादिन
P 89 L 2 ,, ऊजस्वित्स ,, ऊजस्विस°
P 89 L 14 ,, अस्मिन° ,, यस्मिन्न°
P 89 L 20 ,, या ते ,, याते
P 90 L 7 ,, विशेषा° ,, विशेषो°
P 90, L 27 ,, स्यत्योदि ,, स्येत्यादि

Notes

P 3 L 5 In place of— Thus Indurāja the —read Thus Indurāja The
P 13 L 34 In place of उत्फुल्लकमल read उत्फुल्लकमला
P 19 L 17 ,, often ,, after
P 30 L 28 ,, सम्बन्ध (connection) ,, सबन्ध (connection)
P 31 L 22 ,, on the उपमा ,, on उपमा
P 41 L 10 ,, प्रतिपादिकभ्य ,, प्रातिपदिकेभ्य
P 41 L 11 ,, प्रतिपदिकेभ्य ,, प्रातिपदिकेभ्य
P 50 L 23 ,, sorce ,, force
P 52 L 2 ,, pp xi–xii ,, pp xix–xx
P 52 L 22 ,, प्रितिषेध ,, प्रतिषेध
P 53 L 9 ,, diviate ,, deviate
P 57 L 16 ,, प्यर्यै ,, प्यार्थै
P 70 L 23 ,, लक्षणे ,, लक्षण
P 120 LL 35–36 ,, is e g तत्वापह्नव रूपक by him ,, is termed तत्वापह्नवरूपक by him and is classed as a variety of रूपक E g he has —

P 127 L 27	In place of (सबन्ध) the	read (स्वाजन्य) that
P 139 L 5	काव्यालंकार २ ३५९	काव्यादर्श २ ३५९
P 153 L 18	of this	at this
P 158 L 25	०नैवेषा	०णैवैषां

Appendices

App I P i L 3	In place of—Poona is called D)	read—Poona) is called D
App IV P xxii L 12	„ इवेऽप्रतिकृतौ	read इने प्रतिकृतौ
App VI P xxvii L 10	च्छक	read गुच्छक

INDEX I

To stanzas occurring in the text and the commentary

अकारादिक्रमेण पद्यानां सूची।

Items printed in black type refer to Kārikās of Udbhata

INDEX II

To Introduction and Notes

Roman figures indicate pages of the Introduction, while Arabic numerals refer to pages of the Notes The abbreviated form *fig* stands for 'figure of speech' or alamkāra' Numerals printed in black type show that the main treatment of the alamkāra will be found in those pages E g 'Atisayokti, *fig*, xxii, **79–83**', here '*fig*' indicates that it is an alamkāra, and it is principally treated in pp 79–83